
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi, 33, Sarajevo, 2004.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA

Tomislav Išek, Institut za istoriju, Sarajevo

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Ibrahim Karabegović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Vera Katz (sekretar), Institut za istoriju, Sarajevo

Vera Kržišnik-Bukić, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Republika Slovenija

Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Enes Pelidija, Filozofski fakultet, Sarajevo

Mirko Valentić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Glavni i odgovorni urednik:

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

(husnijak@bih.net.ba)

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku Ministarstva vanjskih poslova Norveške, St. Lawrence University, Canton, New York i Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo.

SADRŽAJ

NAUČNE RASPRAVE

1. Dubravko Lovrenović, *Modeli ideološkog isključivanja: Ugarska i Bosna kao ideološki protivnici na osnovi različitih konfesija kršćanstva* 9
2. Dejan Zadro: *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog). Kritički osvrt na dosadašnja arheološko-povijesna istraživanja* 59
3. Zoran Grijak, *Benjamin Kallay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Problemi katolicizma u Bosni i Hercegovini* 101
4. Budimir Miličić, *Istoriografska analiza pravne regulative o djelomičnoj nacionalizaciji zemljišta seljaka u Jugoslaviji 1953-1956. godine* 135
5. Pål Kolstø, *Državni simboli u novim državama: znakovi jedinstva i podjele*..... 185

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Husnija Kamberović, *Pismo mostarskoga biskupa fra Alojzija Mišića upućeno zemaljskom poglavaru Oskaru Potioreku 1913. godine* 211

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Robert J. Donia, *Šarolikost historije*..... 221
2. Seka Brkljača, *Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama i opštine prema politici u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*..... 233
3. Sonja Dujmović, *Sporazum Cvetković-Maček i autonomija Bosne i Hercegovine u viđenju sarajevskih radikala*..... 253

4. Senija Milišić, *O razvoju nauke, prosvjete i kulture u Bosni i Hercegovini 1943.-2003. godine* 265

PRIKAZI

1. Smail Čekić: *Pokret Bagauda*.- Sarajevo, 2002, 205 str. (Salih Jalimam)..... 277
2. Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Biblioteka kulturno nasljeđe, Sarajevo 2004, str. 329. (Amir Kliko) 279
3. *Povijesni izvori Slavonije, Baranje i Srijema*, Sv. I. 1390. – 1409. Sakupio i priredio Ive Mažuran, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2002, 503 str. ISBN 953-6336-22-7 (sv. 1) (Dejan Zadro) 282
4. Jacques Le Goff: *Priča o Europi* -Izd. "Školska knjiga", Zagreb 2002, str. 91. (Salih Jalimam) 284
5. Jelena Mrgić-Radojčić. *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Banjaluci, Istorijski institut u Banjaluci, 2002; str. 398 (Ramiza Smajić)..... 287
6. Krešimir Kužić, *Hrvati i križari*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, monografije i studije III/25, Zagreb 2003, str. 178. (Amir Kliko) 289
7. Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737. Uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003. (Esad Zgodić)..... 293
8. Vesna Čučić, *Posljednja kriza Dubrovačke Republike*, HAZU, Zavod za povijesne znanosti : Matica hrvatska, Ogranak, Zagreb – Dubrovnik, 2003. pp. 335. (Enes Pelidija)..... 296
9. Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik-Neum 2004., 544. str. (Tomo Vukšić)..... 298
10. Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004. (Seka Brkljača) 302

11. Helmut Friedrichsmeier, *Das Versunkene Bosnien, Graz- Wien- Köln 1999;*
“Zaboravljena Bosna” kroz fotografije austrijskog oficira Emila Balcareka.
 (Vesna Mušeta Aščerić)..... **304**
12. Esad Zgodić: *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba. Knjiga prva.*
 Sarajevo 2003, str. 611 (Husnija Kamberović)..... **308**
13. Uzeir Bavčić, *Merhamet (1913-2003)*, Sarajevo 2003, str. 320.
 (Husnija Kamberović)..... **310**
14. Graham Henkok, *Gospodari siromaštva, Privilegije, moć, prestiž i korupcija u
 multimilionskoj industriji pomoći*, Beograd, 2002. (Senija Milišić)..... **314**
15. *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.* Izdavač: Institut za istoriju,
 Sarajevo 2003, str. 329. (Edin Veladžić) **318**
16. Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i
 Hercegovine (1902.-1918.)*. Nakladnici: Institut za istoriju (Sarajevo)
 i HKD Napredak (Sarajevo), Sarajevo 2002., str. 236 (Ljubomir Lukić) **322**
17. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. (2) Položaj žene kao merilo
 modernizacije.* Naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd,
 1998, str. 582. (Sonja Dujmović)..... **325**
18. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. (3) Uloga elita*, Beograd,
 2003, str. 276. (Sonja Dujmović)..... **330**
19. Smail Ćekić: *Revolucionarni rad KPJ u vojsci Kraljevine Jugoslavije.*
 Sarajevo: Kult B, 2004; str. 958. (Husnija Kamberović)..... **334**
20. Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi
 Hrvatske 1945.-1952.*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka *Hrvatska
 povijesnica*, Monografije i studije III/17, Zagreb, 2002., 317. (Vera Katz) **336**
21. Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, izd. Helsinški odbor za ljudska prava
 u Srbiji, Beograd 2003, str. 343. (Safet Bandžović) **339**
22. Maya Shatzmiller, ur. *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign
 Policy in Multi-Ethnic States.* McGill-Queen's University Press,
 Montreal, 2002., str. 220. (Edin Hajdarpašić)..... **343**

-
23. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995.*
Two volumes. Washington, DC: Central Intelligence Agency, 2002.
(Robert J. Donia)..... 346
24. Omer Karić, Aida Malović, Fahira Dželilović, Senada Ćosić, *Jablanica 100 godina školstva (1903-2003).*, Izdavač: Općina Jablanica, Odbor za obilježavanje jubileja Stotinu godina školstva u Jablanici, Jablanica, 2003., str.210.
(Seka Brkljača)..... 347
25. *ANALI Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga XXI-XXII, Sarajevo, 2003,
352.str. (Hana Younis)..... 351
26. Međunarodni znanstveni skup: *Zgodovinoписje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003.*, Ljubljana 18. in 19. marec 2004. (Vera Katz) 354

NAUČNE RASPRAVE

UDK 273 (497.6) "04/14"

327 (497.6+439) "04/14"

Izvorni naučni rad

MODELI IDEOLOŠKOG ISKLJUČIVANJA: UGARSKA I BOSNA KAO IDEOLOŠKI PROTIVNICI NA OSNOVI RAZLIČITIH KONFESIJA KRŠĆANSTVA¹

Dubravko Lovrenović
Filozofski fakultet, Sarajevo

Abstract: This paper deals with an analysis of heretic terminology that was propagated - in the times of political crises - from Hungary to the medieval Bosnia, indicating its ideological character and desire to discredit political opponents of another Christian confession. This shows that the focus of Hungaro-Bosnian relations was not the so-called Bogomilism, but rather the desire and efforts made by Sigismund of Luxembourg to become the Bosnian king.

Key words: political theology, the church schism, political opposition, heresy, heretic, schismatic, pagan, the Bosnian creed, the Roman creed

Abstrakt: Rad se bavi analizom heretičke terminologije, koja je u trenucima političkih kriza iz Ugarske bila usmjerena prema srednjovjekovnoj Bosni, ukazujući na njezin ideološki karakter i ciljanu diskreditaciju političkog protivnika druge kršćanske konfesije. To govori da u središtu ugarsko-bosanskih odnosa nije stajalo tzv. bogumilstvo, nego nastojanje Sigismunda Luksemburškog da se okruni bosanskom krunom.

Ključne riječi: politička teologija, crkveni raskol, politička opozicija, krivovjereje, heretik, šizmatik, paganin, vjera bosanska, vjera rimska

¹ Tekst referata na Međunarodnoj konferenciji "Balkanska društva u promjenama. Upotreba historijskih mitova", održanoj u Sarajevu od 7. do 9. XI. 2002. godine.

1. Dislokacija bosanske katoličke biskupije u Đakovo sredinom XIII. st.: povijesno polazište za ideološko iskrenje između srednjovjekovne Ugarske i Bosne

Da li je srednjovjekovna Bosna bila egzotična zemlja bogumila koji su u nepristupačnim brdima poput nekih suvremenih partizana outistički istrajavali na jednoj tvrdoj herezi, ili je, pak, to bila zemlja uključena u sve oblike europskih duhovnih i gospodarskih komunikacija, pa i preko svoje šizmatičke Crkve bosanske? Iako u osnovi riješeno zahvaljujući recentnim istraživanjima crkveno-političke, gospodarske i kulturne povijesti srednjovjekovne Bosne², ovo pitanje zadnjih godina po-

² L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve (kr'štiani cr'kve bos'nske)*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1953.; D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstijana*, Chicago, 1962.; F. Šanjek, *Bosansko-humski krstijani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.; J. Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Liber, Zagreb, 1975.; P. Anđelić, *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV. i XV. vijeka u Bosni*, u: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanja Muzeja grada Zenice, III., Zenica, 1973.; Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, Nova Serija, Arheologija, XXXIV./1979., Sarajevo, 1980.; Doba srednjovjekovne bosanske države, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Sarajevo, 1984.; J. V. A. Fine, JR., *The Bosnian Church: A new Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, East European Monographs, No. X., East European Quarterly, New York-London, 1975.; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u: *Prilozi za istoriju BiH, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX., Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 17., Sarajevo, 1987.; *Dvor i kultura u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, u: *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Posebna izdanja, Zemaljski Muzej, Sarajevo, 1989.; *Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska crkva*, u: *Rabotnici, vojnici, duhovnici*, Društva na Balkanu, Equilibrium, Beograd, 1997.; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Grafički Zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.; N. Malcolm, *Bosnia. A Short History*, London, 1994.; J. W. Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500., A History of East Central Europe*, Volume III., Editors P. F. Sugar – D. W. Treadgold, University of Washington Press, Seattle and London, 1994.; T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje (prostor, ljudi, ideje)*, Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1997.; S. M. Džaja, *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske* →

novno dobiva na aktualnosti oživljavanjem bogumilskoga mita.³ Osim zanemarivanja osnovnih postulata historiografije, vodu na mlin takvim shvaćanjima najviše tjera nepročišćena etno-konfesionalna terminologija izvora, odnosno izostanak primjerenog znanstvenog postupka koji bi adekvatno vrednovao značenje ideološkog vokabulara na povijesnoj sceni. Posebno je to prisutno u odnosima Bosne s Rimskom Kurijom i Ugarskom – uz Dubrovnik i Veneciju njezinim glavnim vanjskim partnerima - koji su u raznim fazama povijesnog razvitka odlučujuće djelovali na crkvenopolitički položaj Bosne u zapadnoj kršćanskoj ekumeni. Plodno tlo takvom istraživanju naročito daju ekscesne situacije obilježene ratnim konfliktima između bosanske vlastele i dvora u Budimu, kada je uobičajena etikecija preko noći bivala zamijenje-

krune, grba i biskupije, u: *Jukić*, 15., Sarajevo, 1985.; Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine, u: *Croatia Christiana Periodica*, X./18., Zagreb, 1986.; *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.* (S njemačkog preveo Ladislav Z. Fišić. *Autorizirao i nadupunio autor*), 2. popravljeno i dopunjeno izdanje, ZIRAL - Zajednica Izdanja Ranjeni Labud, knj. 105, Biblioteka STEČAK, knj. 4, Mostar, 1999.; M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu. Bosnian style on tombstones and metal*, Sarajevo – Publishing, Sarajevo, 1999.; J. Džambo, *Maledicta Ethnica. O nacionalnim stereotipima i verbalnoj agresiji, Dies Academicus. Zbornik u čast dr. fra Ignacija Gavrana prigodom 85. godišnjice rođenja*, Zagreb, 1999.

³ E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1997.; S. Jalimam, *Historija bosanskih bogumila*, Hamidović, Tuzla, 1999. Pored radova navedenih autora – historičara po struci – evidentan je veći broj tekstova publicističkog karaktera iste orijentacije, čije evidentiranje bi zahtijevalo daleko više prostora nego ga ima u radu ovakve vrste. Kreator teze o navodnoj bogumilskoj izdaji kao razlogu pada Bosne pod Osmanlije 1463. bio je nitko drugi nego tadašnji papinski legat u Bosni, biskup Nikola Modruški. Demontažu bogumilskog ideologema u pojedinostima je izvršio Džaja (*Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine*). Isti autor na drugom je mjestu pokazao da je “bogumilističku ideologiju unio... pisac i orijentalist Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (1870.-1934.) u muslimansko historijsko-političko samopredstavljanje po prvi put 1892, a zatim u svom kompendiju povijesti bosanskih muslimana 1900.” S. M. Džaja, *Nacionalni suživot u Bosni*, u: *Jukić*, 21./22./23., Sarajevo-Samobor, 1991./92./93., 149.-150. Usp. također: S. M. Džaja, *Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi*, u: *Bosna Franciscana*, 17., Sarajevo, 2002. Stara shvaćanja, međutim, i dalje vedro žive čak i u dijelu inozemne historiografije, gdje se o tzv. bogumilstvu spekulira kao o “vjerskom pokretu pučke naravi.” J. P. Pipoche, *Louis le Grand de Hongrie et l’orthodoxie*, in: *Louis the Great king of Hungary and Poland*. Edited by S. B. Vardy, G. Grosschmid and L. Domonkos, *East European Monographs*, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1986., 93.

na ratnim pokličima i denuncijacijama političkih protivnika druge kršćanske konfesije: kada su riječi postajale prazno "oružje".

Ovdje će se pokušati utvrditi njihovo stvarno značenje, odnosno potražiti će se odgovor na pitanje: u kojoj mjeri je to bio isključivo bosanski specifikum, a koliko model crkveno-političke komunikacije karakterističan za srednjovjekovnu epohu. Pažnju ćemo usmjeriti na kraj XIV. i početak XV. st., na vrijeme najintenzivnijih vojnih i političkih sučeljavanja Bosne i Ugarske, kada se ugarski kralj Sigismund Luksemburški (1387.-1437.) pod svaku cijenu nastojao okruniti krunom bosanskom. Tada je ugarska kraljevska kancelarija brujala denuncijacijama konfesionalne naravi na račun bosanske vlastele i vladara, čijom se krunom – da paradoks bude potpun – ugarski kralj nastojao okruniti, a koja mu je neprestano klizila iz ruku. Postavlja se neizbježno pitanje: kako je bilo moguće tadašnje Bošnjane žigosati najtežim kvalifikacijama vjerske naravi, a u isto vrijeme željeti njihovu krunu? Žarko željeti krunu "šizmatika" i "nevjernika" kako ih, ne jednom, Sigismund nazvao. Uza sve to, između 1404. i 1408. pokrenuti nekoliko zamašnih vojnih pohoda da bi to ostvario.

Usporedo s ratnim bubnjevima, zveketom oružja i konjskim topotom, odvijale su se ugarske vojne ekspedicije na Bosnu pod zastavom ideološko-konfesionalne propagande, koja je još od prve polovice XIII. st. poput termometra mjerila povremeno povišenu temperaturu međusobnih političkih odnosa. Nakon studije L. Petrovića koja je označila kvalitetno novi diskurs u izučavanju vjerskih prilika srednjovjekovne Bosne⁴, i N. Klaić je pokazala kako su ideološke diskvalifikacije sa konfesionalnom podlogom usmjerene protiv bosanskih vladara u XIII. i XIV. st. stajale prvenstveno u službi političko-teritorijalnih aspiracija ugarskih vladara prema Bosni.⁵ Njihova je zasluga što je odnos između bosanskih i ugarskih vladara oslobođen stoljetne matrice o "pravovjernom" i "heretičnom", odnosno što su jasno odvojili "žito" od "pljeve".⁶ Do istog zaključka došao je i S. Ćirković - jedan od doajena bosansko-

⁴ Petrović, *Kršćani bosanske crkve*.

⁵ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*.

⁶ "U našim pisanim izvorima susrećemo se često puta s riječju **hereza** (krivovjerje). Ona se ne uzimlje uvijek u strogoj i pravom smislu. Često puta njom se označuje jednostavno protivnik nečijeg nazora ili uopće nepovoljna osoba ili skupina. Nerijetko se okrsti heretikom osoba, kojoj se hoće naškoditi, pače bez ikakve njezine subjektivne ili objektivne krivice. Hereza zapravo znači učenje, koje se protivi kojoj kršćanskoj istini vjere. *Heretik je onaj kršćanin, koji tvrdokorno drži i brani krivu nauku, ili izričito niječe koju kršćansku vjersku istinu. Heretik dakle može biti samo onaj koji je kršten; nekršteni ne može biti heretik.* Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, 43.

hercegovačke medievistike.⁷ Ovi autori su – poput S. M. Džaje⁸ – afirmirali novi model promišljanja ideoloških optužbi kojima se Ugarska služila kada je trebalo zadovoljiti trenutačne političke apetite. Tako je dekodirana jedna bizarna “šifra” i sada je preostalo pravljenje “inventure” u ovom ideološkom “rječniku” u optici nesekulariziranog srednjovjekovlja. Olakšavajuća okolnost je što su teren za takvu vrstu istraživanja pripremili i drugi autori.⁹

Najznačajniji “miraz” tekstu koji slijedi ostavila je historiografija markiravši neuralgičnu točku koja je u odnosima između Bosne i Ugarske nastala sredinom XIII. st. izmještanjem sjedišta bosanske katoličke biskupije u Đakovo (Slavoniju), na teritoriju pod ingerencijom “*svete krune*” ugarske. Fine je uočio političku pozadinu neuspjele dominikanske akcije u Bosni dvadesetih i tridesetih godina XIII. st., odnosno nastojanje da se Bosanci na taj način vrate međunarodnome katolicizmu. Namjera Mađara – konstatira on – bila je da bosanskim poslovima upravljaju pomoću crkve.¹⁰ Bilo je to vrijeme vrhunca političke moći papinstva obilježeno latinskim univerzalizmom formiranim u duhu smjernica Grgura VII. Hildebranda (1073.-1085.) i Inocenta III. (1198.-1216.) S ojačanom tezom o dislokaciji sjedišta bosan-

⁷ “Pišući o srednjovekovnoj stvarnosti ne možemo se odreći termina ‘*jeretik*’ i raznih izvedenih oblika jer bi to zahtevalo suviše komplikovan postupak u reprodukciji istorijskih izvora, ali se mora naglasiti njihov relativni karakter. Bosanski ‘*krstjani*’ su bili jeretici s gledišta velikih crkava, koje su bile vlasne da određuju ko im pripada, a ko je od njih otpao. Za pisca ovih redova, a verovatno i za deo laičkih čitalaca, bosanski ‘*krstjani*’ nisu bili jeretici kao što nisu jeretičke mnoge hrišćanske sekte kojih danas ima u Americi. Stoga i bosanska crkva nije neka pseudo-crkva, te pisac na nju primenjuje pravopisna pravila koja se odnose na pravoslavnu i na katoličku crkvu. Naziv ‘*krstjanin*’ i ‘*krstjani*’ je dosledno stavljen među znake navoda da bi se upozorilo na usko tehničko značenje i ne izražava rezerve u pogledu utemeljenosti njihovog hrišćanstva.” S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u: *Prilozi za istoriju BiH, I, Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države*, ANUBIH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX., Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 17., Sarajevo, 1987., 197., nap. 4.

⁸ Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 219.

⁹ Na više mjesta u svojoj studiji o Crkvi bosanskoj ukazao je Fine na političku motivaciju konfesionalnog laviranja bosanskih vladara i vlastele. Usp. Fine, *The Bosnian Church*, 238.-244. Konstruktivnu kritiku terminologije povijesnih izvora i starijih gledišta u novije vrijeme iznio je: M. Brković, *Izvori o bosansko-humskim srednjovekovnim kršćanima*. (Recenzija: Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima* (13.-15. st.)), Barbat, Zagreb, 2003., 397; *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45., HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, Zagreb-Zadar, 2003., 453-457.

¹⁰ J. V. A. Fine, JR., Was the Bosnian Banate Subjected to Hungary in the Second Half of the Thirteenth Century, *East European Quarterly*, III./2., 1969., 168.

ske biskupije, s otklonom od bogumilskoga mita, s reaktualiziranom već pomalo batatom raspravom o mjestu okrunjenja Tvrtka I. Kotromanića, uz novi pristup problemu bosanske krune i heraldičkog znakovlja, napravio je Džaja novi pomak u kritičkoj revalorizaciji politološke dimenzije bosanskog srednjeg vijeka a time i ugarsko-bosanskih odnosa. Postavljajući težište crkveno-političkog položaja bosanskih vladara na pitanje biskupa i biskupije, Džaja je indirektno aktualizirao jedan životno važan aspekt europskog srednjovjekovlja: pitanje političkog suvereniteta zasnovanog na "državnoj crkvi" karolinške provenijencije. Značaj dislokacije bosanske biskupije, odnosno sudbinsku činjenicu da je ovaj događaj prouzročio odvajanje bosanske crkve od države što je Rim potaknulo da Bosnu smatra za "regio nullius dioecesis" svojedobno je uočio i Basler.¹¹

Na tragu ove cezure koja je bosansku državu lišila ugaonog kamena srednjovjekovnog političkog subjektiviteta, kao polazište ugarskih političkih aspiracija prema Bosni isplivalo je "*patronatsko pravo*", koje je od kralja Stjepana ugarskim vladarima omogućavalo isticanje pretenzija na imenovanje biskupa i nadbiskupa u zemljama "*svete krune*."¹² Ovaj aspekt ugarsko-bosanskih odnosa potencirao je Džaja, i svoja zapažanja sažeo u sljedeću konstataciju: "Kratko rečeno, oni [ugarski kraljevi] su htjeli raspolagati bosanskom krunom te imati bosanske kraljeve za svoje vazale i imenovati bosanske biskupe."¹³ Na ovom je temelju prvotno bila zasnovana ugarska ekspanzionistička politika na Balkanu, koja je osnaženjem "*patronatskog prava*" pod Belom IV. 1238. – upravo u vrijeme dislokacije bosanske biskupije – dobila snažan impuls.¹⁴ U to vrijeme bosanska se biskupija najprije pocijepala na latinsku sa sjedištem u Vrhbosni gdje je započeta izgradnja katedralne crkve sv. Petra, i slavensku sa centrom u Moštama.¹⁵ Sredinom XIII. st. latinski biskup je napustio Bo-

¹¹ Đ. Basler, Ungarn und das bosnische Bistum, in: *Ungarn Jahrbuch*, 5., Mainz, 1973., 14.

¹² Ovu kapitalnu činjenicu, uz sva neosnovana domišljanja, pravilno je uočio G. von Ferdinandy (*Königreiches Ungarn und seiner Nebenländer*, Hannover, 1909., 20.) ustvrdivši da su u zemljama koje su nominalno priznavale njihovu vlast ugarski kraljevi potvrđivali vladare i imenovali biskupe. Za razdoblje o kojemu je ovdje riječ, bosanski mu primjer ne daje za pravo. O vanjskoj politici ugarskih vladara na Balkanu na prijelazu iz XII. u XIII. st. vođenoj u ime Rimske crkve: J. Schmitt, Die Balkanpolitik der Arpaden in den Jahren 1180.-1241., in: *Ungarn Jahrbuch*, 17., München, 1989.

¹³ Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 194.-195.

¹⁴ Usp. E. Darko, Zu den byzantinisch-ungarischen Beziehungen, in: *Ungarn Jahrbuch*, XIII./1.-2., Berlin-Leipzig, 1933., 14.-15.

¹⁵ M. Vego, Civitas Vrhbosna, u: *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1980., 444. Usp. M. Perojević, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, I., Povijest

snu i prešao u Đakovo, dok je slavenski zadržao svoju staru rezidenciju. Nakon što je – primjećuje L. Petrović – postala “akefalna” tj. obezglavljena, Crkva bosanska je “otrgnuta od zajednice s općom Crkvom” i razvila se u *autokefalnu*.¹⁶ Njezino izdvanje izvršeno je iz okvira organizacione strukture Katoličke crkve u režiji “plemića pretežno katoličke Bosne”.¹⁷ Tako je razlomljen bosanski konfesionalni “kruh”, da bi zatim protekla dva stoljeća u nastojanju da ga se ponovno “sjedini”. Cijeli slučaj, naravno, vremenom je evoluirao, ali ostaje neprijeporno da se tokom njezina postojanja Crkvom bosanskom aktivno bavila samo Katolička crkva. Na koji način, pak, to je pitanje koje izlazi iz okvira ove studije.

Paralelno s ovim procesom u Bosni, kao jedna vrsta njegova pandana, odvijao se proces jačanja patronatskog prava ugarskih vladara koji je odnose Ugarske s Rimom dovodio na sami rub incidenta. Iznudivši od kardinalskog zbora u Konstanzu 19. IX. 1417. patronatsko pravo na temelju “starog običaja kraljeva Ugarske”, osigurao je Sigismund Luksemburški presudnu ulogu u postavljanju crkvenih osoba na čelo nadbiskupija, biskupija i manastira. Naime, pravo formalnog imenovanja pridržano je za Papu, ali isključivo za osobe koje predloži kralj, s tim da se Papa nije mogao uplitati u podijeljivanje crkvenih beneficija u Ugarskoj i *pridruženim zemljama*.¹⁸ Još na koncilu u Pisi 1409. koji je njegova brata Vaclava ponovno priznao za rimskog kralja čime je Luksemburgovce postavio u njihov stari ugled, ispunio je kardinalski kolegij Sigismundovu želju, probudivši istovremeno u njemu nadu da od kardinala i dalje može očekivati pomoć. Tu se očitovalo da je ponovna uspostava

Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, knjiga I, Drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo, 1991, 221.; J. Šidak, *Studije o “Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, 208. nap. 136.; J. Džambo, *Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien*, Dietrich Coelde Verlag, Werl/Westfalen, 1991., 152. O obnovi bosanske biskupije početkom druge polovice IX. st., te jurisdikcijskom raskidu Bosne s Rimom i uspostavi autokefalnosti: I. Boba, Djelovanje slavenskih apostola sv. Konstantina i Metoda i početak bosanske biskupije, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi sa simpozija povodom 9. stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089.-1989./*, Studia Vrhbosnensia, 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991.

¹⁶ Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, 13.-14.

¹⁷ Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, 131.

¹⁸ E. Mályusz, Das Konstanzer Konzil und das Königliche Patronatsrecht in Ungarn, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 18., Budapest, 1959., 8.-10.; I. Bard, The Break of 1404. Between the Hungarian Church and Rome, in: *Ungarn Jahrbuch*, 10., München, 1979., 66.

va crkvene unije za Sigismunda bila istovjetna ostvarenju njegovih dinastičkih ciljeva.¹⁹ Godine 1410. – nekoliko mjeseci prije nego je trebao biti okrunjen bosanskom krunom – sklopio je Sigismund s novoizabranim papom Ivanom XXIII. sporazum prema kojemu su njegova patronatska prava u cijelosti priznata.²⁰ Iako je papa Martin V. kasnije odbio priznati koncilsku bulu, niti on niti njegovi nasljednici nisu mogli izmijeniti uspostavljeni običaj.²¹ Poslije Sigismunda kraljevsko patronatstvo je snažno izgrađeno.²² Ugarski sabor formalno je 1445. naredio novoizabranom regentu Ivanu Hunjadiju da brani interese Ugarske naspram Rimske kurije. Kralj Matijaš Korvin uspostavio je državni autoritet nad ugarskom crkvom u još većim razmjerima. Ovim riječima – istina ne bez pretjerivanja – objasnio je Papi svoje shvaćanje patronatskog prava: “Ugri će radije napustiti katolicizam i prihvatiti herezu nego dopustiti Svetoj Stolici da vrši imenovanja na beneficije u Ugarskoj bez kraljeva pristanka.”²³ Za vrijeme njegove vladavine nijedan biskup u Ugarskoj nije preuzeo službu bez kraljevskog dopuštenja.²⁴ Ovu do 1490. uvježbanu praksu ugarskih kraljeva Rimski kurija nije doduše de jure priznala, ali je taj postupak ipak prihvatila.²⁵ Do kraja bosanske države 1463. patronatsko pravo ugarskih vladara ostalo je glavnom preprekom “hijerarhijskom etabliranju katolicizma” i slanju papinske krune u Bosnu.²⁶ Tu se pokazuje kako je jedan jedini događaj – izmiještanje središta bosanske

¹⁹ E. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387.-1437.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990., 267.

²⁰ Mályusz, *Kaiser Sigismund*, 268.

²¹ P. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895.-1526.*, *International Library of Historical Studies*, 19., I. B. Tauris Publishers, London – New York, 2001., 210.

²² H. Klocke, *Zur Frage des Patronatsrechts der ungarischen Könige vom 10. bis 14. Jahrhundert*, in: *Ungarn Jahrbuch*, XV./1., Berlin – Leipzig, 1935., 1935., 66.

²³ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 167.

²⁴ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 167.

²⁵ J. K. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368.-1437.*, C. H. Beck, München, 1996., 128.

²⁶ Džaja, *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije*, 95.-96. i dalje. Uza sve ostale faktore, povijest Katoličke crkve u Bosni (i Hercegovini) – ne samo u srednjem vijeku – sudbinski je bila određena ovim pravom ugarskih vladara. Njegova inercija snažno je djelovala čitavo vrijeme osmanske vlasti (1463.-1878.), proizvedeći stanje koje je neprestano spriječavalo hijerarhijsku konsolidaciju katoličanstva. Osmanskim osvojenjem Bosne borba između Rima i ugarskih vladara za bosansko kraljevstvo i bosansku dijecezu

biskupije sredinom XIII. stoljeća – odredio odnose između ugarske i bosanske krunne stoljećima nakon toga.

S ovim znanstvenim polazištem koje mistificirani slučaj Crkve bosanske u znatnoj mjeri relativizira, s teme je skinut stoljetni balast *bogumilstva* a pojam *heretičnosti* smješten u realne okvire crkveno-političkih odnosa između feudalnih entiteta u katoličkom dijelu srednjovjekovne Europe. Na ovom očišćenom terenu, markiranom znanstvenom “signalizacijom”, omogućeno je lakše i sigurnije kretanje. Suvremena istraživanja crkveno-političke povijesti Istočno-Centralne Europe pružila su dodatne argumente ovoj tezi, utvrdivši da ne postoji realan dokaz da je crkva u Bosni ikad prihvatila bogumilizam.²⁷ Na razini globalnih kulturno-civilizacijskih koda, na Crkvu bosansku primjenjiva je definicija S. M. Džaje: “iščašena zapadna paradigma.” Ovaj slučaj slavenske autokefalnosti iskočio je iz okvira Braudelove definicije: “Zapad gleda prema Rimu, Istok prema Konstantinopolu.”²⁸ Ni rimska ni carigradska, ni katolička ni pravoslavna, ova Crkva je u punom značenju te riječi ostala autentično bosanska, vjerna kršćanskoj konfesiji koju izvori imenuju “*vjerom bosanskom*”. Njezini članovi, pak, sebe su nazivali “*krstjanina*”. Bio je to primjer sla-

nije završena, nego je samo nastavljena, istina u novim okolnostima. Nasuprot legitimističkih zahtjeva Rima u pogledu raspolaganja bosanskom krunom, koju mu je 25. X. 1478. oporučno ostavila posljednja bosanska kraljica Katarina Kosača, Habsburgovci su kao nasljednici ugarske krune istaknuli *patronatsko pravo* kojim su se koristili prilikom imenovanja biskupa za bosansku dijecezu. Tom prilikom – kao i u srednjem vijeku – došlo je do sukoba kompetencija s Rimskom kurijom, koja (primjerice u XVII. st.) nije priznala postavljenje nekoliko bosanskih biskupa “jer nisu stolovali u svojoj biskupiji pod turskom vlašću.” Zato je – usljed otpora bečkog dvora i njegova *patronatskog prava* – propao pokušaj Rima da nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. odvoji Bosnu od đakovačke biskupije i “za cijelo područje Bosanskog ejaleta osnuje zasebnu biskupiju.” Umjesto biskupije osnovan je 1735. tzv. Apostolski vikarijat u osmanskoj Bosni (Vicariatus Apostolicus in Bosna Othomana) “kao provizorij, privremeno riješenje.” Sporazumom između Beča i Vatikana 1881. – prilikom uspostave redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini – presudnu ulogu u imenovanju nadbiskupa i biskupa imao je austrougarski car. Tada je umjesto Bosanskog i Hercegovačkog vikarijata uspostavljena Vrhbosanska nadbiskupija i metropolija sa sjedištem u Sarajevu, te biskupije u Banjoj Luci i Mostaru. S. M. Džaja, *Od Kulina bana do austro-ugarske okupacije, u: Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, HKD Napredak, Sarajevo, 1993., 46 - 48.; Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 195., nap. 147., 197.-200.; M. Karamatić, *U doba Austro-Ugarske (1878.-1918.)*, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, HKD Napredak, Sarajevo, 1993., 80.

²⁷ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 175.

²⁸ F. Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990., 270.

venske autokefalnosti u tzv. Katoličkoj Europi, u jednoj od njezinih rubnih zemalja u kojoj je, jednom iščupan, etablirani crkveni model teško nalazio čvrsto tlo.²⁹ Zato se ovaj tekst može shvatiti kao prilog višestoljetnoj povijesti neetabliranog kršćanstva u Bosni.

2. U slijepom kutu povijesti. Stereotipi: "fenomeni dugog trajanja." Dva različita konfesionalna "vremena" Ugarske i Bosne.

Sada možemo preći na riječi i stvarnost, na ideologiju i život.

Stoljetno povijesno iskustvo nataloženo u odnosima Bosne i Ugarske ovaj ratno-huškački govor vremenom je pretvorilo u *stereotip*, po pravilu aktiviran sa svakim novim zaoštavanjem odnosa i ratnim sukobima. Prema njemačkom etnologu *H. Bausingeru*, stereotipi su "*nekritička poopćavanja koja se protive provjerama i koja su prema promjenama relativno rezistentna. Stereotip je znanstveni pojam za neznanstveni stav.*"³⁰ Stereotipi su - dodaje *F. Braudel* - "*fenomeni dugog trajanja.*"³¹

Nastanak ovog stereotipa najtješnje je povezan sa okolnostima u kojima je sredinom XIII. st. - s izmještanjem sjedišta bosanske katoličke biskupije na teritoriju pod ingerencijom "*svete krune*" - formirana autokefalna Crkva bosanska "*kao tradicionalistički otpor protiv rimskog ustaljenog službenog poretka*".³² Rim je naime

²⁹ U *braudelovski* intoniranoj sintezi hrvatskoga srednjovjekovlja - vrhuncu hrvatske i južnoslavenske medievistike - raspravljajući o "stvaranju katoličkog i pravoslavnog prostora" *Raukar* (*Hrvatsko srednjovjekovlje*, 262.-264.) precizno markira *prijelazni karakter bosanskoga prostora* u srazu Pravoslavne i Katoličke crkve: "Između njih, na samoj granici Istočne i Zapadne crkve, od prve polovice XIII. stoljeća bila je smještena zasebna 'Crkva bosanska'. Uklještena između pravoslavnog Istoka i katoličkog Zapada, osporavana i od jednog i od drugog, ona će do pada Bosne pod tursku vlast 1463. god., unatoč vjerskom i hijerarhijskom osamostaljivanju, biti onom heretičkom zajednicom, a srednjovjekovna Bosna onim prostorom na kome će se uzajamno prožimati istočni i zapadni utjecaji i upravo time djelovati na društveni razvoj hrvatskih zemalja." Daljnje izlaganje ove teme sažima pod duhovitim i ništa manje točnim naslovom: "Istočna osnovica u zapadnom ozračju." *Raukar*, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 282. Za primjetiti je koliko se ovaj objektivni znanstveni pristup suštinski razlikuje od ideoloških stereotipa o bogumilstvu i rijeci Drini kao vjekovnoj civilizacijskoj granici.

³⁰ Citirano prema: Džambo, *Maledicta Ethnica*, 93.

³¹ Citirano prema: Džambo, *Maledicta Ethnica*, 93.

³² S. M. Džaja, *Bosanska podijeljenost na konfesije*, u: *Jukić*, 16./17., Sarajevo, 1986./87., 3.

Crkvu bosansku "proglasio heretičnom i na nju primijenio srednjovjekovnu heretizirajuću terminologiju."³³

Kao jedna od formi *sektaškog i nereformiranog kršćanstva*, razvila se Crkva bosanska u "misaonu osnovicu društvene individualizacije".³⁴ Ta snažna "opruga" pokretala je "kazaljke" koje su u "satnom mehanizmu" društvene elite srednjovjekovne Bosne mjerile jedno od njezinih *konfesionalnih "vremena"*.³⁵ Neusklađenost ovog "vremena" sa zapadno-europskim rimsko-katoličkim konfesionalnim "*Greenwichom*", osobito u trenucima naraslih političkih ambicija ugarskih vladara prema Bosni, dovodila je do aktiviranja ideološkog vokabulara zasnovanog na osobnosti bosanskih konfesionalnih prilika.³⁶ Politički identitet bio je isto tako rezultat omeđivanja od neprijatelja, te konsekventne unutrašnje konfesionalizacije. Rezultat: sakralizacija politike i konfesionalizma, povezanost između, religije, društva i mentaliteta.³⁷

Jedno "vrijeme" ovako se nije moglo uskladiti s drugim, jer su konfesionalni "satovi" navijeni bili prema različitim vremensko-povijesnim "meridijanima". Sat povijesti teško se mogao vratiti unatrag. Ove oluje što su povremeno - najduže na prijelazu iz XIV. u XV. st. - znale uskovitlati strasti, pratio je gromki rječnik čiji eho se miješao sa ljudskim znojem i krvlju. Kako su oštreni mačevi, oštrene su i riječi. Simptomatično je - takvu sliku bar nude dostupni izvori - da je ova verbalna agresija putovala samo jednim smjerom: iz Ugarske prema Bosni. Iz Bosne, međutim, nije bilo odgovora na ove optužbe. Da li je to samo rezultat pomanjkanja izvora ili je u pitanju nešto drugo, teško je odgonetnuti. U svakom slučaju, pobjedu na bojnopolju.

³³ Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 219. Usp. Fine, *The Bosnian Church*, 152.

³⁴ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 289. Nasuprot njoj stajao je franjevački red i općenito katolički utjecaj, kao "novo uporište društvenog okupljanja." Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 287. Fine, (*The Bosnian Church*, 152.) smatra da je u organizacionom i doktrinarnom smislu Crkva bosanska predstavljala produženje redovnika u Bosni. Svoju teologiju ona je zasnivala na kombinaciji neškolovanog katolicizma i onoga što je izvorno bilo iskrivljeno, a što je po nekom urođenom ponosu preuzelo ulogu temeljne prakse.

³⁵ O tome dalje u tekstu.

³⁶ U ovom slučaju ideološke diskvalifikacije imale su izrazito *staleški karakter*, tj. bile su upravljene prema vrhu bosanskog feudalnog društva - prema ugarskim političkim protivnicima - za razliku od diskvalifikacija prisutnih u antiheretičkoj literaturi (Dubia iz 1373.) usmjerenih generalno prema pripadnicima Crkve bosanske. Usp. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 286.

³⁷ Usp. K. Bosl, *Gesellschaft im Aufbruch. Die Welt des Mittelalters und ihre Menschen*, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 1991., 204.-205.

lju nisu donosile oštre riječi, nego mačevi, koplja, balestre i hrabrost ratnika. Uz to, vjerojatno, i ratna sreća.

Stranice koje slijede nastojat će utvrditi odnos između ukorijenjenih predodžbi, okolnosti koje su im pružale šansu da isplivaju na površinu i drevnih životnih zakonmjernosti djelujućih po dubljoj logici spojenih posuda.³⁸ To znači napor usmjeren na razumijevanje misaonog sklopa naših aktera - šta su mislili kad su nešto izgovarali, šta pak odaju njihovi postupci - tj. "iščitavanje povijesti kolektivnih i individualnih imaginarija prošlih vremena."³⁹ Kroz ovu optiku približit će nam se Braudelova definicija rata: "Rat (...) prevladava u događajnom. (...) Ali on nije protucivilizacijski čin; čak i onda kad naizgled izmakne izravnoj kontroli država, on poprima razmjerno postojane oblike koje mu nameću društva koja se u njemu sukobljuju, njihovi ljudi, tehnike, novčana sredstva, mjesta na kojima se najradije sukobljuju."⁴⁰ Može se reći: rat kao oblik komunikacije u vanrednim okolnostima.

3. Bosna-Ugarska: prijatelj-neprijatelj - pravovjeran-krivovjeran

Po već uhodanom i dobro poznatom scenariju, ratna razračunavanja u stopu je pratila promjena vokabulara. Dok je nakon osvajanja Klisa bosanski kralj Tvrtko I. poglede usmjeravo na Split, najavio je Sigismund 22. IX. 1387. skori dolazak u Đakovo da bi "ukrotio oholost bosanskog bana i ostalih buntovnika."⁴¹ Tvrtko je u tom trenutku već deset godina nosio kraljevski naslov koji mu iz Ugarske nikad nije osporen, i ova mu je stara intitulacija - u nedostatku efikasnijih sredstava - priljepljena kao "kazna" za njegov vojni pohod na Hrvatsku i Dalmaciju. Nakon što je bosanska vojska ušla na zadarsku teritoriju, javio je 17. XI. 1387. ugarski zapovjednik Albert Lučenc Splicićima o "mnoštvu i moći bosanskih krivovjernih."⁴² Ispisivanje ovog "kataloga" konfesionalno-političkih "psovki" uz povremene prekide je nastavljeno sve do bitke u Lašvi 1415. koja je označila kraj ugarskih vojnih ekspedi-

³⁸ Usp. instruktivna zapažanja: M. Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom. Dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI. stoljeću*, LJEVAK, Zagreb, 2000., 86. i dalje, 95.

³⁹ Citirano prema: Bobić Polić, *Među križom i polumjesecom*, 86.

⁴⁰ Citirano prema: Bobić Polić, *Među križom i polumjesecom*, 86.

⁴¹ *Történelmi tár*, IX., Budapest, 1861., 42.

⁴² I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, II., Čakavski sabor, Split, 1979., 739.; T. Smiči-klas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVII. (1386.-1394.), Zagreb, 1981., 103.

cija na Bosnu a s njima i kraj Sigismundove ambicije da bude okrunjen bosanskom krunom, zatim uglavnom prilikom evokacija proteklih događaja za internu ugarsku upotrebu: tek toliko da ne padnu u zaborav.⁴³ Tako se na ovom verbalnom "barometru" precizno ogledao rast i pad pritiska u ugarsko-bosanskoj stoljetnoj povijesti, povijesti ispisanoj na komplementarnosti sudbina uvjetovanoj geografijom, odnosno susjedskim položajem.

Kako su se odnosi zaoštravali a Sigismundove vojne ekspedicije na Bosnu ostajale bez rezultata, "manuskript" ovog ideološkog vokabulara postajao je sve obimniji. U jesen 1391. zatražio je ugarski kralj od pape Bonifacija IX. da vojnom pohodu protiv "Turaka, maniheja i heretika" koji se nalaze u susjedstvu njegove države kao i "šizmatika koji borave u Bosni" često napadajući njegova kraljevstva Ugarske i Dalmacije osigura formu križarskog rata.⁴⁴ Ovaj se kliše može smatrati ideološkim "standardom", sa varijacijama koje nisu presudno razbijale njegovu monotoniju.

Među češćim su izrazi "šizmatici"⁴⁵, "šizmatici i patareni"⁴⁶, kojim je tada bru-

⁴³ I. Nagy, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*, VI., Budapest, 1894., 534., (12. IV. 1419.); L. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb, 1916., 257., (12. VIII. 1426.); E. Varyú, *Tomaj Nemzetségbeli Losonczi bánffy család oklevéltára*, Budapest, 1908., 577., (16. VI. 1427.); G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X./6. (1418.-1428.), Buda, 1844., 863., (3. XI. 1427.)

⁴⁴ Smičiklas, *Codex diplomaticus*, XVII., 409.-410.; S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964., 170. Usp. "... presertim in confinibus regni nostri contra sceleratissimam cohortem Turcorum et aliarum scismaticarum nacionum barbariem nostrorum et regni nostri emulorum." L. Szabo, *Oklevéltár graf Csaky család történetehez*, I./1. (1229.-1499.), Budapest, 1919., 218. (17. II. 1401.); "... eos ipso saeculo quinto decimo, quo in Bosnia Manichaeorum seu Patarenorum secta late adhuc dominabatur." J. Koller, *Historia episcopatus quinqueecclesiarum*, III., Posonii, 1784., 315.

⁴⁵ "... et ipsorum infidelium gentium et schismaticorum Bosnensium et Rasciensium" G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X./1. (1382.-1391.), Buda, 1834., 417.-418. (26. IV. 1388.); "... et cum... scismaticis Boznensibus et ceteris suis consodalibus." B. L. Kumorovitz, *Monumenta diplomatica civitatis Budapest*, III./1. (1382.-1439.), Budapest, 1987., 21. (16. VI. 1388.); "... cum plerisque schismaticis Bozniensibus, et ceteris suis consodalibus." Fejér, *Codex diplomaticus*, X./1., 427. (19. VI. 1388.); "... rebellibus nostris Bosnensibus scismaticis." F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća*, *Starine*, XXXIX, Zagreb, 1938., 256. (8. X. 1405.); "... perfidorum turcorum et Bosnensium scismaticorum." L. Thallóczy - S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, A Magyar Tudomány Akadémia, Budapest, 1897., 220. (22. IV. 1406.); "... ad partes infidelium Boznensium scismaticorum accessit moraturus." L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig, 1914., 349. (6. VI. 1407.)

⁴⁶ "in regno Bosne sepius contra scismaticos et patarenos eiusdem regni incolas." L. Thallóczy

jala ugarska kraljevska kancelarija, dok je papa Grgur XII. 30. VIII. 1408. uz odrednicu "šizmatici" dodao oznaku "nevjernici."⁴⁷ "Tercirale" su im etikete: "heretici"⁴⁸ "patareni"⁴⁹, "protivnici"⁵⁰, "neprijatelji i protivnici"⁵¹, "smrtni protivni-

zy – Á. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára (1198.-1526.)*, Budapest, 1907., 38. (25. I. 1395.)

⁴⁷ "... *prope confines Boznensium ac aliorum scismaticorum et infidelium.*" E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, II./2., Budapest, 1958., 168., br. 6311.; "... *ab infidelibus Bosniensibus.*" E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, I., Budapest, 1951., 395., br. 3617. (8. IX. 1394.). Iz izvještaja službenika papinske komore i pobirača crkvene desetine u zadarskoj, splitskoj, dubrovačkoj i barskoj biskupiji. "... *ut guardianum domus b. Marie in Zalard... qui in regno Bosne inter scismaticos consistunt.*" E. Fermeđžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752.*, Zagrabiae, 1892., 65., br. 346. (18. I. 1402.). Iz pisma pape Bonifacija IX. upućenom iz Rima biskupu Varadina u Ugarskoj.

⁴⁸ "propter multitudinem, et potentiam hereticorum Bosanensium." Smičiklas, *Codex diplomaticus*, XVII., 103. (17. XI. 1387.)

⁴⁹ "... in regno Bozne sepius contra *scismaticos et patarenos eiusdem regni incolas.*" Smičiklas, *Codex diplomaticus*, XVII., 514. (23. V. 1393.); "... *per nephandos patarenos, Herwoyam vayvodam Boznensem et suos complices, tenebatur obsessus.*" Šišić, *Nekoliko isprava*, 192. (22. VII. 1402.); "... *dum versus perfidos Boznenses et Paterinos, nostros et Regni nostri emulos.*"; "... *vtputa Turcorum et aliarum perfidarum nationum, nec non Paterinorum Boznensium.*" G. Wenzel, *Ozorai Pipo Történetéhez*, I., *Történelmi tár*, Budapest, 1884., 22., 25. (17. VI. i 7. XII. 1407.); F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1902., 197., nap. 159

⁵⁰ "... *contra Bosnenses nostros et regni nostri emulos.*" Šišić, *Nekoliko isprava*, 1938., 158 (14. IV. 1401.). Slične formulacije upotrebio je Sigismund u ispravama od 24. i 25. VII. 1407. Šišić, *Nekoliko isprava*, 291.-292.; "... *contra emulos nostros Boznenses.*" J. Házi, *Sopron szabad királyi város története*, I./2. (1407.-1429.), Sopron, 1923., 6. (16. I. 1408.); "... *contra nonnullos nostros et regni nostri emulos, videlicet Boznenses et turcos.*" S. Barabás, *Codex diplomaticus sacri Romani Imperii comitum familiae Teleki de Szék*, I. (1206.-1437.), Budapest, 1895., 339.-340. (26. V. 1408.); "... *contra emulos nostros Boznenses.*" Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, II./2., 167., br. 6308. (29. VIII. 1408.); "... *in regno Boznae contra nostros et eiusdem S. Coronae aemulos.*" J. Csoma, *Adalekok a felső-gechei Gechey család történetéhez es nemzedekerëndjehez*, Turul, IV., Budapest, 1886., 186.; "... *contra nonnullos nostros et regni nostri emulos versus regnum Bozne.*" Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, II./2., 383., br. 7743. (2. VII. 1410.); "... *in presenti nostro exercitu circa confinia regni nostri Bozne adversus nonnullos nostros et regni nostri emulos.*" K. Géresi, *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károlyi (1414.-1489.)*, II., Budapest, 1883., 12. (11. XII. 1414.); "... *prout eciam nunc per nonnullos nostros et regnorum nostrorum emulos, utpote Boznenses, captus tenetur.*" Nagy, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et*

ci”⁵², “buntovnici”⁵³ “buntovnici i nevjerni”⁵⁴, “nevjerni”⁵⁵, “nevjerni i neobuzdani”⁵⁶, “nevjerni i protivnici”⁵⁷, dok su s Turcima u kontekstu Bosanci bili “protivnici i buntovnici”⁵⁸, odnosno “šizmatici i barbari.”⁵⁹ Bosanci su uz Turke 9. XII. 1407.

Vasonkeő, VI., 534. (12. IV. 1419.); Varjú, *Tomaj Nemzetségbeli Losonczy bánffy család oklevéltára*, 549-550. (22. V. 1417.), 553. (7. IX. 1417.)

⁵¹ “propter sepiissimos incursus ac invasiones hostium ac emulorum nostrorum videlicet Boznensium.” Thallóczy-Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, 186. (25. VIII. 1395.)

⁵² “... in regno Bozuae... inter non pauxillas nostros et regni nostri letales aemulos.” G. Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, IV. (1416.-1437.), Hermannstadt, 1937., 64. (20. III. 1418.)

⁵³ “ad edomandam banni Boznensium et aliorum nostrorum rebellium.” *Történelmi tár*, IX., Budapest, 1861., 42., (22. IX. 1388.); “... ubi etiam vicibus sepe multiplicatis dictos nostros rebelles in nimia pluralitate congestus.” Šišić, *Nekoliko isprava*, 318. (29. XII. 1408.)

⁵⁴ “... rebelium nostrorum Boznensium et perfidorum.” Šišić, *Nekoliko isprava*, 261., (28. XI. 1405.); “... omnium et singulorum Bosnensium et quorum libet aliorum nostrorum rebellium et infidelium.” J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887., 278. (23. XI. 1416.)

⁵⁵ “... quas ipse partes passi sunt maxime ab infidelibus Bosniensibus.” Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, I., 395. br. 3617. (8. IX. 1394.); “... necnon Boznensium nostrorum infidelium.” Šišić, *Nekoliko isprava*, 280. (I. VIII. 1406.); “... captivitatem quorundam infidelium nostrorum Bosnensium subire coactus est.” Fejér, *Codex diplomaticus*, X/16., 863. (11. XI. 1427.)

⁵⁶ “... regni Bosnensis populum perfidum et effrenem.” Perojević, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, I., 425.; Thallóczy, *Studien zur Geschichte*, 351. (18. X. 1408.)

⁵⁷ “contra certos Boznenses nostros et ipsius regni nostri Hungarie infideles et emulos.” Nagy, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*, VI., 448. (3. VI. 1417.); “... quibusdam nostris emulis et infidelibus in regno nostro Bozne.” L. Fejérpataky, *Monumenta Hungariae heraldica (Magyar czímeres emlékek)*, II., Budapest, 1902., 35. (17. IX. 1422.)

⁵⁸ “Quia nonnulli Turcy, Boznenses et alii nostri emuli et rebelles.” Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, II/1., Budapest, 1956., 630.-631., br. 5036. (4. X. 1406.); “.. dictorum nostrorum emulorum Turcorum videlicet et Boznensium tirannicam rebellionem actus nepharios et impedimenta tollerare non valentibus...” Šišić, *Nekoliko isprava*, 319. (29. XII. 1408.); “... contra sevissimos Turcos, crucis christian’ persecutores, presertim vero contra Bosnenses, nostros eotunc et regni nostri notorios emulos et rebelles.” Thallóczy, *Studien zur Geschichte*, 354. (5. IX. 1425.). Upotreba ove ideološke matrice, naravno, nije “privilegija” samo ugarskih vladara. Identične kvalifikacije koristi i napuljski kralj Ladislav kada 17. VI. 1402.

za Sigismunda sloveli kao "nevjernici križa Kristova" i "protivnici" ugarskog kraljevstva⁶⁰, a 5. XI. 1403. kao "progonitelji kršćana."⁶¹ Mnogo kasnije - u ispravi od 16. VI. 1427. čiji se sadržaj odnosio na početak XV. stoljeća - nazvao je ugarski kralj Bosance i Turke "progoniteljima križa Kristova i svekolike prave vjere, njegovim i njegovih kraljevina neprijateljima."⁶² Ni time bogati repertoar konfesionalnog etiketiranja nije bio iscrpljen: na molbu kralja Sigismunda izdao je papa Grgur XII. 9. XI. 1407. kršćanskom svijetu proglas da mu pomogne u borbi protiv "Turaka, Arijana, Maniheja i drugih nevjernika"⁶³, misleći pri tom prvenstveno na Bosance.⁶⁴ Tom

govori o ponovnom zadobijanju kraljevina Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije koje su uz pridružene kraljevine zaposjeli "protivnici i buntovnici." Š. Ljubić, *Listine o odnosajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, IV., Zagreb, 1874., 463.

⁵⁹ "... pro tuicione confiniorum dicti regni nostri uti premissum est *contra imanissimorum Turcorum ceterorumque Scismaticarum et Barbararum nacionum.*" Szabo, *Oklevéltár graf Csaky család történetehez*, I./1., 240. (29. XII. 1405.); "... et adversus perfidissimos Turcos, Crucis Christi inimicos, et alias nationes barbaricas et schismaticas... demum vero contra *Bosnenses.*" Fejér, *Codex diplomaticus*, X./6., 114. (1418.); L. Fejérpataky, *Monumenta Hungariae heraldica (Magyar címéres emlékek)*, I., Budapest, 1901., 49. (29. III. 1418.); "... demum vero pridem in exercitu nostro regali contra nonnullos nostros et ipsius regni aemulos, vtputa *Turcas Bosnenses et alias nationes barbaricas.*" G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X./5. (1410.-1417.), Buda, 1842., 810. (29. IX. 1417.)

⁶⁰ "... nonnullorum *Infidelium Crucis Christi*, vt puta et regni nostri *aemulorum*, signanterque *Turcorum et Boznensium.*" G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X./4. (1401.-1409.), Buda, 1841., 609. Isto tako u Sigismundovoj povelji od 29. XII. 1408. Šišić, *Nekoliko isprava*, 318. Od križarskih ratova Arapi su za kršćane važili kao *nevjernici*, a sintagma *partes infidelium*, na koju se nailazi u brojnim papinskim i drugim srednjovjekovnim dokumentima, "označavala je svijet izvan sfere katoličanstva." Džambo, *Maledicta Ethnica*, 102.

⁶¹ "Preterea dum valida potencia *Thurcarum cum ceteris persecutoribus christianorum, gente utputa Boznense.*" Šišić, *Nekoliko isprava*, 232., 303. (20. IV. 1408.)

⁶² "*non paucis Boznensibus necnon Turcis, crucis Christi et totius orthodoxae fidei persecutoribus, nostris videlicet et regnorum nostrorum aemulis.*" Varjú, *Tomaj Nemzetségbeli Lósonczy bánffy család oklevéltára*, 577.; "... *per sevissimos Turcos, crucis Christi persecutores nostrosque et regni nostri aemulos...*" Thallóczy-Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára*, 112. (27. IX. 1437.)

⁶³ Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić*, 202. Tekst isprave: Koller, *Historia episcopatus quinqueecclesiarum*, III., 283.-287.

⁶⁴ F. Rački, *Pokret na Slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, IV., Zagreb, 1868., 94.-95.

prilikom nazvao je Sigismunda "katoličkim prvakom i stražarom prave vjere."⁶⁵ Pri-
sjećajući se 12. VIII. 1426. događaja koji su prethodili bitki u Lašvi, spominjao je
Sigismund "mnoštvo barbara turskog plemena" koji su prodrli u njegovo bosansko
kraljevstvo i potčinili ga, da bi ban Pavao Čupor koji je sa svojim banderijem pošao
ratovati protiv Turaka pao "u ruke nekih nevjernih Bosanaca" gdje je i završio ži-
vot.⁶⁶ Budući da se pretežna većina akindžija (pripadnika turske jurišne konjice) re-
grutirala iz kršćanskih seljaka i zanatlija, s obzirom da su bili pristalice Istočne cr-
kve, pojmovi Turčin i šizmatik stopili su se ubrzo jedan s drugim. Godine 1390. slo-
vili su oni već istovremeno kao neprijatelji cijelog kršćanstva.⁶⁷ Slično se desilo sa
izrazima "katolički" i "ugarski", koji su krajem XIII. st. na Balkanu postali sinoni-
mi.⁶⁸ Prodori Turaka živo su zaokupili cijeli humanistički obrazovan svijet i njegova
najvišeg zaštitnika, Svetu Stolicu, i tako je uloga mađarstva kao "zaštitnog bedema,
zaštitne utvrde, zaštitnog zida, brane, zaštitnog jarka, stijenjaka, stupa i štita" postala
rasprostranjen pojam u cijeloj Europi.⁶⁹

„Paganima i šizmaticima” nazvao je Sigismund 20. XII. 1409. Tatare i Ruse,
da bi sljedeće godine pozvao kneževe, gospodare i gradove da Teutonski red pomo-
gnu u potčinjavanju pagana i "progonitelja križa Kristova."⁷⁰ Još od vremena nje-
mačkog cara Friedricha II. dodijelili su papa i car Teutonskom redu prava na podru-
čja Litvanije i Rusije kao i na njihove stanovnike, a 17. I. 1415. opozvao je papa Ivan
XXIII. te privilegije. Pet sedmica kasnije prenio je Papa ova prava na poljsko-litvan-
sku državu i imenovao kralja Vladislava Jagelovića generalnim vikarom u Novgoro-
du, Pleskau (polj. Pszczyzna) i graničnim oblastima, s nalogom da tamošnje "nevjer-
nike i šizmatike" privede krilu Rimske crkve.⁷¹ Prije nego je krenuo u sukob s husi-

⁶⁵ "... tanquam Princeps Catholicus, et pervigil fidei orthodoxae." Koller, *Historia episcopatus quinqueecclesiarum*, III., 285.

⁶⁶ Thallóczy, *Povijest Jajca*, 257. "... ad depressionem barbarae nationis secundum consilia ac modos praefati Regis... quod solitis et exquisitis fallaciis laborem vestrum Teucrorum et aliorum infidelium nequeat evacuare perfidia." Koller, *Historia episcopatus quinqueecclesiarum*, III., 286., 287. (9. XI. 1407.) Iz proglasa pape Grgura XII. upućenom kršćanima da pomognu kralju Sigismundu u borbi protiv Bosanaca.

⁶⁷ Mályusz, *Kaiser Sigismund*, 130. Usp. V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, III., Matica hrvatska, Zagreb, 1972., 172.

⁶⁸ Z. J. Kosztolnyik, *Hungary in the thirteenth century*, East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1996., 308.

⁶⁹ A. Eckhardt, *Das Ungarnbild in Europa*, *Ungarische Jahrbücher*, XXII./1.-3., Berlin, 1942., 162.

⁷⁰ Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 143., 144.

⁷¹ Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 210.-211.

tima, izdao je Sigismund 10. II. 1420. dekret o križarskoj vojni zasnovan na nužnosti iskorijenjenja hereze, da bi husitsko pitanje učinio problemom svih pravovjernih kršćana a time sebi također osigurao kurijalnu potporu.⁷² Upravo kao školski primjer zvuče njegove riječi od 17. IX. 1422. da je vojni angažman protiv husita uslijedio "zbog iskorijenjenja heretika, božijih i naših poznatih nevjernika."⁷³ Između izdaje Boga i vladara stavlja se dakle znak jednakosti! Konfesionalno inspiriran rječnik kao logistika političkih ambicija i posljedica "umnoženog" crkvenog raskola. Upotrebljavan relativno često, naziv "pataren" izvorno je italijanskog porijekla za šizmatika, dok su u isto vrijeme ovu riječ rimski katolici koristili da opišu pripadnike Srpske pravoslavne crkve.⁷⁴ Oznaka bosanskih patarena kao mariheja nije ništa drugo nego u epohi humanizma i renesanse tako obljubljen antikizacija.⁷⁵ Na svim stranama, u brojnim varijacijama, odzvanja ovaj "sveti" rječnik europskim srednjovjekovljem.

Kada je u nastojanju za izmirenjem s husitima stupio u pregovore, našao se Sigismund izložen riziku da i sam bude oklevetan kao potajni heretik. U prisustvu brojnih dostojanstvenika i samoga Sigismunda, prilikom susreta u Požunu (Bratislavi) između 4. i 9. IV. 1429. gdje se pojavio vođa Taborita Prokop Čelavi - predstavivši Češku kao *najkršćanskije kraljevstvo* i izabranu zemlju Biblije u kojoj obraćeni na pravu vjeru žive stanovnici kao izabranici Krista - etiketirao je u nastupnom govoru njegov glasnogovornik Petar Payne (*Mistr Engliš*,) Sigismunda kao Antikrista, "izdajničkog kralja juga" i ridokosog zmaja iz Apokalipse, priznavši mu da je "*najnepobjediviji i najsjajniji kralj*" koji se ipak okrenuo od božanske istine.⁷⁶ Nakon promjene na čelu Kurije sa preuzimanjem dužnosti pape Eugena IV. 11. II. 1431. bila je Sigismundova praktična politika uređena na tome da postigne sudjelovanje husi-

⁷² Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 290.

⁷³ Fejérpataky, *Monumenta Hungariae heraldica*, II., 36.; "... ad extirpationem et destructionem hereticorum hussitarum de regno nostro Bohemie specialiter intendens." B. Iványi, *Bárta szabad királyi város levéltára (1319.-1501.)*, Budapest, 1910., 49. (8. IV. 1434.); "... in circumvicinis partibus antedictae Ecclesiae nostrae plurimos haereticos, tam Clericos, quam laicos haereticae pravtatis maledictorum Hussitarum, Catholicae fidei et Sanctae Romanae ac universalis Ecclesiae aemulorum, defaeditos, et depravatos." Koller, *Historia episcopatus quinqueecclesiarum*, III., 356. (15. III. 1437.)

⁷⁴ Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, 172 -173.

⁷⁵ S. M. Džaja, Noch eine fragliche interpretation der Bosnischen Mittelalterlichen Konfessionsgeschichte, *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 1. Band, Rudolf Trofenik, München, 1978., 248.

⁷⁶ Usp. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 355.-356.

ta na baselskom crkvenom saboru i prikladno riješenje vjerskih opreka.⁷⁷ Sličan pokušaj dubrovačkog svećenstva da nagovore Bosance da upute poslanike u Basel propao je. Kralj Tvrtko II. već se kolebao, ali je pod pritiskom vodećih ljudi Crkve bosanske ipak odustao od takve namjere.⁷⁸

S promjenom političke konstelacije nakon ugarske vojne pobjede u Bosni rujna 1408., otupila je oštrica ratnog vokabulara i preko noći zamijenjena kurtoaznom dvorskom retorikom. Nakon što se herceg Hrvoje, vođa antiugarske koalicije u Bosni i favorit napuljskog kralja Ladislava, "akrobatski" prebacio u pobjednički tabor, javio je Sigismund 6. I. 1409. trogirskoj općini da je između njega "i gospodina Hrvoja, hercega splitskog kao i čitave Bosne" postignut "mir, savez i sloga."⁷⁹ U ispravi od 24. II. 1409. pohvalio se ugarski kralj da su se "svijetli gospodin Hrvoje splitski herceg i knez Donjih Kraja", kao i "baroni, plemići, prvaci i svi stanovnici našeg bosanskog kraljevstva" vratili u pravu pokornost i obdržavanje vjernosti.⁸⁰ Nastojeći osigurati uvjete za okrunjenje bosanskom krunom koja mu je poput ribe neprestano klizila iz ruku, najkasnije početkom 1410. imenovao je Sigismund hercega Hrvoja vicekraljem u Bosni.⁸¹

Ovom "happy endingu" prethodio je zaplet čiji scenario se u hodu mijenjao nekoliko puta. Nakon što je pod kraljem Ludovikom I. postao njegov "vjerni vitez"⁸², stupio je Hrvoje 23. VIII. 1393. u vazalni odnos prema kralju Sigismundu i kraljici Mariji, uz obećanje da će nakon smrti kralja Dabiše služiti samo njima.⁸³ Kada je ka-

⁷⁷ Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 372.-373.

⁷⁸ Citirano prema: Thallóczy, *Povijest Jajca*, 38. nap. 4.

⁷⁹ V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, II., Matica hrvatska, Zagreb, 1972., 391.; Fejér, *Codex diplomaticus*, X.14., 762.-763.

⁸⁰ L. Fejérpataki, *Monumenta Hungariae heraldica (Magyar czímerek emlékek)*, I., Budapest, 1901., 31.

⁸¹ Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 214.

⁸² M. Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Biblioteka Djela - knjiga 9, ZIRAL - Zajednica Izdanja Ranjeni Labud, knjiga 100, Biblioteka Stećak, knjiga 2, Zadar-Mostar, 1997., str. 178.-179., 262.-263.

⁸³ F. Rački, *Pokret na Slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, III., Zagreb, 1868., 137.-138.; V. Klaić, *Povijest Hrvata*, II., 306.-307.; Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić*, 92.; Perojević, u: *Povijest BiH*, I., 357.-358.; Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 173.; P. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 16., Zagreb, 1998., 59., nap.

snije promijenio političku orijentaciju i pristao uz napuljskog kralja Ladislava, krenuo je Sigismund protiv njega u vojni pohod i 2. VI. 1398. nazvao ga "nevjernim" koji se sam "pribrojio i pridružio rulji nevjernika križa Kristova, to jest Turaka."⁸⁴ Poslije Hrvojeve bezuspješne opsade Knina u ljeto 1401., svrstao ga je Sigismund među "bezbožne patarene" koji su izveli taj napad.⁸⁵ Hrvojeve trupe što ih je Sigismund 22. IV. 1406. imenovao "nevjernim buntovnicima i protivnicima" - "šizmatičkim Bosancima" koji su se udružili s nebrojenim mnoštvom Turaka - u to su vrijeme uz pljačke, preljube, sknavljenja i ubojstva opustošile posjede blagajskih knezova Ladislava, Antuna i Ivana.⁸⁶ Kako su međusobne tenzije rasle, a na vatru neprestano doljevano novo ulje, herceg je za kralja Sigismunda 23. XI. 1405. bio "smrtni protivnik"⁸⁷, a 22. IV. 1406. uz ostale Bosance "nevjeran, buntovnik i neprijatelj."⁸⁸ Za zasluge stečene te i protekle godine u vojnim pohodima "protiv Hrvoja, našeg dobro poznatog nevjernog", potvrdio je Sigismund 9. VI. 1406. novom ispravom zemljišni posjed Dioniziju Lopatačkom i njegovoj braći s nasljednicima.⁸⁹

Zatim je koncem 1408. uslijedio novi obrat, da bi u strukturalno izmijenjenim političkim okolnostima herceg pristao uz Sigismunda, koji ga je uvrstio među članove elitnog Zmajeva reda utemeljenog radi borbe protiv pagana i heretika kao i osiguranja krunice i nasljednih prava za njegovo potomstvo.⁹⁰ Zato se čini da je Zmajev

8; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X./2. (1392.-1400.), Buda, 1834., 158.

⁸⁴ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVIII. (1395.-1399.), Zagreb, 1990., 345.

⁸⁵ Šišić, *Nekoliko isprava*, 192.

⁸⁶ "... infideles ceterosque nonnullos rebelles et inimicos nostros videlicet Horwoyam, Wlkchith ac Bosnenses... adducta quasi innumerabili pluralitate perfidorum turcorum et *Bosnensium scismaticorum* ad dominium et possessiones ipsorum fidelium nostrorum, qui commissis ibidem predis, spoliis, rapinis, adulteris, stupris, hominum interemptionis, tandemque totale dominum et possessiones in favillam redactis abscesserunt..." Thallóczy-Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, 220.

⁸⁷ "... in partes Bozne, contra capitalem nostre Maiestatis emulum, *Herwoyam*." Fejér, *Codex diplomaticus*, X./4., 397.

⁸⁸ "... nostros infideles ceterosque nonnullos rebelles et inimicos nostros videlicet Horwoyam Wlkchith ac Bosnenses." Thallóczy-Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, 220.

⁸⁹ Šišić, *Nekoliko isprava*, 274.

⁹⁰ B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290.-1403.*, Reale Accademia D'Italia, Roma, 1938., 529.-531.; V. Klaić, *Povijest Hrvata*, II., 389.-390.

red bio prva organizacija ove vrste shvaćena u čistim političkim terminima, čak bez geste u pravcu viteške ideologije koja je naglasila sva ranija osnivanja.⁹¹ Promjena političkog stava honorirana je Hrvoju tako što je potvrđen u posjedu Donjih Kraja, županija Vrbasa i Sane kao i gradova Vrbasa i Kozare. Dobio je grad Požegu sa županijskom čašću, uz to i kraljevski posjed Segesd u županiji Somogy.⁹² Na grandioznom viteškom turniru u Budimu 22. V. 1412. zabilježeno je prisustvo Hrvoja, njegove supruge Jelene i stasitih članova pratnje koji su se istaknuli u viteškim nadmetanjima.⁹³ Za to vrijeme - tako govori njegovo pismo kraljici Barbari iz 1413. - vratio se Hrvoje iz "poganskoga obreda" u "katoličku vjeru"⁹⁴, što znači da je između 1403. i 1413. napustio Crkvu bosansku i postao vjernik Katoličke crkve. Koliko je važno napraviti distinkciju između ideoloških fraza i stvarnosti možda najrječitije pokazuje upravo primjer Hrvoja Vukčića, godinama u dokumentima ugarske kraljevske kancelarije notiranog kao nevjernika, međutim osobe koju je sam Sigismund izabrao za krštenog kuma njegove kćeri Elizabete.⁹⁵ U dugom uvodu Statuta Zmajeva reda isti-

⁹¹ D' A. J. D. Boulton, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325.-1520.*, The Boydell Press, 1987., 351.

⁹² Engel, Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa, 60.

⁹³ Usp. V. Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva* (fototip izdanja iz 1882. godine), Svjetlost, Sarajevo, 1990., 244; V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III., 62.

⁹⁴ Vidi sljedeću napomenu.

⁹⁵ Pitanje Hrvojeva kumstva radalo je nedoumice, odnosno raspravu da li se ono, kako tvrde V. Klaić (*Povijest Hrvata*, II., 390., i *Povijest Hrvata*, III., 60.) i V. Ćorović (*Historija Bosne*, Srpska kraljevska akademija, Posebna izdanja, knjiga CXXIX, Društveni i istoriski spisi, knjiga 53, Beograd, 1940., 400.) odnosilo na Sigismundovu kćer, ili, kako misli priređivač Lncićeva djela Jakov Stipišić (Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, II., 864., nap. 17.), da ne može biti govora o kumstvu "u ritualnom crkvenom smislu, već u smislu intimnog prijatelja." Slično mišljenje zastupa i Petrović (*Kršćani bosanske crkve*, 132.). Tome u prilog govorila bi izjava samog Hrvoja koji se u pismu ugarskoj kraljici Barbari iz ljeta 1413. pozivao samo na kumstvo (Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, II., 854.-856.; Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić*, 228.-229. Usp. izvorni tekst: L. Thallóczy - S. Horváth, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum comitatum*: Dubicza, Orbász et Szana, Budapest, 1912., 147.-150.). Na to upućuje i navod kralja Sigismunda koji u pismu Splićanima datiranom I. VIII. 1413. kaže da je Hrvoja uzeo za kuma. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III., 84.; Fejer, *Codex diplomaticus*, X.15., 406. Dilemu razrješava jedna Sigismundova isprava izdata u Košicama "u srijedu, poslije sv. Katarine" (25. XI. 1409.). Premda Fejer (*Codex diplomaticus*, X.14., str. 763 -764.) donosi samo njezin regest, sadržaj govori da se Hrvoje ipak pojavio u ulozi krštenog kuma Sigismundove kćeri Elizabete („... und durch den Herzog Hervoya von Spalatro aus der Taufe gehoben ward."). Spominju se i svjedoci („Taufzeugen")

ču kralj Sigismund i kraljica Barbara da su Red osnovali između ostalog da bi uništili pogubna zlodjela "paganskih vitezova, šizmatika i drugih naroda pravoslavne vjere, i onih zavidnika Križa Kristova i naših kraljevina, i njegove svete i spasonosne vjere odanosti pod zastavom pobjedonosnog Križa Kristova."⁹⁶ U udobnosti budimskog dvora mogle su riječi sijevati poput munja, politička realnost, međutim, govorila je drukčijim jezikom. Koliko još jučer i Hrvoju su bile upućene slične pogrde, da bi onda odjednom – kao da se ništa nije desilo - osvanuo kao jedan od miljenika ugarskog kraljevskog para. Veza između njegove političke lojalnosti i riječi upućenih iz Ugarske na njegovu adresu više je nego očita. Pojednostavljeno: kad si moj politički neprijatelj onda si nevjernik, kad si u mojem političkom taboru onda to nisi!

Kao po nekoj komandi, kao da sa akterima želi napraviti neslanu šalu, Janusovo lice povijesti uskoro se ponovno očitovalo u svojoj iskričavoj prevrtljivosti. Hrvojev napad na oblasti Sandalja Hranića, dok je ovaj po Sigismundovoj instrukciji sa srpskim despotom Stefanom Lazarevićem bio angažiran u ratu protiv Turaka, u igru je vratio stare ideološke potštapalice. Nakon što ga je 15. XI. 1412. imenovao "vjernim našim, veličanstvenim hercegom splitskim"⁹⁷, optužio ga je Sigismund za "prestup, buntovništva, nevjerstva i uvredu veličanstva" (dum supradictus Herwoya suis excessibus, rebellionibus, infidelitatibus et crimine laesae Maiestatis), lišio ga svih posjeda i titula - posebno titule hercega splitskog - proglasio "javnim buntovnikom i nevjernim njegovu veličanstvu i njegovoj svetoj kruni" (eundam Heruoyam, tanquam nostri culminis et sacrae nostrae coronae notorium rebellem et infidelem), zapovjedivši prelatima, baronima i plemićima da napadnu hercega i njegove podložnike te zaposjednu njihova imanja, a Splićane pozvao da mu uskrate poslušnost i vrate se pod okrilje "svete krune."⁹⁸

Na ugarskom dvoru - prema svjedočanstvu isprave kralja Sigismunda datirane 22. VII. 1424. - ostao je Hrvoje upamćen kao "učenik patarenske izopačenosti".⁹⁹ Identične kvalifikacije - premda je u to vrijeme (16. VI. 1427.) sa Sigismundom gajio dobre odnose - nije ostao pošteđen ni Sandalj Hranić.¹⁰⁰ Nasuprot ovoj okljaštre-

krštenja: "die deutschen Ordens Ritter Werner von Tettingen und der Graf von Schwarzburg, Komthur von Thorn."

⁹⁶ Citirano prema: Boulton, *The Knights of the Crown*, 350.

⁹⁷ Fejér, *Codex diplomaticus*, X/5., 307.

⁹⁸ Fejér, *Codex diplomaticus*, X/5., 407- 409.

⁹⁹ Citirano prema: Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, 70., nap. 55.

¹⁰⁰ Varyú, *Tomaj Nemzetségbeli Losonczi bánffy család oklevéltára*, 577. To nije smetalo da ga Sigismund 16. VI. 1413., u vrijeme dok je s despotom te ostalim ugarskim i bosanskim

noj slici stoji markantna činjenica: Hrvoje Vukčić sahranjen je u crkvi mauzolejnoga tipa (tzv. katakombama), smještenoj u srcu građevinskog ansambla njegove monumentalne prijestolnice u Jajcu¹⁰¹, a Sandalj vjerojatno u crkvi sv. Stjepana u Ščepan-polju na sastavu Tare i Pive.¹⁰² Ako i ne otkriva s kojom konfesijom u srcu je otišao u vječno prebivalište, odnosno koja crkvena organizacija mu je upriličila posljednji ispraćaj, činjenica da je sahranjen u mauzolejnoj crkvi nedvojbeno govori o njegovim eshatološkim preokupacijama, identičnim u feudalnom svijetu istočnog i zapadnog kršćanstva.¹⁰³ Krist i kršćanska simbolika pratili su ovog bosanskog moćnika kroz cijeli život kao početkom 1404. kada je najavio da će umjesto Stjepana Ostoje "u ime Hristovo" bosanskim kraljem proglasiti Pavla Radišića.¹⁰⁴ Vlast u srednjem vijeku obilježena je kristocentričnom perspektivom, o čemu riječito svjedoči ideja teokratske kraljevske časti.¹⁰⁵ Atomizacija naših aktivnosti u religioznu, političku, moralnu, kulturnu, ekonomsku i druge sfere je obilježje s kojim srednji vijek nije bio prisan. Kršćanstvo je prisvojilo cijelog čovjeka – čovjek je bio potpun i nedjeljiv: svaki od njegovih postupaka smatran je dostupnim sudu kršćanskih normi i standarda.¹⁰⁶ Alternative nije bilo. Samo u takvom ozračju mogao je ugarski kralj Karlo Robert 1341. narediti svim svojim nekršćanskim podanicima da se pokrste ili napuste zemlju.¹⁰⁷

I sam "žrtva" političkog značenja religioznih pojmova i raskola u Zapadnoj crkvi, ni Hrvoje nije propustio priliku da prema istoj matrici etiketira svoje političke protivnike. Iz Jajca je 27. IV. 1410. zapovijedio Splićanima da oduzmu "kuće i sve

baronima ratovao protiv Turaka, nazove svojim "vjernim veličanstvenim Sandaljem" (fidelis nostri magnifici Zandalii). Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, VII., Zagreb, 1882., 123.

¹⁰¹ Detaljno o ovoj crkvi: Č. Truhelka, Katakombe u Jajcu, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, I., Sarajevo, 1892. Usp. Fine, *The Bosnian Church*, 234.

¹⁰² Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 300.

¹⁰³ O mauzolejnoj arhitekturi i njezinim duhovno-umjetničkim težnjama: I. Fisković, Nadgrobna plastika humanističkog doba na našem primorju, u: *Dalmatinski prostori i stari majstori*, Biblioteka znanstvenih djela, 40, Književni krug, Split, 1990., 37- 82.

¹⁰⁴ F. Miklosich, *Monumenta serbiæa spectantia historiam Serbiæ, Bosnæ, Ragusii, Vienne*, 1858., 252.

¹⁰⁵ O tome vidi: W. Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, Barnes & Noble, New York, 1961., 138 -149. i na više drugih mjesta.

¹⁰⁶ Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, 33.

¹⁰⁷ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 179.

posjede" kralju Ostoji smještene u gradu i distriktu jer se "nekadašnji kralj priklo-
nio Turcima i bosanskim pobunjenicima, a protiv... gospodina Sigismunda kralja
Ugarske."¹⁰⁸ Samo par godina kasnije (1414.), nakon što je pao u nemilost kralja Si-
gismunda, sam je stupio u kolaboraciju s Turcima.¹⁰⁹ Ni Sigismund - jedna od vode-
ćih vladarskih ličnosti europskog srednjovjekovlja - nije ostao pošteđen otrova ove
ideološke retorike: tajnik napuljskog kralja Ladislava, pretendenta na ugarsko prije-
stolje, nazvao ga je 30. VII. 1403. "negdašnjim kraljem".¹¹⁰ Nakon što je s njima za-
gazio u rat, imenovao je Sigismund Mlečane 24. VIII. 1418. "buntovnicima njegova
veličanstva i rečenih njegovih kraljevina."¹¹¹

Ovaj konfesionalno-ideološki vokabular potrebno je sagledati i kroz sljedeću
prizmu. Dok su prema Bosni odapinjane strjelice te vrste, uz brojne šizmatike nase-
ljavali su Ugarsku stepski narodi Pečenega, Jasa i Kumana koji su kao laka konjica
bili uključeni u kraljevske vojne trupe, i uživajući kolektivne povlastice stoljećima
ostali odani prastarim paganskim običajima. Počevši od kraja XIII. st. poznati su ta-
kođer Kumani sa kršćanskim imenima, koja su međutim postigla prevagu tek u dru-
goj trećini XIV. st. U obraćenju Kumana i Jasa ovlastio je Papa 1348. franjevce, naj-
prije vjerojatno samo za područje izvan državnih granica u Kumaniji (Moldaviji).
Stanovništvo Kumanije i zemlje Jasa kristijanizirano je konačno tek u drugoj polo-
vici XV. st.¹¹² Kao odlučujući razlog za brzo proširenje protestantskog učenja među
Kumanima i Jasima vidio je István Györffy stoljećima prakticiran pritisak Katoličke
crkve za njihovo obraćenje i držanje svećenstva (visokog klera). Kasnije, za vrije-
me protureformacije, samo su se Jasi vratili natrag u katoličanstvo.¹¹³ Otac glasovi-

¹⁰⁸ Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, II., str. 852.; Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 283., nap. 64.

¹⁰⁹ Perojević, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, I., 440.

¹¹⁰ Šišić, *Nekoliko isprava*, 211- 212.

¹¹¹ "... apud Venetorum, nostre maiestatis et dictorum nostrorum regnorum rebellium." G. Nagy, *Gróf Szátaray család oklevéltára*, II., Budapest, 1889., 200.; Wenzel, *Ozoraí Pipó Történetehez*, I., 417. (1416.)

¹¹² A. P. Horváth, *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Corvina Kiadó, Budapest, 1989., 109.

¹¹³ Horváth, *Petschenegen, Kumanen, Jassen*, 110. Kako je pitanje odnosa ugarskih katoličkih krugova prema pravoslavnom stanovništvu u suštini bilo determinirano političkim okolnostima, pokazalo se u drugoj polovici XV. stoljeća u vezi s ubiranjem crkvene desetine od inovjernih došljaka (Srba), koji su predstavljali važan faktor u obrani od Osmanlija. Usp. S. Čirković, u: *Istorija srpskog naroda*, II., Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371.-1537.), Srpska književna zadruga, Beograd, 1982., 442 - 444.

tog Ivana Hunjadija - pravoslavni Vlah Vojko - tek je 1409. prešao na katoličanstvo i od Sigismunda dobio posjed Hunjad u Erdelju.¹¹⁴

Nekad je Ugrima - dok su u IX. st. kao outsidersi povijesti uz Normane i Saracene napadali na Franačko carstvo - kao nekršćanima nasuprot stajao "božiji narod" (kršćani). Prodimali su do Akvitanije i blizine Rima, pratio ih je glas da piju krv ubijenih neprijatelja, a njihovo ime, "izobličeno u pričama, postalo je i ostalo strašilo za djecu: 'ljudožderi'".¹¹⁵ Carsko okrunjenje Otona I. 962. tumačio je Papa kao znak zahvalnosti za njegove pobjede nad paganima (Slavenima i Mađarima).¹¹⁶ Kada su Mađari kao kršćani i miljenici Rima sami preuzeli uzde povijesti, usvojili su i ideološki rječnik koristeći ga za diskvalifikaciju svojih političkih protivnika, među ostalima Bosanaca. Još kao pagani, međutim, bili su Mađari nadahnuti nekim osjećajem misije. Kada su njihovi zarobljeni poglavari, Bulcsú i Lél, upitani zašto muče kršćane odgovorili su: "Mi smo osveta Boga, izabrani od njega kao bič nad vama."¹¹⁷ Tek kada je turska opasnost za kršćansku Europu počela postajati sve veća, najednom se izmijenila sposobnost Mađara za rat - koji su do tada važili za sinonim barbarstva - u vrlinu, a od divlje Ugarske iznenada je postala plemeniti zaštitnik kršćanstva, Kristov borac.¹¹⁸

4. Istok-Zapad: prijatelj-neprijatelj - pravovjeran-krivovjeran.

Ugarsko-bosanski slučaj u okviru srednjovjekovnog konfesionalizma.

„Oružjem” iz ovog krcatog ideološkog “arsenala” koristili su se svi protagonisti srednjovjekovne povijesti: carevi i protucarevi, pape i protupape, kraljevi i protukraljevi... Isprepletenost religije i države - Crkve i politike - potencirana crkvenim raskolom 1054., borbom carstva i papinstva, avignonskim sužanjstvom papa (1309.-1378.) i zapadnom šizmom (1378.-1417.), ostavila je dubok ožiljak u srednjovjekovnom mišljenju: u jednom je trenutku, tokom zapadne šizme, cijelo zapadno kršćanstvo bilo podijeljeno na dva međusobno ekskomunicirana tabora¹¹⁹, a sve do 1417.

¹¹⁴ M. Spremić, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Drugo izdanje, CLIO-Glas Srpski, Beograd - Banja Luka, 1999., 241.

¹¹⁵ R. Lopez, *Rođenje Evrope*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., 108.

¹¹⁶ J-F. Noël, *Sveto Rimsko Carstvo*, Barbat, Zagreb, 1998., 10.

¹¹⁷ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, str. 1994., 204.

¹¹⁸ Eckhardt, *Das Ungarnbild in Europa*, 161.

¹¹⁹ E. Duffy, *Sveci i grešnici. Povijest papa*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1998., 127.

povijesnom su pozornicom defilirali pape i protupape. U momentu izbijanja šizme, francuski kralj je mogao radosno uzviknuti: "Sad sam ja papa."¹²⁰

Strasti su se toliko rasplamsale da su prerasle u stranačko pitanje, u suprotnost sličnu onoj između vjernika i nevjernika.¹²¹ Crkveni koncil u Pisi svrgao je 1409. pape Grgura XII. i Benedikta XIII., proglasio ih "nepopravljivim raskolnicima i hereticima", a na njihovo mjesto postavio Aleksandra V.¹²² Kada ga je odbio priznati za papu i zaprijetio mu svojim vojnim silama, Ivan XXIII. ekskomunicirao je napuljskog kralja Ladislava. Papa je proglasio križarski pohod protiv Napulja, a indulgencije su bile obećane svima koji bi pridonijeli, prema njihovim mogućnostima, ovom pothvatu. Posebni legat svečano je u Pragu proglasio papinske bule. Oružani konflikt ipak je izbjegnuto jer su se Papa i kralj izmirili¹²³, ali i ovaj slučaj pokazuje kako se lako pribjegavalo denuncijaciji političkih protivnika na vjerskoj osnovi i kako tanka je bila granica između pravovjerja i krivovjerja. Mnogi od srednjovjekovnih svetaca u to su se i sami uvjerali.

Davno prije nego su suradnjom pape Zaharija i franačkog vladara Pipina Malog (741.-768.) udareni temelji crkvenoj državi, iskoristio je franački kralj Klodovik obraćen na katolicizam 496. okolnost što su Vizigoti bili arijanci da protiv njih povede rat i potuče ih u bitki kod Vouillea 507. god.¹²⁴ Dvostrukim miropomazanjem (posvećenjem) Pipina Malog 751./54., njegovim uzdignućem za kralja Franaka i zamjenom merovinške dinastije karolinškom desila se strukturalna promjena u karakteru kraljevstva; od karizmatškog i osobnog ono postaje kršćanska služba.¹²⁵ Okruženjem Karla Velikog za cara u Rimu 800., sklopile su Katolička crkva i država nerazriješivi "brak" - "udruženje na osnovu uzajamnih usluga" - vladar se "pretvara

¹²⁰ P. Sete, *Epohe svjetske istorije*, Svjetlost, Sarajevo, 1963., 227.

¹²¹ J. Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, Naprijed, Zagreb, 1991., 18.

¹²² H. Pirenne, *Povijest Evrope od seobe naroda do XVI. stoljeća*, Kultura, Zagreb, 1956., 298.

¹²³ F. Dvornik, *The Slavs in the European History and Civilization*, Rutgers University Press, New Brunswick - New Jersey, 1962., 193.-194.

¹²⁴ Pirenne, *Povijest Evrope*, 42.

¹²⁵ D. H. Miller, *Sacral Kingship, Biblical Kingship, and The Elevation of Pepin the Short*, in: *Religion, Culture and Society in the Early Middle Ages*. Studies in Honor of Richard E. Sullivan. (Edited by Thomas F. X. Noble and John J. Contreni), SMC XXIII., Medieval Institute Publications, Kalamazoo, Michigan, 1987., 131. Usp. A. Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*. Welten des Mittelalters, Piper, München-Zürich, 1990., 81.

u neku ruku u svećeničku osobu", a "vjera u državnu stvar"¹²⁶: "Tko sagriješi u crkvenom prostoru, griješi praktično i u državnom; dok opet politička opozicija nije daleko od crkvenog krivovjerja. Time grijeh, pokajanje i pokora postaju relevantnim pojmovima kako za crkveno, tako i za državno područje, jer i jedno i drugo žele obvezati savjest."¹²⁷ U duhu ovog "kanona" prisegnuo je češki kralj Juraj Pođebradski 1458. u krunidbenoj zakletvi njegov narod "odvratiti od zabuna, sekti i hereza", prema "obredu i kultu Svete Rimske Crkve voditi ga i nju ponovno uspostaviti."¹²⁸ Samo na osnovi ovog "genijalnog krivotvorenja povijesti"¹²⁹, moglo se dogoditi da njemački car Henrik IV. (1056.-1106.) u vrijeme spora za investituru papu Grgura VII. Hildebranda nazove "lažnim redovnikom", i pismo upućeno mu u Rim završi teatralnim riječima osude. Papa nije ostao dužan caru, i "vežući [ga] prokletstvom" njegove je podložnike 1076. oslobodio "zakletve vjernosti."¹³⁰

Zasnovan na rimskoj teoriji o univerzalnosti Carstva, spor između Istoka i Zapada rasplamsao se ranije. S Karlovim okrunjenjem došlo je do razdvajanja jednog historijskog iskustva i formiranja novog svijeta ideja koji je naišao na otpor bizantske vaspeljene, personificirane u pravoslavnoj crkvi i univerzalnoj vlasti carskoj.¹³¹ Nasljednici carice Irine smatrali su Papu šizmatikom koji se otcijepio od carske crkve, a Karla uzurpatorom.¹³² Ništa čudno, jer su do konca VIII. st. Rim i papinstvo smatrali da pripadaju bizantskom carstvu, a bizantski ili grčki utjecaj na pravo, liturgiju, umjetnost i administraciju produžio se stoljećima.¹³³ Bizantski *basileus* Mihajlo III. nije se u IX. st. ustručavao kazati Nikoli I. da je latinski "barbarski i skitski jezik", a mu je Papa uzvratio "kako postaje smiješan vladar koji se naziva rimskim, a ne razumije rimskog jezika."¹³⁴ O naraslim tenzijama između Istoka i Zapada govori i to

¹²⁶ Pirenne, *Povijest Evrope*, 49.-50. O okrunjenju Karla Velikog, M. Karamatić, *Karlo Veliki i Leon III. u Paderbornu 799. i krunidba u Rimu 800. godine*, *BILTEN franjevačke teologije Sarajevo*, God. XXVII., Broj 2., Sarajevo, 2000.

¹²⁷ H. G. Beck, *Tragovi Bizanta u Europi*, u: *Jukić*, 18., Sarajevo, 1988., 99.

¹²⁸ J. K. Hoensch, *Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen*, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1998., 82-83.

¹²⁹ Beck, *Tragovi Bizanta u Europi*, 103.

¹³⁰ M. Šunjić, *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., 144.-145.

¹³¹ O podjelama u historiografiji: Karamatić, *Karlo Veliki i Leon III.*, 16., nap. 33.

¹³² B. Schimmelpfennig, *The Papacy*, Columbia University Press, New York, 1992., 92.-93.

¹³³ Schimmelpfennig, *The Papacy*, 76.-77.

¹³⁴ Lopez, *Rodenje Evrope*, 65.

što je većinu bizantskih careva od sedmog stoljeća Papa bezrezervno smatrao hereticima, tj. ikonklastima.¹³⁵ Kada su, prema Liutprandu iz Cremona, papinski izaslanici 968. u Carigrad donijeli pismo naslovljeno "caru Grka", u kojemu je Otona I. Papa spominjao kao "uzvišenog cara Rimljana", planuo je gnjev Bizantinaca:

„Kakva drskost”, žeste se oni, „vaseljenskog cara Romeja, jedinog Nićifora, velikog avgusta, nazvati 'carem Grka', a tamo nekog varvarina, 'carem Rimljana'. O nebesa! O zemljo! O more! Šta da radimo s ovim lopuzama i zlotvorima.”¹³⁶

Iz bizantske perspektive shvaćanja Rima, crkveno-politički razvoj Zapada smatran je zajedničkom pobunom rimskog biskupa i zapadnih barbarskih kraljeva. Carska princeza Ana Komnena ovu je ideju u XII. st. pretvorila u formulu: "Pošto je svjetovna vlast prenesena iz Rima ovdje u Carigrad i uz to Senat i cijela službenička hijerarhija, onda je samim tim prenesen ovdje, također, prvosvećenički redosljed biskupskih stolica."¹³⁷ Obostrani antagonizmi zapečaćeni su slomom Bizanta u Četvrtom križarskom ratu.¹³⁸ Gospodar Atine, Othon de la Roche od Burgundije, protjerao je grčke biskupe i podupro novouspostavljene latinske nadbiskupije u Atini i Tebi. Većina crkava i manastira s njihovim imanjima pretvoreni su u katoličke.¹³⁹ Pokušaji novih vladara Carigrada da svojim pravoslavnim podanicima nametnu katoličko bogoslužje, neizbježno je otuđio stanovništvo.¹⁴⁰ Nakon početnog oklijevanja papa Inocent III. prihvatio je stravično osvajanje Carigrada 1204. od sudionika Četvrtog križarskog rata i osnivanje Latinskog carstva, iako je križarski rat bio do-

¹³⁵ J. V. A. Fine, JR., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, 1983., 117.

¹³⁶ D. Obolenski, *Vizantijski komonvelt*, Prosveta-Srpska književna zadruga, Beograd, 1991., 325. Uostalom, da bi apsurd bio potpun, potrebno je navesti iskaz samoga Liutpranda iz Cremona, inače biskupa rimske crkve, koji je o građanima svoje prijestolnice razmišljao ovako: "Mi, Langobardi, Sasi, Franci, Lotarinžani, Bavarci, Svevi i Burgundi, preziremo Rimljane tako da naše neprijatelje, kada ih želimo uvrijediti, nazivamo Rimljanima, jer to ime sadrži... sve poroke koji postoje." Lopez, *Rođenje Evrope*, 64 -65.

¹³⁷ E. Benz, *Duh i život Istočne Crkve*, Svjetlost, Sarajevo, 1991., 156-157.

¹³⁸ J. V. A. Fine, JR., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The University of Michigan Press, 1987., 60 - 65.

¹³⁹ Fine, *The Late Medieval Balkans*, 65.

¹⁴⁰ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 374.

pušten samo protiv neprijatelja vjere.¹⁴¹ Bizantski car lišen je vladarskih prerogativa u korist Pape, a tu novu situaciju jedan kanonist je objasnio ovim riječima: "Papa je iznad cara, jer je on sam po sebi istinski car."¹⁴² S druge strane, Carigrad nikad nije propuštao naglasiti teritorijalno, pravno i duhovno prvenstvo svoje Crkve.¹⁴³ U teoriji crkva je bila jedna, ali nakon V. st. to je ostao samo ideal. Svaka crkva išla je svojim vlastitim putem.¹⁴⁴ Grčka i latinska liturgija razlikovale su se jedna od druge u formi i sadržaju, s tim što je grčka bila kompleksnija. Zapadna crkva insistirala je na jednom obredu pjevanom jedino na latinskom, dok je Istočna crkva tolerirala mnoge jezike. Grčki svećenici nosili su brade, dok su ih latinski brijali. Grci su krštenja obavljali uranjanjem, Latini škropljenjem vodom. Ortodoksni kršćani molili su stojeći, katolici su klečali. Za pričešće koristili su ortodoksni kvasni kruh, katolici beskvasni.¹⁴⁵ U očima Papa koji stoluju isto tako u Avignonu kao i u Rimu, krivci za raskol bili bi nitko drugi do pravoslavni Bizantinci pa ih nazivaju "hereticima", "šizmaticima", "nevjericima".¹⁴⁶

U samoj jezgri ovog sukoba stajali su konceptijski nepomirljivo formulirani zahtjevi, zasnovani na historiji i kršćanstvu. Zahtjev istočnih careva da budu nasljednici rimskih careva bio je čisto historijski i zato nije imao ništa s kršćanstvom. Zahtjev papinstva, na drugoj strani, nije počivao i nije mogao počivati na historiji nego na ahistorijskom promišljanju primata Pape kroz posredovanje punomoći sv. Petra. Za istočnog cara historija je bila od primarnog značaja a kršćanstvo njezina oprema; za Papu je kršćanstvo bilo od primarnog značaja a historija mu je bila podređena.¹⁴⁷

Stoljetne "političke, vojne, crkvene i teološke suprotnosti između Istoka i Zapada" porodile su odgovarajuće stereotipne negativne slike, na objema stranama dosljedno njegovane: *bizantinizam* (u smislu: dvoličnost i spletkarenje), i *latinizam/latinluk* (u smislu: pretvrtljivost, podmuklost).¹⁴⁸ Tako je srpski car Dušan za *kato-*

¹⁴¹ Schimmelpfennig, *The Papacy*, 179.

¹⁴² Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, 6.

¹⁴³ H. G. Beck, Bizantska crkva: doba palamizma, u: *Velika povijest crkve*, III./2., Srednjovjekovna crkva, Drugi polusvezak: Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja reformacije, (uređuje: Hubert Jedin), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993., 578.

¹⁴⁴ F. B. Artz, *The Mind of the Middle Ages. An Historical Survey: AD 200.-1500.*, Second Edition, New York, 1954., 103.

¹⁴⁵ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 159.

¹⁴⁶ Pipoche, *Louis le Grand de Hongrie et l'orthodoxie*, 91.

¹⁴⁷ Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, 110.-111.

¹⁴⁸ Džambo, *Maledicta Ethnica*, 107.

like u južnim dijelovima svoje države u zakoniku 1349. mogao reći da su "latinske hereze", i strogo zabraniti ženidbu pravoslavnih s "poluvjercima" tj. katolicima.¹⁴⁹ Još 1222. sv. Sava je prema pisanju redovnika Teodozija na saboru u Žiči pozvao sve "latinske heretike da se odreku svog 'zloglasnog krivovjerja'", a navodno je sastavio i obrednik za prijelaz na pravoslavlje.¹⁵⁰ Despot Stefan Lazarević je u Zakonu Novog Brda (čl. 20.) predviđao kazne za Latine koji bi nekoga preveli u svoju vjeru (globa i progonstvo), a za njihove svećenike tjelesnu kaznu (da mu se raspori nos). Za pisca "Povijesti o ubijanju Batija" koji je u prvoj polovici XV. st. živio na posjedima srpskog despota u Ugarskoj i za učenoga Vladislava Gramatika predstavljalo je katoličanstvo herezu.¹⁵¹

S druge, katoličke strane ove "bojišnice", naziv "paganin" za člana Istočne crkve u XV. st. nije bio nepoznat.¹⁵² Kako bi moglo biti drukčije, kad su i prije Četvrtog križarskog rata Zapadnjaci Bizantince smatrali "opakim kršćanima".¹⁵³ Vrijeme nije ublažilo antagonizme. Kada je nakon unije ostvarene u Firenzi 1439. kardinal Isidor, bivši moskovski mitropolit, u carigradskoj crkvi sv. Sofije 12. XII. 1452. pročitao svečanu objavu unije i služio unijatsku liturgiju uključivši ime Pape, to je tako uzrujalo puk da je podigao viku: "Bolje islam nego Papa." Uslijedio je ogorčeni i prkosni odgovor Latina: "Bolje islam nego šizma."¹⁵⁴ To prepucavanje moglo se često čuti i ranije, ali ovaj put je islam bio na glavnim vratima, spreman i sposoban da prihvati poziv.¹⁵⁵ Pred samu njegovu propast, turskofilska stremljenja u Carigradu bila su i inače jaka: od četiri ugledna filozofa koje je car Jovan VIII. Paleolog po-

¹⁴⁹ Citirano prema: Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, 67. Usp. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 73.

¹⁵⁰ Citirano prema: Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 72 -73. Usp. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 263.

¹⁵¹ I. Božić, u: *Istorija srpskog naroda*, II., Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371.-1537.), Srpska književna zadruga, Beograd, 1982., 287. Usp. Spremić, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, 532.-533.

¹⁵² Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, 119. Usp. D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Biblioteka Šta znam?, Plato-XX vek, Beograd-Zemun, 1999., 31.

¹⁵³ Usp. Lopez, *Rođenje Evrope*, 236.

¹⁵⁴ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453.*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961., 56.

¹⁵⁵ Stavrianos, *The Balkans since 1453.*, 56.; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1969., 526.

veo na sabor u Firenzu 1439., trojica su bili orijentirani proturski.¹⁵⁶ Nakon osvajanja Carigrada 1453. dodijelio je sultan Mehmed II. Pravoslavnoj crkvi niz povlastica i osigurao njezin položaj. Ova tolerancija toliko daleko ispred suvremene prakse u zapadnom kršćanstvu, nije bila mladalački romantizam već prosvijećeno državništvo. Ispunjavajući religiozne potrebe svojih nemuslimanskih podanika ovjekovječio je on rascjep između zapadnog i istočnog kršćanstva, i osigurao sebi stabilnu zaštitnicu potrebnu za daljnja osvajanja koja je planirao. Carigrad i Grčka zauzeli su sada mjesto Jeruzalema i Svete Zemlje kao objekti planiranih križarskih ratova.¹⁵⁷ Godine 1466. - u pismu upućenom sultanu Mehmedu II. Osvajaču - priznao mu je Georgije Trapezuntski titulu "cara Romeja", jer "legalno drži presto carstva."¹⁵⁸ Carsko nasljeđe potvrdilo se i u tome što je još sultan Bajazit naslijedio iste protivnike koje je imao Bizant: Franke katolike.¹⁵⁹ Pisci Latinske crkve tvrdili su u XVI. i XVII. st. da je podjarmljivanje grčkih kršćana otomanskom ropstvu bilo božija kazna zaslužena jednako kao rasap Židova.¹⁶⁰

Ugarski kralj Karlo Robert (1309.-1342.) zadržao je trećinu papinske desetine za planirane vojne pohode protiv susjednih naroda "polupagana" - Vlaha, Rutena i Srba.¹⁶¹ Njegov nasljednik, kralj Ludovik I., spremao se početkom 1356. za rat protiv "raškog kraljevstva" koje je nekad pripadalo njegovim precima a sada ga drže "buntovni shizmatici".¹⁶² U proljeće 1377. izvojevao je on značajnu pobjedu nad "turčinom Muratom i paganskim bugarskim kraljem" (Šišmanom), i o njoj 20. VI. informirao svoje saveznike, talijansku obitelj Carrara.¹⁶³ Kada ih je 26. IV. 1388. spominjao sa Rašanima (Srbima), imenovao je Sigismund Bosance "paganima i šizmaticima."¹⁶⁴ Opisujući nakon smrti Pipa Spana 1427. njegove zasluge u obrani granica

¹⁵⁶ Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 66.

¹⁵⁷ Stavrianos, *The Balkans since 1453.*,60.; Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 68.-69. O sistemu mileta: Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*,19.-22.

¹⁵⁸ Citirano prema: Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 17.

¹⁵⁹ Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 32.

¹⁶⁰ Artz, *The Mind of the Middle Ages*, 103. Usp. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 66.

¹⁶¹ Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, 414 - 415.

¹⁶² Citirano prema: N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Globus, Zagreb, 1990., 366.

¹⁶³ Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, 404.-405.

¹⁶⁴ "ac plerisque innumeris paganis et Schismaticis Boznensibus et Rasciensibus." Fejér, *Codex diplomaticus*, X./1., 417.

Ugarske, izjednačavala je kraljevska kancelarija Turke sa ostalim šizmatičkim narodima, posebno Srbima.¹⁶⁵ Koncem XV. st. kada se u Ugarskoj zaoštrilo pitanje ubiranja crkvene desetine od doseljenih Srba praćeno vjerskom netrpeljivošću, uputio je kalocski nadbiskup Petar despotu Đorđu Brankoviću sljedeću poruku: "Jer Bog je ovu državu stvorio hrišćanskom a ne šizmatičkom i svakako nije u vašoj vlasti da je učinite srpskom. Hrišćanski narod u hrišćanskoj državi pod hrišćanskim vladarem treba da živi po hrišćanskom zakonu i hrišćanskom obredu."¹⁶⁶ Bilo je i trezvenih pojedinaca poput Alviza Crijevića Tuberona koji su se znali izdići iznad ovih konfesionalnih strasti. "Katolici i pravoslavni", pisao je "nazivaju jedni druge bezbožnicima, zločincima i shizmaticima. Nepoznato mi je takvo ludilo. Vera im je u osnovi ista, pa da se završi ta prepirka oko reči."¹⁶⁷ A papinske prepirke s Carigradom započele su preko taksi, i kulminirale u kontroverzi nad vršenjem bogoslužja.¹⁶⁸ Tako se moglo dogoditi da pregovori o crkvenoj uniji između Ludovika I. i bizantskog cara Jovana Paleologa (1356.-1366.) propadnu zbog teološke nefleksibilnosti ugarskog kralja.¹⁶⁹ Kada je u proljeće 1365. Ludovik I. zaratio u Bugarskoj protiv vidinskoga cara Ivana Stracimira optužio ga je da podržava bogumile. Njegov pohod na Vidin, međutim, imao je gospodarski a ne vjerski poticaj nastojeći zajamčiti svojim trgovcima slobodu i sigurnost razmijene s genoveškim i mletačkim trgovačkim ispostavama na zapadnom primorju Crnog mora, točnije na ušću Dunava. Zato je masovno prekrštavanje vidinskoga stanovništva bilo sastavni dio politike teritorijalne prevlasti Ugarske; Ludovik se preobraćanjem nadao konačno učvrstiti svoju premoć na Donjem Dunavu.¹⁷⁰

5. Globalne tenzije u lokalnoj odori: svi su heretici, svi su pravovjerni.

Kada se 8. IV. 1370. papa Urban V. obraćao ugarskom kralju Ludoviku I., kraljici Elizabeti i bosanskom banu Tvrtku I., svijet se već odavno bio srodio sa svim svo-

¹⁶⁵ E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000.-1437.)*, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 187., (Edited by F. Mucsi), Akadémiai Kiádo, Budapest, 1986., 136.

¹⁶⁶ Citirano prema: Ćirković, u: *Istorija srpskog naroda*, II., 443.

¹⁶⁷ Citirano prema: Božić, u: *Istorija srpskog naroda*, II., 288.

¹⁶⁸ Shimmelpfennig, *The Papacy*, 77.

¹⁶⁹ Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000.-1437.)*, 132.

¹⁷⁰ Pipoche, *Louis le Grand de Hongrie et l'orthodoxie*, 94., 95.

jim kontraverzama, koje su izraz našle i u tadašnjem vokabularu. Od ugarskog kralja i kraljice tražio je Papa da kćerku Grgura, sina pokojnog hrvatsko-dalmatinskog hercega Pavla, koju je uz obvezu da se brine o njoj i da je u zreloom dobu uz pristanak roditelja uda za prikladnog muža na svoj dvor primio bosanski ban, vrata roditeljima ili je prime na svoj dvor, jer je obaviješten da je bez roditeljske privole Tvrtko namjerava udati za sina *šizmatičkog* raškog kralja. Za dušu rečene djevojke bilo bi to *pogibeljno*, za njezine roditelje *nepravda* a za kršćansku vjeru *sramota*.¹⁷¹ Pismo sličnog sadržaja istog dana uputio je Papa banu Tvrtku strogo mu zabranivši da djevojku uda za nekog *heretika*, *nevjernika* ili *šizmatika* izvan poslušnosti presvete Rimske crkve („extra obedientiam sacrosancte Romane ecclesie”), ali i za nekog pravovjernog bez privole njezinih roditelja.¹⁷²

To su samo neki u nedoglednoj koloni primjera konfesionalne retorike, koja odzvanja europskim srednjovjekovljem, ne štedeći ni same svece. Anateme i ekskomunikacije prateće su pojave ovih duhovnih oluja, koje se međutim stišavaju isto onako naglo kao što su i započele. I “naši” su se na izgled nepomirljivi suparnici - nakon što se 28. I. 1077. car Henrik IV. teatralno pokajao u Canossi - ubrzo izmirili. Ostale su tek riječi da svjedoče o epizodi ovih “svetih” raskola, u kojima su se, braneći svoje ovozemaljske interese, sve strane pozivale na Boga. Napraviti njihov bar i sumarni popis, posao je koji bi zahtijevao poduži angažman.

Prema ovom stereotipnom *polit-teološkom* obrascu koji nije poznavao alternativu, denuncirani su politički protivnici i objavljivano njihovo izopćenje iz zajednice pravovjernih. Iz višespratne galerije primjera “naslikanih” istom “tehnikom” na istom “štafelaju”, vrijedno je potsjetiti na ratni sukob između Dubrovnika i Radoslava Pavlovića, koji je ovog bosanskog velmožu preko noći promovirao u “*opakog patarena, biča katoličke vjere*”, kako su ga u pismu od 11. V. 1430. Dubrovčani predstavili ugarskom kralju Sigismundu.¹⁷³ Naravno, i prije i poslije ovog sukoba nje govali su katolički Dubrovčani s “*opakim patarenom, bičem katoličke vjere*” prisne odnose, diktirane obostranim interesima i susjedskim položajem. Isti je slučaj s hercegom Stjepanom Vukčićem kojeg su u vrijeme rata (1451.-1454.) ugarskom gubernatoru Hunjadiju Dubrovčani opisali kao “*patarena i neprijatelja Boga i kru-*

¹⁷¹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XIV. (1367.-1373.), Zagreb, 1916., 249.

¹⁷² Smičiklas, *Codex diplomaticus*, XIV., 249 - 250.

¹⁷³ Perojević, u: *Povijest BiH*, I., 477.; Gelcich-Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, 341.

ne ugarske.”¹⁷⁴ Na sličan način Kosaču je trebao predstaviti Papi dubrovački poslanik kojemu je uputstvo napravljeno 11. IX. 1452., tj. kao “nevjernog patarena i heretika, neprijatelja i progonitelja vjere katoličke.”¹⁷⁵ Nakon što je između hercega i Dubrovčana uspostavljen mir, popucale veze su obnovljene a ratni vokabular je utihnulo.¹⁷⁶ Riječi kao oružje i različita konfesionalna “vremena”: varijacije na neiscrpu temu.

Ovu vrstu etiketiranja nisu Dubrovčani primjenjivali na članove hijerarhije Crkve bosanske. Prvi i posljednji put - u pismu upućenom crkvenom koncilu u Basel 1433. - označili su oni pripadnike njezine hijerarhije hereticima¹⁷⁷, sigurno i zato što je takav rječnik godio ušima crkvenih otaca. U govoru održanom u dubrovačkoj katedrali 20. I. 1438. povodom pogreba Sigismunda Luksemburškog, spomenuo je Filip de Diversis samo Češku koja je “nekoć bila ukaljana bezbožnom ljagom krivovjerja”, a koju je kralj “naposljetku u starosti čudesno priveo katoličkoj vjeri i poslušnosti Svetoj rimskoj crkvi.”¹⁷⁸ I to pokazuje – kako misli Steven Runciman – “da je položaj srednjovjekovne Bosne političke naravi a ne vjerske”, i da Bosna preko svoje šizmatičke crkve sudjeluje “u jednoj od velikih religija Evrope.”¹⁷⁹

Poslije stišavanja animoziteta bosanski su “šizmatici”, “nevjernici”, “bezbožni patareni”, “protivnici”, “buntovnici i nevjerni”, “nevjernici križa Kristova”, “progonitelji kršćana”, “pagani”, nastavljali uhodane veze sa Ugarskom. Kad bi se prijeteći oblaci na političkom “nebu” razišli, kad bi se razvedrilo a mačevi bili vraćeni u korice, pergamene s ideološkim vokabularom prekrivali bi prašina i zaborav, a mjesto bi dobivala zajednička slavlja na viteškim turnirima, dinastičke kombinacije i diplomacija. Na izborano lice historije vratio bi se osmjeh, a život u svojem snošljivom

¹⁷⁴ Gelcich-Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, 495.

¹⁷⁵ Dinić, 1967., 207.

¹⁷⁶ Usp. Fine, *The Bosnian Church*, 317.

¹⁷⁷ Fine, *The Bosnian Church*, 248.-249.

¹⁷⁸ F. De Diversis, *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*. (Urednik izdanja: Z. J.-Römer. Transkripcija: Z. Pešorda, G. Ravančić, V. Turk. Prijevod: Z. Blažević, Z. J.-Römer, B. Nikšić, V. Rezar), HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2001., 59.

¹⁷⁹ Citirano prema: R. Martins, Odnos srednjovjekovne Bosne prema Evropi i odrazi kasne antike, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9. stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089.-1989./*, *Studia Vrhbosnensia* – 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991., 121.

izdanju došao bi do daha. Tako je, poput klackalice, garnirana sočnom konfesionalno-političkom "psovkom", funkcionirala srednjovjekovna shema "prijatelj-neprijatelj".¹⁸⁰ Ugarsko-bosanski odnosi ne mogu se ni izbliza usporediti s onim što se događalo u Litvaniji čiji kralj Mindaugas je nakon krštenja 1251. primio krunu od pape Inocenta IV. Međutim, teritorijalne aspiracije njemačkih vitezova iz Livonije doprinijele su oživljavanju paganstva, tako da je borba Litvanaca protiv Livonskoga a kasnije i Teutonskog reda rezultirala permanentnim neprijateljskim držanjem prema Rimu.¹⁸¹ Ugarsko-bosanski problem bio je strukturalno drukčiji. Ovdje se postojanje jedne kršćanske Crkve, istina s one strane legaliteta, koristilo kao osnova za ideološke diskvalifikacije. Ugarska protiv Bosne nikad nije primijenila onu vrstu mjera što ih je – pozivajući u pomoć Teutonski viteški red 1211. – kralj Andrija II. primijenio u borbi protiv pagana.¹⁸² Cilj ugarskih vojnih intervencija u Bosni nije, kao u Istočnoj Europi, bio preobraćenje protivnika. Oni su, naime, već odavno – nije beznačajno istaknuti: prije Mađžara – postali kršćanima. I nakon što je kao prvi ugarski vladar primio kršćanstvo, nastavio je Geza (972.-997.) prinositi žrtve paganskim božanstvima kao i kršćanskome Bogu.¹⁸³ Kristijanizacija, naime, nije predstavljala jedan događaj, nego mukotrpnu transformaciju paganskih u kršćanske predodžbe. Osvrnemo li se samo malo oko sebe, vidjet ćemo da taj proces traje i dan danas.

Stvarni razmjeri paradoksa na relaciji Bosna-Ugarska očituju se 1404./05. kada Sigismund, kako smo vidjeli, u jeku vojne kampanje nije škrtao s konfesionalno-ideološkim etiketiranjem Bosanaca i to u trenutku kada se borio da pruži pomoć kralju Stjepanu Ostoji koji ga je priznavao gospodarom, ali je istovremeno štitio Crkvu bosansku i, kako izgleda, bio s njom bliži nego ijedan vladar prije ili poslije njega.¹⁸⁴ Što je mnogo važnije: upravo u to vrijeme, 6. IV. 1404., izdao je Sigismund sa svojim baronima u Požunu glasoviti Dekret kojim je za duži vremenski period praktički uspostavio nezavisnost Ugarske Crkve od Rima, podredivši je (1404.-1407)

¹⁸⁰ Usp. Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 21.-22. Kako je ovaj model "božanskih istina", vremenom mijenjajući samo ruho, funkcionirao u bivšem Sovjetskom Savezu u formi „političkog pravoslavlja“, vidi instruktivna zapažanja: Beck, *Tragovi Bizanta u Europi*, 100.-104.

¹⁸¹ O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, The Ronald Press Company, New York, 1952., 80 - 82.

¹⁸² Usp. R. Barber, *The Knight and Chivalry*. Revised edition, The Boydell Press, Woodbridge, 1995., 298.-299.

¹⁸³ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 143.

¹⁸⁴ Fine, *The Bosnian Church*, 225., 230.

preko osnaženog patronatskog prava u potpunosti državi.¹⁸⁵ Dakle, formalno i praktički, našle su se Ugarska i Bosna početkom XV. st. u identičnom položaju kada je u pitanju podložnost Rimu, ali to Sigismundu nije smetalo da pojača ideološki pritisak na Bosance. "U krajeve nevjernih bosanskih šizmatika" tada je prebjegao egerški biskup Toma pridruživši se pobuni protiv kralja Sigismunda i napadu na vlastitu biskupiju. To što je katolički biskup zatražio pribježište u Bosni radije nego u nekom drugom mjestu poput Napulja pokazuje da on Bosnu nije smatrao zemljom nastanjenom poglavito opakim hereticima; sam dokument Bosance naziva šizmaticima.¹⁸⁶ Tko zna na koji način, našao je biskup Egera Thomas Ludányi utočište u Poljskoj, odakle se vratio 1422. kada je ponovno bio postavljen za biskupa u svojoj biskupiji.¹⁸⁷ Bilo kako bilo, nakon bitke u Lašvi 1415. kada je otvorena nova stranica u ugarsko-bosanskim odnosima - točnije: kada je završen period vojnih konfrontacija - s ugarske strane prema Bosni više neće biti odapinjane verbalne strijele ideološko-konfesionalne provenijencije. U vrijeme kada nakon prelaska kralja Stjepana Tomaša (1443.-1461.) na katoličanstvo Crkva bosanska počne rapidno gubiti pozicije, taj će rječnik oživjeti Rimski kurija.¹⁸⁸

Etno-konfesionalno-blokovska podjela svijeta obilježila je dva glavna prostora - kršćanski Istok i Zapad - unutar njih pak, ocrtali su se brojni pod-prostori. Vjera u jednoga Boga nije se mogla pretočiti u sistem političke subordinacije rukovođen iz jednog centra. Previše je bilo onih koji su vjerovali da je vlast na Zemlji Bog povjerio upravo njima. Kao ni riba bez vode, vlast nije mogla postojati bez ideologije.¹⁸⁹

6. Etnizacija i teritorijalizacija kršćanstva na osnovi političko-religijskog identiteta

Srednjovjekovna terminologija i inače je signirana "dualistički": kao što su prema grčkom uzoru svijet izvan limesa koji nije govorio *latinski* Rimljani označavali

¹⁸⁵ Bard, *The Break of 1404. Between the Hungarian Church and Rome*, 59.-61. i dalje.

¹⁸⁶ Fine, *The Bosnian Church*, 232.; Thallóczy, *Studien zur Geschichte*, 349.

¹⁸⁷ P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 210.-211.

¹⁸⁸ Usp. Fine, *The Bosnian Church*, 307.-310. i dalje.

¹⁸⁹ H. G. Beck, *Vizantijski milenijum*, CLIO - Glas Srpski, Beograd-Banja Luka, Beograd-Banja Luka, 1998., 96. i dalje.

*barbarskim*¹⁹⁰, tako je narode s druge strane međašnog kamena vlastitih kanona kršćanstvo obilježavalo *paganskim*. Kao *pagani* sloville su Turci za Dubrovčane¹⁹¹, za bosanskog kralja Stjepana Dabišu¹⁹² i ugarskog kralja Sigismunda.¹⁹³ U ovim okolnostima, kada su bili ugroženi od zajedničkog vanjskog neprijatelja, uz to neprijatelja druge vjere, svi su oni na bazi kršćanske solidarnosti koristili istu terminologiju. Osim Turaka, *paganima* je Sigismund nazivao Pečenege i Tatare¹⁹⁴, a uz Turke ovaj epitet je 6. I. 1401. prišivao Bosancima.¹⁹⁵ Ova vrsta vjerskog animoziteta prema Turcima svoj trajni refleks je našla u govoru Filipa De Diversis održanom u dubrovačkoj katedrali 20. I. 1438. povodom pogreba Sigismunda Luksemburškog, zatim u besjedi održanoj također u Dubrovniku 26. II. 1438. u slavu kralja Alberta, te u govoru od 7. XII. 1439. prigodom njegove smrti.¹⁹⁶

Kancelarija ugarskog kralja označavala je Turke početkom XV. st. "*barbarima*" i "*neprijateljima Križa*", dok je turskog sultana Murata Tvrtko I. Kotromanić 1. VIII. 1389. nazvao "*oholim sinom i slugom sotone, podlim neprijateljem Kristova*

¹⁹⁰ Džambo, *Maledicta Ethnica*, 101.-102. Oko 830. godine gorko je pisao Einhard, ponosni prijatelj i biograf cara Karla Velikog, da je bio *barbarin* nevjest rimskome jeziku. Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 23. O više nego zanimljivoj evoluciji ovog termina starogrčkog porijekla, koji je do danas zadržao tri glavna značenja (etnografsko, političko i etičko): Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 20.-31.

¹⁹¹ "Et similemente *li turchi che sono pagani...*" Državni Arhiv u Dubrovniku, *Lettere e commissioni di Levante*, V., fol. 7., 16. III. 1410.; "... hode naši *po Turcih' i po inih' poganeh.*" Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I/1., Beograd - Sremski Karlovci, 1929., 442 (16. V. 1412.)

¹⁹² "... i gledahomo našima očima, gdi naši virni polivahu svoje svitlo oružje kr' vjo turačkom' od' udorac' mačnih' kripkie jih' desnice, ne štedeće se nam' poslužiti, a svoje mišice nasladiti v' *pogan'skoi kr'vi.*" Iz povelje od 15. IV. 1392. Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I. (1100.-1499.), JAZU, Zagreb, 1898., 96.-97.

¹⁹³ Šišić, *Nekoliko isprava*, 248. (15. IV. 1405.)

¹⁹⁴ Šišić, *Nekoliko isprava*, str. 248. (15. IV. 1405.)

¹⁹⁵ "... contra dictorum *paganorum et specialiter Boznensium.*" Šišić, *Nekoliko isprava*, 133. Turke i Bosance koji su provalili na područje njegove opatije, opat topličkoga samostana Ivan nazvao je 30. XI. 1402. "*najokrutnijim paganima.*" A. Lukinović, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije V. (1395.-1420.)*, Kršćanska sadašnjost - Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1992., 173.; "... super modo liberandi et redimendi alios fratres et amicos nostros *per paganos et Turcos infideles.*" G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X./8. (1382.-1437.), Budae, 1844., 565. (3. IX. 1416.)

¹⁹⁶ F. De Diversis, *Govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*, 57 - 59., 63., 123., 131., 137., 139., 143., 145., 149., 153.

imena i čitavog ljudskog roda, a posebno kršćana i pravovjerja.¹⁹⁷ Sličnim atributima počastio je Sigismund 5. XI. 1403. sultana Bajazita: "... najstrašniji neprijatelj i progonitelj križa Kristova, čak i cijele prave vjere, Bajazit, vladar Turaka, glavni protivnik našeg Veličanstva."¹⁹⁸ Anonimni opat samostana Saint-Denisa nazvao je 1395. Turke "barbarima".¹⁹⁹ Ugarski kralj Matijaš Korvin je od početka svoje vladavine više puta uvjeravo Kuriju da je također i u njegovim očima "Turčin naš vječni neprijatelj" i obećao da će "sve brige, napore, odlučnost i mudrost... prije svega dobru kršćanske vjere" posvetiti.²⁰⁰ Još 1453. kada su Turci osvojili Carigrad, pisao je humanistički Papa Pijo II. da su Turci sasvim divlji ljudi, neprijatelji svake uglađenosti i obrazovanja, da su došli iz središta barbarstva skitske zemlje, da nemaju nikakvu antičku historiju, da su vršili svakakav blud, da su žderali sve odvratno, te da nisu imali pojma o vinu, žitaricama i soli. Ovakvu sliku barbarstva mogli su propovijedati samo onim ljudima, koji nikad nisu vidjeli Seldžuke, Mongole ili Turke; zato se internacionala mržnje brzo raspala, kada su se na Bliskom istoku ukorijenili križari. Trgovci na velike udaljenosti italijanskih pomorskih gradova otkrili su u muslimanima Bliskog istoka i u Mongolima Dalekog istoka trgovačke partnere visoke materijalne kulture; da njihove religije, islam i budizam, nisu bile primitivne uočili su franjevački misionari u Aziji.²⁰¹ U odnosima između kršćanske Europe i Osmanskoga carstva, bitka kod Nikopolja 1396. može se smatrati prekretnicom. Jednim udarcem uništila je ona vjeru i nadu i uvela proces koji je trajao stoljećima, a koji je usadio "turski strah" u europsku opću svijest. S obzirom na razloge koji su pokrenuli tu bitku i na njezinu moć djelovanja ona je bez sumnje bila trenutak od kojeg je – i to nije reducirano samo na opasnost koja je od toga proizlazila – Tursko carstvo u Europi dobilo jednu drugu stvarno eminentnu vrijednost.²⁰²

¹⁹⁷ M Brković, Uloga bosanskog kralja Tvrtka I. u zbivanjima prije, u vrijeme i nakon Kosovske bitke 1389. godine, *Croatia Christiana Periodica*, 23., Zagreb, 1989., 7.; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, XVII., 212.

¹⁹⁸ Šišić, Nekoliko isprava, 231., 302., (20. IV. 1408.)

¹⁹⁹ M. Dinić, Hronika Sent-Deniskog kaluđera kao izvor za bojeve na Kosovu i Rovinama, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XVII./1., Beograd, 1937., 53., 54. U XVI. st. kada je na Zapadu probuđeno ogromno zanimanje za Osmansko Carstvo, etnički pojam "Turci" sagledava se mnogo preciznije nego ranije - primjerice "Turčin po rođenju"; "Turčin po profesiji": Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom*, 28 - 29. i dalje.

²⁰⁰ Hoensch, *Matthias Corvinus*, 77.

²⁰¹ Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 25.

²⁰² G. Hazai, Türkenbild und Christenbild durch die Jahrhunderte, in: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33./2.-4., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987., 169.

U svim ovim i prije navedenim slučajevima, iza krupnih riječi i teških diskvalifikacija, krije se specifični *model identifikacije i diferencijacije*, duboko usidren u konfesionalnom shvaćanju svijeta, koji je zajedno s evolucijom kršćanstva prošao svoj dugi razvojni put. U vremenu o kojem je riječ na red je došla faza "*etnizacije*" i "*teritorijalizacije*" kršćanstva, nasuprot težnjama otjelovljenim u iskazu pape Inocenta III.: "*Sva kraljevstva u kojima se poštuje kršćansko ime, vide u Rimskoj crkvi svoju majku.*"²⁰³ Bio je to program pobjedonosne Crkve, netolerantne poput apsolutne države. Državna religija suzbila je nacionalizam, Crkva je nastojala postići jedinstvo i centralizaciju.²⁰⁴

U kasnom srednjem vijeku – procesom sekularizacije – pojam lojalnosti prenesen je sa Crkve na političke entitete, tj. na *krunu i domovinu*, našavši svoj izraz u domoljubnim proklamacijama, poput one izrečene više puta na usta savjetnika francuske krune Williama Nogareta, da je on poput svakog spreman braniti zajedno sa katoličkom vjerom i jedinstvom Crkve "njegova kralja i njegovu domovinu, francusko kraljevstvo." Bio je to u svakom stoljeću idealan moto za opravdanje svakog rata u obliku koji sebe drži pravičnim. Borba za političko tijelo Francuske istovremeno je značila boriti se za uzrok pravde predstavljen svetim kraljem. Drugim riječima, smrt na bojnopolju za političko *mistično tijelo* na čelu sa kraljem koji je bio svetac, i zato branitelj pravde, postala je službeno "mučeništvo". *Mistično tijelo domovine* bilo je postavljeno iznad, nasuprot *mističnog tijela crkve*. Pravnici su tvrdili da je čovjek koji vodi rat za zajedničko dobro kraljevstva, također najvrijedniji čovjek krune i kraljevske vlasti.²⁰⁵ Na povijesnu pozornicu isplivale su nacionalne države sa njihovim "svetim egoizmima."²⁰⁶

Ovaj proces - pokazuju to i naši izvori - obilježen je bio dubokom dihotomijom: dok su bosanske konfesionalne okolnosti praćene političkim aspiracijama kralja Sigismunda na bosansku krunu otvarale prostor za ideološke diskvalifikacije - za široki repertoar pogrdnih izraza - ugarski vladari i bosanski kraljevi Stjepan Tvrtko I. i Stjepan Dabiša kao kršćanski vladari u Turcima su identificirali neprijatelje kr-

²⁰³ R. Bartlett, *Die Geburt Europas aus dem Geist der Gewalt. Eroberungen, Kolonisierungen und kultureller Wandel von 950. bis 1350.*, Kindler Verlag, München, 1996., 304.

²⁰⁴ K. Bosl, *Europa im Mittelalter. Weltgeschichte eines Jahrtausends*, Gondrom, Bindlach, 1970., 41.

²⁰⁵ E. H. Kantorowicz, *The two king' bodies. A study in mediaeval political theology.* (With a new preface by William Chester Jordan), Princeton University Press, Princeton, New Jersey., 1997., 250.-251., 256., 258., 260.

²⁰⁶ A. Papo – G. N. Papo, *Storia e cultura dell' Ungheria. Dalla preistoria del bacino carpato-danubiano all' Ungheria dei giorni nostri*, Rubbettino Editore, 2000., 205.

šćanstva i opasnost za opstanak društvenog poretka. Poslije bitke na Kosovu 1389. Tvrtko I. je u Firenzi bio proglašen spasiteljem kršćanstva.²⁰⁷ Rukovodeći se - kako u srpnju 1464. kaže - dužnošću "prema vjeri i domovini", tražio je ugarski kralj Matijaš Korvin pomoć od pape Pija II. u borbi protiv Turaka.²⁰⁸ Dokazujući svibnja 1465. pred papom u Rimu odanost ugarskih kraljeva katoličanstvu, njegov se poslanik biskup Ivan Česmički pozivao na kontinuitet od Atila koji je kao paganin na molbu pape Lava poštedio Rim, do Ivana Hunjadija koji je svojom hrabrošću spasio kršćanstvo.²⁰⁹ Kako je tokom zadnje decenije XV. i tokom prve četvrtine XVI. st. opasnost od Turaka na južnim granicama Ugarske rasla svake godine, značaj Blažene Djevice Marije kao zaštitnice Mađara od vanjskog napada, posebno "paganskih" Turaka, postao je jači nego ikad ranije.²¹⁰

Ova etničko-teritorijalna dimenzija kršćanstva sa suprotstavljenim političko-konfesionalnim identitetima najizrazitije se ispoljavala u ugarsko-bosanskim relacijama. Najjasnije postalo je teritorijalno značenje pojma kada je on služio tome da opiše područje koje se proširilo na račun druge, tuđe teritorije.²¹¹ Opisujući sudjelovanje bana Ivana Morovića u ekspediciji na Bosnu 1415., isticao je Sigismund 4. VII. 1427. da on na to "nije bio pozvan niti prisiljen, nego (da je to učinio) radi uzdignuća njegove kraljevske časti, dapače zbog zaštite i obrane čitave prave vjere."²¹² Zbog "obrane katoličke vjere i naših kraljevina"²¹³ u ovom je pohodu sudjelovao usorski vojvoda Ivan Gorjanski. I Ladislav Tököcs je - kazuje Sigismund u Avignonu 7. I. 1416. - između ostalih ugarskih barona, prvaka, vitezova i podanika, "za obranu kršćanske vjere naroda i našeg ugarskog kraljevstva" s bezbožnim Turcima u Bosni zapodjenuo najoštriji boj i tu poginuo.²¹⁴ Papa koji je poslije smrti Ivana Hunja-

²⁰⁷ Fine, *The Bosnian Church*, 198.

²⁰⁸ V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, IV., Matica hrvatska, Zagreb, 1973., 68.; L. Thallóczy - S. Horváth, *Jajcza története 1450.-1527.*, Monumenta Hungariae Historica, Bd. 1/40, Budapest, 1915., 23.

²⁰⁹ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, IV., 77.

²¹⁰ L. Domonkos, Mariology and Vernacular Literature in Late Medieval Hungary, in: *Hungarian Studies*, Vol. 2., 1986., 227.

²¹¹ Usp. Bartlett, *Die Geburt Europas*, str. 306.; Bosl, *Die Gesellschaft im Aufbruch*, 204.

²¹² "predictum regnum nostrum Bosniae hostiliter subintrando invaserant... non invitus, nec compulsus, sed pro nostri regii honoris exaltatione... imo totius orthodoxae fidei tutela et defensione." Fejér, *Codex diplomaticus*, X./6., 888.

²¹³ "...in defensionem fidei catholicae et regnorum nostrorum." Fejér, *Codex diplomaticus*, X./6., 862. (11. XI. 1427.)

²¹⁴ Nagy, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*, VI., 392.

dija 11. VIII. 1456. služio posmrtnu misu, počastio je ovog glasovitog borca protiv Osmanlija nadimkom "branitelj kršćanske vjere." (Christiane fidei defensor).²¹⁵ Župan požeške županije u vjerskoj je šarolikosti Srema 25. II. 1437. prepoznao Rašane i Bosance koji u većini žive izmiješani s kršćanima, dok su "neki gradovi i sela više godina bili zaraženi sektama bosanskih heretika i husita i njih je kao heretike, po papinu nalogu, fra Jakov iskorijenio i priveo vjeri rimske crkve."²¹⁶

Opći pojam "kršćanstvo", provocirao je suprotni pojam: "paganstvo". Cijeli svijet se ukazivao kao arena za sudar silnih religioznih i teritorijalnih vlasti.²¹⁷ Nastojeći motivirati naseljavanje istočnih oblasti, znameniti proglas biskupa i vladara Saksonije objavljen 1108. kaže da su "pagani najgori ljudi" ali da je "njihova zemlja najbolja", te da Saksonci, Franci, Lotarinžani i Flamanci "mogu spasiti svoje duše" ako je zaposjednu.²¹⁸ Dva predstavnika Poljske Stanisław Skalbmierze i Paweł Włodkowiec branili su na crkvenom saboru u Konstanzu (1414.-1418.) poljskog kralja protiv teutonskih kleveta formulirajući teoriju pravednog rata, prezentirajući teze da opovrgnu argumente Reda za nasilnu konverziju pagana.²¹⁹ U temelju sukoba - posebno od misije slavenskih apostola sv. Ćirila i Metoda - stajale su dvije međusobno povezane teme: *liturgijska jedinstvenost i crkveni autoritet*. Istrajavanje na ovom crkveno-političkom kanonu na jednoj, i njegovo povremeno dovođenje u pitanje na drugoj strani, odredilo je povijest srednjovjekovne Europe. "To ideološko iskrenje objedinjuje rimski zakon, kršćanski osjećaj i 'nacionalno' iskušenje."²²⁰ To se onda u vidu političke akcije i postizanja ratnog cilja pretakalo u kršćanski ratnički etos. Bila je to povijest sporoga ritma, koja je dubinske naslage mentaliteta sedimentiranog stoljećima dodirivala tek površinski, zaodijevala u nove forme i istovremeno uvodila u nove norme. Među samim paganima unutarnja opozicija primanju kršćan-

²¹⁵ Hoensch, *Matthias Corvinus*, 42.

²¹⁶ Ćirković, u: *Istorija srpskog naroda*, II., 319.; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 159., br. 754.

²¹⁷ Bartlett, *Die Geburt Europas*, 307.

²¹⁸ M. Rady, *The German Settlement in Central and Eastern Europe during the High Middle Ages*, in: *The German Lands and Eastern Europe. Essays on the History of their Social, Cultural and Political Relations*. (Edited by R. Bartlett and K. Schönwälder), School of Slavonic and East European Studies University of London, Macmillan Press LTD – St. Martin Press, INC, London, 1999., 26.

²¹⁹ H. Samsonowicz, *Polish politics and society under the Jagiellonian monarchy*, in: *A Republic of Nobles*, Studies in Polish History to 1864., (Edited and translated by J. K. Fedorowicz. Co-editors M. Bogucka - H. Samsonowicz), Cambridge University Press, Cambridge-London - New York - New Rochelle - Melbourne - Sydney, 1982., 56.

²²⁰ Noël, *Sveto Rimsko Carstvo*, 8.

stva mogla je biti strašna. To je posebno bilo istinito s obzirom na Bugare i Mađare, među kojima je ratnički etos stepe ostao živ dugo nakon što su se naselili u Istočno-Centralnoj Europi. Kršćanstvo je bilo samo jedno oruđe među mnogima u sofisticiranoj vanjskoj politici.²²¹

Ništa manje, sudbina Europe nije bila određena okolnošću da nasuprot religioznom jedinstvu Zapada, nikome - ni papinstvu ni carstvu - nije uspjelo njegovo političko ujedinjenje. Umjesto toga obrazovale su se nacionalne monarhije koje su jedna drugoj ljubomorno osporavale prednost, i ovdje su dalje bodro živjele stare predrasude. U ranom XII. stoljeću, usporedio je francuski benediktinac Suger od Saint-Denis-a Nijemce s muhamedancima, dok je istovremeno njemački biskup Otto iz Freisinga sve narode koji su prebivali izvan granica Rimskog Carstva Friedricha Barbarosse, također i Grke, smatrao *barbarima*. Najstarija poljska kronika žalila se istodobno na Nijemce jer su poljskog vladara označavali *barbarinom*; isti kroničar smatrao je prirodno svoje paganske susjede Ljutiće, Pruse i Litvance *barbarskim*.²²² U Njemačkoj se za strance romanskog porijekla ukorijenio prezriv naziv *Welsch*, izveden od latinskog *gallicus*.²²³ Humanisti su se od Petrarce ponosili svojom rimskom, latinskom prošlošću, i na sve one koji nisu iz Italije, prvenstveno Nijemce, s prezirom su gledali kao na *barbare*.²²⁴ U njemačkim katoličkim krugovima nastala je izreka "*Čeh-heretik*", inspirirana češkim vjersko-nacionalnim (husitskim) pokretom s početka XV. st. Konfesionalno obilježje imaju izrazi *tibinger* (prema mjestu Tübingen gdje su slovenski reformatori našli utočište), i *Papisten* (papisti) kao oznaka za katolika u njemačkim reformacijskim traktatima.²²⁵ Za 1000. godina srednjeg vijeka postala je aktualna shema prijatelj-neprijatelj, politički pojam barbarstva ponovo je otkriven ali se ideološki zaoštrio kroz religiozne akcente i uzdigao u satansko.²²⁶ Ali u vrijeme europskih konfesionalnih borbi barbarsko ime konačno je izgubilo svoju snagu uvjerljivosti i s tim svoje bezuvjetno negativno značenje.²²⁷ Možda je ovaj fenomen najtočnije opisao španjolski jezuit Gracián koji je 1647. rekao: "Čovjek se rodi kao barbarin a samo ga obrazovanje oslobađa njegove bestijalnosti."²²⁸

²²¹ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 142.

²²² Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 24.

²²³ Pirenne, *Povijest Evrope*, 329.

²²⁴ Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 26.

²²⁵ Džambo, *Maledicta Ethnica*, 108.

²²⁶ Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 22.

²²⁷ Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 26.

²²⁸ Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 27.

Stranci su općenito često bili objekt sumnje i mržnje, bez obzira na njihovu vjersku privrženost. Takvi osjećaji povremeno nalaze izraz u historijskim spisima. U Češkoj kronici napisanoj oko 1310. koja se pripisuje izvjesnom Dalimilu, čiji autor je gorljiv pristalica starih čeških običaja i pun mržnje za Nijemce, zagovara se neovisna češka država sa njezinim vlastitim jezikom. Glavni kroničari u srednjovjekovnoj Poljskoj – Gallus Anonymus (XII. st.), Vincent Kadłubek (†1223.) i Jan Długosz (XV. st.) – zauzeli su sličan neprijateljski stav prema strancima: Česima, Rusima i Nijemcima.²²⁹ Na optužbe heretičkog sadržaja odgovorili su husiti svojim glasovitim himnama. Najpoznatija od svih husitskih himni “Vi božji ratnici” pouzdano je pripisana pratnji Jana Žiške, vođe i zapovjednika taborita, čija vojna genijalnost je bila pojačana vjerskom predanošću njegovih trupa. Objavljujući da su trupe taborita pod izravnom komandom Boga, ona obećava vječni život za one koji svoje živote polože za Krista.²³⁰ Kako su se političke borbe odijevale u religiozno ruho pokazuje zabilješka hrvatskog pisara Bartola Krbavca nastala 1414. u vrijeme sukoba između hercega Hrvoja i kralja Sigismunda.²³¹ “Nacionalizam u začetku” koji rađa “žrtve javnog mnijenja”.²³²

Riječ “nacija” (latinski *natio*) u srednjovjekovnoj Europi nije uopće upućivala na ljude sličnog jezika i kulturne baštine. “Nacija” je bila grupa koja je posjedovala određene zakonske privilegije. Često je nacionalna svijest bila praćena osjećajima solidarnosti sa nečijom posebnom etničkom zajednicom i neprijateljstvom prema drugima, osobito gdje je u predodžbu ušlo natjecanje za prostor i položaj. Međutim, sa djelimičnom iznimkom Češke XV. st. nacionalna svijest nije bila masovni fenomen u srednjem vijeku. Preciznije, njezini glavni nosioci bili su oni pojedinci čiji su se interesi i mentalni horizonti raširili izvan pojedinačnog mjesta ili etničke grupe. Među njima bili su viši plemići i prelati crkve čiji identitet je bio povezan s državom ili monarhijom, kao i gradski stanovnici spojeni na neki način sa trgovinom na velikoj udaljenosti. Politička lojalnost u srednjovjekovnoj eri bila je najčešće izraz vjernosti vladarovoj osobi, a ne emocionalna odanost kulturnoj ili jezičnoj zajednici. Države su bile tvorevine dinastija i njihovih udruženih plemića, a ne proizvodi nacionalnog osjećaja. Srednjovjekovni vladari poprimili su tipično nacionalno drža-

²²⁹ Usp. Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 415 - 416.

²³⁰ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 446.

²³¹ “... poneže beh prisiljen u straničarstvo za rat, ku nečastivi Hrvoj s Bosnami i z Beneci i s Turki uzdviže na kralja ugarskoga Žikmunda, *ki verno staše za čast kršćansku.*” Citirano prema: V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III., 86.

²³² Lopez, *Rođenje Evrope*, 315., 316.

nje, jer je njihova lojalnost pripadala dinastiji a ne etničkoj grupi.²³³ Cijeli taj društveni fenomen zaslužuje pažnju s one najviše točke – točke opće konceptualizacije – kako ga je osmotrio genij Ernsta H. Kantorowicza, ukazujući na strukturalnu promjenu koja se odigrala na relaciji između Crkve i države u kasnom srednjem vijeku. Njegov je zaključak da je ideja *mističnog tijela* Crkve nesporno bila prenesena i primijenjena na političke entitete, bez obzira da li je bilo korišteno crkveno obilježje kao takvo, ili je netko preferirao specifičnije ekvivalente kao Aristotelovo *moralno i političko tijelo*, ili emocionalnije – *domovina*. Bilo je mnogo pramenova koji su pripremili novi obrazac: teološki, zakonski, filozofski, humanistički; i prenos ideologija Rima ili Carstva na teritorijalne monarhije, bio je jedva manje važan nego primjene vjerskog mišljenja.²³⁴ Ovaj proces sekularizacije bio je ukorijenjen u srednjem vijeku i nije značio jednostavno odvajanje duhovnih i svjetovnih pitanja, nego je bio karakteriziran dubokim i plodnim prenošenjem vjerske energije i predaje na sekularni svijet – na politiku, kao i na društvo i kulturu. Svete energije prodrle su u profani svijet i temeljno ga promijenile.²³⁵

Zapravo se cijela ideološka retorika izvora odnosila isključivo na vrh “ledenoga brijega” feudalnog društva, dok su u njegovu dnu u anonimnosti “drijemali” drevni paganski modeli ponašanja i razumijevanja svijeta te svoje uloge u njemu. Srednjovjekovni seljaci nisu se identificirali po nacionalnosti, nego po pripadnosti određenoj porodici, vjeri ili mjestu.²³⁶ U vrsti izvora kojom se bavi ova studija, njima nije bilo mjesta: za njih oni kao da nisu ni postojali.

Jedino u optici ove “*religiozne neprijatelj-shema*”²³⁷, moguće je pravilno razumijeti vokabular izvora crkveno-političke povijesti srednjovjekovne Bosne. Od dislokacije sjedišta bosanske biskupije sredinom XIII. stoljeća do 1459. – do nestanka Crkve bosanske – u Bosni je na sceni bio jedan žilavi lokalni raskol – *raskol u raskolu*. Radilo se – želimo li pojavu definirati globalno – o ekscesu unutar kršćanskih kanona – o svađi “stanara” jedne “kuće” – a njihove su ih različite perspektive dovelo do različitih pogleda na jedan te isti pejzaž. Procesom ideologiziranja mjesto su

²³³ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 401.-402.

²³⁴ Kantorowicz, *The king's two bodies. A study in mediaeval political theology*, 267.

²³⁵ H. Schilling, *Confessionalisation and the Rise of Religious and Cultural Frontiers in Early Modern Europe*, u: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400.-1750.* (Edited by E. Andor and I. G. Tóth), Central European University, European Science Foundation, Budapest, 2001., 23.

²³⁶ Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages 1000.-1500.*, 402.

²³⁷ Borst, *Barbaren, Ketzer und Artisten*, 26.

dobili *stereotipi konfesionalno-političke provenijencije*. Uloge su bile raspoređene i svako je "glumio" svoju, govorio svoj "tekst". Šta bi, uostalom, povijest bez ekscesa, od čega bi "živjela"?

Ni to, međutim, nije bilo ništa novo. Raskoli u kršćanstvu započeli su davno ranije: još je papa Grgur Veliki (590.-604.) prekinuo ovisnost Italije i Rimske Crkve o Bizantu i okrenuo se vođenju samostalne politike.²³⁸ I ovdje su se, u globalnoj areni kršćanstva, sudarali interesi i kompetencije, koji su 1054. naposljetku doveli do raskola. Okosnicom misli u svim varijetetima ostalo je ipak kršćanstvo, iza kojeg se zaklanjaju politika, etika, moral, umjetnost, psihički modeli.²³⁹ Bio je to izvor sa kojeg se - istina iz različitih "posuda" - napajaju svi.

U širokom rasponu terminoloških odrednica kojima se u kršćanskom svijetu registrirala specifičnost bosanskih konfesionalnih prilika, zasnovana upravo na odstupanju od liturgijske jedinstvenosti i crkvenoga autoriteta, Dubrovčani su - dobro upućeni u cijeli problem - koristili najprikladniji izraz - "*vjera bosanska*"²⁴⁰ koju su razlikovali od "*vjere rimske*"²⁴¹. U njegovo vrijeme istu distinkciju pravio je i M. Orbini.²⁴² Taj obrazac slijedio je kralj Tvrtko II. kada je 1. IV. 1433. pisao fra Jakovu Markijskom da mu ne smeta da u njegovu kraljevstvu naviješta "*vjeru rimsku*", u čemu bi mu i sam pomogao.²⁴³ Još preciznije, regulirajući 19. VII. 1453. odnose sa sinom Vladislavom, svoju konfesionalnu orijentaciju posvjedočio je herceg Stjepan Vukčić Kosača navodeći kao "*svidoke i sreditelje vire naše dida bosanskoga i s njim*

²³⁸ A. Franzen, *Pregled povijesti crkve*, Zagreb, 1983., 78.

²³⁹ Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, 291.-292.

²⁴⁰ "... et convertir li habitanti de la *fede Bosignana* al christianesimo." Gelcich-Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, 153. (19. XII. 1403.); Perojević, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, I., 403.

²⁴¹ Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, 121. Izvorne podatke koji se odnose na ovaj problem ispravno je interpretirao D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstijana*, Chicago, 1962., 181.-185., koji istina koristi termin "*vjera bošnjačka*", što je sa stajališta srednjovjekovlja neprimjereno. Podatke dubrovačke provenijencije objavio je: M. Dinić, Iz dubrovačkog arhiva, III., *SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, III. Odeljenje, Knjiga XXII., Beograd, 1967., 181.-220., iz kojih se može vidjeti da su "*vjeru bosansku*" Dubrovčani najčešće nazivali *patarenskom*.

²⁴² M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, (Preveo sa italijanskog Zdravko Šundrica. Komentari i izvori Mavra Orbinija: Sima Ćirković), Srpska književna zadruka, Beograd, 1968., 144.-145.

²⁴³ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III., 164.-165.; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 139., br. 711.

12. poglavatih krstjana i 12. naših plemenitih vlastela.”²⁴⁴ Koliko je to smatrano važnim potvrđuje garancija Dubrovčana data novembra 1455. dostojanstveniku Crkve bosanske, gostu Radinu, da neće biti “*primoran ni od koga izići iz vjere, koju vjeruje, osim ako bi njemu ugodno bilo.*”²⁴⁵ Nakon što je 1459. Crkvu bosansku uklonio sa javne pozornice, kada je aktualizirano pitanje slanja papinske krune u Bosnu i osnivanja biskupija, dokazivali su poslanici kralja Stjepana Tomaša papi Piju II. dobru volju njihova vladara “u promicanju *prave vjere.*”²⁴⁶ Gotovo deceniju prije toga kada je on oficijelno već primio katoličanstvo - podijelio je papa Nikola V. sredinom 1450. puno odriješene grijeha kralju Tomašu i onima koji s njim budu u njegovoj vojsci protiv Turaka, heretika, maniheja i ostalih neprijatelja imena Kristova.²⁴⁷ Tada je već bio napravljen raskid sa heretizirajućom terminologijom, tada se zatvorio bosanski konfesionalni krug: posljednji bosanski kralj tada je mogao, kao prvi i posljednji Kotromanić, u studenom 1461. biti okrunjen papinskom krunom.²⁴⁸ Bila je to međutim kruna čiji sjaj je uskoro potamnio u vihoru turskog osvajanja Bosne.

Kako je politika snažno determinirala konfesionalnu terminologiju i kako su religija, kultura i politika činile jedinstvo, između ostalih pokazuje primjer okrunjenja cara Otona I. (936.-973.), kojemu je tom prilikom nadbiskup Mainz: Hildebert poručio s oltara: “Primi ovaj mač kojim ćeš odbijati *Kristove protivnike, barbare i loše kršćane.*”²⁴⁹ Kada su u drugoj polovici XIV. st., u jeku nastojanja da se Vlasi preobrate na katoličanstvo, papa i kralj Ludovik I. uzaludno poticali ugarske prelate da ublaže svoju glad za desetinom, nisu Vlasi umjeli podnijeti da plaćaju teške poreze nepoznate u “*grčkoj crkvi*”, pa su napustili “*ugarsku religiju.*”²⁵⁰ Na lokalne oznake ovog tipa nailazi se znatno ranije; njemački car Oton III. (983.-1002.) uvidio je opasnost da zbog straha od “*njemačkog Boga*” poljska, češko-moravska i ugarska Crkva budu privučene u istočnocrkvenu političku hemisferu, pa se odvažio osi-

²⁴⁴ Miklosich, *Monumenta serbica*, 461.

²⁴⁵ Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, 121.; Miklosich, *Monumenta serbica*, 473.

²⁴⁶ Džaja, *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije*, 98-99.

²⁴⁷ “*tibi ac eisdem personis... qui in tuo exercitu fuerint pro hujusmodi defensione... plenam omnium peccatorum remissionem concedimus.*” D. Farlati, *Illyricum sacrum*, IV., Venetiis, 1769., 71.

²⁴⁸ O okrunjenju bosanskih kraljeva: D. Lovrenović, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377., u: *Forum Bosnae*, 3.-4., Sarajevo, 1999.

²⁴⁹ Šunjić, *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*, 253.

²⁵⁰ Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, 412.

gurati vezu Poljske i Ugarske sa Carstvom, odnosno sa latinskim Zapadom svojim sudjelovanjem na izgradnji nacionalne Crkve kroz osnutak nadbiskupije u Gnieznu 1000., kojoj je 1001. godine slijedilo podignuće Ostrogona kao metropole ugarske crkve.²⁵¹

Zaključak

Analiza heretičke terminologije koja je s ugarske strane po pravilu aktivirana u vrijeme vojnih konfrontacija s Bosnom, kao što je to bilo na prijelazu iz XIV. u XV. st., izbija argumente iz ruku zagovornika bogumilskoga mita, nedvojbeno ukazujući na njezin ideološki karakter i ciljanu diskreditaciju političkog protivnika druge kršćanske konfesije. Jedan od centralnih događaja crkveno političke povijesti srednjovjekovne Bosne – dislokacija biskupije u Đakovo sredinom XIII. st. – stvorio je podlogu za nastanak šizmatičke Crkve bosanske i nove kršćanske konfesije: *vjere bosanske*. Izdvojena iz etablirane forme Katoličke crkve, Crkva bosanska od tada je postala specifičnim oblikom “*društvene individualizacije*” formirajući novi konfesionalni i politički identitet bosanskog plemstva kroz formu sektaškog, nereformiranog kršćanstva. Tada je došlo do razdvajanja višestoljetnog konfesionalnog iskustva i kulturološkog obrasca ćirilo-metodijevske provenijencije od latinske “globalizacije”, Crkva bosanska našla se s druge strane legaliteta, Rimski kurija proglasila je ovu autokefalnu crkvu heretičnom i primijenila na nju heretizirajuću terminologiju.

Ovaj događaj reflektira bit crkvenog raskola iz 1054. kada su Katolička i Pravoslavna crkva anatemizirale jedna drugu, čime je samo legalizirano stanje puno starije od ovog datuma. Unutar ovog raskola mjesto su i na Istoku i na Zapadu dobili lokalni raskoli, čime je kršćanska ekumena konfesionalno dodatno fragmentirana, tako što je politička opozicija u isto vrijeme žigosana krivovjerenjem. Državni i crkveni prostor nisu bili odijeljeni, crkvena lojalnost podrazumijevala je i političku. Tamo gdje je kao u Bosni došlo do te vrste poremećaja - a to nije bio usamljen slučaj europskog srednjovjekovlja – mjesto je dobila heretizirajuća terminologija. Pravovjerna država i prava vjera stajale su nasuprot svojim političkim protivnicima.

Položaj Crkve bosanske korišten je s ugarske strane za povremene ideološke diskvalifikacije na konfesionalnoj osnovi, koje reflektiraju etničko-teritorijalnu dimenziju kršćanstva. Cilj vojnih pohoda ugarskih kraljeva na Bosnu nije bio preobraćenje protivnika koji su i sami bili kršćani samo druge konfesije, s kršćanskom reputacijom mnogo starijom od ugarske, nego okrunjenje kralja Sigismunda Luksem-

²⁵¹ F. Heer, *Kulturgeschichte des Abendlandes. Vom Jahr 1000. bis 1350.*, IX./1., München, 1977., 110.-111.

burškog *krunom bosanskom*. Nasuprot *vjere bosanske* stajala je *vjera rimska* a politički konflikt zaodjenut je konfesionalno-heretičkom terminologijom. Rok njezina trajanja ograničen je bio vojnim konfliktima, nakon toga do riječi je dolazila uobičajena dvorska retorika. Bio je to "nacionalizam u začetku" koji je radio "žrtve javnog mnijenja" (R. Lopez).¹⁰

MODELS OF IDEOLOGICAL EXCLUSION: HUNGARY AND BOSNIA AS IDEOLOGICAL OPPONENTS ON THE GROUND OF DIFFERENT CHRISTIAN

Dubravko Lovrenović

Summary

The analysis of heretic terminology that was customarily employed by Hungary in the periods of military confrontations with Bosnia, e.g. those that occurred at the turn of the 14th to the 15th century, denies the arguments of those advocating the Bogomil myth, undoubtedly pointing at their ideological character and attempts to discredit political opponents of another Christian confession. One of the central events of the ecclesiastical and political history of medieval Bosnia – the dislocation of its bishopry to Đakovo, by mid-18th century – created the basis for emergence of a schismatic Bosnian Church and a new Christian confession known as the *Bosnian Faith*. Excluded from the well-established Catholic Church, the Bosnian Church became a specific form of "social individualization", thus forming a new confessional and political identity of Bosnian aristocracy through a sectarian, un-reformed Christianity. This is when the separation of the centuries' old confessional experience and cultural matrix of Latin "globalization" (of Cyril and Metod's provenance), the Bosnian Church found itself on the wrong side of legality, since the Roman Curia proclaimed this autocephalous church as heretic and applied to it the heretical terminology.

This event reflects the very essence of ecclesiastical schism that occurred in 1054, when Catholic and Orthodox churches anathemising one another, only legalizing the situation that had occurred much earlier. Within this schism, there were a number of sub-schisms occurring in the East and in the West alike. The ecclesiastical ecumenism was fragmented further confession-wise, whereby political opposition was labeled as heresy. The State and the Church domains were not separated; lo-

yalty to the Church implied also the political loyalty. And, as in the case of Bosnia, where there was any disturbance - not so rare in medieval Europe - it was followed by terminology implying that that was the case heresy, therefore, the orthodox state and true faith were confronted with their political opponents.

The status of Bosnian Church was used by Hungarians as the weapon of occasional confession-based ideological disqualifications that reflect ethnic and territorial dimensions of Christianity. The goal of military campaigns launched by Hungarian kings against Bosnia was not the conversion of their opponents - since they were also Christians of another confession, yet of Christian reputation that was much older than Hungarian - but rather the coronation of King Sigismund of Luxembourg with the *Bosnian Crown*. Opposite to *Bosnian Faith* there was *Roman Faith*, whereas their political conflict was "covered" by confessional and heretic terminology. Its 'date of expiry' was determined by military conflicts followed with standard rhetoric employed by European royalties of the time. It was an embryonic nationalism delivering the 'victims of public opinion' (R. Lopez). ■

HISTORIJSKI MITOVI NA BALKANU

ZBORNIK RADOVA

UDK 902 (497.6 Visoko)
273 .3:726.54 (497.6 Visoko)
Pregledni rad

FRANJEVAČKA CRKVA I SAMOSTAN SV. NIKOLE U SREDNJOVJEKOVNIM MILIMA (ARNAUTOVIĆI KOD VISOKOG)

Kritički osvrt na dosadašnja arheološko-povijesna istraživanja

Dejan Zadro, Zagreb

Abstract: The author presents exhaustively the historical and archeological research done so far in the locality of Zidine in Arnautovići near Visoko, which is the site of Mili, the political center of the medieval Bosnian state and the center of Bosnian Franciscan vicary with the Monastery and the Church of St. Nicolas, where Ban Stjepan II Kotromanić and King Tvrtko I Kotromanić were buried and the coronation of all the kings from Tvrtko I to Stjepan Tomaš was held. The paper points at the documentation relating the archeological excavation done by Carlo Patsch that had not been known so far.

Key words: Visoko, Arnautovići, Mili, Tvrtko I Kotromanić, St. Nicolas' Monastery and Church, Franciscans, archeology

Abstrakt: Autor daje iscrpni prikaz historijata povijesno-arheoloških istraživanja vezanih za lokalitet Zidine u Arnautovićima kod Visokog, gdje se nalazilo nekadašnje mjesto Mili, političko središte bosanske srednjovjekovne države i centar Bosanske franjevačke vikarije sa samostanom i crkvom sv. Nikole, u kojim su bili sahranjeni ban Stjepan II. Kotromanić i kralj Tvrtko I. Kotromanić, te okrunjeni kraljevi od Tvrtka I. do Stjepana Tomaša. U radu se upozorava na dosad nepoznatu

dokumentaciju sa arheološkog iskapanja Carla Patscha.

Ključne riječi: *Visoko, Arnautovići, Mili, Tvrtko I. Kotromanić, samostan i crkva sv. Nikole, franjevci, arheologija*

U ljeto 2000. godine saznao sam za ostavštinu nekadašnjeg kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologa i povjesničara Carla Patscha (1865.-1945.), čuvanu u Münchenskom Südost-Institutu (danas u Bayerisches Hauptstaatsarchivu u Münchenu pod imenom: "Südost-Institut Nachlass Patsch"). Nakon temeljitog upoznavanja sa sadržajem ostavštine, odlučio sam prirediti njezin iscrpni orijentacijski prikaz, kao i prijevod članka Karla Nehrunga s kazalom zbirke pisama upućenih Patschu.¹ Ujedno sam uspio pronaći i identificirati do tada nepoznate bilješke o arheološkom iskapanju franjevačke crkve sv. Nikole na Zidinama u Arnautovićima kod Visokog (1909. - 1910.), čime se konačno otvorila mogućnost da se iz prve ruke dobije nešto više informacija o tom značajnom lokalitetu bosanskog srednjovjekovlja.²

¹ Vidi: Dejan Zadro, Ostavština Carla Patscha u Münchenskom Südost-Institutu. Sarajevo: *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, 2003; god. XI, br. 18; 250-266; Karl Nehring, Ostavština Carla Patscha čuvana u Münchenskom Südost-Institutu. Pisma Carlu Patschu 1888-1944. Sarajevo: *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, 2003; god. XI, br. 18; 236-249. (prijevod rada: Karl Nehring, Der im Südost-Institut aufbewahrte Nachlaß von Carl Patsch. Briefe an Carl Patsch 1888 - 1944. München: *Südost-Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, Südost-Institut, R. Oldenbourg Verlag, 1998; Band 57; 287-294).

² Topografsku kartu Visokog i okoline vidi kod: Pavao Anđelić, Revizija čitanja Kulinove ploče. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1961; Arheologija, Nova serija, sv. XV-XVI (1960-1961); 228; Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo: Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno naslijeđe, 1973., 225; Pavao Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1980; Arheologija, Nova serija, sv. XXXIV (1979); 184; Pavao Anđelić, Srednji vijek – doba stare države. u: *Visoko i okolina kroz historiju, I, Prehistorija, antika i srednji vijek* (autori: Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović i Brunislav Marijanović), Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984., 103 (na str. 192-250 ponovno je objavljen nešto izmijenjeni rad autora iz 1980. godine, a u nešto izmijenjenom i proširenom obliku, bez tabli, kao poglavlje "Ploča Kulina bana iz Biskupića" i rad iz 1961. godine). Za lokalitet se navode i druga imena: Gavranici, Crkvina i Crkvine. Vidi: Milenko Filipović, Visočka nahija. Beograd: *Srpski etnografski zbornik*, Srpska kraljevska akademija, 1928; knj. 43, Prvo odeljenje, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 25; 531; Irma Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1951; sv.

Radi što boljeg uvoda u cjelokupnu, inače vrlo kompleksnu problematiku, ali i olakšanja budućih istraživanja, još prije objavljivanja pronađene dokumentacije smatram nužnim posebno prezentirati i kritički preispitati dosadašnje znanstvene rezultate vezane za taj lokalitet, jer su oni sve do danas ostali uglavnom neocijenjeni. Istina, historijat arheoloških iskapanja u više je navrata prikazao njihov najzaslužniji sudionik, arheolog Pavao Anđelić,³ no njegovi se navodi sada moraju bitno korigirati i dopuniti, poglavito novim spoznajama historiografije.

HISTORIJAT ARHEOLOŠKO-POVIJESNIH ISTRAŽIVANJA

Arnautovići u starijoj literaturi

U domaćoj, pretežito franjevačkoj literaturi iz XVIII. i s početka XIX. stoljeća, još se i prije Patschova iskapanja spekuliralo o podrijetlu ruševina u Arnautovićima.

Tako je sutješki ljetopisac **fra Mato Mikić** u rukopisu poznatom kao "Arkiva" (1854.) smjestio na lijevu obalu rječice Goruše, blizu njezina ušća u Bosnu (misleći dakle na Arnautoviće), samostan sv. Nikole, a u Visoko samostan sv. Marije.⁴

Fra Josip Dobroslav Božić (1888.) pretpostavio je potom da se u Arnautovićima nalazio kraljevski dvorac srušen prilikom pada Bosne, a ne franjevački samostan odnosno kasniji samostan đuvna sv. Klare, kako se to inače pričalo.⁵ On je govorio o dva franjevačka samostana. Prvi, sv. Nikole, čiju je gradnju prema podacima iz sta-

VI; 250; P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 183; P. Anđelić, Srednji vijek, 192. Patsch je zabilježio naziv Crkveno mjesto. Vidi: Bayerisches Hauptstaatsarchiv – München (dalje: BHSA), Südost-Institut Nachlass Patsch (dalje: Nachlass Patsch), Terenski dnevnik (1909. - 1910.), str. 111.

³ Vidi: Pavao Anđelić, Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1962; *Arheologija*, Nova serija, sv. XVII; Sarajevo, 166-167; P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 185-190; P. Anđelić, Srednji vijek, 193-197.

⁴ Prema: Ignacije Gavran, Franjevci i katolici na području Visokog za turske vladavine. Sarajevo: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, 1995; III; 14.

⁵ Josip-Dobroslav Božić, *Novi prijatelj Bosne. sv. I.* Senj: Tisak i naklada H. Lusterera, 1888., 17-18. Mišljenje o kraljevskom dvoru obrazložio je tvrdnjom po kojoj su se tamo održavale skupštine bosanski velmoža, a u Lužnici izdavale i povelje. Vidi: J.-D. Božić, *Novi prijatelj Bosne*, 18, bilj. 3.

rije literature stavio u 1450. godinu, smjesto je blizu Visokog, a drugi, sv. Marije, na neki neodređeni lokalitet s lijeve strane rijeke Bosne, jednu talijansku milju dalje.⁶

Fra Julijan Jelenić smjestio je isprva sv. Nikolu u Visoko, negdje uz kraljevsku palaču u četvrti Kraljevac.⁷ Kasnije je pak u knjizi "Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole" (1906.) izričito kao nepouzdana odbacio mišljenje o postojanju samostana sv. Marije, te zaključio da su na visočkom području, jedan nakon drugog, postojala dva samostana sv. Nikole. Prvi, sagrađen 1340. godine, stavio je uz kraljevsku palaču. Ubrzo nakon njegova rušenja od strane patarena, tvrdio je dalje, izgrađen je 1450. godine drugi samostan istog imena, ali tada na ušću rječice Lužnice u Bosnu [dakle u Arnautovićima – op. D. Z.].⁸ Konačno, nakon što je i on srušen prilikom povlačenja princa Eugena Savojskog (1697.), dodao je, njegovi kameni ostaci iskorišteni su neposredno nakon 1851. godine za izgradnju mosta na rijeci Bosni.⁹

Inače, upoznavanje sa stvarnom prošlošću samostana sv. Nikole dugo je bilo onemogućeno jednim nesporazumom. Naime, dubrovački benediktinac **Mavro Orbini** naveo je u djelu "Kraljevstvo Slavena" (1601.) podatak po kojem je bosanski ban Stjepan II. Kotromanić 1357. godine sahranjen u Mileševu u Bosni, u crkvi sv. Nikole koju je za života dao sagraditi.¹⁰ Par stranica kasnije, tvrdio je da se ban Tvr-

⁶ Vidi: J.-D. Božić, *Novi prijatelj Bosne*, 18-20.

⁷ Vidi: Julijan Jelenić, *Samostan sv. Nikole u Visokom*. Mostar: *Franjevački glasnik: poučni i nabožni list*. 1899; god. XIII, br. 18; 277.

⁸ Vidi: Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*. Sarajevo: Daniel A. Kajon, 1906., 39, 41, 44-46, 51, 120-121, 124. Iako je Jelenićeva knjiga danas poprilično zastarjela, velika je šteta što je dosadašnji istraživači nisu pažljivije čitali, jer se u literaturi, kao što ćemo u nastavku vidjeti, tek kasnije ponovno pojavila ideja o dva samostana sv. Nikole na dva različita mjesta (Mandić i Gavran) - bez obzira na to što je on tvrdio da je samostan iz Visokog premješten u današnje Arnautoviće, a ne obrnuto kao što se to danas smatra.

⁹ Vidi: J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko*, 120-121.

¹⁰ Vidi: Mauro Orbini, *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia di dom Mavro Orbini Rauseo abbate Melitense. Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli, che furono della Lingua slava, con molte, et varia guerre, che fecero in Europa, Asia, et Africa; il progresso dell'Imperio loro, l'antico culto, et il tempo della loro conuersione al Christianesimo. E in perticolare veggonsi i successi de'Re, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosnia, Servia, Rassia, et Bulgaria*. Pesaro: Appresso Girolamo Concordia, 1601, 355-356 (reprint: Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi, Pesaro 1601*, Nachdruck besorgt von Sima Ćirković und Peter Rehder, Mit einem Vorwort von Sima Ćirković. München: Otto Sagner Verlag, Sagners slavistische Sammlung, Bd. 9, 1985.); srpski prijevod: Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1968., 147; hrvatski

tko I. nakon zauzimanja dijela raškog kraljevstva odlučio okruniti i prozvati kraljem Raške, pa su ga 1376. godine okrunili mitropolit manastira u Mileševu i njegovi monaši.¹¹

Rasprava o podrijetlu i vjerodostojnosti Orbinijeve vijesti o krunidbi Tvrtka I. traje sve do današnjih dana, no ona još uvijek nije rezultirala znanstvenim konsenzusom. Teza o krunidbi u pravoslavnom manastiru Mileševi, oslonjena isključivo na Orbinijeve vijesti, dugo je dominirala historiografijom, a danas je zastupaju jedino još srpski povjesničari, odnosno oni koji se koriste starijom literaturom.¹² Zajedničko za sve njih jest potpuno ignoriranje rezultata povijesno-arheoloških istraživanja vezanih za Arnautoviće, ali i činjenice da se srpski, a kasnije bosanski kraljevi nikada nisu krunili u Mileševi. Danas je svakako znanstveno utemeljenije mišljenje o Tvrtkovoju krunidbi u mjestu Milima (Arnautovićima) koje zastupa većina hrvatskih i pokoji bošnjački povjesničar. Aktualno stanje problema ipak traži temeljitije preispitivanje i proširivanje istraživanja van uobičajenih okvira.

prijevod: Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*. Zagreb: Golden Marketing – Narodne novine, Biblioteka "Povijest hrvatskih političkih ideja", kolo 1, knj. 1, 1999., 417.

¹¹ Vidi: M. Orbini, *Il regno*, 358. U hrvatskom prijevodu stoga netočno stoji: "...te ga [Tvrtka I. - op. D.Z.] okruniše metropolit samostana u Mileševu [Mile] i njegovi redovnici, u crkvi istoga mjesta...". Vidi: M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 419. Priređivač hrvatskog izdanja Franjo Šanjek iznio je mišljenje po kojem je Orbini podatke nekih vrela krivo protumačio, a kao jedan od primjera naveo je spominjanje metropolita u Mileševu, što se, kako je rekao, odnosi na franjevački samostan sv. Nikole u Visokom. Vidi: M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, bilj 136. Ta tvrdnja sama po sebi ipak nije dostatna kao opravdanje za navedne intervencije u prijevodu. Osim kod Šanjeka, mišljenje da je Orbini u samostan sv. Nikole u Milima smjestio i krunidbu Tvrtka I., nalazimo i kod nekih drugih autora. Vidi: Ludwig Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmenskog arkiva. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1906; XVIII; 419; Ludwig Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München-Leipzig: Duncker & Humblot, 1914., 43 (na str. 7-43 ove knjige ponovno je objavljen rad iz 1906. godine, no ponešto izmijenjen i bez faksimila povelja); P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 238-239; P. Anđelić, Srednji vijek, 243-244; Mladen Ančić, *Putanja Klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zadar-Mostar: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Biblioteka Djela, knj. 9, ZIRAL – Zajednica izdanja Ranjeni labud, knj. 100, Biblioteka Stećak, knj. 2, 1997., 195-196; Dubravko Lovrenović, Proглаšenje Bosne kraljevstvom 1337. (pokušaj revalorizacije). Sarajevo: *Forum Bosnae: kultura - znanost - društvo - politika*, Međunarodni forum Bosna, 1999; 3-4; 228.

¹² Vidi: D. Lovrenović, Proглаšenje Bosne, 228, bilj. 3.

Prvi pokušaj ubiciranja Orbinijevog bosanskog Mileševa poduzeo je tek **fra Ivan Franjo Jukić** (pseudonim Slavoljub Bošnjak) u "Zemljopisu i poviestnici Bosne" (1851.), gdje ga je, samo na osnovu puke sličnosti imena, poistovjetio sa selom Miloševcem u gradačkoj nahiji.¹³ U opisu visočke nahije nije spomenuo Arnautoviće, ali je za Visoko ustvrdio: "nad varošom vidi se visok brieg, gdje se nalaze ostanci od grada i franciskanskog samostana"¹⁴ Drugo, raško Mileševo, i mjesto okrunjenja Tvrtka I., prepoznao je u pravoslavnom manastiru Mileševi.¹⁵

Jukićeva pretpostavka o bosanskom Mileševu u literaturi je isprva bila prihvaćena kao konačno rješenje problema, iako se to mjesto inače nigdje ne spominje u srednjovjekovnim izvorima. Tako je **Vjekoslav Klaić** u Arnautoviće smjestio samostan sv. Marije, a u Miloševac (Miloševo) "znameniti grad sa franjevačkim samostanom i crkvom sv. Nikole, u kojoj bje sahranjen ban Stjepan I. Kotromanić († 1353)".¹⁶ Isto je učinio i **fra Mijo Vjenceslav Batinić**, koji je Miloševac smatrao sjedištem "mileševske" kustodije, iako je i sam znao za crkvu sv. Nikole u Milima (S. Nicolai de Mili),¹⁷ dok je **fra Julijan Jelenić** samo usputno spomenuo Mileševo i "mileševsku" kustodiju, ali bez pokušaja njegova ubiciranja.¹⁸

S druge strane, mađarski povjesničar Ludwig Thallóczy objavio je 1906. godine povelju bana Stjepana II. izdatu knezu Vukoslavu "na Milěh" (nakon 1326.) i povelju bana Tvrtka I. i njegove majke izdatu Vlatku Vukoslaviću (1254.) nakon stan-

¹³ Vidi: Slavoljub Bošnjak [Ivan Frano Jukić], *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb: Narodna tiskаница dra. Ljudevita Gaja, 1851., 41, 102, bilj. 37, 105, bilj. 1. (reprint izdanje: Zagreb: Demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Ciklus ponovljena izdanja, knj. 1, 1990.) Isto je mjesto u kazalu zemljopisnih imena netočno navedeno kao "Mileševac", što je nešto bliže obliku Mileševo. Vidi: S. Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica*, 73.

¹⁴ Vidi: S. Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica*, 34.

¹⁵ Vidi: S. Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica*, 60, 105, bilj. 1, 107-108.

¹⁶ Vidi: Vjekoslav Klaić, *Bosna. Podaci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine, Prvi dio: Zemljopis*. Zagreb: "Matica hrvatska"; Poučna knjižnica "Matice hrvatske", knj. III, 1878., 154, 176 (II. reprint izdanje: Stuttgart: Hrvatska kulturna zajednica, 1989.). Podatak o Miloševcu Klaić je najvjerojatnije preuzeo od Jukića. Izvor informacija za Arnautoviće mogao bi se utvrditi tek kada bi se detaljno pregledala opširna literatura iz njegova popisa. Vidi: V. Klaić, *Bosna*, VIII-XI.

¹⁷ Vidi: Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, sv. I, Vikarija (1235-1517)*. Zagreb: Dionička tiskara, 1881., 54, 151-153.

¹⁸ Vidi: J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko*, 41, 48.

ka "na Milëh"¹⁹. Na temelju njih Thallóczy je neutemeljeno zaključio "da je mjesto Mile ležalo okolo Ključa, te tako pada ona tvrdnja većeg broja bosanskih historičara, da se Tvrtko krunisao za kralja u manastiru Mileševu posvećenom sv. Nikoli"²⁰

Arheološko iskapanje Carla Patscha (1909. – 1910.) i njegovi odijeci u radovima suvremenika

U ljeto 1909. godine na lokalitetu Zidine, zemljištu u posjedu obitelji Pašić, kustos grčko-rimske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu **Carl Patsch** iskopao je ostatke više sakralnih objekata sa grobovima iz srednjovjekovnog razdoblja. Istraživanje je nastavio 1910. godine, kada je na prostoru južno i jugoistočno uz ruševine otkrio dio veće nekropole koja se prostirala dalje na zapad sve do rijeke Bosne.²¹

Ruševine su nakon iskapanja ponovno zatrpane i ostavljene bez zaštite. Pronađeni predmeti arheološke vrijednosti nisu uneseni u inventarne knjige, ni odloženi u srednjovjekovnu zbirku Zemaljskog muzeja, nego su oskudno ili nikako označeni završili rasuti po spremištima muzeja. Rezultati nikada nisu u cijelosti objavljeni, a dokumentacija nije pohranjena u arhiv, pa se u literaturi smatrala izgubljenom.²²

¹⁹ Vidi: L. Thallóczy, *Istraživanja*, 403-404, 410-411; L. Thallóczy, *Studien*, 7-10, 23-24.

²⁰ Vidi: L. Thallóczy, *Istraživanja*, 419; L. Thallóczy, *Studien*, 43.

²¹ Lokalitet se nalazi na ostacima većeg neolitičkog naselja mlade faze kakanjske kulturne grupe srednje Bosne s nekim elementima butnirske kulture pri kraju svoga razvoja, sondažno istraženom 1958. i 1959. godine pod vodstvom Alojza Benca. Vidi: Alojz Benac, *Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne*. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1965; *Arheologija*, Nova serija, sv. XX; 261-269 + 1 list s topografskim planom; Brunislav Marijanović, *Mlađe kameno doba. u: Visoko i okolina kroz historiju, I, Prehistorija, antika i srednji vijek* (autori: Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović i Brunislav Marijanović). Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984., 16-22; Alojz Benac – Pavao Anđelić, Arnautovići, Arnautovići, Visoko. Sarajevo: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, *Arheološka nalazišta*, Regija 14-25, *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*, 1988., 14. Manje zaštitno ispitivanje neolitičkih slojeva također je poduzeto 1988. godine. Vidi: Slaviša Perić - Svetozar Pudarić, *Zidine/Arnautovići kod Visokog. Višeslojno nalazište*. Ljubljana: *Arheološki pregled*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1990; 29 (1988); 67-70. Već je Carl Patsch često pronalazio neolitičke predmete, pa je zaključio da se tu nalazilo naselje iz kamenog doba. Vidi primjerice: BHSA, Nachlass Patsch, Terenski dnevnik (1910. - 1911.), str. 24.

²² Ostavštinu Carla Patscha Südost-Institut otkupio je 1956. godine od njegovih nasljednika. Pregledom te građe ustanovio sam da je Patsch skoro sve svoje bilješke o radu u Bosni i

Nešto informacija sačuvalo se ipak u zapisnicima muzejskih sjednica održanim tijekom 1909. - 1910. godine, na kojima je Patsch dao par kraćih izvješća.²³

Prve podatke Patsch je iznio krajem srpnja ili početkom kolovoza 1909. godine. Tom je prigodom izvijestio o otkriću ruševina za koje je saznao od političkog pristava Julijana Bluma, kada je zajedno sa Vejsilom Ćurčićem posjetio Visoko (27. travanj). Zatečeni ostaci već su tada upućivali na to da se radi o važnom kulturno-historijskom spomeniku, što je zatim i potvrdila probna sonda izvedena 20. srpnja radi njihova kronološkog određivanja. Iskapanje je nastavljeno u idućih 12 dana, ali ipak: *"nije nađeno ono što je ustvari potaknulo iskopavanje, naime rimske ruševine, nego srednjovjekovna crkva tako velikih dimenzija i izvedbe, da nije mogla biti od lokalnog značaja"*. Patsch je priznao da je tako izašao van svoga djelokruga, ali je ipak predložio da se zbog zaštite lokaliteta i već investiranog novca iskapanje nastavi u nadi da bi se na taj način mogle dobiti važne spoznaje o bosanskom srednjovjekovlju. S obzirom na dobre željezničke veze s Visokim i besplatnu kartu, napomenuo je, on bi taj posao mogao završiti do kraja bez zanemarivanja drugih obveza. Izvješće je primljeno sa zanimanjem, a predsjedavajući voditelj odjela (Hörmann) odredio je da se iskapanje nastavi u dogovoru s Ćirom Truhelkom *"i da ga se treba držati u tijeku s važnim rezultatima istraživanja, kako bi on sa stajališta odjela [srednjovjekovne zbirke - op. D.Z.] koje vodi mogao poduzeti bar nužno potrebne mjere"*.²⁴

Hercegovini, pa tako i dokumentaciju o Arnautovićima, ponio sa sobom prilikom odlaska iz Sarajeva 1919. godine.

²³ Najprije je Pavo Anđelić objavio izvod iz zapisnika sa konferencije od 17. rujna 1910. sačuvan u arhivu Zemaljskog muzeja. Vidi: P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 166. Sve danas poznate zapisnike s Patschovim izvješćima o Arnautovićima pronašao je zatim Hamdija Kapidžić u Arhivu Bosne i Hercegovine (danas Državni arhiv Bosne i Hercegovine) unutar fonda Zajedničko ministarstvo financija (dalje: DABiH, ZMF) kamo su u prijepisu bili poslani od strane Zemaljske vlade, te ih u cijelosti publicirao na originalnom njemačkom jeziku. Konačno, Anđelić je načinio prijevode dijelova o Arnautovićima, ali mu se pri prevođenju i datiranju potkralo više pogrešaka. Umjesto ponovnog prevođenja, spomenute ću izvatke ovdje samo opširno prepričati, a u bilješkama ispraviti Anđelićeve propuste. Spomenimo i to da je arheologinja Ljiljana Tomićić jednom prigodom spomenula neku Patschovu bilješku u zapisniku sa sjednice iz 1914. godine, prema kojoj je u Arnautovićima pronađena crkva sa grobljem. Vidi: Ljiljana Tomićić, *Arnautovići, Visoko, grobna kapela bosanskih kraljeva - srednjovjekovna nekropola*. Beograd: *Arheološki pregled*, Arheološko društvo Jugoslavije, 1967; 9; 157. Očito se radilo o zabuni, jer se takva bilješka inače nigdje drugo ne spominje.

²⁴ Vidi: Hamdija Kapidžić, *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske uprave*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, *Građa za proučavanje političkih, kulturnih*

O nastavku iskapanja Patsch je ponovno izvijestio 7. rujna, istakavši vrijednost grobnih priloga, osobito nakita, zlatnog i srebrnog prstenja, naušnica i drugih predmeta, koji su, kako je najavio, trebali znatno obogatiti srednjovjekovnu zbirku. Što se tiče skeleta, dodao je, samo je jedan mogao biti podignut iz groba, jer su zbog propustivog tla svi ostali istrunuli. Dugotrajnost radova pravdao je veličinom građevine i pronalaskom još jedne manje, starije crkve s grobovima iz istog razdoblja, što je zahtijevalo pomjeranje velike količine zemlje, te pažljiviji i sporiji radni postupak. Konačnu prosudbu o važnosti građevine za bosansku crkvenu arhitekturu ostavio je za kasnije, kada bude otkrivena cijela osnova crkve. Ipak, postojanje dvije crkve na istom mjestu s dužnom je rezervom pokušao povezati s podacima sa tzv. "Ploče bana Kulina", pronađene odmah s druge strane rijeke Bosne, a što je ostavljalo mogućnost prenošenja natpisa. Opravdanost te pretpostavke, kako je tada najavio, trebalo je provjeriti istraživanjem na mjestu pronalaska ploče. Za dovršavanje posla u Arnautovićima nedostajalo mu je novaca, pa je predložio da mu se odobri novi kredit od 200 kruna, ili da se iskapanje zaključi za tu godinu. Nakon vijećanja donesena je odluka o odlaganju nastavka iskapanja za 1910. godinu i zaštiti lokaliteta.²⁵

i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), tom VI, 1973., 353-354 (DABiH, ZMF, Nr. 10647/BH 1909. Službeni prijepis); P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 186; P. Anđelić, Srednji vijek, 194. U prijevodu prve rečenice, gdje u originalu stoji: "*Am 27. April hatte in Visoko Herrn Adjunkten Čurčić und mir der politische Adjunkt, Herr Julian Blum mitgeteilt...*", Anđelić nije u obzir uzeo riječi "*und mir*", tako da se po tome može krivo zaključiti da je Vejsil Čurčić, a ne ustvari Patsch, nakon što je bio obavješten o ruševinama na tom lokalitetu, poduzeo prvo istraživanje ruševina. Osim toga, Anđelić nije naveo cijelu odluku muzejske konferencije, jer je u prijevodu izostavljen nastavak teksta: "*...und letzterer über bemerkenswerte Forschungsergebnisse am Laufenden zu erhalten sei, damit er aus dem Gesichtswinkel der von ihm geleiteten Abteilung etwa notwendige Vorsorgen treffen könne*". Anđelić je sjednicu netočno datirao 3. kolovozom, no ona je vjerojatno održana ranije, jer je na taj dan Zemaljska vlada dostavila prijepis zapisnika. Vidi: H. Kapidžić, *Naučne ustanove*, 352; P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 185; P. Anđelić, Srednji vijek, 194. Prema Kapidžićevim sažecima ostalih zapisnika vidi se da je Ministarstvo dobivalo prijepise tek nekoliko dana nakon sjednica.

²⁵ Vidi: H. Kapidžić, *Naučne ustanove*, 357-358 (DABiH, ZMF, Nr. 12247/BH 1909. Službeni prijepis); P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 186-187; P. Anđelić, Srednji vijek, 194-195. U Anđelićevom je prijevodu neprecizno rečeno da je Patsch predložio obustavljanje iskapanja, iako u originalnom tekstu jasno stoji da se misli samo na tu godinu: "*...oder die Grabung für heuer abzuschliessen wäre*". Anđelić je i ovu sjednicu netočno datirao 12. umjesto 7. rujnom. Vidi: H. Kapidžić, *Naučne ustanove*, 356; P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 185; P. Anđelić, Srednji vijek, 194.

Na sjednici od 5. listopada Patsch je kratko izvijestio o završetku kampanje za tu godinu, i predložio da se kotarskom predstojniku Zimonjčiću uputi zahvalnica za pruženu pomoć, što je zatim i jednoglasno prihvaćeno.²⁶

Sljedeće, 1910. godine, 17. rujna, samo je kratko spomenuo Arnautoviće, gdje se radilo za završetku iskapanja.²⁷

Osim u spomenutim izvješćima, značajne podatke Patsch je dao u jednom kraćem, u literaturi jedva poznatom osvrtu, objavljenom u izvješću o radu muzeja tijekom 1909. godine. U njemu je sažeto opisao otkriće ruševina 27. travnja, kao i iskapanja od 20. srpnja do 18. rujna, kada je pronađena "monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva, koja je djelomice sagrađena na temeljima starije manje crkve a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade. U crkvi i oko crkve nađeno je groblje, koje pripada raznim periodama a u njima nađeno je bogatih priloga, osobito nakita u zlatu i srebru". Objavljivanje konačnih rezultata tom je prigodom najavio za sljedeću godinu, kada se bude završilo sa otkrivanjem nekropole.²⁸ Nažalost, on tu zamisao zbog za sada nedovoljno jasnih razloga nikada nije proveo u djelo.

Spomenutim se izvješćem koristio jedino **Vladimir Ćorović**, citirajući iz njega samo par redova o otkopanim objektima, ali bez točnog navoda o tome odakle ih je preuzeo.²⁹ Stoga se u literaturi došlo do krivog uvjerenja da su ti podaci bili rezul-

²⁶ Vidi: H. Kapidžić, *Naučne ustanove*, 360 (DABiH, ZMF, Nr. 13601/BH 1909. Službeni prijepis); P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 187; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 195. Kod Anđelića je sjednica krivo datirana 15. listopadom, no tu se opet radi o danu dostave prijepisa. Vidi: H. Kapidžić, *Naučne ustanove*, 358; P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 187; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 195.

²⁷ Vidi: H. Kapidžić, *Naučne ustanove*, 392 (DABiH, ZMF, Nr. 14.707/BH 1910. Službeni prijepis); P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 187; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 195.

²⁸ Vidi: Ćiro Truhelka, *Godišnje izvješće o radu Zemaljskog muzeja u god. 1909. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1909; XXI, 605-606. Izvješće je potpisalo uredništvo Glasnika, ali ga je, kao i neke ranije, na osnovu podataka dobivenih od voditelju pojedinih zbirki priredio Ćiro Truhelka. Vidi: H. Kapidžić, *Naučne ustanove*, 361 (DABiH, ZMF, Nr. 15313/BH 1909. Službeni prijepis). Stoga ga je Vladimir Ćorović s pravom pripisao Truhelki. Vidi: Vladimir Ćorović, *Naučni rad Zemaljskog Muzeja. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1914; XXVI, 33.

²⁹ Vidi: V. Ćorović, *Naučni rad*, 12. Autor je jednom kasnijom prigodom izričito naglasio posebnu važnost visočkog kraja, navodeći Arnautoviće samo kao primjer mjesta gdje se gradilo na rimskim temeljima. Vidi: Vladimir Ćorović, *Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem vijeku. Beograd: Glas Srpske kraljevske akademije*, 1935; 167, *Drugi razred*, 8., 17. Bile su to isuviše skromne riječi, s obzirom na to da je i sam znao da je tamo pronađena "monumentalna crkvena građevina iz vremena bosanskih kraljeva, koja je djelomice sagrađena na temeljima starije manje crkve, a pod njom bijahu temelji rimske crkve".

tat njegovih osobnih opažanja.³⁰

Kustos srednjovjekovne zbirke i ravnatelj Zemaljskog muzeja **Ćiro Truhelka** tamošnju je crkvu pak sasvim proizvoljno stavio u isti red sa starokršćanskim bazilikama iz Zenice, Gornjeg Turbeta, Dabravine, Breze, Malog i Velikog Mošunja, Županjca, Skelana na Drini i dr.³¹ Kasnije je, žaleći što Patsch nije objavio rezultate iskapanja, tvrdio da se tobože radilo o crkvi izgrađenoj od strane bana Kulina, čiji je natpis pronađen na suprotnoj obali Bosne.³²

³⁰ Vidi: P. Anđelić, Grobovi bosanskih kraljeva, 166; P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 187; P. Anđelić, Srednji vijek, 195; Lj. Tomičić, Arnautovići, 157-158; Juraj Kujundžić (*pseudonim Đure Baslera - op. D.Z.*), Crkva sv. Nikole u Visokom. Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva. Sarajevo: *Dobri pastir: glasilo Udruženja katoličkih sveštenika SR Bosne i Hercegovine*, 1970; god. XIX-XX, sv. I-IV; 171-172. Citat iz Patschova osvrta Ćorović je korektno naveo među navodnicima, što je već samo po sebi upućivalo na oprez pred takvim zaključcima i otvaralo pitanje njegova stvarnog podrijetla. Stoga je zbilja čudno što ga nisu poznavali kasniji istraživači ruševina Basler i Anđelić, iako su i sami radili u Zemaljskom muzeju.

³¹ Vidi: Ćiro Truhelka, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Vođa kroz sredovječnu zbirku Zemaljskog muzeja. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1914; XXVI; 223, 226. Anđelić i Basler su mišljenje Truhelke poznavali tek samo djelimično, jer su se pozivali jedino na podatke navedene na 223 stranici. Vidi: P. Anđelić, Grobovi bosanskih kraljeva, 166, bilj. 3; P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 187, bilj. 11; P. Anđelić, Srednji vijek, 195, bilj. 11; J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 171, bilj. 1.

³² Vidi: Truhelka Ćiro, Bosanska narodna (patarenska) crkva. u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, I*, Sarajevo: Napredak, 1942, 770 (II. i III. izdanje knjige izašlo je u nakladi "Napretka" 1991. i 1998. godine kao pretisak bez "hrvatskih zemalja" u naslovu). Truhelka se pri tome oslanjao na svoje ranije mišljenje po kojem je ban Kulin crkvu s koje potječe ploča mogao sagraditi samo negdje između 8. travnja 1203. i 1204. godine, odnosno od tobožnjeg obraćenja s bogumilstva do svoje smrti. Vidi primjerice: Ćiro Truhelka, Natpis Kulina bana. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1898; X; 621-622; Ćiro Truhelka, Eine Inschrift des Banus Kulin. Wien: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, 1900; VII; 219-220. Inače, radovi Truhelke o tom spomeniku potpuno su prevaziđeni nakon mnogo pouzdanijeg čitanja i argumentiranog tumačenja predloženih od strane Pave Anđelića. Vidi: P. Anđelić, Revizija čitanja, 287-308 + II table; P. Anđelić, Srednji vijek, 253-271. Pokazalo se čak i to da je ploča pronađena u selu Biskupići, a ne u susjednim Muhašinovićima, kako je to tvrdio Truhelka, a tvrde još uvijek i mnogi autori sve do današnjih dana. Vidi: P. Anđelić, Srednji vijek, 253, bilj. 5. Na lokalitetu Tuština njiva gdje je ploča pronađena i obližnjoj terasi Šikulje izvršena su manja arheološka ispitivanja 1963. (P. Anđelić i Lj. Tomičić) i 1976. godine (Lj. Tomičić i Nataša Šahinović). Osim dijela velikog groblja otkriveno je tada više ulomaka arhitektonske kamene plastike i fragment

U opširnoj studiji "Visočka nahija" (1928.) etnologa i socio-geografa **Milenka Filipovića** može se također naći poneki dragocjeni podatak o Arnautovićima, neopažen od strane kasnijih istraživača. Tako je autor pod dojmom Jelenića, kojeg očito nije dobro razumio, tvrdio da se u Visokom već u XIV. stoljeću nalazio samostan sv. Nikole, dok je od 1450. godine postojao još jedan samostan nedaleko od njega. Spomenuo je čak i samostan sv. Marije blizu Visokog.³³ To međutim nije bilo u skladu s podacima navedenim na drugim mjestima u knjizi, po kojima se u Arnautovićima nalazio samostan sv. Nikole sve do kraja 17. stoljeća. Za tamošnje je ruševine prvo tvrdio da predstavljaju ostatke neke veće crkve, a kasnije ih je pak izričito nazvao nedavno otkrivenim ostacima visočkog samostana sv. Nikole!³⁴ Na takav zaključak navela ga je tradicija obitelji Konša i Pavlovića iz sela oko Kraljeve Sutjeske, po kojoj su se njihovi preci kao učenici u samostanu jedini spasili kada su ga Osmanlije spalili prilikom dolaska u Bosnu.³⁵ Drugi zanimljivi podatak odnosi se na brijeg Mila između sela Bjelavića, Obra i Plandišća na lijevoj strani rijeke Bosne, što je autor smatrao mjestom održavanja državnog stanka 1354. godine, ali ga zbog nepoznavanja izvorne građe nije mogao povezati sa samostanom sv. Nikole u Arnautovićima.³⁶

Ipak, netko od bosanskih franjevaca uskoro je u knjizi "Conspectus historicus, topographicus et statisticus Provinciae ordinis fratrum minorum Bosnae Argentinae anno 1935." (Beograd 1936.) Mile smjestio u okolinu Visokog.³⁷

srednjovjekovnog stakla, što jasno upućuje na postojanje građevina na tom prostoru. Stoga je Anđelić opravdano pretpostavio da je i Kulinova crkva lako mogla biti negdje u blizini. Vidi: P. Anđelić, *Srednji vijek*, 270-271; A. Benac – P. Anđelić, *Arnautovići*, 15. Pri tome je neuočen ostao podatak naveden kod Filipovića, po kojem je ranije uz istu njivu nađeno klesano kamenje. Vidi: M. Filipović, *Visočka nahija*, 206. Svojevremeno je još Patsch znao za tragove nekih građevina na Šikuljama. Vidi: BHSA, *Nachlass Patsch*, *Terenski dnevnik* (1910. - 1911.), str. 22.

³³ Vidi: M. Filipović, *Visočka nahija*, 254-255, 438.

³⁴ Vidi: M. Filipović, *Visočka nahija*, 241, 270, 531.

³⁵ Filipović je za taj lokalitet zabilježio naziv Gavranić, koji je prema narodnoj predaji vezan za spaljivanje samostana za vrijeme dolaska Osmanlija. Autor je u to posumnjao, pa je navedeni događaj s rezervom stavio na kraj 17. stoljeća. Vidi: M. Filipović, *Visočka nahija*, 270, 531.

³⁶ Vidi: M. Filipović, *Visočka nahija*, 209.

³⁷ Prema: Miroljub Pervan, *Fra Peregrin Saksonac. Prigodom 600. godišnjice njegove blažene smrti*. Sarajevo: *Dobri Pastir: glasilo udruženja katoličkih svećenika SR Bosne i Hercegovine*, 1955; god. IV-V, sv. I-IV; 157. Nažalost, ta mi je knjiga za sada ostala nedostupna.

Izgleda da franjevci u Visokom, pa čak ni Patschov suradnik Julijan Jelenić, nisu bili informirani o iskapanju u Arnautovićima, jer o tome, koliko mi je poznato, nisu ništa posebno pisali, niti poduzimali inicijativu oko zaštite lokaliteta i prezentacije nalaza.³⁸ Jedino je **fra Krunoslav Misilo**, vjerojatno pod dojmom radova Truhelke, otkrivene temelje pripisao crkvi bana Kulina.³⁹

Od starijih autora svakako još treba spomenuti **Marka Perojevića**. On je Orbinijev bosanski samostan sv. Nikole također smjestio u selo Mileševac kod Gradačca,⁴⁰ ali je na temelju ranijeg mišljenja Thallóczyja i povelje Tvrtka I. od 10. travnja 1378.⁴¹ prvi iznio mogućnost njegove dvostruke krunidbe – u Bosni (u Milima ili u crkvi sv. Petra u Vrhbosni) i pravoslavnoj Mileševi.⁴² Perojević je tako glavne podatke samo prividno doveo u sklad, jer se njegova pretpostavka nije temeljila na dubljem poznavanju problematike krunidbe i prošlosti samostana sv. Nikole.

Vrijedilo bi provjeriti što se tamo točno kaže, tko je autor teksta, te kako je argumentirao svoje ubiciranje Mila.

³⁸ Jelenić je upravo 1910. godine na poticaj Patscha započeo s prikupljanjem građe za djelo "Kultura i bosanski franjevci" (2. sv. - Sarajevo 1912. i 1915. (reprint izdanje: Sarajevo: Svjetlost, Biblioteka Izdanci, 1990.), ali ono kasnije nije izašlo u seriji izdanja Patschovog Instituta za istraživanje Balkana kao što je prvobitno bilo planirano. Vidi: Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci, sv. I*. Sarajevo: "Prva hrvatska tiskara" Kramarić i Raguz, 1912., 8.

³⁹ Vidi: Krunoslav Misilo, Arheološki spomenici u okolici Visokog. Sarajevo: *Kalendar sv. Ante za prostu godinu 1939, 1939; god. XIV; 132.*

⁴⁰ Vidi: Marko Perojević, Ban Stjepan II. Kotromanić. u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, I*, Sarajevo: Napredak, 1942, 284.

⁴¹ U povelji se kaže: "... i spodobi me [Hrist - op. D.Z.] sugubim' věncem jako oboja vladič'stviya ispravlati mi, pr' věje ot' ispr' va v' bododarovan' iēi nam' zemli Bosnē, po tom že gospodu moiemu Bogu spodobl' šu me naslēdovati prestol' moi' prēroditel', gospode sr' b' ške, [...] i idoh' v' sr' b' škuju zemlju, želaē i hote ukrēpiti prēstol' roditel' moi' i tamo š' d' šu mi vēnčan' byh' Bogom darovanim' mi vēncem' na kraljevstvo prēroditel' moi', jako byti mi o Hristē Isuse blagovērnomu i Bogom postavljenomu Stefanu, kralju Sr' b' ljem' i Bosnē i Pomorju i Zapadnim' stranam', i po tom' načeh' s' s' Bogom kraljevati i praviti prēstol' Srb' škije zemlje...". Prema: Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae Ragusii*. Wien: apud Gulelmum Braumüller, 1858., 187. – Reprint izdanje: Graz: Akad. Dr. u. Verl.-Anst., 1964.

⁴² Vidi: Marko Perojević, Kralj Stjepan Tvrtko I. u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, I*, Sarajevo: Napredak, 1942, 314-315.

Postupno odmotavanje klupka tajni oko Arnautovića

Tek nakon Drugog svjetskog rata, u novom političkom ozračju, promjenom kadrovskih i radnih prilika u Zemaljskom muzeju, konačno su stvoreni povoljniji uvjeti za interpretaciju nalaza, što je potaklo i daljnja arheološko-povijesna istraživanja.

Prvi korak u tom smjeru učinio je kustos **Dimitrije Sergejevski**. Sređujući 1947. godine zbirku srednjovjekovnog nakita Zemaljskog muzeja, on je pronašao manju grupu predmeta s oznakom "G-1 – 14-VIII-1909." pisanu Patschovom rukom, te u inventarne knjige unio pretpostavku da bi oni mogli potjecati upravo iz Arnautovića.⁴³

Nažalost, upravo u to vrijeme ostaci crkve pretrpjeli su teško devastiranje. Naime, prilikom izgradnje željezničke pruge normalnog kolosjeka, lokalitet je većim dijelom bio grubo poravnat, pa su na zaravni podignute barake za smještaj omladinskih radnih brigada, dok je trasa nekadašnje uskotračne pruge pretvorena u kolsku cestu.⁴⁴

Uskoro, 1951 godine, kustosica **Irma Čremošnik** objavila je dio neinventariziranog srednjovjekovnog nakita zatečenog u zbirkama muzeja, a među njima i onaj s oznakom "G-1 – 14-VIII-1909.", prešutno usvojivši mišljenje Sergejevskog o mjestu njihova nalaza. Te predmete (4 zlatna, 1 pozlaćeni i 1 srebrni pečatni, 20 pozlaćenih pločica, 1 zlatna pločica i 1 kopča) datirala je XIII. - XV. stoljećem i pripisala uglednim feudalcima. Među mahom netočnim podacima o Patschovom iskapanju koje je uspjela prikupiti, ovdje vrijedi izdvojiti to da je crkva bila trobrodna bazilika u kojoj je "nađeno mnoštvo grobova i jedan zidani grob sa 8 skeleta s tragovima brokata", a u ostalim grobovima "mnoštvo običnog prstenja i ostataka keranike, koji danas ne postoje u zbirci". Ujedno je isuviše olako odbacila mišljenje Jelenića

⁴³ Prema: P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 167; P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 187; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 195.

⁴⁴ I. Čremošnik, *Nalazi nakita*, 251; P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 166. Anđelić je kasnije tvrdio da je tek tada lokalitetom bila prosječena privremena uskotračna pruga, koja je kasnije pretvorena u cestu širine 5 metara, te tako glavni objekt presjekla na dva dijela. Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 183, 187, 189; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 193, 195-196. Teško je odgonetnuti što je prava istina, jer on tada nije izričito ispravio svoje ranije mišljenje. Inače, radove na pruži isprva je stavljaio u 1948., a kasnije u 1947. godinu. Prema Čremošnikovoj, kamenje iz zidova tada je povučeno i upotrijebljeno za temelje novih kuća u Arnautovićima. Svojevremeno je još fra Kruno Misilo također zabilježio da je materijal s ruševina raznošen po okolici. Vidi: K. Misilo, *Arheološki spomenici*, 132.

po kojem se na tom mjestu nalazio samostan sv. Nikole.⁴⁵ Budući da uz crkvu nisu pronađeni temelji nekog drugog objekta, ona je zaključila da se tu vjerojatno radilo o crkvi srednjovjekovnog Visokog.⁴⁶

Osim nakita, Čremošnikova je pod inventarnim brojem 608. srednjovjekovne zbirke unijela, ali ne i objavila, ostatke brokatnog tekstila, nađene također među predmetima s oznakom "G-1 – 14-VIII-1909.". Brokat je već 1953. godine objavio **Jovan Kovačević**, ali uz krivi podatak da potječu iz Ališića kod Prijedora.⁴⁷

Kustos **Đoko Mazalić** pisao je nešto kasnije o srednjovjekovnom Visokom i njegovoj okolini, no bez poznavanja rada Čremošnikove, pa je Arnautoviće spomenuo samo kao mjesto s rimskim ostacima i srednjovjekovnom crkvom.⁴⁸

Fra Dominik Mandić došao je međutim 1960. godine do vrlo važnog otkrića. Naime, baveći se problemom ubiciranja župe "Mel" sa crkvom sv. Kozme i Damja-

⁴⁵ Čremošnikova se pri tome pozvala na knjigu "Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole", navodeći krivu stranicu (26), gdje o samostanu nema niti riječi. Vidi: I. Čremošnik, *Nalazi nakita*, 251, bilj. 55.

⁴⁶ Vidi: I. Čremošnik, *Nalazi nakita*, 250-252, slike: 14-15 (str. 250), i tablu III, slike 1-6. Kao što ćemo vidjeti u nastavku, kasnija istraživanja Anđelića pokazala su da je jedan dio nakita za koji je autorica pretpostavljala da potječe iz Mogorjela (Vidi: I. Čremošnik, *Nalazi nakita*, 242-248) pronađen upravo u Arnautovićima.

⁴⁷ "Na jednom starom crkvištu kod Ališića u Bosni ispod stećka nađen je pokrivač kovčega od zlatnog brokata sa krinovima". Jovan Kovačević, *Srednjovjekovna nošnja balkanskih Slovena. Studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana*. Beograd: Srpska akademija nauka, Posebna izdanja knj. CCXV, Istorijski institut, knj. 4, 1953., 215. Vidi također strane: 185 (slika 126, gdje je navodno mjesto nalaza navedeno u pogrešnom obliku kao Alešići) i 302. Prema pregovoru iz 1951. godine (1), Kovačevićeva je knjiga ustvari njegova doktorska disertacija predana SANU u Beogradu s prvobitnim naslovom "Srednjovjekovna nošnja u Bosni, Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj". Anđelić je u svom prikazu netočno tvrdio da je Kovačević objavio komad brokatne tkanine s nekoliko gumba. Osim toga, greškom je naveo da je taj brokat kod njega bio objavljen kao slika broj 185. Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 188, bilj. 14; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 195, bilj. 14. Inače, kako saznajemo od Anđelića, komadić brokatne trake s par gumba nađen s oznakom "G-1 – 14-VIII-1909." zbilja postoji, a u srednjovjekovnoj se zbirci također čuva pod inventarnim brojem 608. Vidi: P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 167; P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 218, bilj. 31; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 225, bilj. 31. Prema Anđeliću, pod istom su oznakom u zbirci pronađeni još i dijelovi neke druge tekstilne trake protkane zlatnom žicom s povećim, možda srebrnim gumbom, a u inventarne su knjige uneseni pod brojem 508. Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 220-221 i bilj. 41; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 227-228 i bilj. 41.

⁴⁸ Vidi: Đoko Mazalić, *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka*. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1954; *Arheologija*, sv. IX; 233-234.

na, spomenutoj u darovnici ugarskog kralja Belé IV. od 20. srpnja 1244. (*"in Mell apud ecclesiam Comae et Damiani"*),⁴⁹ on je na osnovu franjevačkih izvora i literaturu uvjerljivo dokazao da je samostan sv. Nikole u Milima ustvari istovjetan sa sv. Nikolom u Visokom. Manje je ubjedljiva njegova tvrdnja da se centar spomenute župe nalazio na području današnjih sela Muhašinovića i Arnautovića.⁵⁰

Osim toga, Mandić je već tada kolebljivo naslutio da sv. Nikola ipak nije cijelo vrijeme svoga postojanja stajao na istom mjestu. Prema njegovom mišljenju, sjedište bosanske vikarije i stari samostan što ga je Stjepan II. dao sagraditi 1340. godine nalazio se kod Visokog, na ušću Goruše ili Lužnice u Bosnu [dakle u Arnautovićima - op. D.Z.]. Pretpostavio je međutim da je on porušen već za osmanskih haranja 1437. godine,⁵¹ nanovo izgrađen od nekog Mihaela Ostojića rodaka bosanskih

⁴⁹ Najpristupačnije izdanje darovnice (Tade Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. IV, Listine godina 1236-1255*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1906., 236-240) sadrži više pogrešaka, osobito u čitanju imena, na što je nešto kasnije ukazao Dominik Mandić, koji je objavio manji izvadak čitan po izvorniku, gdje se vidi da je i naziv ovoga mjesta bio krivo pročitano - Mel umjesto Mell kako stoji u originalu, u što se može uvjeriti na osnovu faksimila objavljenog kod istog autora. Vidi: Dominik Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja, sv. II*, Chicago: Hrvatski povijesni institut, knj. 4, 1979., 160-161, bilj. 229, (faksimil, str. 456); Dominik Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja, sv. II*, II. izdanje, Chicago-Roma-Zürich-Toronto: ZIRAL - Zajednica izdanja Ranjeni labud, Sabrana djela Dr. O. Dominika Mandića, sv. 4. Izvanredna izdanja, knj. 4, 1979., 196, bilj. 16, (faksimil, str. 552). Mandićevo ispravnije čitanje poznavao je do sada jedino Marko Vego, koji ga je ponovno objavio s prijevodom i faksimilom. Vidi: Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Svjetlost, 1982., 135-137.

⁵⁰ Mell se u spomenutoj ispravi ne navodi kao župa, nego kao mjesto posjeda, što su uostalom ispravno uočili: J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole*, 176; P. Andelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 232; P. Andelić, *Srednji vijek*, 238; Mladen Ančić, *Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, 1985, god. XX, br. 21; 105; Mladen Ančić, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i Svijet, Biblioteka hrvatska povjesnica, 3, Monografije i studije, 12, 2001., 215 (nešto izmjenjena verzija rada iz 1985. godine nalazi se na str. 207-223). Inače, ta se povelja Belé IV. ne može prihvatiti kao autentičan povijesni izvor, jer se najvjerojatnije radi o krivotvorini sačuvanoj u prijepisu pape Grgura XI. od 31. listopada 1375. Vidi ovdje bilj. 114.

⁵¹ U pismu pape Eugena IV. iz 1348. godine na koje se Mandić pozivao kao dokaz za svoju pretpostavku govori se na temelju izvješća bosanskog vikara Jakova Markijskog samopćenito o 16 crkava i franjevačkih kuća srušenih u zadnje dvije godine, ali bez njihovog

kraljeva Kotromanića 1450. godine, da bi zatim opet bio srušen od strane bosanskih krstjana ili nekom drugom silom (prema Waddingu), te konačno ponovno sagrađen na zaravni Kraljevcu uz kraljevski dvorac u Visokom.⁵²

Oslanjajući se na mišljenje Thallóczyja i Perojevića, Mandić je već tada izložio tezu da se Tvrtko I. dao prvo okruniti novonapravljenom bosanskom krunom na grobu svoga strica Stjepana II. u Milima, a zatim možda i starom srpskom krunom u manastiru Mileševi, ali prije svega radi postizanja međunarodnog priznanja bosanske samostalnosti i dobivanja Mitrovdanskog dohotka od Dubrovnika.⁵³

Važnu prekretnicu ka odgonetanju tajni oko Arnautovića označio je potom i arheolog **Pavao Anđelić** kraćim člankom "Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog" (1962.).⁵⁴ Njegovo zanimanje za taj lokalitet probudio je upravo susret sa ostacima brokata iz Arnautovića. Anđelić, koji nije poznao Kovačevićevu knjigu, pažljivim je pregledom bolje sačuvanih fragmenata uspio na njima prepoznati zlatom vezene grbove bosanskih kraljeva Kotromanića.⁵⁵ Zajedno sa tim nalazima u zbirci je stajao grumen sasušene zemlje, amorfná gomilica zlatne brokatne žice i manji komad papira sa sljedećom bilješkom Patschova pomoćnika, muzejskog služitelja Mustafe Salihagića: "u visočkom kotaru u Arnautovići Selu u starom crkvištu u sredini oltara pod velikim stečkom u grobu okolo mrtvačke kiste štoje bio pokri-

pojedinačnog navođenja. Vidi: Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis: ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabie: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 23, 1892., 169-170. U novije vrijeme, istu je tezu zastupao i Ignacije Gavran, ističući mogućnost da su zbog blizine Vrhbosne koja je već tada bila u rukama Osmanlija, lako mogli stradati samostani u Visokom. Vidi: I. Gavran, *Franjevci i katolici*, 16. U svakom slučaju, radi se o pretpostavkama bez čvrstog oslonca u izvorima.

⁵² Vidi detaljnije: Dominik Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*. Bosna i Hercegovina, Povijesno - kritička istraživanja, sv. I. Rim: Hrvatski povijesni institut, sv. 3, 1960., 73-80; Dominik Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, *Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja*, sv. I, II. izdanje. Chicago-Rim: ZIRAL - Zajednica izdanja Ranjeni Labud, Sabrana djela Dr. O. Dominika Mandića, sv. 3, Izvanredna izdanja, knj. 3, 1978., 80-89.

⁵³ Vidi: D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost*, 240-246; D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost* (II. izdanje) 278-286. Mandić je dakle prvi autor koji je krunidbu Tvrtka I. smjestio u Mile (Arnautoviće).

⁵⁴ Vidi: P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 165-171 + II. table.

⁵⁵ Prema: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 188; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 195-196.

ven nekakvom boščom kojaje ovom zlatnom žicom uokolo štikovana pase sama ova zlatna žica po zemlji prilijepljena našla štof je se u zemlju pretvorijo”.⁵⁶

Na osnovu tih podataka Anđelić je pretpostavio da su svi nalazi s oznakom “G-1 – 14-VIII-1909.” potjecali upravo iz one grobnice s 8 skeleta o kojoj je govorila Čremošnikova. Nakon temeljite heraldičke analize, zaključio je da je brokat morao pripadati nekom bosanskom kralju, i to vjerojatno Tvrtku I., sahranjenom na počasnom mjestu u crkvi - ispred oltara. Osim toga, oprezno je iznio mogućnost da je još jedan dio predmeta iz srednjovjekovne zbirke pronađen u Arnautovićima, a ne u Mogorjelu kako je to s određenom rezervom tvrdila I. Čremošnik.⁵⁷ Među njima se nalazio i pečatni prsten s likom nekog kralja koji očito nije bio nađen u velikoj grobnici, pa je Anđelić zaključio da se istoj crkvi nalazio grob još jednog bosanskog kralja.⁵⁸

Uočivši tako veliku kulturno-povijesnu važnost ruševina u Arnautovićima, Anđelić je pokrenuo inicijativu da se one ponovno arheološki istraže i tako koliko-toliko pokušaju spasiti od potpunog uništenja.

Zavičajni muzej u Visokom organizirao je potom 1967. godine pod vodstvom kustosice **Ljiljane Tomićić** manje sondažno ispitivanje na Zidinama kao uvod u bu-

⁵⁶ P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 166-167. Sudeći prema već navedenom komentaru o ostacima brokata s grbovima, Kovačević se očito poslužio tom bilješkom. Vidi: J. Kovačević, *Srednjovjekovna nošnja*, 215. Stoga je još čudnije njegovo spominjanje Ališića.

⁵⁷ Jedan dio nakita imao je oznaku 1910, što je bila druga godina iskapanja u Arnautovićima, pa je to isključivalo mogućnost da je pronađen u Mogorjelu gdje su istraživanja završena najkasnije do 1904. godine. Ostali nakit nije imao oznake ili su uz njih stajali razni brojevi i slova. Na osnovu određenih indicija – oznaka broja kartonskih kutija za čuvanje nalaza, sustava numeracije, vrste papira s oznakama i dr. – oštroumni je Anđelić već tada pretpostavio da ti predmeti također potječu iz Arnautovića. Vidi: P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 167-168.

⁵⁸ Vidi: P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva*, 168. Autor je isto mišljenje kasnije ponovio u: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 229. Za taj bakreni(!) prsten kasnije se ispostavilo da je nađen 1910. godine u grobu broj 44 u nekropoli van crkve. Stoga to nikako nije mogao biti grob kralja, nego vjerojatnije nekog kraljevskog službenika kojem je prsten služio kao punomoć na poslanstvima. Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 223-224; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 230. Anđelić nije ispravio svoju raniju pretpostavku o još jednom kraljevskom grobu, ali je u tom prstenu prepoznao pečatnjak kralja Tvrtka I. – maticu njegovog malog pečata otisnutom na jednom pismu Dubrovniku od svibnja 1389. godine. Vidi: Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXXVIII, *Odjeljenje društvenih nauka*, knj. 23, 1970., 20-21, tabla I. slika 8.

duće revizijsko iskapanje. Tom je prigodom otkriven istočni vanjski zid crkvene apside, uz koji se nalazilo nekoliko grobova pod stećcima u obliku ploča.⁵⁹

Rezultatima Čremošnikove i Anđelića uskoro je **fra Dominik Mandić** upotpunio svoje spoznaje, te prvi zaključio da je upravo u Arnautovićima (srednjovjekovnom mjestu Mile) bosanski ban Stjepan II. povodom osnivanja franjevačke Bosanske vikarije 1340. godine dao sagraditi samostan sa crkvom sv. Nikole (sjedište Vikarije i kustodije sv. Nikole), gdje je isti ban i sahranjen.⁶⁰ U grobnici s osam skeleta u apside crkve srušene 1437. godine za vrijeme haranja Osmanlija, tvrdio je dalje, od bosanskih kraljeva mogao je biti sahranjen samo Tvrtko I. sa svojom obitelji.⁶¹

Uskoro, 1969. godine, sređujući jednu od zbirki Zemaljskog muzeja, kustos **Zdravko Marić** slučajno je pronašao originalni plan ruševina iz Arnautovića i skicu otkrivenog dijela vanjske nekropole, što ih je zatim identificirao kustos **Đuro Basler**.⁶²

Potaknut tim otkrićem, Basler se prihvatio prikupljanja podataka o građevinama samostanskog kompleksa, te ih već iduće godine prezentirao u radu "Crkva sv. Nikole u Visokom. Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva" (1970.).⁶³

Odmah treba upozoriti da Basler skoro ništa nije rekao o pronađenom planu i skici, odnosno okolnostima njihova otkrića. On ih nije pobliže opisao, nego je samo usputno spomenuo da su pronađeni "*originalni planovi otkopanih građevina*".⁶⁴ Od

⁵⁹ Ljiljana Tomičić je još iste godine o tome objavila kraće izvješće. Vidi: L.J. Tomičić, Arnautovići, 157-159. Sumarno izvješće autorice publicirao je kasnije Pavao Anđelić. Vidi: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 211-212, bilj. 28; P. Anđelić, Srednji vijek, 219, bilj. 28.

⁶⁰ Svoje mišljenje o uspostavi Bosanske vikarije Mandić je iscrpnije izložio u: Dominik Mandić, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.* Rim: Hrvatski povijesni institut, Opera Instituti Croatorum historici Romae, vol. II, 1968., 43-53.

⁶¹ Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, sv. 3.* Rim: Hrvatski povijesni institut, 1967., 73-77; Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja, sv. III, II. izdanje.* Toronto-Zürich-Roma Chicago: ZIRAL - Zajednica izdanja Ranjeni labud, Sabrana djela Dr. O. Dominika Mandića, sv. 5. Izvanredna izdanja, knj. 5, 1982., 100-105. I pored ranijeg upozorenja Anđelića da pečatni prsten s kraljevim likom nije nađen u istoj grobnici gdje i brokat, Mandić ga je ipak smatrao nalazom iz groba Tvrtka I. Također je pretpostavio da su s njim zajedno bili sahranjeni još treća žena bana Stjepana II, njegov brat knez Vladislav sa ženom Jelenom i njihovom djecom. Istu je tvrdnju kao "pouzdanu" ponovio u: Dominik Mandić, *Franjevačka Bosna*, 231.

⁶² Prema: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 188; P. Anđelić, Srednji vijek, 196.

⁶³ Vidi: J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 171-184.

⁶⁴ J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 172.

toga je objavio samo izmijenjeni tlocrt ruševina,⁶⁵ ali ne i skicu groblja.⁶⁶

Basler je na temelju originalnog plana najprije dao opis gotičke crkve sv. Nikole prilažući mu likovnu rekonstrukciju njezina skromnog vanjskog izgleda.⁶⁷ Opisujući grobove u unutrašnjosti crkve, posebno je istakao grobnicu Tvrтка I. tvrdeći da je to bila "manja kriptna u obliku ozidane grobnice [...] toliko velika da je u njoj sahranjeno 8 osoba", a u koju se "silazilo kroz otvor pokriven pločom 100 x 180 cm".⁶⁸ Crkvu je datirao u vrijeme neposredno nakon 1339. godine, vezujući je uz trajno smještanje franjevacu u Bosnu i graditeljske aktivnosti bana Stjepana II.⁶⁹

⁶⁵ Vidi: J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole*, 175. Usporedi li se Baslerov plan s originalom objavljenim kod Anđelića (Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, slikovni prilog na nepaginiranom listu između 190 i 191 stranice), vidi se da je Basler ustvari objavio prepravljenu kopiju bez oznaka dimenzija crkve i strana svijeta, te drugačijim natpisima ("Ältestes Bauwerk" prepravio je u "Antička zgrada", "Älteres Bauwerk" u "Romanička crkva", a "Jüngstes Bauwerk" u "Crkva Sv. Nikole"), što je ravno falsificiranju. Anđelić to izgleda isprva nije zamijetio, tvrdeći da je on zbilja objavio "naknadno pronađen plan iskopavanja K. Patscha" (Vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 229, bilj. 50.), no kasnije je pomalo neodređeno rekao da je Basler objavio "tloris crkve iz Patschova plana". Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 188; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 196.

⁶⁶ Prema Baslerovom tumačenju, "Patsch je, osim 27 grobova u crkvi, iskopao još 56 grobova južno i istočno od nje, ali je na planu primjetio da se ono [grobje - op. D.Z.] sterc još daleko prema sadašnjem selu". J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole*, 177. Recimo najprije da se iskopani dio groblja nalazio na južnoj i jugoistočnoj strani crkve, a da u njemu vjerojatno nije bilo iskopano 56 grobova. Istina, na skici se zbilja vidi taj broj, ali se ne može pouzdano odgonetnuti je li njime uopće označena neka grobna ploča. Osim toga, nigdje nisu ucrtani grobovi 48-55, a Patsch je u bilješkama spomenuo samo 46 grobova. Vidi: BHSA, *Nachlass Patsch*, Terenski dnevnik (1910. - 1911.), str. 31. Konačno, treba upozoriti da na gornjoj lijevoj četvrtini skice stoji Patschova bilješka: "Nicht im Maßstab von Mustafa gezeichnet", što se jamačno odnosi na crteže grobova br. 36, 38, 39 i 40, koji od ostalih vidno odudaraju svojom veličinom. Otprilike oko sredine skice zapisao je još samo: "Platten den ganzen Dorfplatz und die Dorfstraße einnehmend", pa se ne može prihvatiti Baslerovo tumačenje o prostiranju groblja. Inače, na obe ove bilješke ostali istraživači do sada nisu obraćali pozornost.

⁶⁷ Vidi: J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole*, 172, 174.

⁶⁸ Točne dimenzije kvadrata protumačenog kao ploča nisu označene na originalnom planu. Kao što ćemo kasnije vidjeti, Anđelić je pretpostavio da se radi o sarkofagu od kamenih ploča nešto drugačijih dimenzija (1,90 x 1,00 m). Ni Basler ni Anđelić nisu dakle razmišljali o tome da se tu ustvari moglo raditi upravo o stečku spomenutom u bilješci Mustafe Salihagića.

⁶⁹ Vidi: J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole*, 173, 176.

Stariju građevinu identificiranu kao romaničku Basler je identificirao kao crkvu sv. Kozme i Damjana, koja je stajala na posjedu bosanskog biskupa, a gdje su se tek kasnije namjestili Kotromanići, upravljali njime dok se biskup nalazio van zemlje, te ga konačno dodjelili franjevcima.⁷⁰

Za najstarije ostatke građevine pretpostavio je da se možda radi o temelju namjenjenom za nošenje stupova između dva prostora, možda srednje i jedne od bočnih lađa kasnoantičke bazilike. Te je ostatke vezao uz tradiciju po kojom su se na tom mjestu nalazili dvorovi s podovima ukrašenim mozaicima s prikazima ptica.⁷¹

Autor je zatim ukazao na izvorne podatke vezane uz prošlost samostana i crkve sv. Nikole u razdoblju od 1450. do uništenja 1697. godine. Pri tome je veći dio podataka nekritički preuzeo iz starije literature (Jelenić, Batinić, Wadding i dr.), dok za one iz izvora nerijetko propustio reći podrijetlo, a sporna je pitanja nastojao riješiti domišljanjima. Zbog svega toga njegov se rad treba koristiti s oprezom, pogotovo što su sva navedena događanja vezana uz samostan u Milima, a ne i onaj u Visokom.⁷²

U pokušaju odgonetanja onomastičkih promjena u Visokom, Basler je najprije ukazao na problematiku vezanu za toponim Mile, kojeg je vezao uz područja sa slojevima kamena muljike ili miljevine. Zatim je iznio slabo potkrijepljenu tvrdnju da je na širem području Visokog u srednjem vijeku postojala civitas, građanska zajednica (župa) pod imenom Bosna slična rimskim municipijima sa satelitskim naseljima (Mile, Biskupići, Moštre, Gračanica i dr.) i središtem u Visokom. Ostatak takvog uređenja prepoznao je u sustavu tetima, satelitskih naselja oko Visokog u osmanskom razdoblju. Vremenom se, zaključio je dalje, gubila tradicija, tako da se u XVII. i XVIII. nije znalo točno što je Visoko, što Mile, a što Mileševo, dok je visočka mahala Mile tek kasnije dobila svoje današnje ime – Arnautovići.

Odbacivši olako mišljenje Jelenića o nekoliko samostana na visočkom području kao "*fatalnu pogrešku*", Basler je potom ustvrdio je da se tu uvijek radilo o istom samostanu sv. Nikole, "*ali sa različitim nazivima mjesta, jer su se ona vremenom mijenjala*", što je pokušao potkrijepiti analima fra Josipa Jakošića (oko 1740.),⁷³ koji je navodno kao živi svjedok Miloševo izjednačio s Milima, a Mile s Visokim.⁷⁴

⁷⁰ Vidi: J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 176-177.

⁷¹ Vidi: J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 177.

⁷² Vidi: J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 178-180.

⁷³ Rukopis se čuva u franjevačkom samostanu u Visokom.

⁷⁴ Vidi: J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 181-182. Isto mišljenje o pouzdanosti Jakošićevih podataka i njegovoj informiranosti zastupao je i Anđelić, ali je on za razliku od Baslera naveo da se pisac koristio franjevačkim ljetopisima Huebera i Waddinga. Vidi: P. Anđelić,

U istom članku autor je kao svoje iznio mišljenje po kojem je bosanski kralj Tvrtko I. okrunjen na dva mjesta. Prvu krunidbu smjestio je u franjevačku crkvu sv. Nikole u Milima, tvrdeći da je Orbini krunidbu krivo smjestio u tada poznatije Mileševo umjesto u Mile već zaboravljene na račun Visokog. Pri tome je učinio nepravdu prema Marku Perojeviću, koji je, kao što smo vidjeli, tezu o dvostrukoj krunidbi prvi počeo zastupati još nekih četrdesetak godina ranije, ali i Mandiću koji ju je još temeljitije razradio.⁷⁵ O mjestu druge krunidbe Tvrtka I. za srpskog kralja Basler nije ni htio raspravljati.

Problemom točnog ubiciranja Mila i njegove povijesne važnosti, izgleda neovisno od Baslera, pozabavio se na nešto široj osnovi i **Pavao Anđelić** unutar pitanja identifikacije mjesta na kojem su se održavali državni sabori srednjovjekovne Bosne.⁷⁶ Sličnom, ali znatno opreznijom analizom istih izvora, preuzetih dijelom iz druge ruke, arheoloških podataka i literature, on je došao do skoro istovjetnih rezultata. Jedina je razlika u tome što je on ukazao na nove izvore iz prve polovine 18. stoljeća u arhivu obitelji Hadžimejića, čiji se registri čuvaju u Zavičajnom muzeju u Visokom, prema kojima se jasno vidi identifikacija Mila i Arnautovića. U tom se mjestu, zaključio je, u srednjem vijeku nalazio upravo najstariji poznati centar političkog i crkvenog života srednjovjekovne Bosne, mjesto održavanja državnih sabora, središte franjevačke vikarije sa samostanom i crkvom sv. Nikole, krunidbenom i grobnom crkvom bosanskih vladara Kotromanića i dr. Na pitanje mjesta navodne druge krunidbe Tvrtka I. u Srbiji ni on nije pokušao dati odgovor, iako je i sam zastupao tezu

Krunidbena i grobna crkva, 237-238; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 242. Međutim, treba uočiti da njih oba nisu provjerili je li identifikacija Mileševo - Milo - Visoko potjecala možda upravo od te dvojice pisaca.

⁷⁵ Vidi: J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole*, 171-184. Isto vrijedi i za problem ubiciranja Mila, što je opet Mandićeva zasluga.

⁷⁶ Vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 226-230. Prema predgovoru (str. 7), radi se o doktorskoj disertaciji obranenoj 1972. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U istoj je knjizi Anđelić prezentirao osnovne rezultate svojih arheoloških iskapanja na gradu Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci. Za našu je temu posebno su zanimljivi podaci dobiveni istraživanjem grobne kapele na Bobovcu, gdje su otkriveni grobovi trojice bosanskih kraljeva Ostoje, Tvrtka II. i Tomaša. Vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 66-98. Autor je samom sebi pripisao zasluge za ispravno ubiciranje Mila, tvrdeći da je njegovo izlaganje bilo "*faktilčno završeno prije pojave rada J. Kujundžića*". P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 226, bilj. 32. On tu međutim nije bio u pravu, jer je taj problem još ranije riješio Dominik Mandić. Anđelić njegova djela nije spomenuo, pa čak ni u svojim kasnijim radovima o Milima.

o dvostrukoj krunidbi.⁷⁷ Također se detaljnije bavio pitanjem naselja i “užeg teritorija” pod imenom Bosna.⁷⁸

Znatno skromnije podatke o crkvi sv. Nikole Anđelić je zatim naveo i u jednom kraćem osvrtu na franjevačko graditeljstvo XIV. - XVI. stoljeća u Bosni.⁷⁹

Đuro Basler je sredinom sedamdesetih godina ponovno pokušao dokazati tezu o dvostrukoj krunidbi Tvrtka I., ali opet bez uvažavanja rezultata Perojevića i Mandića, pa čak i Anđelića.⁸⁰

Sretnim slučajem, 1977. godine arheološkim se putem opet uspjelo doći do novog, vrlo značajnog otkrića. Naime, prilikom prokopavanja kanala za vodovod na lokalitetu Klisa, Crkvina ili Crkvište,⁸¹ omanjoj terasi na obronku Visočice sa 7 stepića u obliku sanduka i debljih ploča⁸² na južnom rubu Visokog pod starim gradom i tvrđavom, otkriveni su tragovi zida i nešto arheološkog materijala. O tome je obavješten Zavičajni muzej u Visokom, čije su arheologinje **Ljiljana Tomičić** i **Nataša Šahinović** pratile nastavak kopanja 13. - 16. srpnja i 15. - 16. rujna. Prema njihovom izvješću, nakon proširivanja i produbljivanja kanala utvrđena je dužina jednog zida građevine od 23 m, a širina 1.00 - 1,10 m. Od arheološkog materijala nađeni su

⁷⁷ Vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 226-230.

⁷⁸ Vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 231-234.

⁷⁹ Vidi: Pavao Anđelić, Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni, u: *Radovi sa simporijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*. (ur. Fikret Ibrahimpašić), Zenica: Muzej grada Zenice (Izdanja Muzeja grada Zenice, III), 1973., 201-202.

⁸⁰ Vidi: Đuro Basler, Proglašenje Bosne kraljevinom. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 1975-1976; god. XI-XII, br. 11-12; 49-61; Juraj Kujundžić, Tvrtkova krunidba 1377. godine. Sarajevo: *Dobri pastir: revija za filozofsko-teološke i srodne discipline*, Udruženje katoličkih vjerskih službenika u SR BiH, 1976; god. XXVI, sv. I-II; 231-237.

⁸¹ Inače, još je Milenko Filipović zabilježio da su na Klisi nekada stajale kuće pravoslavaca, gdje se nekada narod okupljao na kolo i veselje, a da je tamo još početkom 20. stoljeća pronađeno mnoštvo ljudskih kostiju. Na osnovu očito novije tradicije on je na to mjesto smjestio pravoslavnu crkvu s grobljem. Vidi: M. Filipović, Visočka nahija, 275, 441, 449-450. Mazalić je pak smatrao da se tu radilo o groblju srednjovjekovnog Podvisokog s manjom “patarskom” crkvom koja je postojala sve do njihova protjerivanja od strane katolika odnosno kralja Tomaša. Vidi: Đ. Mazalić, *Visoki*, 248. Već u pismu od 13. IX. 1909. službenik Svetozar Kučinar obavijestio je Patscha da je njegova majka pronašla jednu kadionicu na Klisi, gdje su oko 24 godine ranije prilikom otvaranja ciglane pronađeni grobovi “u kamenima”. Prema njegovom mišljenju, tamo se morala nalaziti crkva. BHSA, Nachlass Patsch, Kutija: “BOSNIEN”, Pismo umetnuto u blok “ARNAVTOVIĆI 1909/10”. Plan grada Visokog i bliže okoline vidi kod: Đ. Mazalić, *Visoki*, 241; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 161.

⁸² Vidi: P. Anđelić, *Srednji vijek*, 250-251, 163, 188-189.

ulomci keramike i crijepa, kovani željezni čavli, klesani kamen od miljevine, a uz sjeverni dio zida, na dužini od oko 10 metara, mnoštvo ulomaka pečene zemlje s tragovima kolaca, zatim životinjske kosti, ulomci stakla i mnogo šteta s krečnim malterom, ponegdje s tragovima plave boje. Ostaci zidova i grobovi, dodale su, nađeni su na istom lokalitetu još ranije, za izgradnje obližnje kuće obitelji Pamuković.⁸³

Prema kasnijim analizama **Pave Anđelića**, arheološki materijal pronađen na Klisi datiran je u kasno razdoblje srednjega vijeka. Za pečenu zemlju ispostavilo se da vjerojatno potječe od velikih keramičkih peći kakve su pronađene na Bobovcu i pod ostacima grada Bokševca u Kostajnici kod Konjica.⁸⁴ Prema tome bi i otisci u zemlji potjecali od pećnih lončića, a ne kolaca kako se to isprva mislilo. Sama debljina zidova odgovara standardima XV. stoljeća, dok ostale odlike građevine – dužina zida od 23 m, zajedno s keramičkom peći velikog kapaciteta, imaju svoju analogiju u franjevačkim kućama odnosno palačama na Bobovcu i Bokševcu. Stoga je Anđelić zaključio da se upravo na Klisi nalazila franjevačka kuća/samostan i crkva više puta spomenuti u izvorima od početka XV. stoljeća.

Nažalost, autor se nije dalje pozabavio bitnim pitanjem međusobnog odnosa franjevačkih samostana i crkava u Milima i Podvisokom, što je definirao kao “*specifičan problem crkvene povijesti*”, ali ga je reducirao jedino na dvojbu oko toga odnose li se vijesti o propasti visočkog samostana na lokaciju u Milima ili na Klisi, no ni to pitanje nije pokušao riješiti.⁸⁵

Povjesničarka **Desanka Kovačević-Kojić** iznijela je zatim u knjizi “*Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*” (1978.) nove dokaze o postojanju dva franjevačka samostana na visočkom području. Analizom oporuka Dubrovčana, ona je došla do zaključka da su franjevci u prvoj polovici XV. stoljeća gradili samostane ponajprije u upravnim i rudarskim središtima Bosne (Sutjeska, Olovo, Mili, Srebrenica i Livno) i srednjeg Podrinja. Dakle, bilo je to upravo tamo gdje su postojale jake dubrovačke naseobine i živjeli njemački rudari Sasi. Kasnije su vješto pratili nagli gospodarski uspon pojedinih naselja gdje su također izgradili samostane opo-

⁸³ Cijelo izvješće objavljeno je u: P. Anđelić, *Srednji vijek, 250-251*. Nalazi arheološke vrijednosti čuvaju se danas u Zavičajnom muzeju u Visokom.

⁸⁴ P. Anđelić, *Srednji vijek, 163, 188, 251-252*. Upozoravam na natuknicu “*Klisa, Visoko*” arheologinje Nade Miletić u *Arheološkom leksikonu BiH* pisanu na osnovu starije literature, tako da u nju nisu uvršteni rezultati iskapanja iz 1977. godine. Vidi: Nada Miletić, *Klisa, Visoko*. Sarajevo: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, Arheološka nalazišta, Regija 14-25, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988., 22.

⁸⁵ Vidi: P. Anđelić, *Srednji vijek, 253, 309*.

ručno bogato obdarivane od Dubrovčana.⁸⁶ Oporuke pokazuju da je sv. Nikola u Milima najviše darivan u prvoj polovici XIV. stoljeća,⁸⁷ no u izvorima se već od 1414. godine javlja i samostan u Podvisokom, posvećen možda sv. Mariji. Riječ je dakle o dva različita samostana, koji se kao što je ispravno upozorila, ne smiju poistovjećivati kako je to bio slučaj u dotadašnjoj literaturi.⁸⁸

U međuvremenu, još od 1974. - 1975. u okviru projekta izrade monografije "Visoko i okolina kroz historiju" započelo se s planiranjem revizijskog iskapanja u Arnautovićima. Pripremom potrebne dokumentacije utvrđeno je da je zemljište na Zidinama bilo u državnom vlasništvu sve do Drugog svjetskog rata, kada je kao uzurpacija priznato obitelji Pašić, da bi kasnije bilo preprodato obitelji Mujanović. Radi iskapanja, konzervacije i prezentiranja ruševina, zemljište je ekspropirirano kao društvena imovina.⁸⁹

Konačno, 1976. - 1977. godine **Pavao Anđelić** je poduzeo revizijsko arheološko iskapanje, dok je manje radove obavio i iduće, 1978. godine. Pri tome je istražio sve ostatke zidova i unutarnji prostor crkve, osim dijela preko kojeg je prelazio seoski put za selo Miliće (nekadašnja uskotračna pruga). Ruševine su konzervirane u dva navrata, 1977. i 1979. godine.⁹⁰

Rezultate iskapanja Anđelić je uskoro prezentirao u radu "Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog" (1980.),⁹¹ a u nešto izmijenjenom obliku i u monografiji "Visoko i okolina kroz historiju" (1984.).⁹²

Autor je najprije opisao topografski položaj Arnautovića, objasnio stanje na samom lokalitetu, te pokušao odgonetnuti ispravan oblik naziva tamošnjeg nase-

⁸⁶ Vidi: Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: IP "Veselin Masleša", Biblioteka Kulturno nasljeđe, 1978., 281-288.

⁸⁷ Vidi: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 284, bilj. 9.

⁸⁸ Vidi: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 284-286, 288-289, 289-290. Autorica se nije dublje pozabavila tim problemom, a prešutjela je nalaze grobova bana Stjepana II. i kralja Tvrtka I. u Arnautovićima, te važnosti crkve sv. Nikole kao krunidbene crkve bosanskih kraljeva od Tvrtka I. do Stjepana Tomaša. Istina, na drugom mjestu u knjizi tek je samo usputno spomenula grobnicu bosanskih vladara, ali bez navođenja njihovih imena. Vidi: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 34.

⁸⁹ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 183, 189; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 192, 196.

⁹⁰ Detaljnije o tijeku iskapanja vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 189-190; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 196-197. Dokumentacija o Anđelićevom istraživanju i nalazi arheološke vrijednosti čuvaju se danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

⁹¹ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 183-247 + 2 lista s planovima.

⁹² Vidi: P. Anđelić, *Srednji vijek*, 192-250.

lja u srednjem vijeku. Prema njegovom mišljenju, zabilježeni oblik "Miléh" mogao je biti "*lokativ plurala imenice muškog roda, koja bi u nominativu plurala glasila mili, odnosno (arhaično) mile, a u singularu mil, ali tu formu ima i lokativ riječi srednjeg roda milo, plural mila*". Stoga je kao rješenje ponudio dva moguća oblika. Prvo i vjerojatnije: Mili ili arhaično Mile, potjecalo bi od mil što je značilo kamen lapor, muljika, miljevina, milika - jedna vrste kamena čiji se slojevi nalaze na obroncima obližnjeg brda Miljevca. Drugo, manje vjerojatno: Milo, dolazilo bi od izgubljene staroslavenske riječi za ledinu, livadu, travom obraslo zemljište, a u ovom slučaju i mjesto kojem su se održavali državni sabori. Na kraju se ipak opredijelio za Mile kao arhaični i vjerojatniji oblik.⁹³

Važan dio Anđelićevog rada pretstavlja prikaz historijata arheološkog istraživanja u Arnautovićima, koji i pored niza nedostataka ima određenu vrijednost, ponajprije zbog informacija o istraživanjima 1967. i 1976. - 1978. godine i podataka koje se inače nigdje drugo ne mogu naći.⁹⁴

Za razliku od Patscha i Baslera, Anđelić je nakon revizijskog iskapanja na Zidinama isprva identificirao četiri građevinske cjeline u kronološkom slijedu. Za prvu, najstariju, čiji se ostaci nalaze ispod puta koji presjeca lokalitet, tako da je morala ostati neistražena i neodređena, pretpostavio je da se možda radi o sakralnoj građevini iz ranog srednjeg vijeka. Drugu je vidio kao romaničku crkvu (unutarnji rasponi: dužina 14,50 m, širina 6,60 - 7,00 m, polumjera apside 2,25 m) neujednačene debljine zidova ocl 0,90 - 1,15 m. Treću je prepoznao kao stariju gotičku crkvicu unutarnjih raspona 11,40 x 6,50 m, debljine zidova 1,45 - 1,55 m. Konačno, kao četvrtu građevinu identificirao je mlađu, odnosno veliku gotičku crkvu nastalu dogradnjom crkvene lađe asimetričnih strana (istočna 14,40 m, zapadna 13,35 m, sjeverna 14,25 m i južna 15,50 m.) i sakristije unutarnjih raspona 8,50 x 4,70 m na stariju gotičku crkvicu, koja je tako zadržala funkciju prezbiterija i preuzela ulogu crkvenog kora.⁹⁵ Kao priloge Anđelić je objavio i tako konačno dostupnim učinio 1969. godine nađeni originalni plan ruševina i skicu groblja s Patschova iskapanja.⁹⁶

⁹³ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 184-185; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 193.

⁹⁴ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 185-190; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 193-197.

⁹⁵ Vidi detaljnije opise s tlocrtima: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 190-199; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 197-207. Upozoravam da je autor mišljenje o dvije gotičke crkve kasnije i sam napustio. O tome detaljnije u nastavku.

⁹⁶ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 2 nepaginirana lista između 190. i 191. stranice. U drugom izdanju istog rada greškom je na originalnom planu ruševina crkve izbrisan crtež grobnice Tvrtka I. u koru crkve, dok je skica nekropole izostavljena. Vidi: P. Anđelić, *Srednji vijek*, 198.

U posebnim odjeljcima opširno je zatim opisao nalaze ulomaka dekorativne kamene plastike, građevinske opeke, fragmente maltera sa ostacima fresaka i jedno brončano ručno zvonce.⁹⁷

Kada je riječ o nekropoli, među više od ukupno sto istraženih grobova, kako saznajemo od Anđelića, bilo je najviše onih prekrivenih pločama i stećcima u obliku sanduka, a samo jedan sljemenjak s podnožjem, dok su nađene samo 3-4 prave zidane grobnice. Ostalo su bili ukopi u zemlju, improvizirani sanduci od ploča i grobovi u obliku krova od dvije ploče ukoso oslonjene jedna na drugu. Upravo stećci u katoličkoj crkvi, zaključio je s pravom, jasno pokazuju da oni nisu bili nadgrobni spomenici isključivo pripadnika Crkve bosanske nego i ostalog bosanskog stanovništva. Nalazi željeznih klinaca i ostataka dasaka upućivali su na to da su pojedini pokojnici sahranjivani u drvenim sanducima. Koštani ostaci otkriveni tijekom Patschova iskapanja bili su uništeni, a sačuvano je samo nekoliko skeleta otkrivenih 1967. godine, no njihova analiza do tada nije bila izvršena. Po odlikama grobnih nalaza Anđelić je konstatirao da se groblje koristilo možda još od XI. stoljeća, svoj vrhunac doživjelo u drugoj polovici XIV. i prvoj polovici XV. stoljeća, a bilo u uporabi sve do kraja XVII. stoljeća.⁹⁸ Raspored grobova unutar i oko crkve najbolje se vidi na Anđelićevom planu otkopanih ruševina i nekropole načinjenih na osnovu tlocrta ruševina i skice vanjskog dijela nekropole pronađenih 1969. godine, kao i rezultata revizijskog iskapanja.⁹⁹

Pažljivim pregledom srednjovjekovne zbirke muzeja, Anđelić je došao do ključka da je jedan dio grobnih nalaza zatečen sa i bez oznaka također vrlo vjerovatno pronađen u Arnautovićima od strane Carla Patscha. Ovaj je put objavio njihove detaljne opise, crteže i slike zajedno s onima čije je podrijetlo već bilo pouzdano. Radilo se o naušnicama, ostacima brokatnog tekstila i traka, ulomcima stakla, brončanim pločicama s nekog kožnog pojasa, raznim gumbima i novcu. Ujedno je opisao i novac pronađen 1967. i 1977/78. godine.¹⁰⁰

⁹⁷ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 199-209; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 207-217.

⁹⁸ Tvrdnja autora o tako kasnoj uporabi groblja temeljila se na nalazima grobova ukopanih preko zidova ruševina crkve i uvjerenja da je crkva sv. Nikole postojala sve do 1697. godine, kada je navodno zapaljena prilikom povlačenja vojske princa Eugena Savojskog. To se međutim ne može prihvatiti, jer sada pouzdano znamo da se ta vijest može odnositi na kasniji, visočki samostan.

⁹⁹ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, između 198 i 199 strane; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 206.

¹⁰⁰ Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 212-227; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 220-233. Nažalost, opisani se nakit i ostali nalazi na priloženim crno-bijelim fotografijama i crtežima

Posebno opširno poglavlje Anđelić je posvetio problemu groba kralja Tvrtka I. identificiranog pomoću brokata s njegovim grbom. Na tom mjestu on je otkrio ostatke grobnice čija je cella bila veličine oko 2 x 2,80 m debljine zidova od oko 30 cm, s podom na dubini od oko 1,50 m izrađenom od sitnijih kamenih ploča umočenih u krečni malter. U grobnici, iskopu nad grobnicom i po cijelom crkvenom koru našao je više ulomaka nadgrobnih ploča od kojih su neki bili s profilom rubova uobičajenih na nadgrobnim pločama i ukrasima u tehnici plitkog reljefa. Najveći broj ulomaka bio je od crvenkastog pješčara koji su prema njegovom mišljenju pripadale ploči s kraljevske grobnice. Osim toga, iznio je pretpostavku da je u grobnici možda bio postavljen sarkofag od kamenih ploča dimenzija 1,90 x 1,00 m. Sam nadgrobni spomenik spomenut u bilješci Mustafe Salihagića prepoznao je kao vrlo oštećeni monolitni stećak s podnožjem fino obrađenih ploha koji je 1976. godine pronađen uz sjeverni zid crkve. Upravo zbog nedostatnih podataka ipak mu nije pošlo za rukom rekonstruirati kompoziciju grobnice sa stećkom. Oslanjajući se na informacije Irme Čermošnik, on je s određenom rezervom prihvatio podatak o osam skeleta pronađenih u grobnici, te s daljnjim pretpostavkama pokušao nekako uskladiti proturječne podatke o nalazima, Tvrtkovoju i drugim grobnicama, identifikaciji pokojnika i redoslijedu ukopa.¹⁰¹

O grobu bana Stjepana II. Kotromanića, čiji pokop u crkvi sv. Nikole spominju Orbini i neke franjevačke kronike, Anđelić nije mogao reći ništa pouzdano, jer ga nije uspio identificirati arheološkim putem. Samo je pretpostavio da se on možda nalazio u fino ožbukanoj grobnici desno od crkvenog portala, ili pak negdje drugo u crkvi.¹⁰²

U pokušaju datiranja starije romaničke crkve autor je najprije s pravom odbacio ranija mišljenja Truhelke i Patscha koji su njezinu izgradnju stavljali u vrijeme bana Kulina, te je pokušao vezati u crkvu sv. Kozme i Damjana spomenutu u pove-

teško mogu identificirati, jer uz njih nisu navedene nikakve poblize oznake i inventarni brojevi. Inače, pregledom bilježaka Carla Patscha iz 1909. i 1910. godine mogao sam se uvjeriti da je Anđelić uglavnom bio u pravu što se tiče provenijencije pojedinih grobnih nalaza. Za sada ipak valja napomenuti da nakit pronađen s oznakom "G-1 - 14-VIII-1909." nije pripadao velikoj kraljevskoj grobnici s osam skeleta kao što se to do sada mislilo. To će najbolje pokazati predstojeća revizija na temelju Patschovih bilježaka.

¹⁰¹ P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva, 227-231*; P. Anđelić, *Srednji vijek, 233-237*. Upozoravam da sam uvidom u bilješke Carla Patscha došao do zaključka da se Anđelićevo izlaganje o grobu Tvrtka I. koje se temelji uglavnom na pretpostavkama sada treba potpuno revidirati, što ću zbog opširnosti uskoro učiniti u jednom posebnom radu.

¹⁰² Vidi: P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva, 231-232*; P. Anđelić, *Srednji vijek, 237*.

lji ugarskog kralja Bele IV. (1244.). Njzinu izgradnju je zbog nedostatka podataka oprezno stavio u XIII. stoljeće.¹⁰³

Kao historijat gotičkih crkava i franjevačkog samostana u Arnautovićima od osnutka 1340. do uništenja 1697. godine Anđelić je na temelju uglavnom sekundarne literature (Jelenić, Kujundžić (Basler) i dr.) samo kronološki, bez posebnog povezivanja izložio podatke o njihovoj prošlosti.¹⁰⁴ Pri tome je sve ono što se odnosilo na franjevačke samostane na području Visokog jednostavno povezao sa sv. Nikolom u Milima, ne posvećujući dovoljno pozornosti vijestima o gradnji novog samostana sredinom XV. stoljeća i kasnijem spomenu starog samostana nedaleko od njega, pretpostavljajući da je u to vrijeme "moglo doći do popravka samostana (a možda i crkve?) ili do gradnje još jedne redovničke kuće (možda u Podvisokom?)".¹⁰⁵ Proširenje gotičke crkve s rezervom je datirao u vrijeme nakon smrti kralja Tvrtka I., odnosno izgradnje monumentalne grobnice kojom je znatno umanjen korisni prostor starije gotičke crkve. Međutim, iznio je i mogućnost da je dogradnja izvršena pedesetih godina XV. stoljeća u vrijeme intenzivnije izgradnje crkava u Bosni.¹⁰⁶

U prilog rješenju problema identifikacije srednjovjekovnih Mila Anđelić nije uspio reći ništa novo, nego je samo ponovio svoju argumentaciju iz 1973. godine, ponovno bez spominjanja radova Dominika Mandića.¹⁰⁷

Posljednji dio rada autor je posvetio kulturno-povijesnoj važnosti Mila. Najprije je raspravljao o problemu mjesta krunidbe bosanskih kraljeva, gdje je iznio tvrdnju po kojoj iz "izoliranog tumačenja" Orbinijevih navoda proizilazi zaključak da je on franjevački samostan sv. Nikole i krunidbu kralja Tvrtka I. smjestio u isto mjesto, i to u bosanske Mile. Međutim, zbog podataka iz Tvrtkove povelje (1378.) ostavio je ipak mogućnost da je njegova druga krunidba izvršena u Srbiji, u pravoslavnom manastiru Mileševi. Krunidbe ostalih kraljeva, upozorio je s pravom dalje, nisu obavljane u Srbiji, nego u Bosni, a izvori upućuju upravo na Mile, važne zbog njihovog idealnog geografskog položaja, održavanja državnih sabora, crkve s grobovima vla-

¹⁰³ Vidi: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 232-233; P. Anđelić, Srednji vijek, 237-239.

¹⁰⁴ Vidi: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 233-236; P. Anđelić, Srednji vijek, 239-241.

¹⁰⁵ Vidi: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 234; P. Anđelić, Srednji vijek, 240. Otkriće ostataka franjevačkog samostana na Klisi u Visokom 1977. godine povuklo je za sobom nužnost reinterpretilanja dotadašnjih tumačenja prošlosti samostana sv. Nikole, no Anđelić tom izazovu nažalost nije udovoljio u radu iz 1984. godine.

¹⁰⁶ Vidi: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 236; P. Anđelić, Srednji vijek, 241.

¹⁰⁷ Vidi: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 236-238; P. Anđelić, Srednji vijek, 241-242.

dara (bana Stjepana II. i kralja Tvrtka I.), te sjedišta Bosanske franjevačke vikarije i privremene visoke biskupije u XV. stoljeću.¹⁰⁸

Andelić je potom detaljno govorio o likovima i grbovima Stjepana II. i Tvrtka I. sa njihovih pečata, novca i reljefa rake sv. Šimuna u Zadru, iako to nije imalo direktne veze sa samim Milima.¹⁰⁹ Na kraju, slijedeći Đuru Baslera, raspravljao je o podrijetlu slikara Marka ili Mathaeusa de Millo (ili de Mili) i mogućnosti da je slikar Lovro Dobričević upravo za tamošnji samostan sv. Nikole izradio tri poliptiha u razdoblju od 1459. - 1462. godine. Međutim, u prilog konačnom rješenju tih pitanja ni on nije uspio dati nikakve presudne dokaze.¹¹⁰

Andelić je kasnije ponešto izmijenio svoje ranije stavove. Srednjovjekovno mjesto na području Arnautovića bez rezerve je nazvao Mile, najstarije arhitektonske ostatke proglasio rimskom vilom, a stariju, romaničku crkvu, datirao u 11. - 12. stoljeće, te konačno napustio mišljenje o dvije gotičke crkve, smatrajući da se ipak radilo o jednoj velikoj crkvi iz 14. stoljeća izgrađenoj u dvije faze.¹¹¹

S druge strane, arheolog i povjesničar Marko Vego nije se međutim htio složiti s mišljenjem Baslera i Andelića o krunidbi Tvrtka I. u Milima. Oslanjajući se na Orbinija, Tvrtkovu povelju i razloge diplomatske prirode, on je pokušao nizom pretpostavki obraniti tezu o krunidbi u pravoslavnom manastiru Mileševu.¹¹²

¹⁰⁸ Vidi: P. Andelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 238-241; P. Andelić, *Srednji vijek*, 243-245.

¹⁰⁹ Vidi: P. Andelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 241-246; P. Andelić, *Srednji vijek*, 245-250.

¹¹⁰ Vidi: P. Andelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 246-247; P. Andelić, *Srednji vijek*, 250.

¹¹¹ Vidi: A. Benac - P. Andelić, *Arnautovići*, 14. Andelić je preminuo 1985. godine, a njegovi su prilozi u *Arheološkom leksikonu* objavljeni posthumno. Još ranije, u jednom enciklopedijskom članku, autor je naselje u današnjim Arnautovićima nazvao Mile, te očito već tada napustio mišljenje o dvije gotičke crkve, budući da je izgradnju grobne i krunidbene crkve stavio u sredinu XIV. stoljeća. Vidi: Pavao Andelić, *Arnautovići, selo kod Višokog*, Zagreb: Enciklopedija Jugoslavije, I, A-Biz, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980., 297.

¹¹² Vidi: M. Vego, *Postanak*, 110-116. Zanimljivo je opaziti da je autor tezu o Tvrtkovoj krunidbi objasnio kao posljedicu zbuđenosti "osrednjih povjesničara" sličnošću imena Mileševa u Raškoj i Mileševa (Milima) u Bosni. Po tome bi jedan od njih trebao biti i potpisani recenzent knjige Pavao Andelić.

Novija povijesno-arheološka istraživanja

Nakon Anđelića, još je nekoliko autora priložima različite znanstvene vrijednosti pokušalo doprinjeti rješavanju problematike crkve i samostana sv. Nikole u Milima.¹¹³

Najprije je povjesničar **Mladen Ančić** na nešto široj osnovi nastojao dokazati da je najstariji franjevački samostan u Bosni bio sv. Nikola izgrađen upravo u Milima za vrijeme uspostave Bosanske vikarije 1340. - 1342. godine.¹¹⁴ Zasluge za točno ubiciranje toga naselja i crkve bez poznavanja zasluga Dominika Mandića pripisao je arheolozima. Osim toga, ranijim mišljenjima Anđelića, Baslera i Vega o topomimu Bosna kao oznaci šireg naselja/civitas/teritorija/župe u koji su ulazili grad Visoko i naselja Podvisoko, Mili, Moštre i Biskupići,¹¹⁵ suprostavio je svoje – da se najvjerojatnije ipak radilo samo o istoimenoj srednjovjekovnoj župi.¹¹⁶

Krajem osamdesetih godina, franjevac konventualac **Marijan Žugaj** objavio je neobičan prikaz "prešućene" povijesti konventualaca Bosanske vikarije.¹¹⁷ Prema

¹¹³ Napominjem da se zbog objektivne nemogućnosti sustavnijeg uvida u recentnu bosansko-hercegovačku historiografsku produkciju ne usudim tvrditi da sam u pregledu koji slijedi uspio obuhvatiti svu relevantnu literaturu.

¹¹⁴ Vidi: M. Ančić, Gdje je bio podignut, 93-103; M. Ančić, *Na rubu Zapada*, 207-217. Ančić je posljednji autor koji je mjesto izgradnje samostana pokušao povezati s romaničkom crkvom – vladarskom kapelom u Milima na nekadašnjem posjedu Bosanske biskupije s crkvom sv. Kozme i Damjana spomenutom 1244. godine u povelji ugarskog kralja Bele IV. Takva se pretpostavka treba uzeti s velikom rezervom, jer je povelja, kako je to pokazala Nada Klaić, po svemu sudeći krivotvorina iz prve polovice XIV. stoljeća. Vidi: Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989., 139-144 (Drugo izdanje: Zagreb: Eminex, 1994., 112-115).

¹¹⁵ Vidi: primjerice: M. Vego, *Postanak*, 75-83; J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole, 180-182; P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 231-234; P. Anđelić, *Srednji vijek*, 110-113.

¹¹⁶ M. Ančić, Gdje je bio podignut, 103-113; M. Ančić, *Na rubu Zapada*, 217-223.

¹¹⁷ Vidi: Marijan Žugaj, *Bosanska vikarija i franjevci konventualci*. Zagreb: *Croatica Christiana Periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu*, 1989; god. XIII, br. 24; 1-26; Marijan Žugaj, *Samostani franjevac konventualaca u bosanskoj vikariji*. Zagreb: *Croatica Christiana Periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu*, 1990; god. XIV, br. 25; 1-48. Radi se o dopunjenom prijevodu teksta o Bosanskoj vikariji napisanom povodom 650. obljetnice njezina postojanja prvobitno objavljenom u knjizi: Marijan Žugaj, *I Conventi dei Minori conventuali*

njegovom mišljenju, vikarija je prilikom uspostave (1340.) imala nekoliko samostana; i to bar 6, jer se po onodobnim pravilima morala sastojati od najmanje 2 kustodije s bar 3 samostana. Pri tome su, kako je pretpostavio, na rang samostana najvjerovatnije uzdignuta dotadašnja jača misionarska središta s hrvatskim franjevcima.¹¹⁸ Teško se međutim složiti s njegovom tvrdnjom da su prve dvije kustodije bile upravo one najzapadnije – Duvanjska i Grebenska.¹¹⁹

Veći dio rasprave Žugaj je posvetio problemu odnosa konventualne i opservantske struje unutar franjevačkog reda u Bosni tijekom 15. i 16. stoljeća.¹²⁰ U tom je kontekstu nastojao objasniti i funkciju Custos domus Bosnensis u sačuvanim izvorima po prvi put spomenutu 1431. godine kao poglavara opservanata Bosanskoe vikarije, za razliku od vikara koji je bio konventualac.¹²¹ Međutim, na više je mjesta pokazao da mu nije bilo baš jasno što su točno označavali nazivi Domus Bosnensis, locus S. Nicolai, Mili i Visoko, odnosno je li se pojmovni sadržaj tih imena tijekom vremena mijenjao. Za njega su to sve bili različiti nazivi za isto mjesto - prijestolnicu bosanskih vladara Visoko.¹²² Nesporazum je postao kompletan kada je komentirao jedan inače vrlo neobičan popis opservantskih samostana u Bosni s početka 16. stoljeća objavljen u djelu "Annales Ordinis Minorum" Luke Waddinga, gdje je u ku-

tra di Croati dalle origini fino al 1500. MF Quaderni Franciscani, 16, Roma-Samobor 1989. Autor se koristio ponajprije izvorima i starijim djelima, a noviju je literaturu izostavio pod izgovorom da bi inače morao ukazivati na propuste i netočnosti. Vidi: M. Žugaj, Bosanska vikarija, 1.

¹¹⁸ Vidi M. Žugaj, Bosanska vikarija, 8.

¹¹⁹ Vidi: M. Žugaj, Bosanska vikarija, 17. Mišljenje o postojanju dvije kustodije s čak 12 samostana još za vrijeme prvog vikara fra Peregrina Saksonca (1340. - 1349.) iznio je svoje vrijeme fra Dominik Mandić pozivajući se na jedan podatak iz kronike samostana Klarisa u Ribnitzu (Mecklenburg). On je pak smatrao da su prve kustodije bile Bosanska i Duvanjska. Vidi: D. Mandić, Franjevačka Bosna, 59-60.

¹²⁰ O problemu odnosa opservanata i konventualaca u bosanskoj vikariji pisao je Jozo Džambo u okviru svoje disertacije obranjene na Ruhr sveučilištu u Bochumu još u siječnju 1984, a tiskanoj tek 1991. godine. Vidi: Jozo Džambo, *Die Franziskaner in mittelalterlichen Bosnien*. Werl/Westfalen: Dietrich-Coelde-Verlag, Franciscanische Forschungen, 35. Heft, 1991., 100-112.

¹²¹ Vidi: M. Žugaj, Bosanska vikarija, 11, bilj. 61.

¹²² Žugajuje ostala nepoznata literatura o arheološkim iskapanjima u Arnautovićima preko koje je mogao dobiti bar kakav-takav uvid u problem o kojem je pisao. Nažalost, kao glavni izvor informacija o rezultatima domaćih istraživanja služio mu je Povijesni atlas (11. izdanje - Zagreb 1980).

stodiji "S. Nicolai de Mili" naveden samostan "S. Mariae Viscotti seu Visochii", a u drugoj kustodiji (S. Mariae de Sodonico) samostan "Mili"(!). Prema Žugaju, "S. Nicolai de Mili" bio je Visoko, dok su se drugi Mili nalazili u srednjovjekovnom mjestu Mili na ušću Bosne u Savu, što je samo korak unatrag na prevaziđene rezultate starije historiografije.¹²³

U trećem dijelu rada Žugaj je pokušao istaknuti osnovne podatke o pojedinim samostanima Bosanske vikarije. Rušenje sv. Nikole izgrađenog 1340. definitivno je stavio u 1524. godinu, dok je za opservantski samostan sv. Marije bez podloge u izvorima pretpostavio da je on nastavio postojati i dalje preuzevši njegovo slavno ime.¹²⁴

Nedavno preminula britanska povjesničarka umjetnosti **Marian Wenzel** u više je navrata iznijela zanimljivu tezu da je iskapanje u Arnautovićima bilo grubo zataškano od strane djelatnika Zemaljskoga muzeja.¹²⁵ Motiv je trebalo biti otkriće grobnice Tvrтка I. pod stećkom u franjevačkoj crkvi, što se direktno suprostavljalo lažnoj bošnjačko-bogumilskoj povijesti srednjovjekovne Bosne propagiranoj od strane austrougarskih vlasti. Osim toga, kasnijim člankom Felixa von Luschna iz 1921. godine o navodnom grobu Tvrтка I. pronađenom 1879. godine u selu Ravna Trešnja kod Tuzle, smatrala je Wenzel, nastojalo se odvratiti pozornost od stvarnoga groba toga kralja.¹²⁶

¹²³ Vidi: M. Žugaj, *Bosanska vikarija*, 24, bilj. 134.

¹²⁴ Vidi: M. Žugaj, *Samostani franjevac*, 40-41.

¹²⁵ Vidi: Marian Wenzel, *Bosnian history and Austro-hungarian policy: some medieval belts, the bogumil romance and king Tvrtko graves*. Zagreb: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1987; br. XXX; 29-54; Marian Wenzel, *Bosnian history and Austro-Hungarian policy: The Zemaljski Muzej, Sarajevo, and the Bogumil romance*. Guildford: *Museum Management and Curatorship*, Butterworths, 1993; Vol. 12, Issue 2 (June), Oxford, 127-142; Marian Wenzel, *Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa*. Zagreb: *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, Erasmus Gilda, 1996; br. 15 (veljača); 63-72; Marian Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu /Bosnian style on tombstones and metal*, Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999., 19-53, 169-205. Radi se o sličnim verzijama istoga članka.

¹²⁶ Godine 1879. tada još vojni ljekar u okupatorskoj austro-ugarskoj vojsci, a kasnije značajni antropolog i etnograf Felix von Luschn (1854. - 1924.), otkopao je sa svojim suradnicima srednjovjekovno groblje u selu Ravna Trešnja južno od Tuzle. U jednom od grobova našao je bogate priloge (željezni mač, željezne mamuze i dugi nož sa skupocjenim pojasom od 52 srebrna pozlaćena dijela talijanskog ili francuskog podrijetla). Mjerenjem je utvrdio da su sve nađene lubanje bile duge i velike osim kod pokojnika u spomenutom grobu, koji je imao kratku i malu lubanju, što ga je činilo "strancem" među sahranjenim osobama. Iduće godine

Kao jedini pokušaj odgonetanja razloga koji su doveli do neznanstvenog postupanja djelatnika Zemaljskog muzeja prema nalazima u Arnautovićima, njezino mišljenje i pored nedostataka dokaza ključnih teza, ali i poznavanja literature, svakako zaslužuje da se ubuduće podvrgne ozbiljnijoj kritičkoj analizi.¹²⁷

U proljeće 1988. godine na lokalitetu Zidine, i to prostoru između željezničke pruge i lokalne ceste, obavljeno je još jedno arheološko iskapanje zaštitnog karaktera. Prema izvješću **Slaviše Perića i Svetozara Pudarića**, osim neolitičkih ostataka otkriven je tada i dio srednjovjekovne nekropole – još 58 grobova nekada dijelom prekrivenih pločama, s ponekim grobnim prilogom. Nešto dalje od nekropole pronađene su dvije srednjovjekovne otpadne jame s raznim nalazima (školjke, životinjske kosti, dijelovi metalnih predmeta, staklenih i keramičkih posuda i dr.), među kojima se posebno ističe fragment keramičkog lončića s ćirilskim grafitom “Mili”. Nađeni ulomak, kako su autori s pravom zaključili, direktno nam je potvrdio ubiciranje toga naselja, ali i konačno otkrio njegov do tada neutvrđeni oblik u nominativu! Njih su dvojica na kraju pretpostavili da nalaze otpadnih jama zbog određene izdvojenosti i karaktera pronađenog arheološkog materijala ne bi trebalo vezati za nekropolu,

Luschan je boravio u južnoj Dalmaciji, gdje je mjerenjem utvrdio da su lubanje Dubrovčana odgovarale onima u Ravnoj Trešnji, a lubanja pokojnika sahranjenog s bogatim grobnim priložima onima u Bosni i ostaloj južnoj Dalmaciji. U Dubrovniku je potom upoznao starješinu tamošnjih franjevaca, navodno jednog od najvećih povjesničara južnoslavenskih zemalja, koji je već bio čuo za njegova istraživanja. Pozivajući na neki stari rukopis u svojoj knjižnici, starješina ga je ubjeđivao da se tu radilo o grobu bosanskog kralja Tvrtka II. (iz teksta se vidi da je ustvari mislio na Tvrtka I. – op. D.Z.) koji je na putovanju umro u bolnici dubrovačke kolonije u Tuzli, te bio sahranjen na njezinom crkvenom groblju. Pojedini dijelovi pojasa u obliku slova M s ljiljanovom krunom, prema njegovom tumačenju, ukazivali na to da se moglo raditi o poklonu Tvrtkove rođake, ugarske kraljice Marije iz kuće Anjou. Luschan je ubrzo nakon bio premješten u Aziju, pa od planirane suradnje sa neimenovanim franjevačkim starješinom oko obrade tih podataka nije ni došlo. Njegove navode ipak nije prihvatio kao dokazane, nego je rješavanje problema groba spomenutog kralja radije prepustio povjesničarima. Vidi: Felix von Luschan, *Funde aus einer mittelalterlichen Nekropole bei Tuzla in Bosnien*. Leipzig: *Der Cicerone: Halbmonatsschrift für Künstler, Kunstfreunde und Sammler*, Verlag von Klinkhart & Bjermann, 1921; XIII. Jahrgang, Heft 22; 659-666.

¹²⁷ Koliko mi je poznato, do sada je jedino Esad Kurtović, bez posebnog obrazloženja, ali i poznavanja ostalih radova M. Wenzel, njezin članak iz 1996. godine uvrstio među priloge o Crkvi bosanskoj u kojima se očituje zatvaranje i “*suvremeni nedostatak detaljnije ocjene stanja i razvoja problematike*”. Vidi: Esad Kurtović, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980. - 1998.)*. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000; br. 29; 78-79, bilj. 145.

nego objekte samostanskog kompleksa, koji bi se prema tome mogli nalaziti negdje sjeveroistočno od ruševina crkve i nekropole.¹²⁸

Nakon objavljivanja izvješća Perića i Pudarića postalo je bespotrebno ponovno iznova diskutirati o tome je li nekadašnji naziv Arnautovića glasio Mile ili Mili, kao što je to kasnije u jednom kraćem članku učinila **Nevenka Gošić**.¹²⁹ U njezinom pokušaju jedno se vidi kako je onomastičku stranu tog problema uzaludno rješavati bez objektivnog pristupa, temeljitog poznavanja literature i izvorne građe.

Kao prvo, Gošićeva nije čitateljima pružila neophodan uvid u stanje problema, literaturu i historijat istraživanja. Podatke iz izvora na latinskom i talijanskom jeziku jednostavno je zaobišla tobože "zbog nedovoljno preciznog zapisivanja fonetske strukture i oblika našeg toponima", ne uočivši da je upravo zbog toga dijelom i nastao nesporazum oko njegova ispravnog oblika.¹³⁰ Stoga se nije ni pozabavila pitanjem zašto su se Mili u izvorima često nazivali Mileševo. Autorica je jedva neka-ko priznala da je crkva sv. Nikole u Milima bila krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara, ali poput D. Kovačević-Kojić nije rekla o kojim se vladarima radilo.¹³¹ S obzirom na to da se u srpskoj historiografiji o pravoslavnom manastiru Mileševi još uvijek govori kao o mjestu krunidbe Tvrtka I., takav detalj nije smio biti prešućen.

Pozivajući se na zapis s ulomka keramičke posude pronađenog 1988. godine¹³² i neke razloge gramatičke prirode, Gošićeva je s pravom naglasila da je ispravni

¹²⁸ Vidi: S. Perić – S. Pudarić, Zidine/Arnautovići, 67-71 (fotografija ulomka nalazi se na str. 70, slika 5.). Šteta je što izvješću nije priložen plan otkrivenog dijela nekropole na kojem bi se mogao njegov vidjeti odnos prema ranije otkrivenim ruševinama crkve, jer se na osnovu datog opisa čitatelj teško može orijentirati.

¹²⁹ Vidi: Nevenka Gošić, Srednjovjekovni toponim Mile ili Mili. Beograd: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Odbor za istoriju Bosne i Hercegovine, 1997; 2; 113-117.

¹³⁰ U stranim izvorima se spominju oblici Mili, Mila i Milo, dok je Anđelić isprva balansirao između Milo i Mila. Vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 226, bilj. 31. Gošićeva o tumačenjima Anđelića nije htjela ni raspravljati, tobože samo zbog toga što ne mogu izdržati ozbiljnu jezičku analizu. Vidi: N. Gošić, Srednjovjekovni toponim, 115, bilj. 12. Napomenimo da se Anđelić kasnije ipak opredjelio za oblik Mile. Vidi: P. Anđelić, Krunidbena i grobna crkva, 184-185; P. Anđelić, Srednji vijek, 193; A. Benac – P. Anđelić, Arnautovići, 14. Gošićeva te radove izgleda nije poznavala, jer ih nije navela u literaturi. Vidi: N. Gošić, Srednjovjekovni toponim, 114, bilj. 5 i 6.

¹³¹ Vidi: N. Gošić, Srednjovjekovni toponim, 113-114.

¹³² Vidi: N. Gošić, Srednjovjekovni toponim, 114. Autorica očito nije bila dovoljno informirana o tadašnjem istraživanju, iako je podatke o spomenutom keramičkom fragmentu dobila od Nataše Šahinović kustosa muzeja u Visokom. Tako primjerice čitatelje nije uputila na

oblik spornog toponima glasio Mili, što je dakle bila imenica sa osnovom muškog roda u množini, čiji su ostali oblici glasili: gen. - Mila, akuz. - Mile, dat. inst. i lok. - Milima.¹³³

U nastavku rasprave autorica je pokušala objasniti podrijetlo i značenje spomenutog toponima. Najprije je krenula od pretpostavke da njegova osnova potječe od mil - apelativa romanskog podrijetla koji se može izvesti iz klasičnog latinskog mutulus, što bi značilo: kamena ograda, granični kamen, međaš, hrpa, kamena gomila. U slučaju bosanskih Mila opredijelila se za značenje kamena ograda, zid, ali je ponudnim objašnjenjem pokazala da joj situacija na terenu ipak nije bila jasna. Ona je naime proizvoljno ustvrdila da se toponim Mili ne može poistovjetiti s današnjim Arnautovićima, naseljem novijega podrijetla, nego upravo s tamošnjim lokalitetom Zidine.¹³⁴ Stoga je, zaključila je na kraju, naziv Mili tobože postao nerazumljiv, te izgubio funkciju, pa ga je zamijenio jasan i proziran naziv Zidine.¹³⁵

Samo radi potpunosti, na ovom mjestu vrijedi bar samo spomenuti i nekoliko popularno pisanih članaka arheologa **Envera Imamovića** u kojima se govori o grobu Tvrtka I. u Arnautovićima, jer u njima autor nije donio ništa novo.¹³⁶

izvješće Perića i Pudarića (čije je iskapanje krivo proglasila revizijskim), iako su, kao što smo već vidjeli, upravo njih dvojica prvi objavili sliku keramičkog ulomka s grafitom i na osnovu njega izveli zaključak o pravilnom obliku naziva Mili. Inače, Gošićeva je iznijela mišljenje da taj fragment potječe iz 14. stoljeća, što treba uzeti s oprezom, jer ga nije potkrijepila potrebnim dokazima.

¹³³ Vidi: N. Gošić, Srednjovjekovni toponim, 114-115.

¹³⁴ Gošićevu je ta zabluda navela na daljnji krivi zaključak po kojem je toponim Zidine također novijeg datuma, "jer se još u 18. vijeku u jednom turskom dokumentu, neobjavljenom, privatnog karaktera, pominje mahala Mili u selu Arnautovići". O tom dokumentu, koji se prema njezinim riječima nalazi u neobrađenoj građi u Zavičajnom muzeju u Visokom, nije pak dala niti osnovne podatke.

¹³⁵ Vidi: N. Gošić, Srednjovjekovni toponim, 116-117.

¹³⁶ Članci su posljednji put objavljeni u knjizi: Enver Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva. Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, refereta sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, Biblioteka Bosna, 1995., 49-50, 65-67, 73-78. Imamović je inače jedan od glavnih zagovornika bošnjačke mitske teze o bogumilskom podrijetlu odnosno vjeri stanovnika i vladara srednjovjekovne Bosne. Neodrživost toga mita, ali i svoju znanstvenu neozbiljnost autor je najbolje pokazao upravo kada je govorio o crkvama s grobovima vladara. Naime, on je cijelo vrijeme na silu nastojao spojiti nespojivo: nekakve bogumile koji ne grade crkve s bosanskim banovima i kraljevima sahranjenim u crkvama(!), te stečke kao bogumilske spomenike sa stečkom nad grobom Tvrtka I. u franjevačkoj crkvi(!). Jedinu vrijednost za problematiku koja nas ovdje zanima predstavljaju dvije

Desanka Kovačević-Kojić još se jednom osvrnula na problem nazočnosti franjevacu u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, no po pitanju samostana u Milima i Visokom nije rekla ništa bitno novo u odnosu na ranije mišljenje iz 1978. godine.¹³⁷ Kod ove se autorice sada još očitije opaža zanemarivanje kulturno-povijesnog značaja samostana sv. Nikole.¹³⁸ Osim toga, ona je netočno konstatirala da se u literaturi postavlja pitanje međusobnog odnosa samostana u Milima i Podvisokom, jer se autori čije je radove uzela u obzir (Basler, Anđelić i Ančić) nisu bavili tim problemom. Mandićevo mišljenje nije poznavala, a sama se nije potrudila dalje istraživati.

Toga se posla prihvatio fra Ignacije Gavran dajući 1995. godine dragocjen doprinos ispravnijem sagledavanju problema (dis)kontinuiteta samostana sv. Nikole u Milima/Arnautovićima. Prema njegovim tumačenjima, ubrzo nakon uspostave Bosanske vikarije 1340. godine sagrađen je u Milima samostan sv. Nikole, koji je još u prvoj deceniji 15. stoljeća dobio podružnicu u Podvisokom sa crkvom sv. Marije. Kasnije, kada je samostan definitivno srušen u drugoj polovici 15. stoljeća, zaključio je Gavran, njegov je pravni naslov prešao na redovničku kuću s crkvom sv. Marije/sv. Nikole u Podvisokom na današnjem lokalitetu Klisa,¹³⁹ koja je trajala sve do 1688. godine, kada su se visočki franjevci, pritisnuti brojnim dugovima i nasiljem Osmanlija, povukli u Gradišku na Savi, dok su samostan i crkva srušeni 1697.

nove, do tada neobjavljene fotografije nalaza iz Arnautovića, iako predmeti nisu pobliže označeni. Vidi: E. Imamović, *Korijeni Bosne*, 77, 88.

¹³⁷ Vidi: Desanka Kovačević-Kojić, *Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, 1995; III; 33-36. Riječ je o naknadno objavljenom referatu pročitano 1991. godine u Sarajevu na skupu povodom obljetnice sedam stoljeća bosanskih franjevacu. Prvobitni tekst referata pripremljen za objavljivanje u posebnom zborniku radova sa skupa izgorilo je sa zgradom Franjevačke teologije u Nedžarićima 1992. godine, pa je objavljen tek naknadno.

¹³⁸ Primjerice, prešućeni su rezultati Anđelićevog revizijskog iskapanja, postojanje grobova bosanskog bana Stjepana II. i kralja Tvrtka I., te važnost tamošnje crkve sv. Nikole kao kru-nidbenog mjesta Tvrtka I. i drugih bosanskih kraljeva. Autorica u svojim bilješkama čitatelje nije upozorila na najvažniji rad o Arnautovićima – Anđelićev iz 1980. godine, iako je poznavala njegove priloge u monografiji "Visoko i okolina kroz historiju"! Vidi: D. Kovačević-Kojić, *Franjevci u gradskim naseljima*, 33-34, 36 (bilj. 3-4, 17).

¹³⁹ Vidi: I. Gavran, *Franjevci i katolici*, 13-17. Autor se izgleda nije upoznao s već ranijim mišljenjem Dominika Mandića o povijesti samostana sv. Nikole.

godine za povlačenja princa Eugena Savojskog, kada su s njim otišli i preostali katolici.¹⁴⁰

Ovdje se mora napomenuti da podaci o samostanu sv. Nikole kojima danas raspolazemo ipak nisu dostatni za pouzdanu rekonstrukciju svih nepoznanica. Dok se osnovnom zaključku Gavrana o premještanju samostana iz Mila u Visoko zbilja nema što prigovoriti, njegovo datiranje toga događaja, kao i interpretacija okolnosti koje su ga pratile, zbog nedovoljno jasnih navoda u izvorima, ostali su ipak na razini hipoteza koja čeka konačnu provjeru daljnim istraživanjima. Bez obzira što se čini vrlo vjerojatnim da se upravo na Klisi nalazio samostan s crkvom sv. Marije, za sada još nema nikakvih dokaza da je on kasnije zbilja promijenio patrona i postao samostan sv. Nikole. Ruševine na Klisi samo su djelomično istražene, a nađeni arheološki materijal ne dopušta zaključak da je zgrada na tom mjestu postojala sve do kraja 17. stoljeća, odnosno gašenja samostana sv. Nikole. Prema tome, nije isključena ni mogućnost da je on bio premješten na neko drugo mjesto u Visokom, možda čak i na Kraljevac, gdje su ga stavljali neki stariji franjevački pisci.

Nedavno je pak Gavran izložio bitno drugačiju, no teško održivu kronologiju samostana. Prema njegovom novom tumačenju, prvi je samostan bio sv. Nikola u Milima sagrađen od strane bana Stjepana II. uz crkvu koja je već ranije postojala, a koja je kasnije bila znatno proširena u prvoj polovici XV. stoljeća. Drugi, s crkvom sv. Marije, čiju gradnju nije datirao, stavio je u Podvisoko na današnji lokalitet Klisa. Oba su samostana, ustvrdio je na kraju, doživjeli mnoge požare i rušenja, te konačno nestali za pohoda Eugena Savojskog (1697).¹⁴¹

Zbog karaktera popularno pisanog teksta autor svoje tvrdnje nije pobliže argumentirao, a čitatelje je uputio na svoj rad iz 1995. godine, iako se on direktno protivio novoiznesenim tezama. Stoga smo ostali uskraćeni za dokazni materijal kojim bi se one mogle potkrijepiti. Danas ipak pouzdano znamo da se samostan sv. Nikole nije cijelo vrijeme nalazio u Milima, nego je kasnije premješten u Visoko, gdje je opstao izgleda sve do 1697. godine, što se nikako ne može tvrditi za samostan sv. Marije.

Mladen Ančić također se pozabavio pitanjem mjesta krunidbe kralja Tvrtka I., no samo usputno i bez dubljeg istraživanja.¹⁴² Autor je uostalom sam priznao da mu

¹⁴⁰ Gavran je u svom radu dao izvrstan prikaz povijesti samostana tijekom osmanske okupacije. Vidi detaljnije: I. Gavran, *Franjevci i katolici*, 17-32.

¹⁴¹ Vidi: Gavran Ignacije, *Vrata u život. Uz 100. obljetnicu postojanja zgrade Franjevačke klasične gimnazije u Visokom*. Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000., 18-19.

¹⁴² Vidi: M. Ančić, *Putanja Klatna*, 192-199. Knjiga sadrži tekst doktorske disertacije obranjene 1995. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

cilj "nije ni bio utvrditi mjesto krunidbe, već samo valorizirati vrijednost izvora na koji se u svom izlaganju oslanja Orbini".¹⁴³ Budući da vijesti Orbinija i Tvrtkove povelje nikako nije uspio uskladiti, on je prihvatio Baslerovo domišljanje po kojem je Orbini u izvoru o krunidbi svojevoljno promijenio Mile u Mileševo. Ostala Ančičeva tumačenja navoda toga dubrovačkog benediktinca također pokazuju da je on takvom "valorizacijom" nastojao spasiti pouzdanost upravo onog podatka po kojem je Tvrtko svoju odluku o uzimanju titule kralja Raške saopćio ugarskom kralju Ludoviku, što mu je on vrlo rado i odobrio.¹⁴⁴ Steče se dojam da je Ančičev cilj bio ipak sasvim drugi – potkrijepiti tezu o vazalnom odnosu Tvrтка I. prema ugarskom kralju.¹⁴⁵

Problem međusobnih odnosa kraljevskih grobnih crkava u Milima i Bobovcu obradila je zatim Maja Lovrenović. Autorica je iznijela mišljenje po kojem je ranogotička bobovačka crkva sv. Mihovila sagrađena u prvoj polovici XIV. stoljeća, a točnom je odgovarala tzv. porečkom tipu franjevačkih crkava, ali i župnih crkava u Istri (Beram, Lovran). Kasnije preinake mogao je, kako tvrdi, započeti još Stjepan Ostoja tijekom izolacije u tom gradu (1404. - 1409.), odnosno njegov sin Stjepan Ostojić (1418. - 1421.). Glavne pregradnje datirala je u vrijeme Tvrтка II. (1421. - 1443.), kada je crkva konačno dobila funkciju kraljevske grobne crkve, dok su se krunidbe i dalje nastavile održavati u Milima.¹⁴⁶

¹⁴³ M. Ančić, *Putanja Klatna*, 198. Najnovija, prerađena verzija autorova članka iz 1985. godine (M. Ančić, *Na rubu Zapada*, 207-223) pokazuje da mu je i dalje ostalo nepoznato Ančičevo odustajanje od teze o dvije gotičke crkve u Milima, kao i to da su Mandić, Kovačević-Kojić i Gavran u međuvremenu nesumnjivo dokazali opstojnost drugog franjevačkog samostana u samom Visokom. Nepoznavanje tih radova (detaljnije o njima i u nastavku), odrazilo se i na Ančičevo shvaćanje kronologije samostana i crkve u Milima. Tako su oni, prema njegovom mišljenju, tobože zbog obzira prema "heretičkom" okruženju izgrađeni u žurbi i skromno, pa su već 1407. godine morali biti proširivani. Za takvu tvrdnju danas više nema osnova.

¹⁴⁴ Datiranje krunidbe 1376. godinom Ančić je proglasio pogreškom Orbinija, a Tvrtkovo uzimanje imena Stefan Mirče ostavio je "zagonetnim". Vidi: M. Ančić, *Putanja Klatna*, 194, 198. Tvrdnju o krunidbi Tvrтка od strane "mitropolita manastira Mileševe i njegovih monaha" nije komentirao.

¹⁴⁵ Na to upućuje i autorov krajnji zaključak u kojem je i sam priznao da ipak nije uspio ništa posebno dokazati: "Je li se sve glede Ludovikova odobrenja dešavalo upravo onako kako to opisuje Orbinijev izvor, odnosno sam Orbini, ostaje ipak nepoznato, no ostaje nedvojbeno kako suština toga izlaganja nije u suprotnosti s onim što se daje razabrati iz drugih izvora". M. Ančić, *Putanja Klatna*, 199.

¹⁴⁶ Vidi: Maja Lovrenović, *Crkva svetog Mihovila na Bobovcu*. u: *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića*. (ur. Marko Karama-

Lovrenovićeva se također suprostavila ranijoj Anđelićevoj tvrdnji o dvije gotičke crkve u Milima, smatrajući da se tu ipak "radi o tlocrtu tipične srednjoeuropske gotičke crkve "dvoranskog" karaktera, a ono što se čini dvjema crkvama mogu biti jedino dvije faze gradnje integralnog projekta".¹⁴⁷ Ta je crkva, kako je naglasila, svojim odlikama vrlo slična istodobnim dvoranskim crkvama u današnjoj Sloveniji, hrvatskom Zagorju i Slavoniji. Stoga je pretpostavila da je taj tip arhitekture u Bosnu mogao doći posredstvom veza bosanskih vladara s tamošnjim grofovima Celjskim.¹⁴⁸

U posljednje vrijeme povjesničar **Dubravko Lovrenović** raspravljao je na znatno široj osnovi o krunidbi kralja Tvrtka I., dokazujući da se on u poziciji vladara-samodržca dao okruniti bosanskom krunom samo u Milima, a do sada zapostavljenom pitanju koronatora, ponudio je uvjerljivo rješenje u djedu Crkve bosanske.¹⁴⁹ Lovrenovićev rad predstavlja do sada najzaokruženiji prilog rješavanju tog važnog događaja bosanskog srednjovjekovlja, iako autor upravo kod polaznog problema – pita-

tić), Sarajevo: Franjevačka Teologija – Fojnica: Franjevački samostan, 2000., 112-113. Istu kronologiju izgradnje i adaptacije grobne kapela predložio je svojevremeno još sam Pavao Anđelić. Vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 98.

¹⁴⁷ Vidi: M. Lovrenović, *Crkva svetog Mihovila*, 115. Na takav je zaključak već upućivala jasna, ali do sada neuočena okolnost da je cijeli zid ranije romaničke građevine većim dijelom integriran u južni zid gotičke crkve. Uostalom, vidjeli smo da je Anđelić kasnije i sam zastupao mišljenje o samo jednoj gotičkoj crkvi.

¹⁴⁸ Vidi: M. Lovrenović, *Crkva svetog Mihovila* 115-116. U istom zborniku objavljen je i prilog povjesničarke umjetnosti Planinke Mikulić o franjevačkim samostanima u Bosni kao centrima kulture na prijelomu 15. stoljeća, no po pitanju sv. Nikole ona nije rekla ništa novo. Vidi: Planinka Mikulić, *Franjevački samostani kao centri kulture na prijelomu 15. stoljeća*. u: *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića*. (ur. Marko Karamatić), Sarajevo: Franjevačka Teologija – Fojnica: Franjevački samostan, 2000., 85-107.

¹⁴⁹ Vidi: D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne*, 227-287. Svoje mišljenje autor je potkrijepio novim tumačenjem podataka iz povelje Tvrtka I. (1378.), po kojem je on bio okrunjen još prije nego što je otišao u srpsku zemlju, čime je isključio mogućnost njegove druge krunidbe u Srbiji. Inače, mogućnost Tvrtkove krunidbe od strane djeda Crkve bosanske prvi je iznio Marko Perojević, ali je to odmah i odbacio. Vidi: M. Perojević, *Kralj Stjepan Tvrtko I.*, 315. Prije Lovrenovića, istu je tezu zastupao Mirko Vidović, no bez valjanih dokaza i stvarnog poznavanja problema. Vidi: Mirko Vidović, *Kulin ban i Bosna*. Zagreb: Zlatko Tomičić, Knjižnica povijesti, knj. 1, 1993., 50-51. Isto je ponovio i u prerađenom izdanju iste knjige. Vidi: Mirko Vidović, *Ban Kulin i krstjanska Bosna*. Sarajevo - Livno: Hrvatsko kulturno društvo Napredak Sarajevo, Matica hrvatska Ogranak u Livnu, Hrvatski iranski korijeni – IV, 2001., 134-136.

nja mjesta krunidbe, nije rekao ništa novo, nego samo ponovio dotadašnje rezultate historiografije.¹⁵⁰

U komentarima svoje vrijedne "Karte srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine" (2001.) **fra Andrija Zirdum** naveo je dva samostana na visočkom području – sv. Nikole u Milima, kao i onaj u Podvisokom, ali je slično kao i Gavran smatrao da su oba samostana kontinuirano postojala sve do kraja 17. stoljeća.¹⁵¹

Na kraju ovog pregleda recimo i to da je **Dubravko Lovrenović** još za vrijeme svoga mandata kao zamjenik ministra obrazovanja, nauke, kulture i sporta Bosne i Hercegovine pokrenuo inicijativu za izmještanje trase lokalnog puta za selo Muliće koji prelazi preko jednog dijela ruševina u Arnautovićima. Vlada federacije Bosne i Hercegovine dala je pozitivno rješenje na predloženi projekt i odobrila financijska sredstva, pa se očekuje i njegovo izvršenje.¹⁵² ■

¹⁵⁰ Vidi: D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne*, 228-230. Lovrenovićev je rad ustvari modificirani izvod iz njegove doktorske disertacije obranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1999. godine. U vrijeme završavanja ovog rada još uvijek nije bila objavljena, tako da je nisam uzeo u obzir.

¹⁵¹ Vidi: Andrija Zirdum, *Karta srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: *Bosna franciscana*, Franjevačka teologija Sarajevo, 2001; god. IX, br. 15; 195-196.

¹⁵² Na taj podatak skrenuo mi je pozornost prof. Leonard Valenta, što mi je kasnije potvrdio i sam dr. Lovrenović, na čemu im se ovom prigodom najljepše zahvaljujem. Odluka Vlade Federacije BiH objavljena je na web adresi: <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/odluke/27%20hrv.htm> (21.04. 2004.).

THE FRANCISCAN ST. NICOLAS' CHURCH AND MONASTERY
IN THE MEDIEVAL TOWN OF MILI
(i.e. ARNAUTOVIĆI NEAR VISOKO)

*A critical overview on archeological and historical
research conducted so far*

Dejan Zadro

Summary

Carl Patsch, the curator of the Land's Museum in Sarajevo, conducted in 1909 – 1910 a thorough archeological research of the locality of Zidine in the village Arnautovići nr. Visoko (Central Bosnia). He discovered significant remains of several medieval sacral complexes with a nearby necropolis. The results of these excavations were never published integrally while the valuable archeological findings were stored rather neglectfully into the museum depots.

It was only after the WW II that interest was shown again by local archeologists and historians for this almost forgotten locality, recognizing its true significance for the medieval era of Bosnian history. It was only then that some of the objects found previously by Carl Patsch were identified.

Original documentation on Patsch's excavations was found only recently among the documents contained in his Munich legacy (Bayerisches Hauptstaatsarchiv: "Südst.-Institut Nachlaß Patsch"). In this work, the author offers a critical review of the overall results of historical and archeological research of Arnautovići conducted so far.

In conclusion of his paper, the author draws our attention to some of open questions that require additional study, e.g., course of Patsch's first excavation and participation of other employees of the Land's Museum, precise identification of archeological findings (jewelry, ceramics, stone plastic, etc.), reconstruction of the grave of Bosnian King Tvrtko I., and problem of renaming of settlements in the area of Arnautovići relating the issue of the site of coronation of Bosnian kings, as well as relocation of the Monastery of St. Nicolas from Mili to Visoko.□

UDK 322 (497.6) "1878/1918"

23 (497.6) "1878/1918"

Izvorni naučni rad

BENJAMIN KÁLLAY I VRHBOSANSKI NADBISKUP JOSIP STADLER. PROBLEMI KATOLICIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Zoran Grijak

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Abstract: The author analyses the attitude of Austro-Hungarian authorities in Bosnia and Herzegovina to its Catholic Church in the context of confessional policy of their joint Minister of Finance B. Kallay. The author has found that the reliance of Austro-Hungarian authorities on Muslim landlords (beys), and great influence of Hungarians on the circumstances in Bosnia and Herzegovina caused anger among the highest Catholic dignitaries in the country epitomized in Archbishop Stadler who expected to see a more favorable status for the Catholic Church and population after the annexation of BiH by the Monarchy. The fact that Austro-Hungarian authorities relied on Muslims, reflected in their strong reaction when Muslims converted to Catholicism and in strict legislation on the issue of conversion, the author explains by their efforts not to disturb the fragile ethnic and confessional balance, as well as by the interest to secure a long-term presence of the Monarchy in Bosnia and Herzegovina. The author corroborates her theses with some less known documents.

Key words: Austro-Hungarian Monarchy, Bosnia and Herzegovina, J. Stadler, B. Kallay, Catholicism

Abstrakt: Autor u članku analizira odnos austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini prema Katoličkoj crkvi u kontekstu konfesionalne politike zajedničkog ministra financija B. Kallaya. Utvrdio je da su oslonac austrougarskih vlasti na muslimanski veleposjednički (begovski) sloj i veliki

utjecaj Mađara na prilike u Bosni i Hercegovini izazvali ogorčenje kod najvišeg katoličkog velikodostojnika u zemlji nadbiskupa Stadlera, koji je očekivao da će se uvrštavanje Bosne i Hercegovine u sklop Monarhije bitnije odraziti na položaj Katoličke crkve i katoličkog stanovništva. Oslonac austrougarskih vlasti na muslimane, koji se očitovao i u oštrom reagiranju vlasti prilikom konverzija muslimana na katolicizam i rigoroznom reguliranju zakonskih propisa s tim u vezi, autor objašnjava njihovim nastojanjem da se ne poremeti osjetljiva nacionalna i konfesionalna ravnoteža, ali i interesima dugoročnije prisutnosti Monarhije u Bosni i Hercegovini. Svoje teze potkrepljuje nekim manje poznatim dokumentima s tim u vezi.

Ključne riječi: *Austro-Ugarska Monarhija, Bosna i Hercegovina, J. Stadler, B. Kállay, katolicizam*

“Bosnische Frage braucht aber jetzt nur eines: sachliche Beurtheilung”¹

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. kulturne i socijalne težnje pojedinih etničkih zajednica mogle su se promicati samo putem njihovih vjerskih i kulturnih organizacija. Austrougarske vlasti nisu mijenjale takvo stanje sve do prvoga desetljeća XX. stoljeća, kada dopuštaju osnivanje političkih stranaka. Uzimajući u obzir snažan utjecaj vjerskih zajednica na život bosanskohercegovačkog pučanstva odmah su poduzele mjere za uspostavljanje kontrole nad djelovanjem vjerskih institucija. S dolaskom Benjamina Kállaya na položaj zajedničkog ministra financija oblikuje se austrougarska politika prema Bosni i Hercegovini, koja će se održati sve do propasti Monarhije 1918. godine.²

¹ *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien*, von einem Ungarn [B. Kállay], Beč, 1900., 126.

² B. Kállay (Nagykállo, 22. XII. 1839.-Beč, 13. VII. 1903.) još je kao mladić naučio srpski, ruski i turski jezik. J. Andrassy je kao ministar predsjednik postigao da Kállay kao dvadesetdevetogodišnjak bude imenovan generalnim konzulom u Beogradu (1869.-1875.), što je, s obzirom na Kállayeve godine predstavljalo izuzetak u diplomatskoj praksi Monarhije. Tijekom boravka u Srbiji Kállay zamjećuje ruski utjecaj u toj zemlji te o tome izvješćuje Beč. Na mađarskom je objavio knjigu o povijesti srpskog ustanka, koja postoji i u njemačkom prijevodu, *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807-1810*, Beč, 1910. i knjigu o srpskoj povijesti, *Geschichte der Serben*, Budapest, Wien, Leipzig, 1878. koja je uskoro prevedena na srpski jezik, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1882.) Od ostalih njegovih djela posebice valja izdvojiti *Die Orientpolitik Rußlands (1878.)*. Nakon povratka u Budimpeštu brani Andrassyjeve ideje o opravdanosti zauzeća Bosne i Hercegovine, protiv kojega je bilo

B. Kállay za građanskog doglavnika (civilnog adlatusa) najprije postavlja banatskog veleposjednika Fedora Nikolića. Njegovim izborom vlasti su težile pridobiti vodeće slojeve srpskog građanstva. Ta očekivanja nisu se ispunila, jer su srpski nacionalistički krugovi u Bosni i Hercegovini težili prema pridruženju Bosne i Hercegovine Srbiji, a osim toga nikada nisu prihvatili Nikolića, ne samo zbog položaja koji je zauzimao, nego i zbog njegova mentaliteta ugarskog Srbina, koji im je bio stran. Doživljavali su ga više kao predstavnika vlasti, a ne kao pripadnika svoje zajednice.³ Austro-ugarske vlasti ubrzo su napustile srpski, kao i raniji hrvatski politički smjer u bosanskohercegovačkoj upravi, koji je završio krajem 1878. uklanjanjem generala Josipa Filipovića iz Bosne i Hercegovine. Barun Nikolić odlazi iz Bosne i Hercegovine 1886. godine, a B. Kállay počinje provoditi politiku onemogućavanja institucionalizacije hrvatskog i srpskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini, težeći stvoriti bošnjačku naciju kao protutežu hrvatskoj i srpskoj. Premda je ideologija bošnjaštva bila promicana od dijela bosanskih franjevaca, napose od strane fra Antuna Kneževića,⁴ hrvat-

mađarsko javno mnijenje i mnogi ugarski političari. 10. IV. 1877. Franji Josipu I. predao je memorandum u kojem je izložio svoje ideje o upravi Monarhije u Bosni i Hercegovini. Godine 1878. zastupnik je Monarhije u međunarodnoj istočnorumelijskoj komisiji u Plovdivu, a 4. IX. 1878. postavljen je za prvoga odjelnog predstojnika u Ministarstvu vanjskih poslova. Od 1882. do 1903. kao zajednički ministar financija Austro-Ugarske Monarhije upravlja Bosnom i Hercegovinom Vidi: *Meyers Lexikon*, sv. VI., Leipzig, 1927., 877.; L. Thallóczy, *Benjamin von Kállay, Gedenkrede*, Budimpešta, 1909.; Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 – 1903)*, Sarajevo 1987.

³ A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni i Hercegovini u vrijeme režima Benjamina Kallaya*, I. dio, (1882.-1896.), Osijek, 1940., 47.

⁴ A. Knežević oblikovao je svoju viziju rješenja političkog položaja Bosne i Hercegovine još prije austrougarskog zauzeća Bosne i Hercegovine. Inzistirao je na bošnjaštvu kao nacionalnoj kategoriji, koja bi obuhvaćala sve tri konfesionalne grupacije i na političkoj autonomiji Bosne i Hercegovine. Bio je protiv austrougarske okupacije, kao i protiv mogućeg pripojenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, odnosno Srbiji. Ipak, kada je donijeta odluka o austrougarskoj okupaciji, nije držao da joj se treba suprotstavljati, jer je uspostavu nove vlasti smatrao manjim zlom od postojeće turske. Prema novoj vlasti postupno je oblikovao pozitivan stav, smatrajući da će ona Bosnu i Hercegovinu dovesti do pune samostalnosti i politički je osnažiti. Vidi: Slavko Anto Kovačić, *Antun Knežević. Njegovi pogledi na povijest Bosne i njezine probleme u drugoj polovici 19. stoljeća*, Sarajevo, 1976.; Isti, *Pogledi fra Antuna Kneževića na odnos Bosne prema Ugarskoj i Austro-Ugarskoj, Nova et vetera (dalje NeV)*, (Sarajevo), XXVIII/1878., 208.; J. Džambo, *Bosanski franjevci i austrougarska okupacija BiH, NeV*, XXXI/1981., 101.-103.; M. Karamatić, *Franjevci Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo, 1992., 41.-42.

sko pučanstvo nije ju prihvatilo, jer kod njega u to vrijeme još uvijek dominira katolički vjerski osjećaj. Među bosanskim franjevcima uz bošnjačku postojala je i jugoslavistička grupa, okupljena oko *Glasnika jugoslavenskih franjevaca* (1877.). Tek sredinom devedesetih godina kod bosanskih franjevaca bošnjaštvo i jugoslavenstvo uzmiču pred hrvatskim nacionalnim osjećajem, o čemu svjedoči i promjena naslova *Glasnika jugoslavenskih franjevaca* u *Franjevački glasnik* 1895. godine. U Hercegovini je razvoj nacionalne svijesti bio brži i neposredniji. Uz pomoć biskupa fra Paškala Buconjića don Frano Miličević promovirao je pravaške ideje u novinama *Hercegovački bosiljak* (1883.-1884.); *Novi hercegovački bosiljak* (1884.-1885.), *Glas Hercegovca* (1885.-1896.) i *Osvit* (1898.-1907.).⁵

Srpskom pučanstvu bošnjaštvo je bilo još više strano nego hrvatskom, jer kod nje ga, pod utjecajem Srpske pravoslavne crkve (dalje: SPC), ranije dolazi do oblikovanja srpskog nacionalnog identiteta. Zemaljska vlada u Sarajevu pozorno je pratila srpski tisak koji se iz Novog Sada i Beograda širio po Bosni i Hercegovini, u kojem se kritiziraju austrougarske vlasti i promiču velikosrpska stajališta. Dakle, promicanje bošnjačke orijentacije od strane zajedničkog ministra financija B. Kállaya nije moglo naići na prihvaćanje kod hrvatskog pučanstva, kod kojega još uvijek uz bošnjaštvo i jugoslavenstvo dominira konfesionalni moment i kod srpskog pučanstva, koje se već sasvim jasno nacionalno identificira. Bošnjaštvo je bilo napose usmjereno prema muslimanima i to prema muslimanskim veleposjedničkim krugovima, a bilo je povezano s Kállayevim planovima o vezivanju Bosne i Hercegovine uz Austro-Ugarsku Monarhiju s osloncem na ekonomski moćni begovski sloj. Uvjeti za tu suradnju s muslimanske strane bili su stvoreni kada su austrougarske vlasti odlučile održati zatečeno stanje u agrarnim odnosima, koji su predstavljali najvažnije socijalno pitanje u Bosni i Hercegovini. Ideolog bošnjačke i mađarofilске orijentacije među muslimanima u Bosni i Hercegovini postao je bivši gradonačelnik Sarajeva Mehmed beg Kapetanović Ljubušak,⁶ koji je

⁵ Vidi o tomu opširnije: Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*, *Povijesno-teološki prikaz*, Mostar, 1994., 208.-209.

⁶ Mehmed beg Kapetanović Ljubušak (Vitina, 19. XII. 1839.-Sarajevo, 29. VII. 1902.) Bavio se proučavanjem kulturne povijesti bosanskohercegovačkih muslimana. Znao je turski, arapski i perzijski jezik, prikupljao je usmenu predaju muslimana i prvi je započeo onomastička istraživanja u Bosni i Hercegovini. Bio je gradonačelnik Sarajeva, zastupnik u turskom parlamentu, a poslije austrougarskog zauzeća opet sarajevski gradonačelnik. Sudjelovao je u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Kada je Josip Sertić postavljen na čelo sarajevskog magistrata general Josip Filipović poslao ga je da upita fra Grgu Martića kako se usudio na listu kandidata za magistrat staviti Mehmed bega Kapetanović Ljubušaka kada je ovaj predvodio vojsku protiv njega u Busovači i Klokotima. Fra Grga Martić, *Zapamćenja (1829.-1878.)*, Zagreb, 1906., 105. O ugledu koji je Kapetanović kasnije uživao svjedoči

u cilju promicanja ideje o muslimanima kao posebnom narodu, a zatim kao posebnoj bošnjačkoj naciji, izdao dvije propagandne brošure - *Što misle muhamedanci u Bosni*, (Sarajevo, 1886.); *Budućnost ili napredak muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo, 1893.).⁷ Godine 1891. Ljubušak je pokrenuo i poseban list *Bošnjak*.⁸ Brošuru *Što misle muhamedanci u Bosni*, Ljubušak je objavio u povodu teksta *Bosnische Gegenwart und nächste Zukunft*, koji je nepoznati autor objavio u Leipzigu 1886., iznoseći tezu da su muslimani neprijatelji Austrije, te da se nadaju da će se Bosna vratiti pod osmansku upravu. Nasuprot navedenoj tezi, Ljubušak iznosi tvrdnju o lojalnosti bosanskohercegovačkih muslimana austrougarskim vlastima, utemeljujući tu tvrdnju na *Kura'nu*, prema kojem različita vjerska pripadnost podanika i vladara nisu prepreka za obavljanje podaničkih obveza. Razlikujući vjerski i nacionalni moment kod muslimana, Ljubušak u brošuri *Što misle muhamedanci u Bosni* promiče stajalište da bosanskohercegovački muslimani nisu samo vjerska, nego i etnička zajednica, dok u brošuri *Budućnost ili napredak muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* njegovo mišljenje evoluiru u tvrdnju o bosanskoj narodnosti muslimana kao posebnom ogranku južnoslavenske zajednice. Glede pripadnosti Hrvata i Srba i odnosa muslimana prema njima, Ljubušak je ustvrdio da su ogranci istog naroda kojemu pripadaju i muslimani: "Što se tiče Hrvata i Srba, to su ogranci jugoslavenskog viteškog naroda, kao što smo i mi isto jedan ogranak, te se na prvome mjestu nalazimo."⁹ Svjedočanstvo o Ljubušakovom uvjerenju da se muslimani u potrazi za političkim osloncem ne trebaju okrenuti prema Hrvatima i Srbima, nego prema Mađarima pruža sljedeća rečenica: "Mađari (Ugri) to je starodrevni viteški istočni narod, koji je od vajkada muslimanima srodni i

činjenica da je bio jedini beg kojemu su austrougarske vlasti dopustile uporabu plemićkog naslova (*von Vitina*). Radi promicanja ideje o bošnjačkoj naciji pokrenuo je list *Bošnjak* (1891.). Vidi: *Hrvatski leksikon*, sv. I, Zagreb, 1996., 568.

⁷ O drugoj Kapetanovićevoj brošuri Zemaljska vlada u Sarajevu obavijestila je Zajedničko ministarstvo financija u izvještaju od 2. II. 1893. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, (dalje: ABH), Gemeinsames Finanzministerium, Präsidium des Bureau Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina, (dalje: GFM, Präs. BH), sign. 91/1893.

⁸ Institut za književnost u Sarajevu objavio je 1992. *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanović Ljubušaku*, u ediciji *Zbornici*, knjiga X. U tom je zborniku objavljeno nekoliko radova o Ljubušakovim nacionalno-političkim shvaćanjima. Vidi: Rašid Durić, Ljubušakovo djelo u političkom i kulturnom saobražavanju muslimanskog sa južnoslavenskim etnosom, n. dj., 125.-135.; Mustafa Imamović, List *Bošnjak* i pitanje nacionalne identifikacije muslimana, n. dj., 137.-161.

⁹ Mehmed beg Kapetanović Ljubušak, *Budućnost ili napredak muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1893., 13.

glavni prijatelj.”¹⁰ Ovdje valja naglasiti da Ljubušakova konstatacija o prijateljstvu muslimana i Mađara nije bila bez osnova. Dovoljno je prisjetiti se filoturskog raspoloženja mađarske javnosti i velikog dijela mađarskih političara u vrijeme bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1878). Zemaljska vlada u Sarajevu obratila je veliku pozornost Ljubušakovoj brošuri.¹¹ O tomu svjedoči izvješće zemaljskog poglavara Johanna Appela Zajedničkom ministarstvu financija, iz kojega se vidi da je rukopis Ljubušakovog djela naišao na pozitivan prijem kod austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini. Kao smisao djela navodi se nastojanjima vlasti počudna Ljubušakova želja da muslimansko pučanstvo u Bosni i Hercegovini izvuče iz pasivnosti i otvori prema suradnji s pripadnicima drugih konfesija i austrougarskim vlastima i navede ga da, u interesu vlastitog napretka, razvije rodoljubni osjećaj prema domovini, odnosno Monarhiji u kojoj se ova našla, i sudjeluje u modernim gospodarskim i kulturnim prilikama, koje je donijela uklopljenost Bosne i Hercegovine u Monarhiju.¹² Nakon temeljite analize Ljubušakova rukopisa zemaljski poglavar Appel zauzeo je stajalište da, s obzirom na opća politička stajališta koja Monarhija promiče u Bosni i Hercegovini, ne postoje nikakve bojazni da bi mogao imati negativne posljedice, te stoga treba dopustiti njegovo objavljivanje u formi brošure.¹³

¹⁰ Isto, 12.

¹¹ Bericht der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 27. Jänner 1893 Nr. 110. reservat (povjerljivo, op. Z. G.) an das hohe k. und k. Gemeinsame Ministerium (über die Absicht des Mehmed beg Kapetanović eine Brochüre “Budučnost Muhamedovaca” herauszugeben., ABH, GFM, Präs. BH, sign. 91/1893. Dokument je na pisanoj gotici kao i sveukupna korespondencija austrougarskih službenika koja se citira u ovome radu. S gotice transkribirao Zoran Grijak.

¹² Wie der Inhalt dieses Manuscriptes entnehmen läßt, tritt Kapetanović in freimütigsten Weise mit dem Mahnrufen seine Glaubensgenossen hervor, sie mögen im Interesse ihres Fortschrittes auf culturellen und volkswirkschaftlichen Gebiete die Passivität, in der ein Theil der Mohanedaner aus gründen kleinlichem Bedenken und Erwägungen noch immer verhaart abschütteln, sich die Verhältnisse, welche dem Fortschritte gegenwärtig ein einmals früher günstig sind nutzbar machen, ihre Kinder der günstigen Ausbildung theilhaftig werden lassen, und ihrer patriotischen Pflicht gemaß gleich ihren Brüdern der der anderen Confessionen den Wettbeverb auf dem Gebiete der fortschreitenden Entwicklung des Vaterlands durch zielbewußtes und verständnißvolles Handeln aufnehmen und Auffassungen die die geistige Indolenz bekunden in den Kreisen der Mitbürger mit Rath und That bekämpfen. Isto.

¹³ “Dagegen den Inhalt der Veröffentlichung des vorliegenden Aufsatzes vom allgemeinen politischen Standpunkte keinerlei Bedenken obwalten, so gestattet sich die Landes-Regierung im Grunde des vorangeführten den ergebensten Antrag zu stellen: das hohe Ministerium gerufe nach Prüfung dessen Inhaltes die Landes- Regierung geneigtest zu ermächtigen, dem

Oslonac austrougarskih vlasti na muslimane i velik utjecaj ugarskih političara na prilike u Bosni i Hercegovini na hrvatskoj su strani izazvali gorčinu.¹⁴ Izrazi hrvatskog nezadovoljstva bošnjačkom nacionalnom politikom austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini bili su posebice snažni u veljači 1892. godine. Austrijsko ministarstvo unutarnjih poslova je, nakon primitka izvješća okružnog predstojnika iz Zadra, da je u *Katoličkoj Dalmaciji* objavljen članak pod naslovom "O Bošnjaku i Bošnjakovićima", pribjeglo zabrani, odnosno primjenilo je cenzuru.¹⁵ Zabrana očevitno nije urodila očekivanim plodom, jer se uskoro u *Katoličkoj Dalmaciji* pojavio novi članak pod naslovom "Na Bošnjaka lista nije jedan čača",¹⁶ kojim se otvoreno sugerirala povezanost uredništva lista *Bošnjak* s austrougarskim vlastima. U članku se kritizira pisanje *Bošnjaka*, a austrougarskim vlastima upućuje prigovor da politiku u Bosni vode Nijemci Mađari i Srbi. Pisac izvješća zaključio je da *Katolička Dalmacija* tim člankom ne potiče samo na mržnju prema austrougarskim vlastima u Bosni i Hercegovini, nego pobuđuje i mržnju između pripadnika pojedinih religija i nacija.¹⁷

Kapetanović die erbetene Bewilligung zur Publizi[e]rung dieses eines Aufsatzes in Broshürenform ertheilen zu dürfen." Isto.

¹⁴ O zanemarivanju katoličkog pučanstva od strane austro-ugarskih vlasti vidi: L. W. Südland [Ivo Pilar], *Južnoslavensko pitanje*, Beč, 1918., 156. Pilar čak iznosi tezu da je utjecaj katolika, premda su bili najmalobrojniji, bio manji nego što im je objektivno trebao pripasti. Takvu situaciju tumači kao posljedicu pogrešne politike Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini, proizišle iz dubokog nerazumijevanja bosanskohercegovačkih prilika, napose za održanje Monarhije opasnih političkih težnji pravoslavnog pučanstva.

¹⁵ Vidi: Einsichts Akt des k. [u.] k. Ministeriums des Inneren Zl. 38. Betreffend den Bericht der K. [u.] k. Sta[a]tshalterei in Zara d. d. 1. Februar 1892, No. 515/Pr. 10. Febr.[uar] 1892., ABH, GFM, Präs. BH, sign. 96/1892.

¹⁶ Službenik u ministarstvu unutarnjih poslova u Beču očevitno nije znao hrvatski jezik, pa je krivo prepisao naslov, kojega je smisao da list *Bošnjak*, kojega je u Sarajevu izdavao Mehmed beg Kapetanović, nema samo jednog čaču (oca), odnosno da iza njega ne stoje samo muslimanski veleposjednici, nego i "drugi otac", austrougarske vlasti. Vidi: K. [u.] K. des Inneren Zl. 37. (...) betreffend den Bericht der k. [u.] k. Sta[a]tshalterei in Zara d. d. 30. Jänner 1892. No. 478. (...) laut Bericht der k. [u.] k. Bezirkshauptmannes in Zara vom 28. Jänner 1892., Zl 36., Wien, 16. Februar 1892. ABH, GFM, Präs. BH, sign. 98/1892.

¹⁷ "Die Nummer 5 der derselbst erscheidenden Zeitschrift "Katolička Dalmacija" (...) mit den Worten "Na Bošnjaka lista nije jedan čača (...)" beginnenden und mit "a notis ad ignota fit demonstratio" (od onoga što je poznato ukazivati na nepoznato, op. Z. G.) endigenden Theiles des mit "O Bošnjaku i Bošnjakovićima" überschriebenen Artikels, in welchem anlässlich einer Kritik der Tendenz der Zeitschrift "Bošnjak" dadurch zum Haße wi[e]der die

Nezadovoljstvo držanjem novih vlasti prema katolicima u Bosni i Hercegovini bilo je prisutno i kod bosanskih franjevaca, koji su očekivali da će nakon zauzeća mogućnosti njihova djelovanja biti znatno šire i povoljnije. Fra Antun Knežević napisao je zagrebačkom kanoniku i uglednom povjesničaru Franji Račkome u studenome 1883. godine: "Svak vidi da smo u sasvim kritičnu položaju, osobito katolici su koji najviše stradaju (...) Mnogo više za narod mi smo mogli raditi za turske vlade."¹⁸ Kneževićovo pismo ipak svjedoči o tomu da su bosanskohercegovački franjevci upravu katoličke Monarhije doživljavali kao čimbenik sigurnosti i da su mogućnost nastojanja pravoslavnih u Bosni i Hercegovini i Rusije na Balkanu doživljavali kao najveću prijetnju.

Odlučne u namjeri da u Bosni i Hercegovini onemogućie razvoj nacionalnih pokreta austrougarske vlasti su počele vršiti razdiobu pučanstva prema vjeroispovijesti. Međutim, ni u provedbi politike na anacionalno-konfesionalnoj osnovi nisu bile dosljedne. O tomu napose svjedoči činjenica da je Zemaljska vlada, nakon odobrenja od strane Zajedničkog ministarstva financija, tajnim dekretom od 4. ožujka 1887. dopustila uporabu srpsko-pravoslavnog imena.¹⁹ O neravnopravnosti pripadnika drugih vjeroispovijesti s obzirom na isticanje nacionalnog imena svjedoči podatak da je katolička škola u Bosni i Hercegovini prvi put nazvana hrvatskom tek 1917. godine. O neiskrenosti austrougarskih vlasti prema katoličkom episkopatu, koji se opravdano žalio na nepoštivanje principa ravnopravnosti prilikom isticanja hrvatskih i srpskih simbola, zorno svjedoči odgovor zemaljskog poglavara Appela mostarsko-duvanjskom biskupu fra Paškalu Buconjiću,²⁰ u povodu biskupove tužbe Zemaljskoj vladi da su redar-

öster[reichisch]-ungarische Verwaltung in Bosnien und Herzegowina aufzuhetzen versucht wird, daß dieselbe beschuldigt wird, daß sie mit den Magyaren, Deutschen und Serben die Politik verfolge, nicht nur zwischen den Nationalitäten, sondern auch zwischen den einzelnen Religion - gesselschaften den Haß zu erregen und lebendig zu erhalten - mit Beschlag belegt wurde." Isto.

¹⁸ A. Knežević-Franji Račkomu, Jajce, 28. XI. 1883., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, (dalje: AHAZU) Ostavština Franje Račkoga, sign. XII-A, 299/7.

¹⁹ Vidi: ABH, Fond Zemaljske vlade (Landesregierug) (dalje:LR), sign. 291/1887.

²⁰ P. Buconjić (Drinovci, 2. IV. 1835.-Mostar, 8. XII. 1910.) Filozofsko-teološki studij završio je u Ferarri. Za svećenika je zaređen 1856. Od 1859. do 1867. predaje na generalnom učilištu franjevačkog reda u Rimu. Od 1874. do 1879. bio je profesor na gimnaziji u Širokom Brijegu i kustos hercegovačke franjevačke kustodije. Papa Lav XIII. imenovao ga je 18. I. 1880. naslovnim magedskim biskupom i apostolskim vikarom za Hercegovinu, a nakon obnove redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini imenovan je 18. XI. 1881. mostarsko-duvanjskim biskupom. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb, 1989., 402.-403.

stveni organi progonom i zatvaranjem mostarskih katolika, koji su 10. siječnja 1887. javno nosili hrvatske trobojne trake, učinili prijestup povrede časti. Biskup je upozorio Zemaljsku vladu da pravoslavnim Srbima vlasti dopuštaju isticati nacionalne simbole, te da su bosanskohercegovački Hrvati katolici dovedeni u neravnopravan položaj čime se narušava od strane vlasti proklamirana jednakopravnost.²¹

U odgovoru biskupu Buconjiću zemaljski poglavar Appel u cijelosti je osporio osnovanost biskupove optužbe ustvrdivši da Zemaljska vlada svima "(...) bez obzira na vjeru koju ispovjedaju (...), jednakom mjerom mjeri."²² Iz Appelova odgovora na tužbu biskupa Buconjića vidi se da su austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini pridržale za sebe pravo proizvoljne interpretacije, kada je nošenje nacionalnih simbola demonstracija koja izaziva pripadnike drugih vjerskih i nacionalnih zajednica i remeti javni mir i poredak, a kada to nije. Nedvojbeno je da ovakvi i slični odgovori najviših predstavnika austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini nisu mogli zadovoljiti katolički episkopat, te da su, bezuspješno prikrivajući protežiranje pravoslavaca od organa vlasti, ozbiljno narušavali ugled Monarhije kod najutjecajnijih hrvatskih predstavnika u Bosni i Hercegovini. Katolički velikodostojnici – vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler²³ i njegovi sufragani mostarsko-duvanjski biskup fra Paškal Buconjić i banjalučki biskup fra Marijan Marković - nisu mogli otkriti smisao politike protežiranja Srba i muslimana od strane austrougarskih vlasti, napose s obzirom na dugoročne intencije Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini i na Balkanu. Naime, takva je politika štetila održanju Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Srbi su težili prema destrukciji Monarhije i političkom udruživanju Srba u Monarhiji i Bosni i Hercegovini s onima u Kraljevini Srbiji, a muslimani, koji nisu napustili nadu u povratak pod osmansku

²¹ ABH, LR, sign. 126/1887. Neprotokolirani prijepis nalazi se i u Arhivu biskupskog ordinarijata u Mostaru.

²² Isto.

²³ J. Stadler (Brod na Savi/Slavonski Brod/, 24. I. 1843.-Sarajevo, 8. XII. 1918.) Za svećenika je zaređen u Rimu 1868. Od 1869. predaje fundamentalnu teologiju na Nadbiskupskom liceju u Zagrebu, a od 1874. fundamentalnu teologiju i ontologiju na Bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1877. do 1881. bio je dekan Bogoslovnog fakulteta. Napisao je prvi filozofsko-teološki kompendij na hrvatskom jeziku. Kada je u Bosni i Hercegovini 1881. obnovljena redovita hijerarhija imenovan je prvim vrhbosanskim nadbiskupom. Stadlerovo djelovanje do izbora za nadbiskupa istražio sam u magistarskim radu *Josip Stadler do ustoličenja za vrhbosanskog nadbiskupa 1882.*, pohranjenom u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a njegovo djelovanje u Bosni i Hercegovini u knjizi *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., nastaloj na temelju istoimene disertacije.

vlast, težili su ostvariti autonomni položaj Bosne i Hercegovine u okviru Osmanskog carstva, odnosno u okviru Austro-Ugarske Monarhije, nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine.

Izraze nezadovoljstva bosanskohercegovačkih Hrvata politikom austrougarskih vlasti nalazimo, premda rijetko, i u vjerskom tisku, napose u glasilu vrhbosanskog ordinarijata *Vrhbosna* (do 1887. *Srce Isusovo*), dok su se franjevačka glasila uzdržavala od iznošenja političkih stajališta. Jedan od prvih priloga takvog sadržaja u *Vrhbosni*, koji svjedoči o velikom ogorčenju hrvatskog pučanstva politikom austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini, ali i šire, nalazi se u pjesmi pod naslovom "Ideja za život" iz 1892., u kojoj se iznosi misao da su se Hrvati odrekli svojih prava i sloboda u korist drugih naroda, koji su ih zatim sputali okovima, te im preostaje jedino da sami sebe spase.²⁴ Zemaljska vlada u Sarajevu odmah je na navedenu pjesmu primijenila cenzuru. U razgovoru s predstavnicima vlasti uredništvo *Vrhbosne* nije moglo osporiti navedene prigovore, te je primjenu cenzure na navedenu pjesmu moralo ocijeniti kao "opravdanu".²⁵ Pjesma "Ideja za život" imala je jasnu političku poruku. Kritizirala je politiku austrougarskih vlasti prema Monarhiji vjernim Hrvatima, te nije nikakvo čudo da se našla na udaru cenzure. Međutim, cenzura je na *Vrhbosnu* često primjenjivana potpuno bezrazložno, i na sam spomen hrvatskog imena, proizvoljnom odlukom pojedinih službenika odjela za cenzuru pri Zemaljskoj vladi, te se nadbiskup Stadler s tim u vezi 17. svibnja 1894. obratio zemaljskom poglavaru Appelu. Najprije je upozorio na činjenicu da je *Vrhbosna* zbog visoke kvalitete svojih priloga vrlo popularna i izvan Bosne i Hercegovine, u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri, južnoj Ugarskoj, Štajerskoj i Kranjskoj. Za cenzuru, koja se ranije na list primjenjivala jedanput do dvaput godišnje, a u posljednje vrijeme gotovo na svaki broj, ustvrdio je da je bezrazložna, jer se uglavnom primjenjuje na tekstove koji se odnose na katolički nauk ili na povijesne činjenice o kojima govori svaka povijesna knjiga. Prigovorio je vlastima da prema pravoslav-

²⁴ *Vrhbosna*, 1892, br 19. (1. X. 1892.)

²⁵ Govoreći o razlozima primjene cenzure na pjesmu "Ideja za život", zemaljski poglavar J. Appel je, u pismu upućenom zajedničkom ministru financija B. Kállayu 5. X. 1892., ustvrdio sljedeće: "Dieses Gedicht ist nach Inhalt und Tendenz ein Hochpolitisches und konnte es nur verwundern, daß die Redaktion der *Vrhbosna* einen solchen Aufsatz, der sich mit dem von diesem kirchlichen Blatte seinerzeit unterbreiteten und von hieraus auch genehmigten Programme absolut nicht vereinbaren läßt, doch in das Blatt aufzunehmen versuchte. Nach eingezogenen Informationen soll übrigens die Redaktions von vorneherein darauf gefaßt gewesen sien, daß die Präventivcensur dieses Poëm (danas bez prijeglasa, op. Z. G.) beanstanden werde. Gelegentlich der aus Anlaß dieser Inhibi[e]rung gepflogenen Rücksprache hat die Redaktion ohne weiters zugegeben, daß diese Maßregel begründet sei." ABH, GFM, Präs. BH, sign. 700/1892.

cima i muslimanima ne postupaju na sličan način. Smatrao je sasvim neopravdanim i brisanje riječi "Hrvati", "hrvatski" i njihove izvedenice, jer su čitatelji *Vrhbosne* pretežitim dijelom Hrvati, pa se spominjanjem hrvatskog imena nikoga ne vrijeđa. Brisanje hrvatskog imena iz *Vrhbosne* Stadleru se činilo posebice čudnim zbog toga što se u političkim listovima to nije činilo, a čini se u vjerskom listu kakav je *Vrhbosna*, za koji je ustvrdio da mu zadaća nije raspravljati o hrvatstvu i državnopravnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine, pa stoga to i ne radi.²⁶

U nemogućnosti da svoje nacionalne težnje ostvare osnivanjem političkih društava i ustanova, Hrvati u Bosni i Hercegovini poduzeli su inicijativu okupljanja na vjerskoj i kuturnoj osnovi. Važnu ulogu u buđenju nacionalne svijesti imala su pjevačka društva. Ona su također nailazila na otpor vlasti glede isticanja nacionalnog imena. U prvo vrijeme u njihov je naziv mogao biti uvršten samo zemljopisni pojam kao na primjer "Vlašić" i "Trebević". Izbor imena hrvatske povijesne ličnosti bio je zabranjen, ako je njezino ime asociiralo na integraciju Bosne i Hercegovine sa širim hrvatskim područjem. Austrougarske su vlasti posebice obraćale pozornost proslavama u čast povijesnih ličnosti koje su imale općehrvatski značaj, pažljivo prateći držanje bosanskohercegovačkih Hrvata na tim proslavama. Izvješća s tih proslava pokazuju da je kod hercegovačkih Hrvata ranije nego kod bosanskih došlo do razvoja hrvatske nacionalne svijesti. Zemaljski poglavar J. Appel poslao je 20. rujna 1890. zajedničkom ministru financija B. Kállayu izvješće u kojem je opisao sudjelovanje bosanskohercegovačkih Hrvata na svečanom otkrivanju spomenika fra Andriji Kačiću Miošiću u Makarskoj 26. kolovoza 1890. godine. Na proslavi su bili znatno manje zastupljeni bosanski Hrvati od hercegovačkih - uz 128 hercegovačkih Hrvata bila su samo dvojica bosanskih franjevac kao predstavnici provincije Bosne Srebrene.²⁷ U izvješću se navodi da su hrvatski "ekstremisti" (kroatische Ultra's), napose iz Starčevićeve stranke, iskoristili svečanost za političku demonstraciju, pri čemu je došlo i do ekscesa. U opisu držanja pravoslavnog (srpskog) pučanstva prema svečanosti Appel iznosi zanimljive zaključke. Ustvrdio je da su pravoslavci zauzeli odbojno držanje prema proslavi, premda su svjesni Kačićevih zasluga za nacionalnu književnost. Razlog takvom držanju pravoslavnih Appel nalazi u njihovoj pretpostavci, za koju je ustvrdio da se pokazala točnom, da će se Ka-

²⁶ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 91/1894.

²⁷ "An der Kačić-Feierlichkeit haben sich im Ganzen aus Bosnien Hercegovina etwa 130 Personen beteiligt; das Hauptcontingent stellen hiebei die Katholiken aus Mostar und den Bezirken Ljubuški und Stolac. Aus Sarajevo haben sich nach Makarska nur zwei Franziskaner begeben und lag deren Entsendung nach angeholten Informationen lediglich die Absicht zu Grunde, damit die bosnische Ordensprovinz bei der Denkmalenthüllungsfeier eines Mitgliedes des Franziskaner Ordens nicht unvertreten bleibe." ABH, GFM, Präs. BH, sign. 562/1890.

čićevoj proslavi dati hrvatsko nacionalno obilježje.²⁸ Appelovo objašnjenje razloga izostanka pravoslavaca s Kačićeve proslave iznimno je važno, jer svjedoči da on, unatoč tomu što je na položaju zemaljskog poglavara bio od 1882. do 1903., nije uočavao različitost hrvatske i srpske kulturne baštine. Naime, Andrija Kačić Miošić eminentna je osoba hrvatske kulturne baštine.

Sa sazrijevanjem nacionalne svijesti u širim slojevima hrvatskog pučanstva u Bosni i Hercegovini bili su sve češći pokušaji nazivanja pjevačkih društava hrvatskim imenima čemu su se austrougarske vlasti energično suprotstavljale. Posebice ih je uznemirio zahtjev mostarskog pjevačkog društva, kojim se tražila promjena imena u "Tomislav" ili "Hrvoje". Isticanje imena "Hrvoje" protumačile su kao asocijaciju na Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji je odlučno utjecao na tijek bosanske povijesti na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće. Bio je herceg splitski, veliki vojvoda bosanski, a zbog svojih stalnih borbi s ugarskim kraljem Žigmundom dobio je od napuljskog dvora i titulu. Vlastima je posebice nepoćudna bila činjenica da je tražio izuzeće hrvatskih zemalja ispod krune sv. Stjepana.²⁹ Preporučujući da uprave društava uzmu imena nekih povijesnih ličnosti - nekog bana, kralja ili vladara srednjovjekovne Bosne, ali samo pod uvjetom da im se vlast nije protezala na druge hrvatske krajeve, vlasti su nastojale potisnuti sve ono što je upućivalo na veze bosanskohercegovačkih Hrvata s Hrvatskom i potaknuti njegovanje domaćih bosanskih tradicija, odnosno integraciju hrvatskog pučanstva na bošnjačkoj nacionalnoj osnovi. Suočene sa upornim zahtjevima mostarskih Hrvata da im se pjevačko društvo nazove "Hrvoje" vlasti su ipak 1888. dopustile taj naziv. Promicanju hrvatskih nacionalnih težnji u početku je davao pečat Mostar. Za vrijeme proslave jubileja Hrvatske dioničke tiskare i glasila *Osvit*, u Mostaru je 2. i 3. travnja 1899. održan niz proslava na kojima su sudjelovali predstavnici političkih stranaka iz Hrvatske. Preko ministra B. Kállaya caru Franji Josipu I. upućen je brzoplet s izrazima najiskrenije odanosti, kojim su bosanskohercegovački Hrvati i pred carem manifestirali hrvatsku nacionalnu svijest, što je samo nekoliko godina ranije bilo nezamislivo.³⁰ Po primjeru Mostara slijedile su slične akcije u Sarajevu sa društvom *Trebević*, te u Travniku s društvom *Vlašić*. Važno je upozoriti na činjenicu da se nakon mostarske

²⁸ "Wie in Dalmatien, so haben sich auch in Bosnien Hercegowina die Orthodoxen, obwohl sie die Verdienste des Kačić für nationale Dichtkunst wohl anerkennen, gegen die Kačić-Festier ablehnend verhalten, indem sie von vorneherein die tatsächlich auch zugetroffen Vermutung hatten, daß diesem Feste ein kroatisch nationales Gepräge gegeben wird." Isto.

²⁹ O Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću vidi: Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb, 1902.; Ludwig Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig, 1914.; Isti, *Povijest Jajca*, Zagreb, 1916.

³⁰ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 1334/1897.; 1362/1892.

svečanosti težište političkog života bosanskohercegovačkih Hrvata premješta iz Mostara u Sarajevo. Međutim, za razliku od izrazito kompaktnog političkog držanja Hrvata u Mostaru, u Sarajevu su se očitovale različite koncepcije o budućem razvoju nacionalnog pokreta Hrvata u Bosni i Hercegovini. O tomu napose svjedoče događaji povezani s instalacijom (uvođenjem) zastave *Hrvatskog pjevačkog društva Trebević* u Sarajevu 2. lipnja 1900. godine. Prilikom razgovora o instalaciji zastave, koji su vođeni na izvanrednoj skupštini društva 22. srpnja 1899., razvila se oštra rasprava o načinu instalacije zastave. Utjecajni član društva odvjetnik Jozo Sunarić iznio je prijedlog da se instalacija zastave obavi kao društvena proslava bez katoličkog vjerskog obreda posvete, dok je kanonik vrhbosanskog kaptola Ivan Koščak zahtijevao vjerski obred posvete. Uz Sunarićev prijedlog, motiviran težnjom da se od *Trebevića* ne odbiju pripadnici islamske vjeroispovijesti, bio je predsjednik društva odvjetnik Nikola Mandić, te pretežiti dio hrvatske svjetovne inteligencije i franjevac. Prilikom glasovanja Sunarićev prijedlog prihvaćen je velikom većinom glasova i to aklamacijom. Svjetovni svećenici su, slijedeći upute nadbiskupa Stadlera, počeli demonstrativno napuštati društvo. Svečanost instalacije zastave održana je 2. lipnja 1900. uz nazočnost brojnih delegacija iz Banske Hrvatske, Dalmacije i Istre.

Bosanski laički katolički političari bili su svjesni svoje brojčane nemoći i nenaklonosti vladinih krugova, pa su se nadali ostvariti zadani cilj povezivanja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom uz pomoć muslimana, osjećajući se s njima povezani višestoljetnim zajedničkim životom. Smatrali su da vjera ne predstavlja barijeru međusobnom sporazumijevanju. Nadbiskup Stadler nije bio spreman na takvu žrtvu, jer je katolištvo smatrao bitnom odrednicom hrvatskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini. Najširi slojevi muslimanskog pučanstva bili su nacionalno neopredijeljeni, a zbog stalne propagande o Stadlerovom prozelitizmu uglavnom protukatolički raspoloženi, dok je pretežiti dio begova i aga surađivao sa Srbima u borbi za vjersko prosvjetnu autonomiju, koja je u odnosu prema austrougarskim vlastima imala izuzetno opozicijsko obilježje. Stadler je stoga smatrao da *Trebeviću* treba dati katolički značaj, pri čemu se ničim ne smiju vrijeđati vjerska čuvstva muslimana. Svjedočanstvo o tomu nalazimo u njegovom pismu Strossmayeru, koje ima karakter apologije, jer su ga protivnici pokušali oklevetati. Stadler pjevačko društvo *Trebević* nije smatrao ekskluzivnim hrvatskim društvom, ali da je smatrao da je sudjelovanje muslimana u njemu toliko neznačajno da mu ne treba davati višekonfesionalni, nego samo katolički značaj, što muslimanima, zbog pretežitog sudjelovanja katolika, ne bi trebalo smetati.³¹

³¹ J. Stadler-J. J. Strossmayeru, Sarajevo, 8. V. 1900., Arhiv Biskupskog ordinarijata u Đakovu, sign. 536/1900.

Glede ocjena o Stadlerovom poistovjećivanju hrvatstva i katolištva, valja upozoriti na činjenicu da je Stadler podržavao nastojanja oko razvijanja hrvatske nacionalne svijesti kod muslimana, ali da je smatrao da najprije treba razviti hrvatsku nacionalnu svijest kod još uvijek nedovoljno nacionalno svjesnih katolika.³² Slične argumente Stadler je naveo u pismu upravi *Trebevića*.³³

U pismu Strossmayeru Stadler je ustvrdio da su aferu s posvetom zastave pjevačkog društva *Trebević* izazvali službenici Zemaljske vlade, težeći iskoristiti katolike i muslimane protiv pravoslavaca. Ta tvrdnja nije bila bez osnova. Naime, pribojavajući se političkih nastojanja pravoslavaca za priključenjem Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji, austrougarske su vlasti težile stvaranju državotvornoga muslimansko-hrvatskog bloka. U cilju ostvarenja tog plana favorizirale su muslimane, kao većinski dio zamišljenog državotvornog bloka, te su oštro suzbijale svaki pokušaj afirmacije hrvatske nacionalne svijesti i katolicizma, koji su muslimani mogli shvatiti kao ugrožavanje svojih prava. Nadbiskup Stadler bio je skeptičan prema mogućnosti ostvarenja navedenog plana, držeći da bosanskohercegovački Hrvati ne smiju zatomljivati svoje vitalne političke, kulturne i gospodarske interese i žrtvovati ih nereálnim planovima austrougarskih vlasti. Da su ti planovi zaista bili nereálni svjedoči činjenica da su stvarani u jeku srpsko-muslimanske suradnje u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju, koja je imala sva obilježja političke suradnje, a u odnosu prema austrougarskim vlastima bila je oporbenog značaja. Suočene sa Stadlerovom nespremnosću da slijedi njihove političke zamisli, austrougarske su vlasti početkom XX. stoljeća donijele odluku o njegovu uklanjanju iz Bosne i Hercegovine, te su tražile prikladnu formu za provedbu tog cilja. Nadbiskupa Stadlera su pritom prikazivale kao dobrog crkvenog pastira, ali kao osobu koja uopće ne shvaća složenost vjerske i nacionalne problematike u Bosni i Hercegovini. U fondu Zajedničkog ministarstva financija u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, nalaze se dokumenti koji svjedoče da su austrougarske vlasti težile stvoriti katoličko-muslimanski blok, koji bi bio oslonac režimu i prepreka ostvarenju velikosrpskih planova u Bosni. U vrijeme afere zbog konverzije muslimanke Sale Sivrić 1903. visoki službenik Zemaljske vlade u Sarajevu dr. Kuh napisao je memorandum u kojem je iznio zamisao o katoličko-muslimanskoj suradnji. Kuhov memorandum ustvari predstavlja analizu Stadlerova djelovanja u kontekstu austrougarskih političkih intenci-

³² Isto.

³³ Zemaljska vlada podnijela je Stadlerovo pismo i članak, u kojima se kritiziraju postupci uprave *Trebevića* (*Vrhbosna*, 1900, br. 10.), na uvid cenzuri, no ova je ocijenila da nema potrebe za primjenom cenzure, jer isti ne sadrže nikakve napade protiv drugih konfesija. Nakon toga Zemaljska vlada odustala je od miješanja u spor. ABH, GFM, Präs. BH, sign. 564/1900.

ja u Bosni i Hercegovini.³⁴ Dr. Kuh veliča Stadlerove svećeničke kvalitete, ali osporava njegovu političku razboritost, jer Stadler, navodno, svojim podržavanjem konverzija muslimana na katolicizam ometa stvaranje povjerenja između katoličkog i muslimanskog pučanstva i stvaranje saveza tih dvaju elemenata, kojim bi se spriječila politička nastojanja pravoslavaca. Zanimljiva je činjenica da je dr. Kuh opću konverziju muslimana na katolicizam smatrao ne samo poželjnom, nego i mogućom, ali da je mislio da je ona stvar budućnosti.³⁵

Nastojeći ničim ne povrijediti vjerska čuvstva muslimana, austrougarske su vlasti svaku knjigu katoličkog vjerskog sadržaja, koja je iz Hrvatske, Slavonije ili Dalmacije stizala u Bosnu i Hercegovinu, podvrgavale preventivnoj cenzuri. Tako su 1896. podvrgnule cenzuri i zabranile objavljivanje pjesme pokojnog vrhbosanskog kanonika Josipa Bezića pod naslovom *Kobi u Bosni nakon mladoga ljeta 1879.*, tiskanu u Markarskoj 1879., s obrazloženjem da njezin sadržaj duboko vrijeđa vjerske osjećaje muslimana.³⁶ S druge strane za vjerska čuvstva katolika austrougarske vlasti nisu pokazivale ni približno sličnu osjetljivost, a ponekad su čak i prema najvišim katoličkim velikodostojnicima postupale grubo i neprikladno. Primjer takvog ponašanja dogodio se 1. travnja 1902., kada su kanonik vrhbosanskog kaptola Vincencije Palunko, provincijal franjevačke provincije Bosne Srebrene fra Augustin Čengiđ, rektor Vrhbosanske bogoslovije isusovac Franjo Slavić i sarajevski župnik posjetili građanskog doglavnika (civilnog adlatusa) Huga Kutscheru, s namjerom da mu čestitaju imendan, a sluga im je, u sobi u kojoj su čekali i mnogi muslimani i pravoslavci, izjavio da ne mogu biti primljeni.³⁷ Bila je to velika uvreda za Katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini, jer su povrijeđeni u dostojanstvu njezini uglednici. Vijest o ponižavanju katoličkih velikodostojnika u Sarajevu ubrzo su prenijele i bečke novine.³⁸ Radilo se, naime, o vrlo ozbiljnom ispadu visokog službenika Zemaljske vlade, koji se svojim postupkom ogriješio o jedan od temeljnih postulata austrougarske politike u Bosni i Hercegovini, koji je nalagao

³⁴ Vidi: Memorandum über die Konversionsangelegenheit Sala Sivrić, ABH, GFM, Präs. BH, sign. ad 697/1903. Hrvatski prijevod memoranduma uvršten je kao drugi prilog mojoj knjizi *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001., 573.-579.

³⁵ Isto.

³⁶ Zemaljski poglavar Appel uputio je 9. XII. 1896. pismo ministru Kállayu, u kojem se opširno osvrnuo na uzroke zabrane Bezićeve pjesme, iznoseći kao glavni uzrok vrijeđanje vjerskih osjećaja muslimana. ABH, GFM, Präs. BH, sign. 1129/1896.

³⁷ ABH, PR, sign. 91/1902.

³⁸ Vijest o poniženju nanijetom Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini prenijele su ne samo hrvatske novine, *Obzor*, 1902., br. 21 od 21. IV. 1902., nego i novine u središtu Monarhije. Vidi: *Neue Freie Presse*, br. 13527, od 22. IV. 1902.

velik obzir prema vjerskim čuvstvima pučanstva i iskazivanje dužnog poštovanja crkvenim velikodostojnicima. Nadbiskup Stadler je, sa sjednice Nadbiskupskog duhovnog stola, održane u Sarajevu 17. travnja 1900. uputio građanskom doglavniku Kutschneri prosvjedno pismo, zahtijevajući objašnjenje njegova postupka. Težeći izgladiti nesporazum Kutschera se 23. travnja obratio pismom provincijalu Čengiću, a 24. travnja nadbiskupu Stadleru, tvrdeći da je neprimanje katoličkih uglednika posljedica nesporazuma, da mu je sluga rekao da su oni već otišli, budući da nisu htjeli drugo nego da mu čestitaju imendan.³⁹ Kutscherinom naknadno opravdanje zasigurno je bilo posljedica upute ministra Kállaya, koji je nastojao suzbiti moguće političke posljedice tog skandala. Navedeni postupak nije međutim bio izolirani incident, nego samo jedno u nizu svjedočanstava o stvarnom položaju Katoličke crkve i katoličkog pučanstva u Bosni i Hercegovini. Nadbiskup Stadler i biskupi Buconjić i Marković uputili su 11. listopada 1903. pismo Kállayevom nasljedniku na položaju zajedničkog ministra financija Istvánu Buriánu, u kojem su prosvjedovali zbog situacije u kojoj se nalazi Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i protežiranja pravoslavaca i muslimana na račun katolika.⁴⁰ To je pismo, međutim, kao i mnogi drugi slični dokumenti, ostalo bez ikakvog odjeka.

S obzirom na činjenicu da su nadbiskupa Stadlera smatrale osobom koja ometa proces približavanja između katolika i muslimana, austrougarske su ga vlasti nastojale ukloniti iz Bosne i Hercegovine.⁴¹ Povod za postavljanje tih zahtjeva bile su konverzije na katolicizam. Godine 1890. izbila je velika afera koja je imala za posljedicu donošenje nove uredbe o konverzijama. Aferu je potaknuo slučaj obraćenja Useife Deliahmetović.⁴² Ona se tijekom ljeta 1890. prijavila gvardijanu samostana u Kreševu, izjavivši mu želju za obraćenjem na katoličku vjeru. Prava afera izbila je tek kada je pred okružnim zemaljskim sudom u Sarajevu podignuta optužni-

³⁹ Vidi: ABH, PR, sign. 91/1902.

⁴⁰ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 1308/1903.

⁴¹ Pokušaji austrougarskih vlasti da uklone nadbiskupa Stadlera trajali su sve do 1913. i bili okončani s poznatim riječima pape Pija X. – *Manet et manebit. (Ostaje i ostat će)*. Sveta Stolica nije se htjela odreći iznimno sposobnog crkvenog velikodostojnika u vrlo kompleksnom multietnički i multikofesionalno isprepletenom bosanskohercegovačkom okruženju.

⁴² Vijest o obraćenju U. Deliahmetović donijela je *Vrhbosna*, IV/1890. br. 22. od 15. XI. 1890. U povodu njezina obraćenja i afere, koja je potom izbila, postoji opsežna korespondencija između zemaljskog poglavara Appela i zajedničkog ministra financija Kállaya, koja svjedoči o tomu da su zadovoljavajuću zakonodavnu regulaciju problema konverzija austrougarske vlasti smatrale preduvjetom uspješne provedbe političkih ciljeva Monarhije u Bosni i Hercegovini. Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 539, 541, 547, 549, 553, 566, 581, 628, 651, 663/1890.

ca protiv nadbiskupa Stadlera. Kada se u sjedištu Zemaljske vlade pojavila deputacija uglednih muslimana Zemaljska vlada se obratila Zajedničkom ministarstvu financija s upitom, da li s tim u vezi treba razgovarati s nadbiskupom Stadlerom.⁴³ Na kraju se na odlazak u Beč počela pripremati delegacija od 44 ugledna muslimana, na čelu s reis-ul-ulemom, radi uručivanja prosvjeda protiv postupaka nadbiskupa Stadlera caru Franji Josipu I.⁴⁴ Nadbiskup Stadler je u pismu biskupu Strossmayeru iznio odluku da se ne pojavi na sudu, utemeljenu na stajalištu da su austrougarske vlasti arbitrarnim odlučivanjem o konverzijama premašile svoje kompetencije i povrijedile zakone Katoličke crkve, kao i na postojećoj praksi da građanski sudovi ne sude crkvenim velikodostojnicima.⁴⁵ U svibnju 1891. godine Stadler se obratio i pateru Andreasu Steinhuberu, s kojim je, kao bivši pitomac zavoda Germanico-Hungaricum, ostao povezan i nakon svršetka školovanja u Rimu 1869. godine. Obavijestio ga da je osporio kompetencije okružnom sudu u Sarajevu, te da je svoju odluku utemeljio na sudskim aktima s procesa biskupu Linza J. Rudigieru iz 1869. godine. Stadlerovo obraćanje Steinhuberu valja promatrati ne samo kao izvješće o navedenim događajima, nego i kao poziv za potporu kod kardinala u vatikanskoj Kuriiji i samoga pape Lava XIII., do kojih je sezao utjecaj rektora zavoda Germanico-Hungaricum. To se vidi iz formulacija priopćenja i pozivanja na presedan - slučaj biskupa Rudigiera - koji je Svetoj Stolici mogao biti predložak za raspravu s austrougarskom diplomacijom. Mogućnost svoga procesuiranja Stadler je ipak smatrao malo vjerojatnom, nakon što mu se obratio jedan vladin opunomoćenik iz Beča, sa zadaćom da izglađi stvar.⁴⁶ Suočene sa Stadlerovim beskompromisnim odbijanjem da prizna kompe-

⁴³ U telegramu do 21. rujna 1890. građanski doglavlник Kutschera obavijestio je ministra Kállaya o posjeti muslimanske deputacije koja mu je predala molbu, potpisanu od reis-ul-uleme i drugih uglednih muslimana, te o zahtjevima izloženima u molbi: "Heute erschien bei den Landesregierung eine Deputation der hiesigen mohamedanischen Notablen und übergab eine von dem Reis-el-Ulema und von Notablen unterzeichnetes Gesuch, womit um Rückstellung der Useifa Dellahmetovic an ihren Bruder oder wenigstens um deren Unterbringung in ein neutrales weder türkisches noch katholisches haus gebeten wird. Landesregierung bittet um Weisung ob sie diesfalls mit Erzbischof Stadler in Verhandlung treten soll." ABH, GFM, Präs. BH, sign 554/1890.

⁴⁴ O pripremanju delegacije uglednih muslimana za odlazak u Beč, radi predaje prosvjeda caru 17. IX. 1890., u povodu "otmice" U. Dellahmetović, zemaljski poglavar Appel obavijestio je ministra Kállaya telegramom od 13. IX. 1890. ABH, GFM, Präs. BH, sign. 541/1890.

⁴⁵ J. Stadler-J. J. Strossmayeru, Sarajevo, 4. IX. 1890., AHZU, Ostavština Josipa Jurja Strossmayera, sign. XI-A/Stad. Jo. 7.

⁴⁶ Stadler se obratio p. Steinhuberu sa sljedećim opisom događaja u povodu konverzije U. Dellahmetović: "Man hat mir wegen Verbrechens der Gewaltthätigkeit des fremden Willens

tencije okružnog Zemaljskog suda u Sarajevu, ali i mogućim zaoštavanjem odnosa s Katoličkom crkvom u Bosni i Hercegovini i sa Svetom Stolicom, koje bi izazvao sudski proces protiv Stadlera, austrougarske vlasti su preko specijalnog opunomoćenika izgladile spor i naložile okružnom sudu u Sarajevu da povuče optužnicu. Useife Deliahmetović dopušteno je da se o svojoj pripravnosti na konverziju na katolicizam očituje pred sudom. Ona je to i učinila 18. rujna 1890. izjavivši da je nitko nije silio na obraćenje, nego da je odluku o tomu donijela po vlastitom izboru.⁴⁷ Nakon očitovanja pred sudom primila je vjersku pouku u Fojnici i u listopadu 1890. obratila se na katoličku vjeru.⁴⁸ Rasplet afere učinio je bespredmetnim odlazak prosvjedne delegacije muslimanskih uglednika u Beč. No, pitanje zakonodavne regulacije konverzija na katolicizam i dalje je bilo neriješeno, pa se nadbiskup Stadler zbog toga namjeravao uputiti u Beč i Rim.⁴⁹

Konverzija Useife Deliahmetović potaknula je austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini na opsežnije elaboriranje svoje politike u Bosni i Hercegovini. Dokumenti koji se odnose na tu problematiku potvrđuju da su se austrougarske vlasti zauzimale za zbližavanje katolika i muslimana, radi suprotstavljanja velikosrpskim nastojanjima bosanskohercegovačkih pravoslavaca, te da su slučajeve konverzija na katolicizam smatrale preprekom u postizanju tog cilja. Važne podatke o tome nalazimo u izvješću poglavara Zemaljske vlade u Sarajevu J. Appela, upućenom zajedničkom ministru financija B. Kállayu u Beč 27. rujna 1890. godine. To je izvješće zanimljivo i zbog toga što sadrži Appelova stajališta o mentalitetu bosanskohercegovačkih muslimana.⁵⁰ Upozoravajući na slučajeve konverzija tijekom prošlih godina,

dem Gericht übergeben. Da wir alle nicht wußten, ob es gut ist, daß ich dem zu mir in mein Haus gekommenen Untersuchungsrichter antworte, so habe ich geantwortet, um bloß die Sache zu erklären. Nachher studirte ich die Sache (die Processakten des Rudigier) und überzeugte mich, daß ich mich dem Gerichte nicht stellen darf. Darauf, verfaßte ich eine Antwort auf die erfolgende Vorladung, in welcher ich die Competenz des Gerichtes nicht anerkenne. Das hielt ich in Bereitschaft. Es wäre also ganz nach den kirchlichen Satzungen gegangen von unserer Seite. (...) Nun gerade in diese Zeit kam ein Bevollmächtigter von Wien aus und legte in meine Hände die Art und Weise, wie die Sache zu schlichten." J. Stadler-A. Steinhuberu, Sarajevo, 29. XI. 1890., Arhiv Vrhovne uprave Družbe sestara Služavki Maloga Isusa u Zagrebu.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Useifa Deliahmetović krštena je 19. listopada 1890. u crkvi sv. Duha u Fojnici. Obredu, koji je bio vrlo svečan, pribivalo je mnogo katoličkog pučanstva. Prilikom krštenja prihvatila je ime Josipa. Vidi: *Vrhbosna*, IV/1890., br. 22.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 574/1890.

Appel je ustvrdio da su tim konverzijama duboko povrijeđeni vjerski osjećaji muslimana. Vlasti su se pritom morale držati pasivno, jer ih je na to obvezivala okružnica o konverzijama od 6. listopada 1879. godine.⁵¹ Appel nadalje iznosi pretpostavku da se uzroci vjerske osjetljivosti muslimana nalaze u ne tako davnim povijesnim događajima, posebice u osujećenim težnjama muslimanskih veleposjednika za autonomijom, najprije od strane Osmanskog carstva, koje je sa zadaćom slamanja pobune poslalo u Bosnu i Hercegovinu Omer pašu Latasa 1850., a zatim od strane Austro-Ugarske Monarhije, kojoj je Bosna i Hercegovina povjerena na upravu 1878. godine. U mentalitetu bosanskohercegovačke muslimanske aristokracije Appel nalazi snažan konzervativizam, koji se očitovao u žilavom opiranju modernizacijskim reformama u sudstvu, upravi i gospodarstvu, kako u osmanskome, tako i u austrougarskom razdoblju.⁵² Tek postupno, s izumiranjem onih muslimana koji su se borili protiv Omer paše Latasa i austrougarskih trupa i nestankom sjećanja na to razdoblje, nastupit će, smatrao je Appel, vrijeme kada konverzije muslimana na katolicizam više neće nailaziti na takav otpor.⁵³ Appel se pribojavao da bi preuranjene konverzije na katolicizam mogle imati i opasne političke posljedice, jer bi mogle omesti ne samo sa stajališta vlasti, nego i sa stajališta samoga muslimanskog veleposjedničkog sloja, poželjnu suradnju muslimana i katolika u Bosni i Hercegovini i uputiti muslimansku veleposjedničku aristokraciju, koja je dosada nastojala surađivati s katoli-

⁵¹ Es haben hier in den letzten Jahren mehrere mit Erfolg oder auch von den Muhamedanern vereitelten Bekehrungswünsche an muhamedanischen Mädchen die religiösen Gefühle den Muselmännern tief verletzt, noch konnte die Landesregierung, welche sich streng an den Cirkularerlaß vom 6. Oktober 1879 N. 1952 hielt, nicht dagegen thun, sondern mußte allen diesen Bekehrungsversuchen gegenüber die strengste Pasivität beobachten." Isto.

⁵² "Alle Reformbestrebungen der Hohe Pforte fanden ihr blutiges Nachspiel an dem trotzi-gen Widerstande der conservativen Bosniaken und noch um die Mitte dieses Jahrhunderts bedurfte es der (...) blutigen Energie eines Omer Pashas um die unter dem Namen Tanzimat bekannten Reformen (reforme u zakonodavstvu, sudstvu i upravi od tzv. Hatišerifa od Gülhane iz 1839. do donošenja ustava Osmanskog carstva 1861, op. Z. G.) Sultan Medsids in Bosnien durchzusetzen. Und auch als anlässlich des Einrückens der k. und k. Truppen in Bosnien der fanatische Röbel sich gegen die christliche Invasion erhob, schreiben die Führer der revolutionären Bewegung auf ihre Fahnen: "Weg mit den Reformen und diplomatischen Abmachungen, Wiederherstellung des reinen Scheriat'srechtes." Isto.

⁵³ Es wird sicher einmal der Umschwung in den Anschauungen der Mohamedaner eintreten und wird die Zeit kommen, wo Bekehrungen keinem solchen Widerstande mehr begegnen; allein diese Zeit ist noch ferne und kann daran erst gedacht werden, wenn die Generation welche gegen Omer Pascha und k. und k. Occupationstruppen gekämpft hat ausgestorben sein und die Erinnerung an die türkische Herrschaft gänzlich geschwunden sein wird." Isto.

cima, na suradnju s pravoslavcima, kod kojih je također prisutan osjećaj ugroženosti od strane katolika.⁵⁴ Appel je smatrao da je Pravoslavna crkva zbog svoga ustroja i nižeg stupnja naobrazbe svećenstva nepogodna za prozelitsko djelovanje usmjereno na nagla i sveobuhvatnija obraćenja, no da se unatoč tomu nalazi ugrožena u svojoj sigurnosti i samostalnosti zbog prerevnog djelovanja pojedinih katoličkih duhovnika.⁵⁵ Preuranjeno poticanje konverzija na katolicizam Appel nije smatrao štetnim samo za nastojanja vlasti, zbog mogućnosti zbližavanja muslimana i Srba, nego i za nastojanja Katoličke crkve, usmjerena prema prijelazu muslimana na katoličku vjeru. Suradnju katolika i muslimana vlasti su smatrale napose važnom zbog toga što su tek udruženi tvorili većinu u odnosu na većinsko pravoslavno pučanstvo, koje se odnosilo neprijateljski prema nastojanjima Monarhije u Bosni i Hercegovini. Prema Appelovom mišljenju, katoličko svećenstvo nije uzimalo u obzir vjersku osjetljivost bosanskohercegovačkih muslimana, proizašlu iz specifičnosti njihova mentaliteta - vjerskog i socijalnog konzervativizma koji se u Osmanskom carstvu očitovao u otporu bilo kakvim reformama i sužavanju odredbi šerijatskog prava u zakonodavstvu, a u razdoblju austrougarske uprave u njihovoj teškoj prilagodbi životu u državi koja više nema teokratsko nego svjetovno obilježje, na čelu s kršćanskim vladarom. Uvažavanjem vjerske osjetljivosti muslimana katoličko svećenstvo bi, smatrao je Appel, uvelike pridonijelo umanjivanju nepovjerenja, koje kod muslimana potiču "ljudi starog kova" i pridonijelo nastojanjima vlasti da uvjeri muslimansko pučanstvo da će austrougarsko zauzeće za Bosnu i Hercegovinu, a napose za muslimane, imati korisne posljedice, te ih učinilo vjernim i pouzdanim podanicima.⁵⁶ Navede-

⁵⁴ Was ist dann natürlicher als daß die beiden in ihrem religiösen Frieden seitens des katholischen Elements sich bedrocht glaubenden Bevölkerungsgruppen zur gemeinsamen Abwehr gegen den so unverho[h]len mit seinen Absichten hervortretenden Katholizismus sich vereinigen und dadurch eine höchst bedenkliche politische Situation schaffen, welche in le[t]zter Linie für das von der katholischen Geistlichkeit beabsichtigte Ziel der Bekehrung der Muhamedaner verhängnisvoll werden Kann?" *Isto*.

⁵⁵ "Die orthodoxe Kirche ist vermöge ihrer Verfassung und infolge des geringeren Bildungsgrades ihrer Geistlichkeit zur Proselitenmacherei weniger geeignet und findet sich selbst auch nur zu günstig durch den Übereifer einzelner katholischen Geistlichen in ihrer Sicherheit und Selbständigkeit bedroht." *Isto*.

⁵⁶ "Die Leute dieses Schlages (nosioci muslimanskog otpora prema reformnim nastojanjima osmanskih, a nakon 1878. austrougarskih vlasti, op. Z. G.) sind noch nicht gänzlich ausgestorben und wenn auch seitdem die Muhamedaner einsehen gelernt haben, daß die Occupation für das Land im Allgemeinen und speziell auch für sie selbst von den segensreichen Folgen begleitet war und wenn sie heute zu den treuesten und verlässlichsten Unterthanen seiner k. und k. Majestät gezählt zu werden verdienen, so gibt es doch eine Seite, welche

no Appelovo izvješće ustvari predstavlja elaborat u kojem poglavar Zemaljske vlade iznosi stajališta o vjerskoj i nacionalnoj problematici u Bosni i Hercegovini. Otkriva nam činjenicu da su austrougarske vlasti uočavale probleme u međuvjerskim i međunacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini, ali da su, u planovima o rješavanju međuvjerskih i međunacionalnih problema, polazili od vrlo dvojbene premise, da će savez Monarhiji odanih Hrvata i muslimana postići popuštajući gospodarski najснаžnijim muslimanima. Pretpostavka da će muslimani postati državotvorni element u Bosni i Hercegovini i da će se u vlastitom interesu opredijeliti za suradnju s Hrvatima bila je utemeljena na zamisli o dugoročnoj prisutnosti Monarhije u Bosni i Hercegovini, znatno dužoj od one koja je povijesno ostvarena, pa je njezinu opravdanost moguće samo uvjetno osporavati. Ipak, valja upozoriti na činjenicu da izvori ne govore u prilog Appelovoj ocjeni, da su konverzije na katolicizam ugrožavale proces približavanja muslimana katolicima, koji su u svom vlastitom interesu navodno pokrenuli muslimanski uglednici, te da bi to mogao biti uzrok približavanja muslimanskog vodstva pravoslavicima.⁵⁷ Nema, naime, nikakvih historijskih svjedočanstava o bilo kakvim pokušajima vodstva muslimana da se približi katolicima. U Appelovom se izvješću nadbiskupu Stadleru ne upućuju prigovori zbog konverzija muslimana na katolicizam, nego zbog neprikladnosti trenutka u kojem se one provode, jer bi neuvažavanje vjerske osjetljivosti muslimane moglo usmjeriti na suradnju sa Srbima, a udaljiti ih od suradnje s Hrvatima.

Na temelju navedenih činjenica možemo ustvrditi da su austrougarske vlasti svoju vjersku politiku oblikovale isključivo na temelju političkog pragmatizma, pri

(...) mit allem Rücksicht behandelt werden muß und dies ist die Seite der denkelden Leuten, gegenüber muß die größten Vorsicht beobachtet werden, und sollte auch der Christliche Clerus diese religiöse Empfindlichkeit zu schonen wissen, wenn er sich nicht von vorneherein einem entschlossenen und organizierten Widerstande aussetzen will." Isto.

⁵⁷ "Jetzt (...) mit solchen Bekehrungsversuchen in herausfordernder die religiöse Gefühle der Muhamedaner tief verletzenden Weite hervorzutreten ist ein höchst gefährliches Beginnen, welches von den bedenklichsten politischen Folgen begleitet sein kann. Bisher haben die muhamedanischen Notablen in ihrem eigenen Wo[h]verstandenen Interesse dahin getrachtet mit den ebenfalls in der Minorität befindlichen Katholiken eine nähere Fühlung zu erhalten, um den an Zahl größeren Orthodoxen gegenüber ein Ausschlag gebendes Gegengewicht zu bilden. (... , nedostaje dio teksta, op. Z. G.) durch derlei den religiösen in so brüsker Weise störenden Vorkommnisse werden aber alle darauf gerichteten Bemühungen der Regierung und der einsichtsvolleren Muhamedaner vereitelt und liegt die Gefahr nahe, daß das Gros der muhamedanischen Bevölkerung aufgereizt durch unüberlegte Handlungeu der Geistlichen und den dadurch hervorgerufenen Übermuth der katholischen Bevölkerung sich den Orthodoxen nähern, was jedenfalls eine bedenkliche Verschiebung herbeiführen würde." Isto.

čemu je stvaranje jamstava za održanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini bio glavni kriterij za prosudbu prihvatljivosti pojedinih rješenja.

U Appelovom izvješću (elaboratu) izložen je prijedlog dugoročnog programa austrougarske vjerske i nacionalne politike u Bosni i Hercegovini koji je zamišljen kao predložak za djelovanje Zajedničkog ministarstva financija i Zemaljske vlade. U njemu iznijeti prijedlozi uklapali su se u okvire bošnjačke nacionalne politike ministra Kállaya, jer su jamčili privilegiran položaj muslimanskog veleposjedničkog sloja, ali su, zbog promicanja principa hrvatsko-muslimanske suradnje u suprotstavljanju (veliko)srpskim nastojanjima u Bosni i Hercegovini, ipak predstavljali određen pomak prema uvažavanju interesa Hrvata.

Konverzija Useife Deliahmetović nije utjecala na promjenu načelnog stajališta austrougarskih vlasti o problemu konverzija na katolicizam. O tome svjedoči naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o konverzijama od 9. srpnja 1891., objavljena u službenom glasniku Zemaljske vlade 15. srpnja 1891. godine.⁵⁸ Spomenutu naredbu građanski je doglavnik Kutschera poslao nadbiskupu Stadleru 17. srpnja. Stadler nije bio zadovoljan naredbom zbog niza vrlo restriktivnih odredbi – dobne granice od 24 godine, verifikacije obraćenja od strane organa svjetovnih vlasti i drugih – te se obratio bečkom nunciju Alojziju Galimbertiju. U odgovoru od 10. kolovoza 1891. Galimberti je obavijestio Stadlera da je izmijenio misli glede naredbe o konverzijama s ministrom Kállayem, koji mu je govorio o zakonitim kontestacijama muslimana, ali nije spominjao ništa o dobnoj granici za obraćenike. Pitanje da li je prigodom postupka verifikacije nadležna politička ili sudbena vlast nuncij je smatrao manje važnim. Zbog navedenih razloga, zaključio je nuncij Galimberti, Sveta Stolica je odlučila da će naredbu tolerirati, ali ju neće odobriti.⁵⁹ Iz nuncijskog odgovora vidi se da je u promišljanju međuvjerske problematike u Bosni i Hercegovini nekritički preuzeo neke interpretacije o međuvjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, koje mu je ministar Kállay, pristupajući toj problematici sa stajališta svoje bošnjačke nacionalne politike, izložio u izvješću, napisanom 4. studenog 1890. na 24 stranice

⁵⁸ Vidi: Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 9. jula 1891., br 52.694/I, o prelaženju ovozemnih pripadnika iz jednoga vjerozakona u drugi u Bosni i Hercegovini zastupljen vjerozakon, u: Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, XIV/1891., 49-424. ABH, GFM, Präs. BH, 332/1891. Kao prijedlog caru tekst naredbe bio je pripremljen u prvoj polovici 1891., a za objavljivanje je bio spreman u lipnju. Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, 266/1891. Ministar Kállay podnio ga je caru 18. lipnja, a ovaj ga je odobrio 30. lipnja. Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 294/1891.

⁵⁹ Vidi: ANOS, Pr., 1891., bez signature.

velikog formata na francuskom jeziku.⁶⁰ U odgovoru od 14. rujna 1891., Stadler je nuncija obavijestio, da je, nakon savjetovanja sa svojim biskupima sufraganima, zaključio da je vladina naredba o konverzijama protivna crkvenim zakonima, pa stoga ne može biti odobrena, te da je o tomu pisao papi. U osvrtu na stajalište nuncija, nastalo pod utjecajem ministra Kállaya, da vlasti prilikom zakonodavnog reguliranja konverzija na katolicizam moraju biti obzirne prema većinskom muslimanskom pučanstvu, Stadler je ustvrdio da vlasti favoriziraju muslimane, te zato, a ne zbog posebnih obzira prema muslimanima, donose tako restriktivne odredbe, usmjerene na sprečavanje konverzija s islama.⁶¹

Službena reakcija Svete Stolice na naredbu austrougarskih vlasti o konverzijama uslijedila je 8. rujna 1891. godine. Nasuprot prilično benevolentnoj reakciji nuncija Galimbertija, državni tajnik kardinal Rampolla očitovao je mučno iznenađenje Svete Stolice. Upozorio je da je prepuštanje odluke o verifikaciji obraćenja civilnim vlastima Sveta Stolica doživjela kao uvredu Crkve.⁶² Na kraju je izrazio žaljeenje zbog toga što je Sveta Stolica bila prisiljena donijeti odluku da se naredba o konverzijama ne može ni odobriti ni tolerirati, te je uputila biskupe u Bosni i Hercegovini da se uzdrže od suradnje na njezinoj primjeni.⁶³ U daljnjem postupku zakonodavnog reguliranja problema konverzija, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini preuzela je inicijativu. Nadbiskup Stadler poslao je 29. prosinca 1892. Zemaljskoj vladi pismo kojim je tražio da se izvrše izmjene u naredbi o konverzijama.⁶⁴ Postignut je dogovor koji je zemaljski poglavar Appel nakon potpisivanja uputio ministru Kállayu u Beč. Car je novi dogovor primio na znanje 6. studenog 1893., a nadbiskup Stadler je 20. siječnja 1894. priopćio ministru Kállayu da je od Svete Stolice primio dopis prema kojemu Katolička crkva u Bosni i Hercegovini može tolerirati novi dogovor o konverzijama u Bosni i Hercegovini. No, prema istom dopisu, taj se dogovor nije mogao smatrati ugovorom sa Svetom Stolicom.⁶⁵ Nadbiskup Stadler, te biskupi Buconjić i Marković izvijestili su svećenstvo o postignutom dogovoru okružnicom od 6. siječnja 1895. godine, jer je Zemaljska vlada, ne želeći dezavuirati carev potpis na naredbi iz 1891., odbila izdati priopćenje za javnost.⁶⁶

⁶⁰ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. ad. 496/1891.

⁶¹ Vidi: ANOS, Pr., sign. 69/1891.

⁶² Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 496/1891.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Vidi: ANOS, sign. 1160/1892.

⁶⁵ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 62/1894.

⁶⁶ Vidi: Okružnica iz 1895. Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, Acta Praesidialia, Ostavština Jurja Posilovića, Prilog k 12/1895.

Austrougarske vlasti smatrale su da bi osnaživanje katoličke crkvene organizacije moglo ugroziti održanje međunacionalne i međukonfesionalne ravnoteže u Bosni i Hercegovini. Stoga su se vrlo energično suprotstavile zahtjevima nadbiskupa Stadlera za utemeljenjem grkokatoličke biskupije ili vikarijata u Sarajevu, kojih je bio cilj onemogućiti prijelaz na pravoslavlje doseljenika Ukrajinaca, kojima je kao grkokatolicima bio blizak istočni obred. Austrougarske su vlasti i povremene boravke grkokatoličkih velikodostojnika i svećenika u Bosni i Hercegovini smatrale opasnim. O tome svjedoči pismo građanskog doglavnika Kutschera ministru Kállayu od 21. lipnja 1900. godine. U tom pismu Kutschera upozorava da u Sarajevo dolazi križevački grkokatolički biskup Julije Drohobeczky, u pratnji 11 grkokatoličkih svećenika, na poziv nadbiskupa Stadlera, radi sudjelovanja u misnom slavlju Presvetog Srca Isusova i svečanoj procesiji 22. lipnja 1900. godine. Kutschera je ustvrdio da on s tim u vezi neće ništa učiniti, ali da je nadležno ministarstvo morao upoznati s postupkom nadbiskupa, koji bi u postojećim prilikama mogao još više razdražiti čudi.⁶⁷ Dolazak biskupa Drohobetzkgoga u Bosnu pravoslavna je propaganda u Monarhiji mogla iskoristiti za konstrukcije o tomu da vlasti potiču konverziju pravoslavnih u Bosni i Hercegovini na grkokatolicizam, a to su austrougarske vlasti željele izbjeći pod svaku cijenu. Stoga je Kutschera obavijest o dolasku Drohobetzkgoga bila hitno telegrafski priopćena u Beč ministru Kállayu, koji je s tim u vezi uputio telegram banu Kraljevina Hrvatske i Slavonije Khuenu Héderváryju već istoga dana, što svjedoči o iznimnoj važnosti stvari. Telegram započinje s konstatacijom da bi dolazak grkokatoličkog svećenstva u postojećim prilikama mogao izazvati uzbuđenje s najdalekosežnijim posljedicama.⁶⁸ Uzimajući u obzir promadarsku političku orijentaciju biskupa Drohobetzkgog, B. Kállay je zamolio K. Héderváryja da hitno javi Drohobeczkom, koji je poznat kao "rodoljubno orijentiran biskup", da odustane od puta, ili da se vrati, ako je već krenuo na put.⁶⁹ Kutschera je uputio telegram da mu smjesta javi da li su biskup Drohobeczky i njegova pratnja pristigli u Sarajevo.⁷⁰ Kállayu je uspjelo spriječiti dolazak biskupa Drohobetzkgoga u Sarajevo, a naknadno se potrudio da režimski orijentirani tisak koji je prenio vijest o dolasku križevačkog grkokatoličkog biskupa u Sarajevo, tu vijest demantira.⁷¹

⁶⁷ "Landesregierung glaubt nichts dagegen unternemen zu sollen, muss aber diesen Vorgang des katholischen Erzbischofs im gegenwärtigen Moment als sehr bedauerlich bezeichnend, weil dies die Gemüter noch mehr aufreizen wird." ABH, GFM, Präs. BH, sign. 686/1900.

⁶⁸ Isto. /original na njemačkom jeziku/.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Sa zahtjevom za demantiranjem vijesti o dolasku Drohobetzkgoga u Sarajevo B. Kállay se 23. lipnja 1900. obratio svome poznaniku glavnom uredniku Pester Lloyd-a dr. Falku: "Mit

Na držanje pravoslavnog pučanstva prema katolicima i muslimanima, te na njihovo držanje prema austrougarskim vlastima posebice je negativno utjecala činjenica da je pravoslavno svećenstvo kod svojih vjernika permanentno poticalo osjećaj ugroženosti od pripadnika ostalih dviju konfesija i od Austro-Ugarske Monarhije, kao pravoslavljaju strane i nesklone sile. Među pravoslavnim crkvenim velikodostojnicima najutjecajniji širitelj vijesti o navodnim unijatskim planovima austrougarskih vlasti, te hrvatskih i austrijskih katoličkih krugova bio je sarajevski arhimandrit i kasnije dabrobosanski (sarajevski) metropolit Sava Kosanović. Njegovo djelovanje osvjetljava odnos SPC-a u Bosni i Hercegovini prema Katoličkoj crkvi, a posredno i prema Austro-Ugarskoj Monarhiji. Zahvaljujući SPC-u, a napose metropolitu Kosanoviću, pravoslavni u Bosni i Hercegovini već su početkom osamdesetih godina XIX. stoljeća doživjeli Monarhiju kao produženu ruku Rima, koja ugrožava njihovu vjeru, kulturu i tradiciju. Uporište za svoje konstrukcije pravoslavni crkveni velikodostojnici nalazili su u činjenici da su vladar i pretežiti dio njegovih podanika ispoviđali katoličku vjeru. Ta je činjenica za pravoslavno pučanstvo Bosne i Hercegovine zaista predstavljala novu situaciju na koju se trebalo naviknuti, a SPC ju je, kao glavna nositeljica srpske nacionalne i državotvorne svijesti i velikosrpske imperijalne ideje, vješto koristila za poticanje osjećaja ugroženosti i mržnje prema Katoličkoj crkvi i Monarhiji.

Kosanovićev pokušaj da vlasti o njemu stvore sliku kao o lojalnom pravoslavnom velikodostojniku nije uspio, premda su ga vlasti prilično dugo ostavile u uvjerenju da je postigao uspjeh. Naime, vlasti su imale dokaze - povjerljiva izvješća svojih konfidenata - koja su svjedočila o Kosanovićevoj povezanosti sa srpskim nacionalnim pokretom u Monarhiji,⁷² a krunski dokaz o njegovoj povezanosti s nosiocima srpskog otpora austrougarskom zauzeću Bosne i Hercegovine bilo je izvješće ugar-

Bezug auf Notiz im heutigen Morgenblatte des Lloyd, wonach Bischof Drohobetzky mit 11 Geistlicher und 20 Sängern am 21. dieses [Monats in] Sarajevo eingetroffen und feierliches Hochamt celebri[e]re haben soll, bitte dich daß ganz /authentischer Quelle constatiren lassen zu wollen, daß diese Nachricht absolut unrichtig ist, nur Weihbischof Vorsak (Anđelko Voršak, nakon Strossmayerove smrti pet godina kapitularni vikar đakovački, op. Z. G.) befindet sich seit vorgestern abends [in] Sarajevo." Isto.

⁷² Godine 1883. Kosanović je izjavio solidarnost sa Ujedinjenom omladinom srpskom u Novom Sadu, u povodu prijenosa posmrtnih ostataka srpskog pjesnika Branka Radičevića iz Beča u Srijemske Karlovce. Ujedinjena omladina srpska iskoristila je taj skup za demonstracije u velikosrpskom duhu. Zemaljski poglavar Appel pozvao je Kosanovića da bude uzdržaniji. ABH, GFM, Präs. BH, sign. 567/1883. Ministra Kállaya detaljno je upoznao s okolnostima ovoga događaja. J. Appel-B. Kállayu, Sarajevo, 29. IX. 1883. ABH, GFM, Präs. BH, sign. ad 456/1883.

skog ministra predsjednika K. Tisze zemaljskom poglavaru Bosne i Hercegovine barunu Hermannu Dahleu (1881.-1882.), o Kosanovićevim vezama s osobama koje su bile protiv uvođenja zakona o obrani u Bosni i Hercegovini, a taj je zakon, pored zahtjeva Srba za agrarnom reformom, bio glavni povod hercegovačkom ustanaku 1882. godine.⁷³ Nepovjerenje vlasti u Kosanovićevu političku lojalnost osnažilo je Kosanovićev telegram odboru za prijenos posmrtnih ostataka srpskog pjesnika Branka Radičevića iz Beča u Srijemsku Karlovce, u kojem je izjavio da je u duhu s organizatorima i sudionicima skupa. Zemaljski poglavar Appel zatražio je od Kosanovića da opravda svoj postupak, a ovaj mu je odgovorio da je svečanost shvatio kao literarnu - odavanje počasti jednom pjesniku - i da nije ni slutio da su u igri političke tendencije.⁷⁴ Appel mu je odgovorio da je opće poznato da je svečani pokop bio samo izgovor za političku demonstraciju u panslavenskom smislu, u kojoj nisu sudjelovali samo Slaveni iz Hrvatske i Ugarske, nego također i to na istaknut način i oni iz Srbije i Crne Gore.⁷⁵ Prilika za izazivanje napetosti vjerske i crkvene naravi Savi Kosavoviću pružila se u lipnju 1881., samo dva mjeseca nakon njegova biskupskog posvećenja, kada mu je grof Cristoph Mieroszowski, grkokatolik i savjetnik Zemaljske vlade u povjerljivom razgovoru ponudio da zajedno sa svojim vjernicima prihvati uniju s Rimom.⁷⁶ Nerazborit postupak Mieroszowskoga, koji pokazuje koliko je nekim službenicima Zemaljske vlade u Sarajevu Bosna i Hercegovina bila daleko u svim svojim aspektima, naveo je Kosanovića da 23. lipnja 1881. uputi protest Zajedničkom ministarstvu financija u Beč.⁷⁷ Ministar Szlávy odmah je reagi-

⁷³ U vijesti, o važnosti koje svjedoči činjenica da nije priopćena caru preko zajedničkog ministra financija, nego ju je Dahlen priopćio izravno Franji Josipu I. navedeno je: "K. ung. Ministerpräsident theilt mit eine vertrauliche Mitteilung laut welcher Metropolit Kosanović mit jenen Personaligkeiten in Verbindung stehen soll, welche Proteste gegen die Einführung des Wehrgesetzes in B. u H. erheben." ABH, GFM, Präs. BH, sign. 33/1882.

⁷⁴ Die ganze Feier habe er als eine literarische - weil wegen eines Dichters voranstaltet - angesehen; daß hiebei auch politische Tendenzen im Spiele waren, davon hatte er keine Ahnung. Er bitte die Versicherung entgegenzunehmen, daß ihm jede politisch tendenziöse Handlung ferne ist und stets ferne war." Isto.

⁷⁵ "Ich habe dem Metropolitan hierauf bedeutet, daß es ja doch allbekant war, daß die fragliche Leichenfeier nur als Vorwand galt um eine politische Demonstration in panslawistischen Sinne in Szene zu setzen, an welcher Demonstration sich nicht nur Slawen aus Ungarn und Kroatien, sondern auch solche aus Serbien und Montenegro in hervorragender Weise beteiligten (...)." Isto.

⁷⁶ S. Kosanović, *Iz memoara protopop Nedjeljka*, s. d., s. 1., 58.

⁷⁷ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 641/1881.

rao primoravši Mieroszowskoga da podnese ostavku i napusti Sarajevo, a metropolit Kosanovića je umirio preko Zemaljske vlade.⁷⁸ Sljedeći Kosanovićev istup protiv pokušaja privođenja pravoslavnih u Bosni i Hercegovini crkvenoj uniji dogodio se u proljeće 1883., kada su srpske novine *Zastava* i *Srpski narod* i bečke novine *Die Wiener Allgemeine Zeitung* i druge, donijele vijest da je u Beču utemeljeno društvo za prijelaz bosanskih pravoslavaca na katoličku vjeru. Ustvari, grupa katolika iz Beča je, pod pokroviteljstvom nadvojvode Friedricha Rudolfa Albrechta utemeljila *Austrijsku dobrotvornu ustanovu za Bosnu i Hercegovinu* (*Österreichischer Hilfsverein für Bosnien und die Herzegowina*), s ciljem gradnje katoličkih crkava, škola, odgojnih zavoda, dotacije katoličkih pastoralnih centara i davanja stipendija studentima katolicima u Bosni i Hercegovini. Metropolit Kosanović je, u okružnici od 8. svibnja 1883., upućenoj pravoslavnom svećenstvu Bosne i Hercegovine, usporedio bečko društvo s Kongregacijom Propagande, optužujući Katoličku crkvu za vjerski prozelitizam. Pravoslavnom svećenstvu dao je posebne upute za zaštitu vjernika od katoličkog prozelitizma.⁷⁹ Nadbiskup Stadler i biskup Buconjić odgovorili su metropolitu Kosanoviću *Otvorenim pismom* u kojem su osporili njegove optužbe.⁸⁰ Osim srpskog tiska u Austro-Ugarskoj Monarhiji okružnicu metropolita Kosanovića prenio je, poprativši je opsežnim političkim komentarima, tisak u Kraljevini Srbiji, koji je Bosnu i Hercegovinu otvoreno proglašavao srpskom zemljom. Najoštriju osudu austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini nalazimo u članku objavljenom u listu *Srpska nezavisnost*.⁸¹ U uvodu članka konstatira se "(...) da je sa austrijskom okupacijom tih srpskih zemalja, nastupila po srpstvo mnogo veća opasnost od one, koja mu je pretila za vreme turskog gospodarstva.", zbog navodno tolerantnijeg odnosa osmanskih vlasti prema pravoslavlju od austrijskih.⁸² Austrougarske vlasti optužuju se za unaprijed planirani pokušaj zatiranja pravoslavlja, koje predstavlja najvažniju sastavnicu srpske nacionalne osobnosti. Austrija se naziva prijetnjom svake, a napose srpske nacionalnosti, te ju je stoga srpski narod uvijek smatrao neprijateljem. Madari se također smatraju neprijateljima Srba, napose opasnim zbog navodne sklonosti fantazijama koja izvire iz njihova "azijatskog duha" koji "nije u stanju bio da

⁷⁸ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina, (1878.-1918.)*, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1998., 149.

⁷⁹ *Zastava* (Novi Sad), XVIII/1883., 89, 2.

⁸⁰ Vidi: *Katolički list*, XXXIV/1883., 38, 302.-303.; 39, 308. Njemački prijevod Stadlerovog i Buconjićevog pisma objavljen je u listu *Das Vaterland*, (Beč), XXIV/1883., 265, 1.-2., a t alijanski prijevod u listu *La voce della verità* (Rim), 1883., 240, 2.

⁸¹ *Srpska nezavisnost*, (Beograd), III/1883., 63, 7.

⁸² Isto.

izbriše ni hiljadugodišnji dodir sa evropskom civilizacijom.”⁸³ Repräsentantom tog fanatičnog, preuzetnim maštanjima prožetog duha Mađara *Srpska nezavisnost* smatra ministra B. Kállaya, čija se rasprava o kulturnoj misiji Ugarske u povezivanju evropskog Istoka i Zapada⁸⁴ izvrgava poruzi: “(...) zar Mađari da nose istočnim narodima kulturu, koji u svakom pogledu imaju kud kamo jačih uslova za život i kulturu. Za to nisu oni ni iz daleka sposobni. Zar sokolove da hrane svrake, zar da orlovi pozajmljuju oči od sovuljaga i krila od kornjača?”⁸⁵ Neprijatelji srpskog naroda u Bosni i Hercegovini poimenice se navode: “Hrvati, rimski popovi, austrijski činovnici i soldati, pa i Kalaji u poslu su protiv našeg naroda.”⁸⁶ *Srpska nezavisnost* hvali nastojanje metropolita Kosanovića da u Bosni zaštiti srpsko ime i pravoslavlje od navedenih neprijatelja, ali ga kritizira što je u svojoj okružnici iznio krivo stajalište da Austro-Ugarska Monarhija može pružiti zaštitu pravoslavnicima, jer takvu zaštitu Srbi mogu pronaći samo na “bratskom slavenskom sjeveru”, odnosno u pravoslavnoj Rusiji.⁸⁷ Zemaljska vlada u Sarajevu pozorno je pratila tisak koji je izlazio u Kraljevini Srbiji, te je i ovaj velikosrpskim idejama nadahnut članak, koji obiluje izrazima ksenofobije i netrpeljivosti prema Nijemcima, Mađarima i Hrvatima i rasističkim stajalištima o Mađarima, prosljedila ministru Kállayu u Beč.⁸⁸

Metropolit Kosanović nije smio priznati, ali su zato otvoreno priznavali listovi u Kraljevini Srbiji, da austrougarski ciljevi proturječe srpskim težnjama za dominacijom u Bosni i Hercegovini i na Balkanu. Srpski tisak u Monarhiji i Kraljevini Srbiji popratio je ostavku metropolita Save Kosanovića 1885. žestokim optužbama na račun vjerske politike austrougarskih vlasti. Posebice snažan odjek Kosanovićeve ostavke nalazimo u beogradskom listu *Ustavnost*, glasilu Narodno-liberalne stranke kojoj je na čelu bio utjecajni bivši ministar predsjednik Jovan Ristić. Analizirajući položaj pravoslavnog pučanstva u Bosni i Hercegovini *Ustavnost* ponavlja u suvremenom srpskom tisku često isticanu tvrdnju, da je Srbima u Bosni i Hercegovini bilo bolje pod osmanskom, nego austrougarskom vlašću. Ističe se odlučnost metropolita Kosanovića u suprotstavljanju vjerskoj politici vlasti i obrani srpskih vjerskih i nacionalnih interesa. Prema *Ustavnosti* upravo je ta odlučnost navela metro-

⁸³ Isto.

⁸⁴ Vidi: B. Kállay, “Ungarn an der Grenzen des Orients und des Occidents”, *Ungarische revue* (1883), 428.-489.

⁸⁵ *Srpska nezavisnost*, III/1883., 63, 7.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Vidi: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 551/1883.

polita Kosanovića da ponudi ostavku.⁸⁹ *Ustavnost* optužuje austrougarske vlasti da srpskom narodu žele uništiti njegovu vjeru, u cilju ozbiljenja svoga glavnog političkog cilja provedbe aneksije dviju "srpskih pokrajina" Bosne i Hercegovine.⁹⁰ *Ustavnost* upućuje bosanskohercegovačke Srbe da se u zaštiti svojih crkvenih prava obrate Visokoj Porti u Carigradu. Bodri ih da istraju u borbi jer postoje iskreni prijatelji koji brinu o njihovoj sudbini. Postojanje tih prijatelja, konstatira se kao opće poznata stvar: "Gde su ti prijatelji svaki zna". Metropolita Kosanovića na kraju se poziva da ne klone i da odustane od ostavke.⁹¹

U izvješću ministru Kállayu, kojim je popratio njemački prijepis navedenog članka iz beogradske *Ustavnosti*, zemaljski poglavar Appel upozorio je na mržnju prema Monarhiji koja prožima članak, kao i na to da na njegovu velikosrpsku tendenciju posebice utječe činjenica da je *Ustavnost* glasilo Narodno-liberalne stranke, kojoj je na čelu poznati bivši ministar J. Ristić.⁹² Govoreći o pozivanju *Ustavnosti* na suverenitet Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini i upućivanju pravoslavnog pučanstva Bosne i Hercegovine da se u zaštiti svojih vjerskih i nacionalnih prava obrati Visokoj Porti u Carigradu, Appel je posebice upozorio Kállaya na pozivanje *Ustavnosti* na zaštitu moćnog prijatelja koji se skrbi za sudbinu srpskog naroda, ustvrdivši da se očevidno misli na Rusiju.⁹³ Austrougarska diplomacija nije se prestala baviti S. Kosanovićem ni nakon njegove ostavke, opravdano pretpostavljajući da će on svojim djelovanjem i nadalje pokušavati ugroziti nastojanja Monarhije da za svoju politiku pridobije naklonost pravoslavnog pučanstva Bosne i Hercegovine, te da općenito može negativno utjecati na djelovanje Pravoslavne crkve u Monarhiji. Već prvi Kosanovićev javni istup u inozemstvu naveo je Zemaljsku vladu da od Zajedničkog ministarstva financija zatraži da mu zapriječi svaki dodir s bosanskohercegovačkom pravoslavnom hijerarhijom i pučanstvom. To se dogodilo kada je, nakon Kosanovićeva odlaska iz Bosne i Hercegovine, u Sarajevo iz Moskve prispio telegram ruskih panslavista, u kojem je Kosanoviću izražena sućut zbog situacije u kojoj se našao. Saznavši da se Kosanović nalazi u Svetoj Zemlji službenici ruskog konzulata

⁸⁹ *Ustavnost*, II/1885. (30. VI. 1885), br. 74.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

⁹² "Das genannte Blatt ist das Hauptorgan der sogenannten "liberalen" Parthei in Serbien, deren anerkannter Chef der bekannte serbische Ex.-Ministerpräsident Ristić ist. Es kann also nicht Wunder nehmen, wenn der fragliche Artikel in einem gegen unsere Monarchie hasterfüllten Tonn gehalten ist, und darin die großserbischen Tendenzen in betref Bosniens und der Hercegovina unverblümt zum Ausdruck kommen." ABH, GFM, Präs. BH, sign. 467/1885.

⁹³ "Unter diesem Freunde ist offenbar Russland gemeint." Isto.

u Sarajevu poslali su telegram službenim putem u Jeruzalem, gdje ga je Kosanović primio. Pročitavši telegram Kosanović je poslao pismo u Moskvu, zahvaljujući na iskazanoj mu sućuti. Taj telegram objavile su 15. veljače 1886. moskovske dnevne novine *Moskovskija Vjedomosti*,⁹⁴ a u ožujku 1886. prenijeli su ga novosadski *Branik* i *Zastava*.⁹⁵ U izvješću, koje je u vezi s Kosanovićevim odgovorom ruskim panslavistima zemaljski poglavar Appel uputio ministru Kállayu, istaknuto je kako Kosanović nakon odlaska u inozemstvo nije nastupao kao otvoreni neprijatelj Monarhije. Za Kosanovićevo pismo, objavljeno u *Moskovskija Vjedomosti*, Appel je ustvrdio da unatoč protudržavnoj tendenciji ne može poslužiti kao osnova da se Kosanović, prilikom mogućeg povratka u Sarajevo, podvrgne kaznenom sudbenom postupku.⁹⁶ Ocijenivši da je Kosanović u svakom slučaju veoma nezgodan (*auf alle Fälle höchst unbequem*) i da bi u određenim prilikama mogao postati još nezgodniji, te da se njegove moguće "mahinacije" protiv austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini mogu predvidjeti i onemogućiti samo dok bivši metropolit djeluje u inozemstvu, Appel je zatražio da se Kosanoviću uskrati viza za Bosnu i Hercegovinu i time onemogućiti njegov dolazak.⁹⁷

Na temelju izloženoga može se zaključiti da su austrougarske vlasti u vrijeme ministra B. Kállaya iznimno kompleksnu problematiku reguliranja međunacionalnih i međukonfesionalnih odnosa prilagođavale interesima dugoročne opstojnosti Monarhije u Bosni i Hercegovini, s ciljem stvaranja preduvjeta za njezino uvrštavanje u sklop Monarhije. Kallayeva bošnjačka politika imala je za cilj izoliranje Hrvata i Srba od utjecaja nacionalnih gibanja u Hrvatskoj i Srbiji, a muslimanima ponuditi prihvatljiv nacionalno-identifikacijski obrazac koji će ih, uz uvažavanje posebnosti vezanih uz islamsku religiju (poštivanje odredbi šerijatskog prava) i održanje begovskih veleposjeda, trajno vezati za Monarhiju. Problem je bio u tome što se u Bosni i Hercegovini već dogodio ili je bio u tijeku proces konstituiranja posebnih vjerskih i kulturnih zajednica. Nastojanja ministra Kállaya za stvaranjem bošnjačke nacije, bila su stoga unaprijed osuđena na neuspjeh. O komunikaciji među pripadnicima pojedinih nacionalnih i konfesionalnih grupacija teško je bilo što reći, jer izvori

⁹⁴ Vidi: *Moskovskija Vjedomosti*, 15. II. 1886. br. 46., u: ABH, GFM, Präs. BH, sign. 180/1886.

⁹⁵ *Zastava*, XXI/1886. (4. (16.) III. 1886.), br. 34.

⁹⁶ "Der von der "Moskovskija Vjedomosti" veröffentlichte Brief scheint aber, trotz seiner staatsfeindlichen Tendenz, nicht genügend Handhabe zu bieten, um gegen Kosanović im Falle seiner Rückkehr Straf(...) Verfahren zu können (...)" ABH, GFM, Präs. BH, sign. 180/1886.

⁹⁷ Isto.

o tome šute. Svakako je na svakodnevnoj razini, u susretima između pripadnika različitih zajednica postojala, no zbog povijesnim razvojem nametnutih antagonizama bila je ograničenog doseg a i popraćena sumnjama i nepovjerenjem. Na odnos nacionalnih i konfesionalnih grupacija prema austrougarskoj okupacijskoj upravi i modernizacijskim procesima koje je Monarhija provodila u Bosni i Hercegovini presudno su utjecali politički momenti, napose držanje vjerskog vodstva svake od njih prema Austro-Ugarskoj Monarhiji. Hrvati, podjednako crkveno vodstvo kao i svjetovna inteligencija, imali su načelno pozitivan stav prema Austro-Ugarskoj Monarhiji, dok su je muslimansko vjersko starješinstvo i begovski sloj prihvatili tek kad su se uvjerali da se neće mijenjati zemljišno-posjedovni odnosi i da će se tolerirati vjerske i kulturne posebnosti muslimana. Do stvaranja antagonističkog stava prema Monarhiji dolazi međutim kod pravoslavnog pučanstva, koje je od strane bosanskohercegovačke pravoslavne hijerarhije i propagande iz južne Ugarske i Kraljevine Srbije sustavno uvjeravano da je Austro-Ugarska Monarhija neprijatelj srpstva i pravoslavlja. "Sužanjstvu" pod Austro-Ugarskom velikosrpska propaganda suprotstavlja "oslobođenje" od strane pravoslavne carske Rusije. Gotovo je suvišno govoriti o štetnom utjecaju takve propagande na odnos srpskog pučanstva prema pripadnicima ostalih dviju nacionalnih i konfesionalnih grupacija te prema političkim intencijama Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini i modernizacijskim reformama koje je ona provodila.

Na kraju valja reći da je Benjamin Kállay upravljajući Bosnom i Hercegovinom dvadeset godina postao jedan od njezinih najboljih poznavatelja u najvišim krugovima austrougarske politike. Zaokupljen promišljanjem odnosa između Istoka i Zapada te ponijet idejom o civilizacijskoj misiji Ugarske na Istoku, u Bosni i Hercegovini našao je idealno mjesto za promišljanje razlika između pravnih, religijskih i državnih koncepcija Istoka i Zapada. Potkraj života predvidio je mogućnost promjena u odnosima između bosanskohercegovačkih Hrvata, Srba i muslimana. Upozoravao je da bi Hrvati ili Srbi mogli iskoristiti muslimane za ostvarenje svojih političkih interesa. Smatrao je da bi takav obrat imao negativne posljedice za položaj Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini. Obraćajući se okupacijskoj upravi u Bosni i Hercegovini kao neimenovani Mađar poželio joj je uspjeh u održanju politike oslonjene na muslimane. Tu politiku nazvao je jednostavno jasnom, a za svaku moguću negativnu promjenu ustvrdio da bi mogla uslijediti samo kao posljedica neprikladne austrougarske politike.⁹⁸ Kako u ovome ne prepoznati Kállayevu uvjerenje da

⁹⁸ "Noch immer ist der Beg der Grossgrundbesitzer, das politische Gewicht ist bei ihm. Wie werden sich aber die Verhältnisse in einer entfernten Zukunft gestalten, wenn andere Elemente, die gewandter sind als die Mohammedaner, sich durch sie die Kastanien werden aus

će Austro-Ugarska Monarhija svladati sve opasnosti koje joj prijete i uz oslonac na muslimane ostvariti ciljeve svoje politike u Bosni i Hercegovini.]]

BENJAMIN KÁLLAY AND THE ARCHBISHOP OF VRHBOSNA JOSIP STADLER: PROBLEMS OF CATHOLICISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Zoran Grijak

Summary

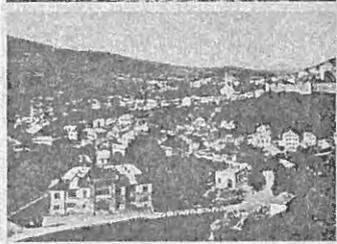
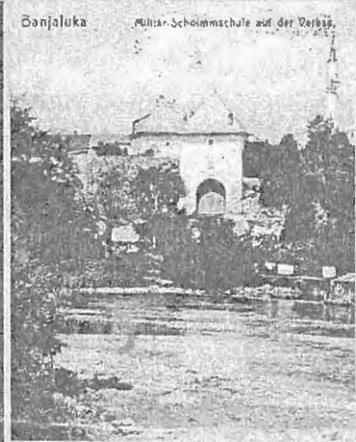
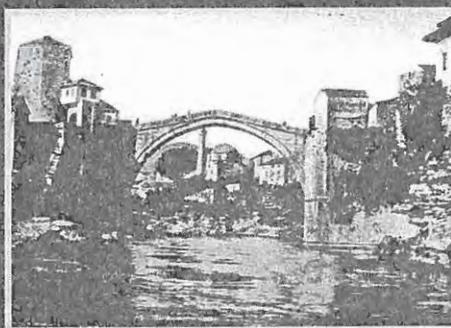
In the time of joint Finance Minister B. Kallay, Austro-Hungarian authorities adopted the extremely complex issue of regulating inter-ethnic and inter-confessional relations in Bosnia and Herzegovina to their long-term interest of Monarchy's sustainability. This is the reason why they refused to fulfill the requests made by Archbishop of Vrhbosna, J. Stadler to pass a *Law on Conversion*, based on the model of similar legislation that was in force in other parts of the Monarchy. The Bosniak ethnic policy of Minister Kallay aimed at isolating Croat and Serbs from the influences of the ethnically-driven developments in Croatia and Serbia proper, while Muslims were offered acceptable ethno-identifying matrix that would connect them permanently – alongside due respect paid to their specificities determined by their Islamic faith (i.e., observance of the Shariat Law) and the sustenance of beys (the Muslim aristocracy, mainly major land-owners) – with the Monarchy. Bosnian Croats, their religious leaders and secular intelligentsia alike, had from the very beginning a positive attitude towards Austro-Hungarian Monarchy, while Muslim religious leadership and beys accepted it only when they were sure that their land would remain in their ownership and their religious and cultural specificities would be fully respected. Antagonism towards the Monarchy appeared only among Orthodox population, influenced by the Bosnian-Herzegovinian Orthodox Church hierarchy and the

dem Feuer holen lassen? Es steht zu fürchten, dass alles dies nicht zu ihren Gunsten ausfallen werde. Darum wünschen wir der jetzigen Verwaltung Erfolg zu ihrer die Mohammedaner conservierenden Politik. Und diese Politik ist klar. Verwickelt wird sie erst, wenn wir selbst sie künstlich verwirren." *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*, von einem Ungar [B. Kállay], Beč, 1900., 126.

propaganda from Southern Hungary and the Kingdom of Serbia. On the basis of archival documents, the author testifies that Austro-Hungarian authorities were aware of the threat posed by the Serbian policy in Bosnia and Herzegovina; they advocated unity of Catholics and Muslims in order to confront the Greater-Serbian tendencies of the country's Orthodox population. Austro-Hungarian authorities considered that, at one point in the future, there would be a massive conversion of Muslims to Christianity and that the issue was only whether Muslims would accept the Catholic or Orthodox Christian faith. Through their actions in the cases of individual conversions, which they deemed too detrimental and premature, they tried to contribute to the subsequent acceptance of Catholicism, rather than Orthodoxy by the Muslims of Bosnia and Herzegovina. ■

Ilija Hadžibegović

BOSANSKOHERCEGOVAČKI GRADOVI na razmeđu 19. i 20. stoljeća

historijske monografije

UDK 332.26 (497.1) "1953/1956"

338.24 (497.1) "1953/1956"

Izvorni naučni rad

ISTORIOGRAFSKA ANALIZA PRAVNE REGULATIVE O DJELIMIČNOJ NACIONALIZACIJI ZEMLJIŠTA SELJAKA U JUGOSLAVIJI 1953-1956. GODINE

Budimir Miličić
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: The author points at the political reasons for the reduction of the so-called 'land maximum' introduced in Yugoslavia in 1953, with a detailed analysis of the Law on Agricultural Land dating from 1953. The paper researches to the consequences of this Law on the development of village by mid-1950s and concludes that this law has definitely destroyed the major landowners and simplified social structure of local peasantry since, from that time onwards, it comprised very few people landless people, a significant population who had the medium size estates and a symbolic number of wealthy and big households. The author follows legal aspect of the Law on Land Nationalization as well as the law on the sale of land and real estates, and warns of the injustices done to the peasants in the period until the end of WW II.

Key words: Yugoslavia, peasantry, legislation, land estates, land nationalization

Abstrakt: Autor govori o političkim razlozima za smanjenje zemljišnoga maksimuma u Jugoslaviji 1953. godine, detaljno analizira Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu iz 1953, te istražuje posljedice Zakona na razvoj sela sredinom 50-ih godina. Zaključuje kako su ovim Zakonom definitivno likvidirana privatna krupnija poljoprivredna gazdinstva i uproštena socijalna struktura seljaštva, koja se od tada sastoji od veoma malo bezemljaša, značajne grupacije seljaka sa sitnim posjedom i nešto

većom grupacijom srednje imućnih posjednika, te simboličnim brojem imućnih domaćinstava. Autor prati pravnu stranu akta nacionalizacije zemljišta iznad dopuštenog maksimuma, pravno regulisanje prometa zemljišta i drugih nekretnina, te upozorava na nepravde koje su činjene seljaštvu u vremenu od završetka Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: *Jugoslavija, seljaštvo, zakonodavstvo, zemljišni posjedi, nacionalizacija zemljišta*

Istorijska, ekonomska, sociološka, pravna i politikološka literatura samo uzgred, uopšteno, uglavnom nekritički i sa pozicija socijalističke vlasti tumači pitanje nacionalizacije dijela obradivog zemljišta imućnijih seljaka u Jugoslaviji 1953-1956. godine. U nekim istoriografskim djelima, štaviše, nema ni pomena o navedenoj državnoj agrarnoj i političkoj mjeri¹. Kod ostalih autora izostala su temeljitija istraživanja izvorne građe i svestrano egzaktno osvjetljavanje i misaono produbljenija analiza date problematike. Naučni istraživači, uz to, nisu saglasni u ocjeni karaktera zakonskog ograničenja veličine seljačkih zemljoposjeda 1953. godine. Po Branku Petranoviću, vodećem istoričaru za razdoblje socijalističke epohe u Jugoslaviji, i Branku Horvatu, istaknutom imenu ekonomske naučne misli, radi se o agrarnoj reformi². Taj pojam uslovno upotrebljava i politikolog Dušan Bilandžić³. Za treću grupu autora smanjenje maksimuma seljačkih poljoprivrednih gazdinstava u korist socijalističkog sektora predstavlja izrazit akt nacionalizacije⁴. Zakonodavac i politička i državna vlast su svjesno izbjegavali operisanje sa pojmovima nacionalizacija i ekspro-

¹ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist - Narodna knjiga, Beograd, 1985., 335-397; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knjiga 2, Institut za istoriju u Sarajevu - Oslobođenje, Sarajevo, 1990., 124-145; Miodrag Zečević, *Jugoslavija 1918-1992, Jugoslovenski državni san i java*, Prosveta, Beograd, 1994., 145-166.

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918.-1978.*, Nolit, Beograd, 1980., 512; Branko Horvat, *Jugoslavenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju, Pregled*, Časopis za društvena pitanja, Sarajevo, Godina LXVI, Broj 7-8, 1976., 752.

³ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., 233

⁴ Dr Ljubo Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo, 1974., 458 i 461; Dr Borislav J. Dimković, *KPJ-SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju (1918.-1974.)*, Novi Sad, 1976., 39; Dr Dragan Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji. Teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine*, Beograd, 1981., 120.

prijacija, koje su kao mjere bile kompromitovane kod seljaštva. Umjesto toga upotrebljava se neodređen i netačan termin otkup i izdvajanje zemljišta⁵. Pojam otkup, po pravilu, označava slobodu prometa nepokretnih i pokretnih materijalnih dobara po važećim tržišnim cijenama. Tako nije bilo u konkretnom slučaju. Ni iz kamufliranog naziva Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama od 27. maja 1953. godine, kojim se reguliše pitanje gornje granice veličine seljačkih zemljoposjeda, ne može se, na prvi pogled, zaključiti o kakvoj se, zapravo, izvanrednoj državnoj mjeri radi u konkretnom slučaju. Bez sumnje je takav postupak bio sračunat na to da preduzeti poduhvat prođe što nezapaženije kako ne bi izazvao jače unutrašnje i spoljno negativno reagovanje. Sigurno se računalo da napuštanje politike socijalizacije i sovjetizacije sela po uzoru na SSSR predstavlja dovoljnu kompenzaciju i uzmak da novi blaži oblik ataka države na nepokretno vlasništvo tankog sloja imućnih seljaka ne izazove dublje društvene i političke komplikacije i potrese. Formalno-pravno i stvarno zakonsko smanjenje zemljišnog maksimuma ekonomski vodećeg stratuma sela u korist socijalističkog poljoprivrednog sektora 1953. godine ima, zaista, obilježje nacionalizacije samim tim što je cjelokupno oduzeto poljoprivredno zemljište postalo opštedruštvena, odnosno državna svojina i što su seoski pauperi lišeni prava da im se bar dio zemljišta iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda opštenarodne imovine besplatno dodijeli u trajno vlasništvo, kako bi se na taj način, makar unekoliko, poboljšao njihov veoma težak materijalni i društveni položaj. Nije sporno da su agrarna reforma iz 1945-1948. godine i zakonski propisi o eksproprijaciji individualnog zemljišta i objekata i nepokretnih materijalnih dobara vjerskih zajednica za državne potrebe imali izvjesna ili izrazita obilježja nacionalizacije, mada ih oficijelna vlast, iz taktičkih razloga, nije tako tretirala. Važno je istaći da je nacionalizacija neagrane privrede poslije Drugog svjetskog rata provedena u etapama, kojom je izvršeno potpuno razbaštinjenje svih bivših vlasnika na sredstvima za proizvodnju i usluge, uz izuzetak sitnih zanatskih, trgovačkih i ugostiteljskih radnji. Tako se nije postupilo sa imućnijim seljacima 1953-1956. godine, kojima je ostavljeno u svojinu poljoprivredno zemljište, šumsko zemljište i šuma do propisanog zemljišnog maksimuma. Cilj našeg rada je da egzaktno osvijetli naslovljenu problematiku i na taj način doprinese popuni uočene praznine u istorijskoj literaturi.

⁵ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama /od 27. maja 1953. godine/, *Službeni list FNRJ*, br.22., Beograd, 27. V 1953., 205-210.

I

MOTIVI, CILJEVI, IZRADA I PROGLAŠENJE ZAKONSKOG AKTA O SMANJENJU ZEMLJIŠNOG MAKSIMUMA SELJAKA U JUGOSLAVIJI 1953.GODINE

Objektivne istorijske i društvene okolnosti uslovile su totalnu hroničnu krizu sela, koja je u socijalističkoj epohi dalje eskalirala i dovedena do apsurdna. Ispoljavala se u vidu zastarjelosti načina proizvodnje, niske produktivnosti rada, naglašene usitnjenosti individualnih zemljoposjeda, agrarne prenaseljenosti i siromaštva pretežnog dijela seoskog stanovništva. Njeni izrazi su, takođe, bili konzervativizam, opterećenost nazadnim i destruktivnim vjerskim i nacionalnim predrasudama i na toj osnovi zatvorenost do gotovo getoizacije seoskog svijeta, podređenost, suprotno ustavnim odredbama, žene u porodici i društvu, odsustvo obaveznog i planskog stručnog obrazovanja i pune zdravstvene zaštite zemljoradnika, neprosvijećenost, kulturna zaostalost, anarhičnost, bezobzirno izrabljivanje od strane države i društvena marginalizacija seljaštva i sporo oporavljanje ruralne sredine od posljedica ratnih pustošenja, razaranja i ogromnih ljudskih žrtava. Situacija je bila tim složenija kada se zna da je početkom 1953. godine seljaštvo činilo glavninu stanovništva u Jugoslaviji, u čijoj se baštini nalazilo 71,5% cjelokupnog poljoprivrednog zemljišta. Iste godine je 395.908 privatnih zemljovlasnika u Bosni i Hercegovini posjedovalo čitavih 92% obradive zemlje prema nepunih 8% koliko je otpadalo na državni i zadružni sektor⁶. Ukoriženjeni oblici narodnog života, načina rada, etike i normi mišljenja i ponašanja seljačkog svijeta tvrdokorno su odolijevali duhu modernog doba i sporo se mijenjali. Više od drugog na to su uticali naslijeđena zaostalost agrarne stvarnosti Jugoslavije, nizak životni i društveni standard milionske seoske populacije i religijska, konfesionalna, etnička i nacionalna podvojenost, suprotnosti, šovinizmi i ciklični oružani sukobi do istrebljenja između pojedinih jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina, u prvom redu Srba, Hrvata, Bošnjaka, Albanaca, Nijemaca i Mađara. Vjekovima taloženi i nagomilavani krupni i izuzetno složeni problemi agrarnih odnosa i seljačkog pitanja opterećivali su olovnom težinom i uveliko usporava-

⁶ *Statistički godišnjak FNRJ 1954.*, Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, Beograd, 1954., 118; *Popis stanovništva 1953.*, Ekonomska obeležja stanovništva, Konačni rezultati za FNRJ i narodne republike, Knjiga II, Savezni zavod za statistiku FNRJ Beograd, 1960., XLIV i XLV; *Statistički godišnjak 1945.-1953.*, Zavod za statistiku i evidenciju NRBiH, Sarajevo, 1954., 125 i 147.

li ukupan socijalistički razvitak i brži društveni i privredni napredak zemlje. Cijela prva poslijeratna decenija socijalističkog razdoblja protekla je u znaku bezuspješnih traganja i lutanja revolucionarne vlasti za iznalaženjem uzorne i univerzalne koncepcije uređenja agrarnih odnosa i opšteg preporoda i procvata ruralne sredine, rasterećene bremena socijalnih briga. Za socijalističko društvo bilo je nezamislivo socijalno oslobođenje i postizanje blagostanja seljaštva bez ukidanja privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u oblasti agrara. Tu zvaničnu aksiomu i opredjeljenje najbolje je izrazio Josip Broz Tito u svom referatu podnijetom na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) 3. novembra 1952. godine, u kome izričito konstatuje da bez totalnog podruštvljavanja poljoprivrede "ne može biti ni konačne pobjede socijalizma u Jugoslaviji". Isti izvor ocjenjuje da je po socijalistički poredak pogubno postojanje nepregledne šume individualnih poljoprivrednih gazdinstava sa njihovom haotičnom proizvodnjom⁷. S druge strane, seljački svijet se grčevito borio da očuva svoje privatne zemljoposjede, živeći u varljivoj nadi da će ih pukim čudom uvećati i domoći se toliko željene i potrebne ekonomske nezavisnosti. Te dvije suprotnosti se nisu dale pomiriti. Socijalistički poljoprivredni sektor nije uspio da odigra namijenjenu mu ulogu nosioca tehničko-tehnološkog prevrata u poljoprivrednoj proizvodnji i socijalističkog preobražaja sela. Isto tako je neznatan broj seljaka teškom mukom uspijevao da putem kupovine, nasljeđa, poklona i miraza uveća svoja imanja. Uporedo s tim je masa seoskih domaćinstava ekonomski propadala. Jedan u nizu eksperimenata i poduhvata za uređenje agrarnog i seljačkog pitanja predstavljala je nacionalizacija dijela obradivog zemljišta imućnijih seljaka 1953-1956. godine. Ne samo da ti silni poduhvati nisu urodili željenim plodom, već su presudno uticali na razaranje društvene i privredne osnove ruralne sredine, izazvali njenu depopulaciju i imali nesagledive dalekosežne negativne posljedice po temeljne državne, društvene i nacionalne interese i interese vjerskih zajednica. U potrazi za zaposljem, socijalnom sigurnošću i izvjesnijom perspektivom nepregledne rijeke neškolovalanih i školovanih seoskih migranata nekontrolisano su se slivale u gradske, industrijske i rudarske centre. Pod pritiskom seljačke stihije izvršena je ruralizacija gradova i socijalizacija neagrame privrede, državne uprave, društvenih djelatnosti i političke strukture. Za relativno kratko vrijeme grad je, inače u većini agrarnog i poluagrnog karaktera, postao žarište socijalnih problema, za čija su rješavanja ulagana basnoslovna državna materijalna i finansijska sredstva. Protivno tome, selo će se od dojučerašnjeg ljudskog mravinjaka punog života nezadrživo sunovratiti u ponor opšteg propadanja i poluopstjelosti sa zapuštenim prostranim kompleksima obradive zemlje i velikim dijelom nesrađene ljetine, nskom kadrovskom, tehničkom, ekonom-

⁷ Josip Broz Tito, *O poljoprivredi i selu*, Poljoprivrednik i dr., Novi Sad i dr., 1979, 169.

skom i socijalnom osnovom, mnoštvom napuštenih kuća i pratećih objekata izloženih propadanju od zuba vremena, izraženim deficitom u radnoj snazi, rapidnim brojčanim porastom staračkih domaćinstava i umrtvljenim društvenim i kulturnim životom. Prema tim procesima i pojavama država se odnosila indiferentno i krajnje neodgovorno, istovremeno se lakomisleno zadužujući u inostranstvu pod nepovoljnim uslovima i predajući Jugoslaviju u vlast zapadnog kapitala, koji će, oslonjen na reakcionarne jugoslovenske duhovne i svjetovne snage, postati njezin grobar. Bez obzira na pogrešnost i nazadnost državne agrarne i seljačke politike, zasluga je socijalističkog poretka da je armija siromašnog seoskog i gradskog stanovništva izbavljena iz socijalnog beznađa i zaostalosti i doživjela, kao i svi jugoslovenski narodi i nacionalne manjine, društveni i demokratski kulturni preporod i afirmaciju. Unutrašnja i spoljna politika Jugoslavije u posmatranom periodu bila je inspirisana interesima širokih narodnih slojeva i društva u cjelini. Kao takva bila je progresivna i nadmoćna u odnosu na kapitalistički svijet. To je univerzalna pojava socijalističkog poretka u planetarnim relacijama.

Sve govori da je iz političkih razloga odluka najviših instanci političke i državne vlasti o novom smanjenju zemljišnog maksimuma seljaka držana u strogoj tajnosti do zadnjeg trenutka. Tako je, zasigurno, postupljeno kako bi se osujetile diobe i usitnjavanja većih seljačkih gazdinstava i otuđivanje obradive zemlje, čime bi se suzila socijalna osnova predstojeće državne interventne mjere za uređenje agrarnih svojinskih odnosa i dovelo u pitanje njeno ostvarenje. Iz polemičkog izlaganja Svetozara Vukmanovića – Tempa, člana Saveznog izvršnog vijeća, na 24. sjednici Vijeća naroda Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) od 21. maja 1953. godine proističe da su donošenju Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama prethodile široke rasprave i diskusije na svim nivoima u zemlji⁸. Dostupna arhivska građa, publikacije izvornog materijala i štampa ne potvrđuju Vukmanovićeve navode. Isključena je mogućnost da su javni mediji, iz bilo kojih motiva, ćutali kao zaliveni o tako krupnom i delikatnom društvenom, političkom i socijalnom pitanju. Ni u javnim istupanjima Josipa Broza Tita, kao predsjednika Jugoslavije, i njegovih bliskih saradnika u toku 1952. i prva tri mjeseca 1953. godine izričito se ne pominje namjera države da imućnije seljake, oduzimanjem od njih viška poljoprivrednog zemljišta koje, prema zvaničnoj procjeni, ne mogu obrađivati bez korišćenja tuđe radne snage, imovinsko-pravno i ekonomski svede na nivo srednjeimućnih individualnih zemljovlasnika. Tito jeđino načelno, u duhu marksističkog učenja i potreba aktu-

⁸ Šesto redovno zasjedanje Veća naroda i Saveznog veća (II saziv) 20-22. maja i 7-10. septembra 1953, Stenografske beleške, Knjiga druga, Narodna skupština FNRJ, Beograd, 1953, 59.

elne politike, tretira pitanje mjesta, uloge i perspektive individualnog poljoprivrednog sektora u socijalističkom poretku. Za njega nije bilo sporno pitanje da opstanak individualnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju u oblasti agrara nije spojiv sa socijalističkim poretkom, koji se mora obezbijediti "od haotične proizvodnje i raspodjele u poljoprivredi" uslovljenih postojanjem na desetine "hiljada sitnih individualnih gazdinstava"⁹. Zbog toga, prema Titu, strateško opredjeljenje Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) i FNRJ ostaje podružljavanje poljoprivrede na socijalističkim osnovama bez izuzetaka i ostatka, kao uslova da se poljoprivredna proizvodnja preobrazi od ekstenzivne u intenzivnu¹⁰.

Djeluje neobično i zapanjujuće da Josip Broz Tito kao vodeća politička ličnost Jugoslavije nije bio detaljno upoznat sa odredbama zakonskog akta o novom ograničenju zemljišnog maksimuma seljaka. U razmaku od četiri mjeseca javnosti je predočio tri različite sopstvene interpretacije smisla predstojeće izvanredne državne mjere za uređenje agrarnih svojinskih odnosa. Na narodnom zboru u Slavanskom Brodu, održanom 17. maja 1953. godine, proizvoljno je ustvrdio da će se seoskim bezemljašima i sitnoparcelnim seljacima podijeliti zemlja iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda opštenarodne imovine¹¹. Pet dana kasnije, u razgovoru sa hrvatskim novinarima, Tito se utoliko korigovao što je izjavio da će oduzeta zemlja od imućnijih seljaka biti data na trajno korišćenje i upravu opštim zemljoradničkim i seljačkim radnim zadrugama¹². Već 27. septembra 1953. godine, na narodnom mitingu u Rumi (Srem), Tito u govoru kaže da će oduzeta zemlja od bogataša "biti, uglavnom, data na korišćenje bezemljašima" i upotrijebljena za stvaranje socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava¹³. Nijedna od navedenih verzija svrhe ograničenja seljačkog zemljišnog maksimuma 1953. godine nije saglasna sa odredbama Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine. Na osnovu toga se ne može suditi da Tito nije pridavao osobit značaj strukturalnim promjenama vlasničkih odnosa

⁹ Josip Broz Tito, *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. /Referat podnijet na VI kongresu KPJ 3.11.1952. godine/*. – U: *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Kultura, Beograd, 1952, 75. Stručni tim koji je sastavio Titov referat napravio je krupnu grešku u pogledu broja privatnih poljoprivrednih gazdinstava u Jugoslaviji, kojih je početkom 1953. godine stvarno bilo 2.555.707, a ne desetine hiljada kako se tvrdi (*Statistički godišnjak FNRJ 1960*, Savezni zavod za statistiku FNRJ, Beograd, 1960, 116.)

¹⁰ J.B.Tito, *O poljoprivredi i selu*, 159, 164, 168, 169.

¹¹ *Ibidem*, 176.

¹² *Ibidem*, 178.

¹³ *Ibidem*, 184.

na selu i pored toga što se nije dovoljno udubljavao u analizu agrarne i seljačke problematike, čijem je razrješavanju pristupao shematski. Vjerovatnije će biti da konfuznost, proizvoljnost i protivrječnosti njegovog tumačenja karaktera i smisla oduzimanja dijela zemlje od imućnijih seljaka proističu iz činjenice da je kreiranje državne agrarne i seljačke politike prepustio svojim odanim saradnicima, koji su imali više teoretskog znanja i iskustva o dotičnoj materiji.

Istu problematiku analizira i teoretski tumači i osmišljava Edvard Kardelj, jedan od vodećih jugoslovenskih marksističkih teoretičara, neosporni ideolog SKJ i glavni kreator uređenja društveno-ekonomskih odnosa, ustrojstva države i izgradnje političkog sistema Jugoslavije. Zato je neophodno sažeto kritički prikazati osnovne Kardeljeve stavove u vezi tematike koja je predmet našeg rada. Na mitingu u fabrici "Crvena zastava" u Kragujevcu 7. aprila 1953. godine i na Četvrtom kongresu Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) Slovenije 27. aprila 1953. godine, Kardelj je izložio glavna obilježja državne ekonomske politike na selu, dao analizu i viziju mjesta, uloge i perspektive individualnog poljoprivrednog sektora u socijalističkom društvu i verbalno se obrušio svom žestinom na tanki sloj imućnijih seljaka kao izdajak, ostatak i eksponente kapitalizma. Za Kardelja je bilo izvjesno da se socijalističko društvo, u uslovima oživotvorenja politike tržišne privrede i slobodnog prometa nepokretne imovine, mora odlučno boriti za ukidanje društvenih i ekonomskih uslova koji rađaju kapitalističke tendencije na selu i izrabljivanje bezemljaša i sitnoparcelnih seljaka od strane seoskih bogataša. Na takav stav ga, objašnjava se, obavezuju važeće odredbe Ustava FNRJ po kojima je načelno dozvoljena "samo lična svojina nad sredstvima individualnog rada i ekonomski odnosi koji se temelje na društvenim sredstvima za proizvodnju"¹⁴. Otuda se, prema istom izvoru, nameće kao neodložna potreba da se bez odlaganja i zauvijek ograniči i ruiniira ekonomska snaga bogatih seljaka do njihovog konačnog nestanka. Postavljeni cilj će se ostvariti, kako je zamišljao i predlagao Kardelj, putem oduzimanja od imućnijih seljaka viška obradive zemlje iznad zakonskog maksimuma i onemogućavanja da dobijaju investicione kredite i kupuju poljoprivredne mašine i druga sredstva radi unapređenja proizvodnje na svojim gazdinstvima¹⁵. Kardelj je sa klasnih i ideološko-političkih pozicija, protivno ustavnim načelima, javno propagirao ozvaničenu politiku društvene ekonomske diskriminacije imućnijeg sloja seljaštva i to u periodu kada je buržoazija u Jugoslaviji bila već razvlašćena i razbaštinjena. S obzirom da je bio ideolog SKJ

¹⁴ Edvard Kardelj, *Razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa*, Izbor iz dela I, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1979., 48 i 49.

¹⁵ Karakteristike naše ekonomske politike na selu. Govor Edvarda Kardelja u Ljubljani, *Oslobođenje*, br. 2.048; Sarajevo, 28. IV 1953., 1 - 2.

to su politički i državni organi vlasti njegove govore i teoretske radove tumačili kao oficijelne stavove i direktive, što su uistinu bili. Kardelj se, kao i ostali komunistički funkcioneri, stavio iznad Ustava i zakona FNRJ. Doktrinarno, dogmatski i demagoški je tvrdeno da je posjedovno ograničenje i ekonomsko ružavanje seoskih bogataša, kako Kardelj naziva imućnije seljake, značajno za unapređenje poljoprivrede i jednako u interesu socijalističkog društva i seoskih paupera i srednjeimućnog dijela seljaštva, koji su, navodno, svjesni činjenice da opstanak i "bogaćenje makar i šačice seoskih magnata znači" osiromašavanje glavnine seoskog stanovništva i njegovo podvrgavanje izrabljivanju od strane ekonomski vodećeg stratuma ruralne sredine¹⁶. Prema tačnoj Kardeljevoj ocjeni, individualni seoski zemljovlasnici, čija egzistencija zavisi isključivo od njihovog vlastitog rada ne predstavljaju klasnog neprijatelja i opasnost po opstanak socijalističkog poretka, mada kočje njegov napredak. Date društvene okolnosti i stepen razvitka proizvodnih snaga privremeno ne zahtijevaju njihovo nasilno eksproprisiranje. Naučno nije sporna konstatacija istaknutog komunističkog političara i mislioca da su patuljasti privatni zemljoposjedi, razbijeni na mnoštvo međusobno fizički neobjedinjenih parcela, nesposobni za širu primjenu moderne tehnike i tehnologije u proizvodnom procesu, produktivan rad, proširenu reprodukciju i značajnije uključivanje u nacionalnu podjelu rada i da predstavljaju smetnju modernizaciji poljoprivredne proizvodnje. Kao takva osuđena su da nestanu integrisanjem u socijalistički privredni sistem. Za socijalizam je, smatra Kardelj, polazno stanovište i aksioma da u daljoj perspektivi mogu biti visokoproduktivni samo socijalistički privredni subjekti¹⁷.

Kardelj je tumačio i predviđao da će se postavljanje poljoprivredne proizvodnje na moderne tehničko-tehnološke osnove, potpuno podruštvljavanje poljoprivrede, socijalistički preobražaj sela i odgoj socijalističke društvene svijesti seljaštva najbrže postići sinhronizovanim razvitkom raznolikih oblika zadrugarstva, jačanjem i napretkom socijalističkog privrednog sektora, industrijalizacijom ruralne sredine izgradnjom na selu manjih fabrika i radionica za preradu poljoprivrednih proizvoda i za opsluživanje poljoprivredne proizvodnje, obezbjeđenjem povoljnih investicionih kredita, izvođenjem opsežnih melioracionih radova, izgradnjom solidnih saobraćajnica i stvaranjem društvenih i ekonomskih pretpostavki za masovno zapošljavanje viška seoske radne snage u neagrarnoj privredi i društvenim djelatnostima¹⁸. Vjerovao je da sâm razvitak i unapređenje proizvodnih snaga u poljoprivredi vode izgra-

¹⁶ Ibidem, 1 - 2.

¹⁷ Ibidem, 1 - 2.

¹⁸ E. Kardelj, Razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, 48 i 49.

dnji i pobjedi socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa na selu¹⁹. Posebna uloga i značaj u tom istorijskom i društvenom poduhvatu i prevratu namijenjena je kreativnoj i racionalnoj državnoj ekonomskoj, agrarnoj i seljačkoj politici i naučnoj razradi strategije i perspektivnog plana izgradnje socijalističkih produkcionih odnosa u poljoprivredi²⁰.

Izvjесne Kardeljeve ocjene su protivurječile praksi. To se, prije svega, odnosi na njegovu tvrdnju da donošenje Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga od 30. marta 1953. godine ima prevashodni cilj usklađivanje ekonomskih odnosa u poljoprivredi i neagrarnoj privredi na taj način "što ukida sve administrativne mjere koje otežavaju slobodan razvitak ekonomskih snaga u seoskoj poljoprivredi"²¹. Baš Kardelj je, kao što smo vidjeli, bio glavni pobornik državne intervencije u uredenju agrarnih svojinskih odnosa i smanjenju zemljišnog maksimuma imućnijeg sloja seljaka, koje je tretirao kao kapitalističke elemente. To je ubrzo ozvaničeno usvajanjem Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine 27. maja 1953. godine, o kome će kasnije biti više govora. Ne može izdržati objektivni naučni sud ni Kardeljeva teza da makaze cijena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda u korist obnove, industrijalizacije i podizanja privredne snage zemlje, jačaju socijalističke društvene odnose i predstavljaju sredstvo društvene akumulacije kapitala iz individualne proizvodnje, koja se kasnije vraća seljaštvu u obliku jeftinih investicionih kredita za unapređenje poljoprivrede i podizanje životnog standarda "radnih seljaka" na viši nivo²². Ekonomska naučna misao je argumentovano dokazala suprotno. Blizu jednu deceniju poslije Drugog svjetskog rata selo je bilo podvrgnuto bezobzirnom ekonomskom iscrpljivanju od strane države, predstavljalo neiscrpan izvor prvobitne akumulacije kapitala socijalističke Jugoslavije i lišeno mogućnosti korišćenja povoljnih investicionih i potrošačkih kredita. Usljed toga bitno je usporeno otklanjanje teških ratnih posljedica i normalizovanje privrednog života ruralne sredine. Kardelj je do kraja svoga života ostao vjeran naprijed prikazanim sopstvenim teoretskim pogledima i ideološko-političkim ubjeđenjima. Nije ga pokolebala ni gruba stvarnost odvijanja društvenih, ekonomskih, socijalnih, ustavno-pravnih i političkih tokova u suprotnom pravcu od njegovih predviđanja. Štaviše, u kasnije nastalim obimnim studijama je, na osnovu tekovina građanske ekonomske misli i marksističke teorije i iskustva društvenog i eko-

¹⁹ Ibidem, 48 i 49.

²⁰ Ibidem, 48 i 49.

²¹ Karakteristike naše ekonomske politike na selu. Govor Edvarda Kardelja u Ljubljani, *Oslobođenje*, br. 2.048; Sarajevo, 28. IV 1953., 1.

²² Ibidem, 2.

nomskog razvitka socijalističkih zemalja, izgradio originalno marksističko tumačenje i viđenje uređenja agrarnih odnosa i seljačkog pitanja, socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje²³. Međutim, Kardeljeve teoretske postavke, ideje, vizije i predviđanja izgradnje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa na selu i koncepcija državne ekonomske, agrarne i seljačke politike doživjeli su neuspjeh, jer u praksi nisu urodili željenim plodom.

Tek poslije 7. aprila 1953. godine na selu je, u vezi predstojećeg državnog ataka na ekonomske pozicije imućnijih seljaka, uslijedila življa politička aktivnost siromašnog dijela seljaštva, koja je imala kampanjski karakter i bila kratkog daha. Sve-moćni aparat političke i državne vlasti je, posredstvom organizacija SKJ i SSRNJ, politički animirao donje slojeve seljaštva, prvenstveno siromašne seljake iz rasformiranih i rastrojenih seljačkih radnih zadruga, da javno manifestuju svoju podršku već pripremljenim izvanrednim državnim mjerama u oblasti agrara. Za kratko vrijeme su Saveznom izvršnom vijeću upućene brojne dirigovane i stereotipnog sadržaja kolektivne seljačke peticije, rezolucije i telegrami, kojima je zahtijevano da se u korist socijalističkog poljoprivrednog sektora radikalno smanji zemljišni maksimum imućnijih seljaka, kako bi se obezbijedilo zaposlenje i egzistencija bar dijela seoskih paupera²⁴. Kao obično u javnosti je stvaran privid da su široki narodni slojevi inicijator krupnih i dubokih društvenih, političkih, ekonomskih i socijalnih poduhvata i promjena. O tome je stvarno odlučivao centar političke i državne moći Jugoslavije. Osnovna narodna masa je predstavljala objekat beskrupulozne političke manipulacije. U listu "Oslobođenje", glasilo SSRN Bosne i Hercegovine, uopšte nema napisa o seljačkim zahtjevima da se smanji postojeći zemljišni maksimum seljaka u smislu intencija nadležne vlasti. To odudara od uobičajene prakse štampe da registruje svaki iole važniji i interesantniji događaj i pojavu. Na osnovu toga ne može se stvarati zaključak da je u Bosni i Hercegovini u toku aprila i maja 1953. godine izostala politička aktivnost seljaka na tom planu. Buduća istraživanja za sada nedostu-

²³ Edvard Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, Beograd, 1959, 5-367; Edvard Kardelj, O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu. – U: Edvard Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, Knjiga 2, Zadruga, Beograd, 1983, 27-339.; Edvard Kardelj, O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu. – U: Edvard Kardelj, *Poljoprivreda i selo u socijalističkom samoupravnom društvu*, Knjiga 3, Zadruga, Beograd, 1983, 13-396.

²⁴ Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (Drugi saziv) 20-22. maja i 7-10. septembra 1953., 107; Kongres Socijalističkog saveza Srbije, *Borba*, br. 97, Beograd, 11. IV 1953., 2.; Siromašni seljaci traže zemlju. Saveznom izvršnom veću stižu i dalje pisma bezemljaša i siromašnih seljaka, *Borba*, br. 111, Beograd, 27. IV 1953., 4; Rad zakonodavnih odbora Narodne skupštine /FNRJ/. Usvojen u načelu Predlog zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu., *Borba*, br. 129., Beograd, 19. maja 1953., 1.

pnih arhivskih fondova CK KPBiH i Ministarstva unutrašnjih poslova NRBiH vjerovatno će dati odgovor zašto je list "Oslobođenje", ne slučajno, ćutao o tako važnom političkom događaju. Isto je postupio i prilikom sprovođenja agrarne reforme i kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine, kada su javnosti uskraćene informacije i objašnjenja razloga bojkota kolonizacije u Vojvodinu od strane muslimanskog (bošnjačkog) i hrvatskog seljaštva. U postojećim društveno-političkim okolnostima bilo je nezamislivo da se javno raspravlja zašto je u odnosu na navedenu pojavu ostala politički pasivna komunistička elita Muslimana (Bošnjaka) i Hrvata. Za svjetovnu i duhovnu štampu i uopšte pisanu i živu riječ bila je tabu tema u kojoj su mjeri konfiskacija, sekvestracija, agrarna reforma, ekspropriacija privatnog nepokretnog imetka za državne potrebe 1945-1990. godine i nacionalizacija glavnine neagrarne privrede i dijela privatnog zemljišta pogodili pojedine jugoslovenske narode, nacionalne manjine, vjerske organizacije, narodne republike i regije. Iz političkih motiva ni zvanične statistike Jugoslavije i narodnih republika i dostupna arhivska građa ne daju podatke o predočenoj problematici, kao ni o posjedovnoj strukturi privatnih zemljovlasnika po osnovu njihove nacionalne i vjerske pripadnosti. Takvi postupci vlasti ostavljali su široku mogućnost konzervativnim, klerikalnim, nacionalističkim i revanšističkim snagama da potajno šire destruktivnu antisocijalističku i šovinističku propagandu. Seljačke političke manifestacije za proširenje socijalističkog poljoprivrednog sektora na račun imućnog dijela seljaštva nisu odražavale pravo raspoloženje armije siromašnih seljaka. Bila je to politička mimikrija seljačke odanosti komunističkim idealima i demokratskog društvenog bića autoritarnog socijalističkog poretka. Privatnosopstveničkom mentalitetu seoskih paupera najviše je odgovaralo da im država besplatno podijeli u trajno vlasništvo nacionalizovanu zemlju ekonomski vodećeg stratuma sela. Ponegdje je javno istaknute takve zahtjeve, vlast u začetku ušutkala. Siromašni seljački svijet je stalno maštao o svojoj ekonomskoj nezavisnosti i društvu socijalnog egalitarizma, opšteg blagostanja, pravde i demokratije, kako ih naivno i uprošćeno predstavljaju narodne pripovijetke. Samo seljaštvo nije bilo politički zrelo i doraslo istorijskoj situaciji da se organizovanim putem bori za ostvarenje tih ideala. Bezbrojne generacije seljaka su uzaludno priželjkivale i sanjale da se na bijelom konju pojavi nestvarni princ sa natprirodnim moćima poput Isusa Hrista, koji će jednim zamahom čarobnog mača oplemeniti ljude i društvo i obasuti ih blagodetiama.

Ideja i opredjeljenje da se u korist socijalističkog sektora u Jugoslaviji ponovo administrativnim putem izmijeni zemljovlasnička struktura i na selu imovinsko-pravno i ekonomski zatre trag imućnijem sloju seljaštva, nastali su, najvjerovatnije, krajem 1952. ili početkom 1953. godine kada je pristupljeno uobličavanju i usvajanju zakonskog akta o postavljanju preostalih seljačkih radnih zadruga na društveno-eko-

nomske i proizvodne osnove socijalističkih preduzeća, u kojima, samo po imenu, zadrugari dobijaju status radnika sa stalnom mjesečnom platom u novcu, umjesto dotadašnjeg plaćanja u naturi i davanja rente izvjesnom broju domaćinstava učlanjenih u zadruge pod posebnim uslovima. Tim pothvatom željelo se javnosti pokazati da napuštanje, iz političkih razloga pritivorno i zakratko prihvaćenog, sovjetskog modela pretvaranja jugoslovenskog sela u carstvo komune, ne znači odricanje države od strateškog cilja i plana da se iznalaženjem drugojačijih i po osnovnu seljačku masu bezbolnijih metoda i sredstava postupno izvrši podruštvljavanje kompletne poljoprivrede i likvidacija svakog oblika privatnog nepokretnog imetka. Nameće se pitanje zašto neposredno po trijumfu Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a) i socijalističke revolucije u Jugoslaviji nisu Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji iz 1945. godine, seljački zemljoposjedi veći od 10 ha obradive površine svedeni na gazdinstva osrednje veličine. Na taj način bi se, bez odlaganja, otklonili uzroci postojanja većih socijalnih razlika na selu i klasični oblici izrabljivanja dijela seoskih paupera od strane imućnijeg sloja seljaštva i stvorio veći socijalistički poljoprivredni sektor. Prije svega međunarodni položaj Jugoslavije 1945. godine bio je veoma težak zbog pritisaka i vojne prijetnje kapitalističkog Zapada, neriješenih graničnih pitanja sa Italijom i Austrijom i odsustva povoljnih stranih investicionih kredita. Unutrašnje prilike bile su bremenite političkim, ekonomskim i socijalnim problemima, zaoštenih do krajnjih granica u toku Drugog svjetskog rata. Normalizovanje društvenog života naročito su ometali destruktivno djelovanje Katoličke crkve po direktivama Vatikana, Srpske pravoslavne crkve, Islamske vjerske zajednice i vojnički poražene, razvlašćene i razbaštinjene građanske klase, separatističke pobune i nemiri Albanaca na Kosovu i Metohiji, privredna i kulturna zaostalost zemlje, drastično smanjenje proizvodnih kapaciteta privrede i sredstava za rad usljed ratnih pustošenja i razaranja nečuvenih razmjera, popaljenost ogromnog broja seoskih naselja, socijalna ugroženost najvećeg dijela stanovništva, potreba postojanja džinovske vojne sile od 310.000 aktivnih vojnika u 1950. godini^{24a} i aparata državne bezbjednosti radi odbrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Jugoslavije i tekovina socijalističke revolucije i održavanja unutrašnjeg reda i mira u zemlji i agresivno i zločinačko djelovanje naoružanih zaostataka četničkih, ustaških, zelenokadrovskih, bjelogardejskih i balističkih kvislinških i kontrarevolucionarnih vojnih formacija. Revolucionarna vlast je, osim toga, računala da će u perspektivi, kada se steknu povoljni društveni,

^{24a} Arnela Alihodžić, Jugoslavija u zapadnima obrambenim sustavima i potpisivanje Balkanskog pakta 1953. godine, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 7, Beograd 20- 22.septembra 2002., Zagreb, 2003, 356; Balkanski pakt FNRJ, Grčke i Turske stvoren je 9. avgusta 1954. godine (Prof. dr Branko Petranović – dr Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Opšti pregled, Knjiga prva, Radnička štampa, Beograd, 1977., 121).

politički i ekonomski uslovi, izvršiti, po uzoru na SSSR, socijalizaciju i sovjetizaciju jugoslovenskog sela i učiniti kraj svakom obliku privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju. Istovremeno razbaštinjenje građanske klase, veleposjednika, seljaštva i vjerskih zajednica predstavljalo bi nepromišljen postupak i opasnost od oružanog otpora glavnine naroda protiv socijalnog nasilja države i od vojne intervencije Zapada, što bi smrtno ugrozilo opstanak socijalističkog poretka u Jugoslaviji i same Jugoslavije. Iz svih tih razloga izabrana je taktika postupne i etapne eksproprijacije seljaštva, kao i buržoazije i gradskih sitnosopstvenika. Objektivne istorijske i društvene okolnosti i politička oportunistička nalagali su privremeno tolerisanje privatnog nepokretnog imetka sitnoparcelnih i srednjeimućnih seljaka i individualnih nepoljoprivrednih zemljovlasnika. Pri tome je politička i državna vlast planski, sistematski i intenzivno politički djelovala u seljačkoj sredini na planu zaoštavanja socijalnih i političkih odnosa između različitih ekonomskih kategorija seljaštva, koje je državnim stegama držano u zaptu i podaničkoj pokornosti. Zamisao i težnja oficijelne vlasti da glavninu seljačke mase pretvori u neplaćenu državnu vojsku represije protiv imućnih seljaka kosila se sa etičkim nazorima patrijarhalne ruralne sredine. Zato je ostala gluva za zvaničnu propagandu o seoskim kulacima, izrabljivačima i eksploatisanim pauperima i ravnodušna prema veoma izraženoj socijalnoj razućenosti seoskog stanovništva. Trezveno je prosuđivano da stvaranje na socijalnoj osnovi međusobno suprotstavljenih političkih frontova među seljaštvom ne predstavlja pravi put i način za razrješenje nagomilanih društvenih i ekonomskih problema sela.

Za sada ostaje nepoznat idejni tvorac politike novog radikalnog smanjenja zemljišnog maksimuma seljaka u Jugoslaviji, inicijator oživotvorenja te zamisli i početak i tok izrade i autor Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama od 27. maja 1953. godine. Sa dosta sigurnosti može se pretpostaviti da je Izvršni komitet Centralnog komiteta SKJ, na sugestiju svoga uticajnog člana Edvarda Kardelja, izdao direktivu saveznom parlamentu FNRJ da donese zakonski propis o nacionalizaciji dijela obradivog zemljišta imućnijih seljaka. Na takav zaključak upućuje nas činjenica da je Edvard Kardelj u periodu priprema i izrade navedenog Zakona, kao i kasnije, bio glavni kreator i tumač državne agrarne i seljačke politike i gorljivi zagovornik potrebe da se, u sklopu nove državne ekonomske politike, smanji zemljišni maksimum seljaka, kako bi se zauvijek onemogućila reprodukcija kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa na selu i iskorišteno izrabljivanje seoskih bezemljaša i sitnoparcelnih seljaka od strane imućnijeg sloja seljaštva. Prvi put je 13. maja 1953. godine list "Borba" upoznao javnost da "Savezno izvršno veće priprema predlog zakona o opštenarodnom fondu zemlje za sledeće zasedanje Narodne skupštine FNRJ, koje će se uskoro održati". Cilj te izvanredne državne agrarne mjere je, prema pisanju "Bor-

be", sasijecanje u korijenu uzroka klasičnog oblika eksploatacije siromašnih seljaka od strane imućnijih seljaka i obezbjeđenje materijalnih pretpostavki za stvaranje novih socijalističkih poljoprivrednih dobara i za socijalistički preobražaj sela²⁵. Samo dva dana poslije agencijske vijesti Savezno izvršno vijeće je 15. maja 1953. godine usvojilo Prijedlog zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama²⁶. Nakon toga je zakonski projekat predat u redovnu proceduru zakonodavnim odborima Vijeća naroda i Saveznog vijeća Narodne skupštine FNRJ. Agramim objektima uskraćeno je pravo da organizovano i javno, posredstvom svojih legitimnih predstavnika, izraze sopstveni stav o opravdanosti nacionalizacije dijela njihovog obradivog zemljišta, kriteriju za određivanje visine novčane naknade za oduzetu zemlju, objekte i postrojenja i načinu i roku isplate obeštećenja. Drukčije nije moglo ni biti. Imućniji seljaci su zvanično tretirani kao bogataši, kulaci, kapitalistički elementi, eksploatatori siromašnih seljaka, eksponenti kapitalizma i klasni i politički protivnici i neprijatelji socijalističkog poretka. Iz tih razloga ih je socijalistička vlast u periodu 1945-1956. godine podvrgla grubom izrabljivanju, razrađenom sistemu pritisaka i prisile, diskriminaciji, bojkotu, represalijama, onemogućavanju da širom primjenom savremenih agrotehničkih mjera i moderne mehanizacije unapređuju proizvodnju na vlastitim gazdinstvima, obespravljenosti i društvenoj degradaciji. Svako njihovo pojedinačno i kolektivno otvoreno verbalno ispoljavanje nezadovoljstva i otpor protiv socijalnog i društvenog nasilja vlasti bili su skopčani sa realnom opasnošću da će kao protunarodni i antidržavni elementi biti podvrgnuti političkom pritisku i izloženi hapšenjima, fizičkom maltretiranju i osudama na novčane kazne, konfiskaciju imovine, tamnovanje i gubitak građanskih prava za određeno vrijeme. Zbog toga su oni revolucionarnu vlast doživljavali kao strahovladu, tim više što milosti nije bilo ni za istaknute revolucionare i visoke političke i državne funkcionere koji su postali disidenti. Za obespravljivanje i društvenu degradaciju imućnijih seljaka iz klasnih i ideološko-političkih razloga nije bilo pravne osnove s obzirom da je Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Jugoslaviji od 23. avgusta 1945. godine određen zemljišni maksimum seljaka i individualnih nepoljoprivrednih zemljovlasnika. U ovakvim slučajevima vlast je grubo kršila odredbe Ustava FNRJ o ravnopravnosti građana i njihovoj ličnoj i imovinskoj sigurnosti. Ta pojava svojstvena je zemljama građanskih dikta-

²⁵ Predviđa se agrarni maksimum od deset hektara. Predlog zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu biće iznet na zasedanju Narodne skupštine FNRJ 20. maja /1953. godine/, *Borba*, br. 124., Beograd, 13. V 1953., 1.

²⁶ Savezno izvršno veće usvojilo nacrt zakona o zemljišnom fondu i vjerskim zajednicama. *Borba*, br. 126, Beograd, 16. V 1953., 1.

tura i totalitarizama i socijalističkom poretku u planetarnim relacijama, sa kojima je nespojivo postojanje pravne države.

U pripreмноj fazi rada na izradi Prijedloga zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, prije nego što ga je usvojilo Savezno izvršno vijeće, postojala su mišljenja da se zemljišni maksimum seljaka ograniči na 8 ha obradivog zemljišta, radikalno smanji površina privatnog šumskog zemljišta i šume i eksproprišu individualna poljoprivredna gazdinstva koja zemljovlasnici daju drugim licima na obradu pod napolicu, u zakup i slične ugovorne odnose²⁷. Prihvatanje toga prijedloga značilo bi pretvaranje sela u društvenu zajednicu siromašnog i socijalno ugroženog seljaštva i početak njegovog kraja na osnovama privatnih proizvodnih odnosa. Pobijedilo je shvatanje da bi takav postupak bio društveno, politički i ekonomski štetan, zbog čega nije uvažen²⁸. Rasprava u zakonodavnim odborima saveznog parlamenta o predloženom zakonskom projektu pokazuje da su postojali različiti pogledi o karakteru i cilju smanjenja zemljišnog maksimuma seljaka. Izvjestan broj članova Zakonodavnog odbora Vijeća naroda Narodne skupštine FNRJ, rukovođen tradicionalnim poimanjem smisla takve državne mjere, ne shvatajući suštinu totalne krize sela i nemajući jasne predstave o načinu i osnovama na kojima se može uspješno izvesti poduhvat revitalizacije i opšteg preporeda ruralne sredine, zastupao je gledište da pod udar nacionalizacije treba da potpadnu zemljoposjedi vjerskih ustanova i bogomolja veći od 10 ha obradivog zemljišta i seljačka poljoprivredna gazdinstva veća od 3 ha obradive zemlje, čiji su vlasnici poslije 1948. godine izgubili status zemljoradnika zbog stalnog zaposljenja u državnom sektoru privrede i vanprivrednim djelatnostima. Takođe je predlagano da se cjelokupni fond oduzete zemlje besplatno podijeli u trajno vlasništvo socijalno najugroženijim seljačkim domaćinstvima²⁹. U ovom slučaju su kroz usta nekih članova Zakonodavnog odbora Vijeća naroda izražavani skućeni pogledi seoskih paupera, čvrsto vezanih za svoja patuljasta imanja poput puža za vlastitu kućicu, bez obzira što im nisu mogla obezbijediti ni najnužnija sredstva za egzistenciju. Prihvatanje ponuđenog koncepta uređenja agrarnih svojinskih odnosa i rješavanja nagomilanih socijalnih problema sela značilo bi, nema sumnje, produžavanje društvene drame i socijalne agonije seoske sredine. Klasni, politički i opštedruštveni razlozi opredijelili su Zakonodavni odbor Vijeća naroda da ne uvaži

²⁷ Rad Zakonodavnog odbora Narodne skupštine FNRJ. Spriječen je razvitak kapitalizma na selu. Mijalko Todorović o Predlogu zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu. *Oslobođenje*, br. 2.065, Sarajevo, 19. V 1953., 2.

²⁸ Ibidem, 2.

²⁹ Šesto redovno zasjedanje Veća naroda i Saveznog veća (Drugi saziv) 20-22. maja i 7-10. septembra 1953, 295 i 296.

navedeni prijedlog, uz pravilno obrazloženje da bi podjela zemlje siromašnim seljacima značila ozvaničenje očuvanja sitnoparcelnih posjeda i mirenje sa nemaštinom i socijalnom bijedom pretežne većine seoskog stanovništva³⁰. Zemljoposjedi vjerskih ustanova i bogomolja ostali su pošteđeni od nacionalizacije. Tako je postupljeno iz razloga što su ti posjedi bili male površine i da se ne bi još više zaoštravali odnosi između države i vjerskih zajednica. U slučajevima "gde su nastale izmene u poseđovnoj strukturi" bivših zemljoradnika prepušteno je sreskim agrarnim komisijama da i dalje postupaju u duhu odredaba Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Jugoslaviji od 23. avgusta 1945. godine³¹. Taj stav je imao deklarativan karakter. Bezmalto sve agrarne komisije odavno su prestale da postoje. Zbog toga u praksi ništa nije urađeno da se ograniči zemljišni maksimum bivših seljaka koji su napustili poljoprivredno zanimanje i zaposlili se u državnom sektoru. Iz tih razloga bilo je prirodno da tu materiju i ostala neriješena i sporna pitanja iz domena agrarne reforme i kolonizacije 1945-1948. godine reguliše Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu. Tako nije postupljeno.

Koje su pobude i ciljevi opredijelili najviše instance vlasti u Jugoslaviji da se 1953. godine po drugi put odluče za primjenu nepopularne državne interventne mjere radi imovinsko-pravnog uređenja agrarnih odnosa, autentično tmačenje daju obrazloženje Mijalka Todorovića, člana Saveznog izvršnog vijeća Narodne skupštine FNRJ od 16. maja 1953. godine, obrazloženje i izvještaj Zakonodavnog odbora Vijeća naroda saveznog parlamenta od 20. maja 1953. godine i ekspozje Jovana Veselinova, člana Saveznog izvršnog vijeća, podnijet 21. maja 1953. godine na zajedničkoj 26. sjednici Vijeća naroda i Saveznog vijeća Narodne skupštine FNRJ. Prema tim izvorima, koji se međusobno nadopunjuju, postavljanje temelja izgradnji modernog demokratskog socijalističkog samoupravnog društva, proklamovanje razvitka tržišne privrede, ozvaničenje slobode prometa nepokretnog imetka, napuštanje sovjetskog modela kolektivizacije sela i načelno opredjeljenje da se privatni poljoprivredni sektor postupno i nenasilno integriše u socijalistički privredni sistem, nametnuli su potrebu da se u korijenu sasijeku uzroci reprodukcije kapitalističkih tendencija u oblasti agrara. Do toga bi neminovno došlo ukoliko se ne bi ograničio privatni zemljišni maksimum i postavila čvrsta brana da seljaci i drugi građani putem kupovine, nasljeđa, poklona i miraza ne stvore krupne zemljoposjede, čija obrada uslovljava korišćenje najamne radne snage³². Pravno uporište za preduzimanje te mjere nalazilo se u odredbama Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja

³⁰ *Ibidem*, 296.

³¹ *Ibidem*, 296.

³² *Ibidem*, 12-23, 291-295 i 302; *Borba*, br. 129, 19. V 1953., 1

Federativne Narodne Republike Jugoslavije³³ od 13. januara 1953. godine. Tim ustavnopravnim dokumentom su društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i socijalistički samoupravni sistem proglašeni osnovama društvenog i političkog uređenja Jugoslavije³⁴. Iz toga proizilazi da je u Jugoslaviji završen proces podruštvljavanja privrede, iako tako nije bilo. Ogromna većina privatnih poljoprivrednih gazdinstava i relativno veliki broj sitnih zanatskih radnji uspio je opstati. Početkom 1953. godine u FNRJ je ukupno bilo 2.028.083 privatna poljoprivredna gazdinstva izvan seljačkih radnih zadruga (SRZ) sa 10.232.800 ha poljoprivrednog zemljišta, 4.771.1 opštedruštveno poljoprivredno gazdinstvo, 4.792 SRZ-e sa 332.500 seljačkih okućnica površine 248.000 ha i 6.200 opštih i specijalizovanih zemljoradničkih zadruga koje su posjedovale zemlju i stoku. U ukupnoj površini obradive zemlje u FNRJ privatni sektor je učestvovao sa 83%, opštedruštveni sa 4,4% i zadružni, zajedno sa okućnicama, sa oko 12,7%³⁵. Činjenica da su okućnice domaćinstava učlanjenih u SRZ-e predstavljale individualno vlasništvo zadrugara nedvosmisleno govori da je obradiva zemlja opštedruštvenog i zadružnog sektora bila za nekoliko procenata manja od naprijed naznačene. Iste godine je u Bosni i Hercegovini od ukupno 442.806 poljoprivrednih gazdinstava čitavih 89,41% otpadalo na individualna izvan SRZ-a³⁶. Ostaje nejasno zašto je izostalo da se Ustavnim zakonom definiše mjesto i uloga u socijalističkom poretku individualnog poljoprivrednog sektora, koji je po površini obradive zemlje više nego petostruko nadmašivao socijalistički sektor³⁷. Tada je, takođe, seljaštvo predstavljalo brojčano dominantnu socijalnu grupaciju u odnosu na ostalo stanovništvo³⁸. Sasvim je proizvoljna tvrdnja Edvarda Karlelja, potpredsjednika Saveznog izvršnog vijeća i predsjednika Savjeta za zakonodavstvo Narodne skupštine FNRJ, da Ustavni zakon načelno priznaje socijalistički sektor na bazi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i individualne zemljoposjede i sitne zanatske radnje³⁹. Izloženi stavovi Mijalka Todorovića, Jovana Vese-

³³ U daljem tekstu: Ustavni zakon

³⁴ Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, Drugi tom, 1943-1986, Prosveta, Beograd, 1987., str. 352.

³⁵ *Statistički godišnjak FNRJ 1954.*, 116 i 118.

³⁶ *Statistički godišnjak 1945-1953*, Zavod za statistiku i evidenciju Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 125.

³⁷ *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 116 i 118.

³⁸ *Ibidem*, 56 i 74.

³⁹ *Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća, (Drugi saziv) 25-27. decembra 1952, 10-14. januara, 25. februara i 23. marta 1953*, Stenografske beleške, Knjiga 7va, Narodna skupština FNRJ, Beograd, 1953, 97.

linova i predstavnika zakonodavnih odbora Vijeća naroda i Saveznog vijeća Narodne skupštine FNRJ u suštini predstavljaju uprošćenu interpretaciju ideja, misli i gledišta Edvarda Kardelja u njegovim govorima u Kragujevcu i Ljubljani 7. i 27. aprila 1953. godine.

Vladajuća komunistička struktura je za sebe monopolisala pravo da po sopstvenim mjerilima, bez alternative, artikuliše, tumači i ozvaničava vitalne seljačke interese, potrebe i težnje. Dogmatski i neosnovano se smatralo i tvrdilo da imućni seljaci, kao eksponenti kapitalizma i eksploatatori siromašnog dijela seljaštva, ne mogu biti subjekti tehničkog i tehnološkog prevrata u oblasti poljoprivredne proizvodnje. Pri tome je svjesno iskrivljavana slika o osnovama napredne poljoprivrede u privredno najrazvijenijim zemljama Zapadne Evrope i Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). Politički i državni aparat vlasti je u posmatranom periodu bio nepomirljivi protivnik pretjerane ekonomske i socijalne nejednakosti u društvu i individualnog bogatstva stečenog po ma kome osnovu. Tome načelu revolucionarni kadar nije ostao vjeran do kraja, podlegavši i sam izazovima komfora i blagostanja, koje mu je obezbjeđivao povlašćen i privilegovan položaj.

Zvanična uvjerenja da je Zakonom o Poljoprivrednom zemljišnom fondu trajno zagarantovan opstanak individualnog zemljoposjeda u utvrđenim granicama zemljišnog maksimuma nisu mogli djelovati umirujuće na nepovjerljivo seljaštvo. Ta uvjerenja i ozakonjenja protivurječili su strateškom cilju države da se u perspektivi izvrši totalna eksproprijacija seljaštva i područvljavanje poljoprivrede. Zbog toga je seljački svijet stalno živio ophrvan nespokojsvom da će prije ili poslije biti nasilno razbaštinjen, postati integralni dio radničke klase i pretvoren u nominalnog kolektivnog vlasnika proizvodnih sredstava, što mu nije bio ideal. Sredstvima pasivnog otpora tvrdokorno i grčevito je branio vlastiti društveni i socijalni identitet, anarhični individualizam i iluziju o svojoj ekonomskoj suverenosti. Duboko konzervativno i društveno podređeno seljaštvo, lišeno zagarantovanog ustavnog prava na autoritarnost političkog organizovanja i slobodu akcije, nije imalo nikakvog uticaja na kreiranje državne agrarne i seljačke politike i razvijenu društvenu svijest da sagleda u totalitetu hroničnu društvenu, ekonomsku i socijalnu krizu i dramu sela i prihvati ko munističku koncepciju njenog rješenja. Nepovoljan društveni status osiromašenih vjerskih zajednica, njihova materijalna zavisnost od države, usredsređenost na očuvanje svojih okrnjenih zemljoposjeda, tradicionalna nezainteresovanost za društveni po ložaj i ekonomsku situaciju sopstvenih pastvi i težnja za izbjegavanjem sukoba sa svjetovnom vlašću odlučujuće su uticali na pasivno držanje Srpske pravoslavne crkve, Katoličke crkve i Islamske vjerske zajednice u pitanju ekonomsko-socijalne sudbine imućnijih seljaka, koji su prepušteni sami sebi.

Kreatori državne unutrašnje i spoljne politike Jugoslavije nisu došli na ideju da se, u sklopu strategije socijalističkog preobražaja sela, izvrši eksproprijacija milion-

ske mase siromašnih seljaka i područjavanja individualnih sitnoparcelnih zemljoposjeda. Preduzimanje tako radikalnog poduhvata podrazumijeva visok stepen razvika proizvodnih snaga i sposobnost socijalističke privrede i vanprivrednih djelatnosti da armiji socijalno ugroženog dijela seljaštva obezbijedi produktivno zaposljenje i povoljne životne uslove. U prve dvije poslijeratne decenije nisu postojali objektivni ekonomski i finansijski uslovi da se opštim razbaštinjenjem siromašnih seoskih zemljovlasnika i njihovim zaposlenjem u državnom sektoru, pretežan dio seoske populacije izbavi iz nemaštine, bijede i zaostalosti, selo rastereti bremenom socijalnih problema i ukloni jedna od glavnih smetnji izvođenju tehničko-tehnološkog prevrata u poljoprivrednoj proizvodnji. Sa tom mogućnošću se nije ni kasnije računalo. Realno je procjenjivano da će uporedo sa intenzivnim procesom industrijalizacije, urbanizacije i deagrarizacije zemlje, spontano iščeznuti agrarna prenaseľjenost kao čvorni, gorući i složeni problem jugoslovenske državne zajednice. Učinjena je kardinalna i nepopravljiva greška što se deagrarizacija društva nije odvijala planski. Revolucionarna vlast je ulagala silne napore da sredstvima institucionalizovanog djelovanja politički ovlada seoskom sredinom. Po pojednostavljenom socijalnom kriteriju seoskim bezemljašima i sitnoparcelnim seljacima tendenciozno je pripisivano da predstavljaju najnapredniju socijalnu grupaciju na selu. Svjesno je previdana bitna činjenica da su neprosvijećeni, kulturno i duhovno zaostali, politički neizgrađeni i pritisnuti teretom egzistencijalnih briga seoski pauperi činili anonimnu masu bez društvenog ugleda i uticaja. Eksproprijacija individualnih nepoljoprivrednih zemljovlasnika nije se dala ni zamisliti u postojećim okolnostima niskog stepena razvika proizvodnih snaga, nepovoljnih privrednih prilika, maksimalne napregnutosti svih raspoloživih nacionalnih prirodnih, ekonomskih i ljudskih potencijala na planu industrijalizacije, podizanja privredne snage zemlje i kulturnog preobražaja društva i teškog ekonomskog položaja daleko najvećeg dijela stanovništva jugoslovenske državne zajednice. Jugoslavija nije bila dovoljno privredno i finansijski snažna da u kratkom vremenu razriješi nagomilane socijalne i komunalne probleme grada i da populaciji gradskih, industrijskih i rudarskih centara obezbijedi solidniji životni i društveni standard. Otuda je bilo razložno da pod udar nacionalizacije ne dođu sitna individualna gazdinstva nepoljoprivrednika, čiji su prihodi unekoliko ublažavali nepovoljne životne prilike radništva, službenika i inteligencije. U pripremnoj fazi izrade, toku usvajanja i konačnoj verziji teksta Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine, prenebregnuta je potreba rasprave i pravnog sankcionisanja pitanja zemljišnog maksimuma seljaka koji u potrazi za zaposlenjem, boljom zaradom i ostvarenjem prava na stranu penziju migriraju u privredno razvijenije zemlje Zapada. Tamo, po pravilu, ostaju više godina do nekoliko decenija. Za to vrijeme svojim porodicama u domovini upućuju dosta izdašnu novčanu

i materijalnu pomoć, čime značajno doprinose poboljšanju njihovih životnih uslova, emancipaciji od siromaštva i stvaranju finansijske podloge za školovanje sopstvene djece. Matična država je od toga imala višestruku korist, koja je stajala u sjenci negativnih demografskih i političkih posljedica. Na taj način je, posebno od sredine 60-ih godina, prezasićeno nacionalno tržište rada u znatnoj mjeri rasterećivano viška radne snage, ublažavani veoma izraženi socijalni problemi zemlje i decenijama u državnu blagajnu Jugoslavije slivana zamašna devizna sredstva toliko dragocjena za uspješnije ispunjavanje inostranih kreditnih obaveza i za obimniji uvoz tehničkih sredstava i robe široke potrošnje. Sa formalno-pravnog gledišta bilo je logično da se na poslijeratnu jugoslovensku seosku migraciju u inostranstvu primjenjuju odredbe Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji iz 1945. godine o zemljišnom maksimumu individualnih nepoljoprivrednih zemljovlasnika. Što tako nije postupljeno presudno su uticali kratkoročni državni ekonomski i politički interesi. Tome treba dodati da je pretežan dio porodica seoskih migranata izvan domovine živio na selu i bavio se poljoprivrednom proizvodnjom. Problem je bio isuviše složen i osjetljiv da bi se mogao lako razriješiti. Aktuelna vlast u Jugoslaviji se iz pragmatičkih motiva opredijelila za status quo u tome pogledu.

Pristup revolucionarne vlasti imovinsko-pravnom uređenju agrarnih odnosa u Jugoslaviji 1953. godine imao je, kao i ranije, izrazito klasni, ideološki i politički karakter sa obaveznim dodatkom ekonomske i socijalne komponente marksističkog teoretskog značenja. Složene unutrašnje društvene i ekonomske prilike i delikatan međunarodni položaj FNRJ nisu pogodovali da se na selu, u duhu teoretske aksiome Marksa i Engelsa, izvrši sveobuhvatna nacionalizacija sredstava za proizvodnju kao "prvi i poslednji akt koji posle pobjede revolucije ima da učini država u ime društva kao celine"⁴⁰. U raspravi na Šestom redovnom zasjedanju Vijeća naroda i Saveznog vijeća Narodne skupštine FNRJ, održanog 21. i 22. maja 1953. godine, poslanici su zakonskom projektu o zemljišnom maksimumu seljaka, zajedno sa ostalim državnim mjerama u oblasti agrara, tendenciozno i neosnovano horski pripisivali istorijski i revolucionaran značaj po socijalistički preobražaj sela i unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Poznati istoričar Vaso Čubrilović je, u svojstvu saveznog poslanika iz Bosne i Hercegovine, egzaktno i dokumentovano, na primjerima privredno i kulturno najnaprednijih zapadnoevropskih zemalja, SAD i izrazito agrarne i zaostale Srbi-

⁴⁰ Citirano prema: Edvard Kardelj, Uz predlog Ustavnog zakona saveznim i republičkim organima vlasti. /Obrazloženje podnijeto na zajedničkoj sjednici zakonodavnih odbora Saveznog vijeća i Vijeća naroda 28. decembra 1952. godine/. – U: Edvard Kardelj, *Politički sistem socijalističkog samoupravljanja*, Izbor iz dela III, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1979, 102

je, dokazivao da sitnoparcelna i srednja individualna poljoprivredna gazdinstva nemaju uslova da opstanu ni u kapitalizmu, ni u socijalizmu⁴¹. S druge strane, Čubrilo-
viću je naučnička etika nalagala da ne odriče progresivnu ulogu koju su privatna kru-
pna gazdinstva i veleposjedi odigrali u prerastanju ekstenzivne u intenzivnu poljo-
privrednu proizvodnju u privredno i kulturno najrazvijenijim kapitalističkim zemlja-
ma. Tu nepobitnu činjenicu, koju iz političkog oportunizma nije otvoreno i decidira-
no iskazao, kamuflirao je komunističkom propagandnom retorikom⁴².

Gvozdena unutrašnja disciplina i hijerarhijska subordinacija u komunističkoj
strukturi i državnom aparatu uprave, između kojih je ostvarena personalna, funkci-
onalna i operativna unija, i ideološko-politička homogenost predstavničkih organa
vlasti imali su za posljedicu formalizovanje demokratske procedure, vođenje stereo-
tipnih rasprava o bitnim pitanjima društvenog i privrednog života i pro forma ozva-
ničenje odluka partijskog centra moći u zemlji. Kada se to zna ne iznenađuje činjeni-
ca da je u Narodnoj skupštini FNRJ rasprava o Prijedlogu zakona o Poljoprivrednom
zemljišnom fondu protekla u znaku afirmativnih ocjena njegovih ciljeva, bez suštin-
skih primjedaba i prijedloga⁴³.

Tu monotoniju narušilo je kritičko istupanje Miloša Moskovljevića, predra:nog
dugogodišnjeg člana Izvršnog odbora liberalne građanske Zemljoradničke stranke,
narodnog poslanika parlamenta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1920-1927. go-
dine i saveznog poslanika Narodne skupštine FNRJ 1945-1953. godine⁴⁴. Na kraju
svoje bogate političke karijere Moskovljević se našao pobuđen da u parlamentu ja-
vno izrekne, u suštini tačnu, ocjenu o klasnom određenju agrarne i seljačke politike
FNRJ i klasnoj mržnji revolucionarne vlasti prema seljaštvu samo zato što je vlasnik
na sredstvima za proizvodnju. Ostajući vjieran liberalnoj komponenti građanske ide-

⁴¹ Šesto redovno zasjedanje Veća naroda i Saveznog veća (Drugi saziv) 22-27. decembra
1952, 10-14. januara, 25. februara i 23. marta 1953, 12-24, 51, 52, 58-86 i 107-138.

⁴² Ibidem, 70-72.

⁴³ Šesto redovno zasjedanje Veća naroda i Saveznog veća (Drugi saziv) 20-22. maja : 7-10.
septembra 1953, 12-24, 51, 52, 58 i 107-138.

⁴⁴ Poslije pobjede socijalističke revolucije u Jugoslaviji, dr Miloš Moskovljević se, obzi-
rom da nije imao predratnih i ratnih političkih grehova, stavio u službu pobjednika. Za takav
postupak je nagrađen. Voljom revolucionarne vlasti postao je narodni poslanik Narodne
skupštine FNRJ 1945-1953, ministar šumarstva NR Srbije i opunomoćeni ministar ENRJ u
Norveškoj i Egiptu (*Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Maklj-Put, Jugoslovenski leksikografski
zavod, Zagreb, MCMLXV, 163). Inače, profesionalni političari, rukovođeni uskim ličnim
koristoljubljem, često, pogotovo u situacijama društvenih prevrata, prelaze iz jednog u drugi
politički tabor. Nova sredina se prema njima obično odnosi, ne bez razloga, sa podzre-
njem

ologije i politike, za njega je privatni seljački imetak neprikosnoven i zaloga napretka poljoprivrede i poboljšanja materijalnih uslova života i društvenog položaja seljaštva. Sljedstveno tome tvrdio je da će smanjenje zemljišnog maksimuma imućnijih seljaka potkopati "opstanak najproduktivnijih i najnaprednijih gazdinstava i kompromitovati napore" za izvlačenje zapostavljene poljoprivrede "iz teške krize"⁴⁵. Takvim shvatanjima negativno se odredio prema socijalističkom poretku. Iz predostrožnosti i taktičkih razloga izbjegao je da se izjasni o opravdanosti nacionalizacije neagrarne privrede u Jugoslaviji. Moskovljević je politikantski kratkovido krupnim poljoprivrednim gazdinstvima, bez obzira na oblik vlasništva, pretpostavljao manje privatne zemljoposjede, neosnovano ih smatrajući najrentabilnijim proizvodnim subjektima u oblasti agrara⁴⁶. Svoju hipotezu potkrepljivao je primjerima malih seljačkih posjeda u Belgiji, Holandiji, Danskoj, Francuskoj i SAD, čiji vlasnici od plodova sopstvenih imanja, navodno, žive u blagostanju⁴⁷.

Prećutkivanjem osvjedočene činjenice prvorazrednog značaja da sitnoparcelni seljaci bezmalo u svim zemljama, zarobljeni socijalnim beznađem, žive na rubu egzistencije i da su zbog toga prinuđeni tražiti dopunska vrela prihoda radi obezbjeđenja nužnih životnih potreba svojih porodica, prikrivana je očajno teška socijalna situacija i društveni položaj ogromne većine seoskog stanovništva. U privredno nerazvijenim agrarnim društvima, kakvo je bilo bosanskohercegovačko i uopšte jugoslovensko, svim slojevima individualnih zemljovlasnika, izuzev veleposjednika, prijetila je realna opasnost od diobe i usitnjavanja gazdinstava i pauperizacije usljed brojčanog porasta stanovništva i veoma ograničenih mogućnosti zapošljavanja viška radne snage u neagrarnoj privredi. Time se objašnjava karakteristična društvena pojava da se u Bosni i Hercegovini sve do kraja sedme decenije XX vijeka rapidno povećavao broj seljačkih gazdinstava i pored toga što je masa seoskog življa kolonizirana u Vojvodinu i migrirala u gradove i inostranstvo. Socijalno ugrožena seljačka masa, zbog kontinuiranog sužavanja životnog prostora kao posljedice agrarne prenaseljenosti, nastojala je da se pod cijenu dolaska u sukob sa seoskom zajednicom i državnom vlasti, domogne toliko potrebnog parčeta zemlje putem uzurpacija velikih razmjera seoskog i opštinskog komuna i državnog zemljišta kako bi koliko-toliko proširila svoja minijturna gazdinstva. Izlaz iz sveobuhvatne krize sela i seljaštva nalazio se u izvođenju industrijske revolucije, mehanizaciji poljoprivredne proizvodnje, prosperitetu privrede, izgradnji modernih saobraćajnica, ekspanzivnom napre-

⁴⁵ Šesto redovno zasjedanje Veća naroda i Saveznog veća (Drugi saziv) 20-22. maja i 7-10. septembra 1953, 54.

⁴⁶ Ibidem, 54.

⁴⁷ Ibidem, 54.

tku školstva, nauke, kulture i zdravstva i planskoj i sistematskoj deagrarizaciji i urbanizaciji zemlje.

Ostala su uzaludna Moskovljevićeva nastojanja da dogmatizovani i instrumentalizovani parlamentarni auditorij FNRJ ubijedi kako novi atak države na individualni seljački zemljoposjed smrtno ugrožava socijalizam. Ispraznom igrom krupnim riječima nije se dala prikriti činjenica da Moskovljevića ni najmanje ne brine sudbina socijalističkog poretka. Pripadajući duhovno ekonomski i društveno vodećem stratumu buržoazije, Moskovljeviću je bila tuđa i neprihvatljiva primjena revolucionarnih sredstava radi raspetljavanja zamršenog klupka opštih društvenih, ekonomskih i socijalnih problema Jugoslavije i izostajanje borbe mišljenja u parlamentu o pitanjima od vitalnog značaja za budućnost zemlje. On je, u duhu shvatanja građanske klase, zagovarao politiku da se selo prepusti na milost i nemilost haotičnoj privatnoj stihiji sa pogubnim posljedicama po siromašno i srednjeimućno seljaštvo. Osnovna slabost Moskovljevićevih pogleda na problem agrara i sela bila je što ga je posmatrac izvan konteksta ukupnih istorijskih i društveno-ekonomskih tokova i što je njegove uzroke situirao isključivo u socijalistički poredak, kao da je seosko stanovništvo u prethodnim epohama živjelo u blagostanju i nije znalo za društvene i socijalne nebaće i nevolje. Kritična socijalna i društvena situacija seljaštva, njegovo podvrgavanje grubom izrabljivanju od strane države i izloženost diskriminaciji u prvoj deceniji socijalističkog razvitka Jugoslavije davali su za pravo Moskovljeviću da se žestoko obruši na odnos revolucionarne vlasti prema selu u periodu 1945-1953. godine. Sâm Moskovljević nije se usuđivao da ponudi sopstveni plan za prevladavanje duboke hronične krize sela, koji bi projekat bio primjeren zahtjevima modernog doba. Takav zamašan, odgovoran i težak zadatak prevazilazio je njegove intelektualne i političke sposobnosti. Polazeći od nesporne činjenice da su stvaranje državnih poljoprivrednih gazdinstava i neuspjela politika socijalizacije i sovjetizacije sela prouzrokovali nazadovanje poljoprivredne proizvodnje i pogoršavanje ekonomskog položaja seoske populacije, Moskovljević je osporavao opravdanost daljeg proširenja socijalističkog poljoprivrednog sektora⁴⁸. Pojedinačni poslovni uspjesi socijalističkih gazdinstava nisu dovodili u pitanje tačnost njegove ocjene. Opterećen ubjeđenjima i pogledima građanskog intelektualca i političara na društvo i privredu, Moskovljević nije imao mjere u kritici agrarne i seljačke politike Jugoslavije. Takav je slučaj, pored ostalog, sa njegovom neodrživom tvrdnjom da je životni standard jugoslovenskog seljaštva "najniži u celoj Evropi", za što je okrivljavao revolucionarnu vlast⁴⁹. Međutim, Moskovljeviću nije išlo u prilog ukazivanje na važnu činjenicu da je drža-

⁴⁸ Ibidem, 54.

⁴⁹ Ibidem, 55.

va preduzimala čitav niz mjera za unapređenje poljoprivrede, u koje poduhvate je investirala silna materijalna i finansijska sredstva. Te mjere nisu ostale bez pozitivnih rezultata. Za osam godina mirnodopskog života iluzorno je bilo očekivati da se zemlja u nepovoljnim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima oporavi od teških ratnih pustošenja i razaranja i prekonoc doživi privredni polet i obezbijedi stanovništvu socijalnu sigurnost.

Moskovljević je dobro zapazio da vlast kampanjski pristupa izradi zakonskih akata o uređenju agrarnih odnosa, koji pate od improvizacija, praznina i nepreciznih definicija. Razložno je kritikovao ustaljenu praksu da tekstualnom oblikovanju agrarne pravne regulative ne prethodi, kako bi trebalo, izrada egzaktno utemeljenih elaborata sa relevantnim pokazateljima o brojnom stanju i posjedovnoj strukturi individualnih gazdinstava po mjestima, regijama i republikama, broju članova domaćinstava po kategorijama seljačkih gazdinstava i visini prihoda pojedinih biljnih kultura kod sitnih, srednjih i većih seljačkih posjeda, SRZ-a, ekonomija i državnih poljoprivrednih dobara. Tako dokumentovane i nepristrasne studije pokazale bi koliko je ekonomski opravdano osnivanje novih socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava i u kojoj se mjeri može očekivati da apsorbuju višak seoske radne snage⁵⁰. Otvoreno i smjelo je izrazio lično uvjerenje da će pod rukovodstvom kadrova koji su glavni krivci za krah politike kolektivizacije sela, novoosnovana socijalistička poljoprivredna gazdinstva "pretrpeti neuspeh, kompromitovati jednu lepu zamisao i zemlji naneti grdnu štetu"⁵¹. Komunistički poslanici su sa gnušanjem i uz etiketiranje odbacili Moskovljevićevu kritiku i zahtjev da se Prijedlog zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu vrati Saveznom izvršnom vijeću na proučavanje i reviziju u smislu njegovih sugestija i primjedaba⁵². Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama⁵³ usvojila je Narodna skupština FNRJ, jedino sa Moskovljevićevim glasom protiv, 22. maja 1953. godine⁵⁴. Konačno ozvaničenje navedenog zakonskog akta izvršeno je 27. maja 1953. godine ukazom Josipa Broza Tita, predsjednika FNRJ.⁵⁵

⁵⁰ Ibidem, 53, 54 i 58.

⁵¹ Ibidem, 57

⁵² Ibidem, 58-86 i 107-139.

⁵³ U daljem tekstu: Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu.

⁵⁴ *Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (Drugi saziv) 20-22. maja i 7-10. septembra 1953.*, 86, 138 i 139

⁵⁵ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu., 205.

II

PRAVNA REGULATIVA O NACIONALIZACIJI ZEMLJIŠTA SELJAKA U JUGOSLAVIJI 1953-1956. GODINE

U preambuli Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu ističe se da je osnovni smisao njegovog donošenja dosljedno sprovođenje u život ustavnog načela o obezbjeđenju prava svojine seljakâ samo na zemlju koju obrađuju ličnim radom, zaštita "radnog seljaka" od klasičnog oblika eksploatacije i stvaranje uslova za razvitak poljoprivrede u "skladu sa socijalističkim" društveno-ekonomskim odnosima⁵⁶. O tome su dali potpunija obrazloženja izvjestioci Saveznog izvršnog vijeća i zakonodavnih odbora Narodne skupštine FNRJ, što smo ranije prikazali. Pod udar nacionalizacije došao je samo višak obradivog zemljišta iznad utvrđenog zemljišnog maksimuma seljaka neučlanjenih i učlanjenih u SRZ-e⁵⁷. Propratna pojava siromaštva i nejmaštine osnovne seljačke mase bila je iscrpljivanje i stalno variranje površine obradive zemlje. Veliki broj zemljoradničkih domaćinstava, naime, nije bio ekonomski u stanju da za podizanje plodnosti i povećanje prinosa biljnih kultura sa svojih poljoprivrednih gazdinstava obezbijedi dovoljnu količinu prirodnog i vještačkog đubriva. Zato su svake godine prostrani kompleksi oranica, zbog iscrpljenosti, ostavljani po jednu godinu pod ugarom da se "odmore" i prirodnim procesom obnove plodnost. Za to vrijeme seljaci sa ugara nisu ubirali nikakav prinos, osim što su ih koristili za ispašu stoke. Iz tih razloga je mnoštvo seljačkih domaćinstava redovno bilo u deficitu za određenu površinu produktivne zemlje, inače evidentirane u katastru kao oranica. Ta ekonomsko-socijalna pojava karakterisala je, negdje više, negdje manje, jugoslovensko selo kroz cijeli XX vijek. Tome fenomenu zakonodavac nije pridavao značaj pri utvrđivanju površine stvarno obradive zemlje seljaka. Prema kriteriju najvišeg predstavničkog i izvršnog orgaua vlasti FNRJ pod pojmom obradivo zemljište podrazumijevani su oranice, livade, voćnjaci, vinogradi i pašnjaci⁵⁸. Svrstavanjem u obradivo zemljište velikih kompleksa nekultivisanih pašnjaka u privatnom vlasništvu, obično kamenjara i šikara u karsnim planinskim i brdskim predjelima, napravljena je krupna greška. Iz toga je proistekla nerealna pojava relativno velikog broja seljačkih zemljoposjeda površine iznad 10 ha obradivog zemljišta.

⁵⁶ Ibidem, 205.

⁵⁷ Ibidem, 205 i 208

⁵⁸ Ibidem, 206.

Tako je u Jugoslaviji od ukupno 189.461 individualnog poljoprivrednog gazdinstva većih od 10 ha obradivog zemljišta potpalo pod udar nacionalizacije svega 66.459 (31%) sa 275.900 ha nacionalizovanog zemljišta⁵⁹. To će pričinjavati velike teškoće organima za izvođenje nacionalizacije. Sreske i gradske komisije za Poljoprivredni zemljišni fond su često oduzimale zemljište lošeg boniteta, za čije korišćenje nisu bili zainteresovani socijalistički poljoprivredni subjekti. Naročito su se u tom pogledu komotno ponašale komisije u Bosni i Hercegovini, gdje je do kraja 1955. godine od 31.200 ha nacionalizovanog zemljišta podijeljeno samo 16.500 ha (53%) poljoprivrednim dobrima, seljačkim radnim zadrugama i zemljoradničkim zadrugama. U ostalim republikama je od oduzetog zemljišta podijeljeno 65% u Hrvatskoj, 88% u Srbiji i po 93% u Makedoniji i Sloveniji. Skoro sva nacionalizovana zemlja u Vojvodini data je na trajno korišćenje socijalističkim poljoprivrednim organizacijama. Za Crnu Goru se jedino zna da je nacionalizacijom zahvaćeno simboličnih 30 seljačkih gazdinstava⁶⁰. U slučajevima kada organi za nacionalizaciju nisu vodili dovoljno računa o kvalitetu oduzetog zemljišta nepotrebno su trošena ne mala državna novčana i materijalna sredstva. Izvjesno je da su niže instance političke vlasti i državne uprave smanjenju zemljišnog maksimuma seljaka pridavale osobit politički značaj. Rezultat te mjere smatrale su jednim od pokazatelja sopstvene odanosti programu SKJ i spremnosti i sposobnosti da izvršavaju postavljene zadatke i direktive od strane centralnih organa vlasti.

Zakonom o Poljoprivrednom zemljišnom fondu načelno je propisano da gornja granica veličine seljačkog poljoprivrednog gazdinstva iznosi 10 ha obradivog zemljišta. Iz socijalnih razloga Narodna skupština FNRJ je ovlastila izvršna vijeća narodnih republika da seljačkim domaćinstvima mogu ostaviti i više od 10 ha obradivog zemljišta, uzimajući u obzir ekonomsku i socijalnu situaciju svake ponaosob kućne zajednice i geografski položaj, pedološke osobine i način obrade zemlje. Pri tome je određeno da maksimum obradivog zemljišta može iznositi kod kućnih zadruga sa nekoliko uži porodica do 15 ha, kućnih zadruga sa više uži porodica preko 15 ha i ostalih domaćinstava, bez obzira na broj članova, u krajevima sa pretežno slabim kvalitetom i ekstenzivnim načinom obrade zemlje do najviše 15 ha⁶¹. Shodno tome Izvršno vijeće NR Bosne i Hercegovine je 4. jula 1953. godine posebnom uredbom propisalo zemljišni maksimum seljačkih domaćinstava brdskih i planinskih područja. Po tome pravnom dokumentu domaćinstva brdskih predjela mogla su ima-

⁵⁹ *Jugoslavija 1945-1964*, Statistički pregled, Savezni zavod za statistiku SFRJ, Beograd, 1965, 109

⁶⁰ *Ibidem*, 109.

⁶¹ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 205.

ti najviše 12 ha obradivog zemljišta prema 15 ha za domaćinstva u planinskim krajevima iznad 800 m nadmorske visine i to u oba slučaja pod uslovom da im je zemlja lošeg boniteta i da se obrađuje na zastario način⁶². Za kućne zadruge sa više od tri uže porodice, čija su se gazdinstva nalazila u planinskim predjelima iznad 800 m nadmorske visine, maksimum obradivog zemljišta iznosio je 25 ha⁶³. Podrazumijeva se da u nizijskim i plodnijim područjima Bosne i Hercegovine seljačka gazdinstva, u duhu saveznog zakona, nisu smjela imati više od 10 ha obradivog zemljišta. Zapaža se da su savezni parlamenat i Izvršno vijeće NR Bosne i Hercegovine pri utvrđivanju zemljišnog maksimuma seljaka samo djelimično uzeli u obzir socijalnu situaciju seljaštva. Citiranim zakonskim aktom su na svim prostorima Jugoslavije dovedena u neravnopravan imovinski i ekonomski položaj domaćinstva sa nejednakim brojem članova. Državni, društveni, socijalni i politički interesi nalagali su da se za svako seljačko domaćinstvo po jednom članu odredi gornja granica veličine obradivog zemljišta, šumskog zemljišta i šume, vodeći pri tome računa o geografskom položaju gazdinstva, bonitetu zemlje, broju užih porodica unutar kućne zadruge i životnoj dobi supružnika, djece, braće i sestara. Umjesto toga Izvršno vijeće NR Bosne i Hercegovine je u brdskim predjelima odredilo jednak maksimum obradivog zemljišta za samohrana i mnogočlana domaćinstva i kućne zadruge sa dvije do tri uže porodice i u planinskim krajevima za samohrana i mnogočlana domaćinstva. Na taj način je odgovorna civilna vlast neposredno uticala na održavanje imovinske i ekonomske nejednakosti među vlasnicima seljačkih poljoprivrednih gazdinstava sa jednakom površinom obradivog zemljišta. Državi, naravno, to nije bio cilj. Radi se o površnom i šablonskom zvaničnom pristupu uređenju agrarnih svojinskih odnosa za seljačka gazdinstva sa površinom većom od 10 ha obradivog zemljišta. Koliko je tretirana nacionalizacija bila radikalna najbolje govori podatak da je maksimum obradive zemlje pojedinačnog seljačkog domaćinstva smanjen za više od dva puta u odnosu na period 1945-1952. godine⁶⁴. Saveznim zakonom je sreskim i gradskim komisijama za Poljoprivredni zemljišni fond naloženo da prvenstveno nacionalizuju obradivo zemljište na kome nema voćnih i loznih zasada i samo ekonomske objekte⁶⁵, kako bi novčani izdaci države u te svrhe bili što manji i podnošljiviji. Pretva-

⁶² Uredba o primjeni člana 4 Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama /od 4. jula 1953. godine/, *Službeni list NRBiH*, br. 14. Sarajevo, 13. VII 1953., 305.

⁶³ *Ibidem*, 305.

⁶⁴ Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini, *Službeni list NRBiH*, br. 2, Sarajevo, 9. I 1946., 2

⁶⁵ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 207.

ranje sela u nepregledno more sitnih i srednjih individualnih poljoprivrednih gazdinstava, sa zanemarljivo malim brojem nešto većih zemljoposjeda mnogočlanih seljačkih domaćinstava i kućnih zadruga u brdskim i planinskim predjelima, predstavljalo je glavnu smetnju društvenom, privrednom, kulturnom i civilizacijskom progresu sela. Bilo je iluzorno očekivati da se samo po osnovu prihoda sa spomenutih posjeda poboljšaju životni uslovi seoskog stanovništva. Budućnost sela i seljaštva postala je bezizgledna.

Sve do sloma socijalističkog poretka u Jugoslaviji 1991. godine pitanje eksproprijacije viška zemljišta iznad zakonskog maksimuma seljaka koji su promijenili zanimanje nije gubilo na aktuelnosti iz razloga što su se neprestano mase seoskih migranata slivale u gradove radi zaposlenja i školovanja. Zato je Zakonom o Poljoprivrednom zemljišnom fondu određeno da se od seljaka koji su, zbog stalnog zaposlenja u državnom sektoru, izgubili status zemljoradnika ekspropriše višak zemljišta iznad maksimuma individualnih nepoljoprivrednih zemljovlasnika utvrđenog jugoslovenskim i republičkim zakonima o agrarnoj reformi i kolonizaciji 1945-1947. godine⁶⁶. Iako nije određeno koji je upravni organ nadležan da vodi agrarni postupak u takvim slučajevima, iz obrazloženja izvjestilaca Saveznog izvršnog vijeća i zakonodavnih odbora Narodne skupštine FNRJ o naznačenom zakonskom aktu vidi se da je ta materija spadala u domen sreskih agrarnih komisija, od kojih je 1953. godine malo koja postojala i to samo nominalno. Tako oduzeto, u stvari nacionalizovano, zemljište predstavljalo je društvenu svojinu u sklopu Poljoprivrednog zemljišnog fonda. Takođe je po prestanku rada zemljoradničke zadruge zemljište u zadrudnoj svojini postajalo opštenarodna imovina⁶⁷.

Savezni, republički i niži predstavnički organi vlasti nisu preduzeli potrebne mjere kako bi u toku priprema za izradu zakonskog projekta o maksimiranju zemljišta seljaka stekli puni uvid u složene imovinsko-pravne odnose unutar domaćinstava seljaka i na osnovu toga tu materiju regulisao Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu. Otuda se moglo dogoditi da nacionalizacija viška obradivog zemljišta iznad zvaničnog maksimuma imućnijih seljaka 1953-1956. godine nije uvijek ravnomjerno pogađala sve pripadnike kućne zajednice sa specifičnim unutrašnjim vlasničkim odnosima, jer je od jednih članova oduzimato više zemlje nego od drugih⁶⁸. Samo

⁶⁶ Ibidem, 208.

⁶⁷ Ibidem, 206.

⁶⁸ Uredba o uređenju imovinskih odnosa nastalih unošenjem zemljišta u Poljoprivredni zemljišni fond /od 14. juna 1956. godine/, *Službeni list FNRJ*, br. 26., Beograd, 20. VI 1956., 498.

u rjeđim slučajevima pojedini punopravni pripadnici domaćinstva su po osnovu nasljeđa, poklona, miraza i na druge načine sticali vlastitu zemlju i, eventualno, na njoj kuću, ekonomske zgrade i ostale objekte i istovremeno uživali pravo na ravnopravan udio u gazdinstvu kućne zajednice kojoj su pripadali. Sa nepokretnim i pokretnim imetkom dobijenim izvanrednim putem vlasnik je suvereno raspolagao, na koji ostali članovi domaćinstva, izuzev njegove uže porodice ukoliko je bio zasnovao brak, nisu polagali nikakvo pravo kada bi došlo do raspada kućne zajednice na inokosne porodice. Pored toga bilo je domaćinstava koja su sopstvena gazdinstva interno izdijelila na svoje članove, iako su i poslije toga nastavila da žive u dotadašnjoj zajednici. Neke kućne zajednice su se separisale na inokosne porodice, obrađujući kolektivno i dalje ranije zajedničko gazdinstvo. Porodica koja nije učestvovala u održavanju i obradi poljoprivrednog gazdinstva svake godine je, na ime naknade za korišćenje njenog dijela zemlje, dobijala određenu količinu poljoprivrednih proizvoda. Naznačene pojave i običaji predstavljaju degenerisane ostatke preživjelih patrijarhalnih odnosa i etike i izraz konzervativizma seljačkog svijeta. Dešavalo se da se od nekih zemljovlasnika iz naprijed opisanih specifičnih seljačkih kućnih zajednica i gazdinstava oduzme više zemljišta nego od ostalih članova. To, bez sumnje, nisu bili usamljeni slučajevi. Zato se osjetila potreba pravnog regulisanja te materije. Do toga je došlo 14. juna 1956. godine, kada je Savezno izvršno vijeće uredbom propisalo da se unutar kućne zajednice i kod slučajeva da separisane porodice uživaju plodove sa nepodijeljenog gazdinstva, u čijoj obradi ne učestvuju, vanparničnim ili sudskim postupkom izvrše poravnanje i materijalno oštećena strana obešteti. Naknada se mogla dati bilo u zemlji slične kulture, katastarske klase i položaja, bilo u vidu novčane protuvrijednosti i to samo ukoliko je ostalim članovima domaćinstva ostavljeno u vlasništvu više obradivog zemljišta od važećeg maksimuma⁶⁹. Očigledno je da državna politika socijalne pravde nije uvijek u praksi nalazila dosljednu primjenu i iznalazila rješenja koja bi obezbijedila ustavom zagarantovanu ravnopravnost građana. Za oduzeto zemljište predviđeno je da se svakom članu domaćinstva plati naknada u obveznicama srazmjerno prometnoj vrijednosti "njegovog zemljišta prema ukupnoj vrednosti zemljišta" dotične kućne zajednice na dan 27. maja 1953. godine⁷⁰. Državni interesi su uvijek pretpostavljani privatnim interesima. Tako je bilo i u pitanju smanjenja zemljišnog maksimuma seljaka. Agrarni objekti su, naime, obavezani da ispune svoje obaveze u pogledu postojećih tereta i hipoteka na nacionalizovanom zemljištu⁷¹. Osnovni nedostatak Uredbe o uređenju imovinskih odnosa nastalih unoše-

⁶⁹ Ibidem, 499.

⁷⁰ Ibidem, 499.

⁷¹ Ibidem, 498 i 499.

njem zemljišta u Poljoprivredni zemljišni fond od 14. juna 1956. godine je nepreciznost formulacije o ostavljenom višku obradivog zemljišta članovima domaćinstva pogođenih nacionalizacijom, na osnovu čega se ne može zaključiti da li se ta odredba odnosi samo na pojedine članove ili na cijelu kućnu zajednicu. Učinjen je krupan propust što unutrašnji imovinsko-pravni odnosi unutar agrarnih objekata nisu regulisani Zakonom o Poljoprivrednom zemljišnom fondu i što sreske i gradske komisije nisu ovlašćene da na licu mjesta rješavaju usljed nacionalizacije nastala sporna pitanja svakog ponaosob domaćinstva. Umjesto toga država je seljake upućivala na dugotrajno i skupo međusobno parničenje, praćeno remećenjem rodbinskih odnosa.

Da bi se spriječilo iskorišćavanje tuđe radne snage od strane privatnika i po tome osnovu bogaćenje seljaka zabranjeno je uzimanje u zakup, napolicu i slične ugovorne oblike obradive zemlje koja, zajedno sa sopstvenim gazdinstvom, prelazi zemljišni maksimum⁷². Tu mjeru je lakše bilo propisati nego dosljedno sprovesti u život ma koliko da je državni aparat uprave efikasan, što nije bila vrlina administracije FNRJ. Srednjeimućni seljaci su i prije zabrane rijetko, i to pripadnici najnižeg sloja, uzimali tuđu zemlju da obrađuju pod bilo kojim uslovom. Valja napomenuti da se zvanično pod jednim individualnim poljoprivrednim gazdinstvom podrazumijevalo svo zemljište dotične kućne zajednice, ma na čije ime je vlasničko pravo bilo upisano u zemljišne knjige⁷³. Zvanična definicija pojma domaćinstvo motivisana je ciljem da se preduprede diobe većih seljačkih gazdinstava i otuđivanje obradive zemlje, za koje prekršaje su predviđene novčane kazne ili osuda na kaznu zatvora u trajanju do jedne godine⁷⁴, zavisno od visine novčane kazne. Sva lica koja zajednički obrađuju isti zemljoposjed ili međusobno dijele prihod dobijen sa njega tretirana su kao jedno domaćinstvo⁷⁵, mada često tako nije bilo. Na selu se bila odomaćila loša navika da domaćinstva ni poslije diobe, smrti starješine kućne zajednice na čije se ime vodilo gazdinstvo, prodaje, kupovine i poklona zemlje i sticanja miraza, decenijama u zemljišne knjige ne unose nastale promjene u zemljevlasničkim odnosima. Izvjestan broj ih je taj nemar skupo platio, ostavši po sili zakona, bez dijela vlastite zemlje. Vlast nisu brinule te posljedice. Zakonske odredbe o zemljišnom maksimumu seljaka od 27. maja 1953. godine kasnije su utoliko liberalizovane što je skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SRBiH) 21. maja 1968. godine ozakonila da seljačko domaćinstvo u brdskim krajevima može imati najviše 12 ha obradivog zemljišta lošeg boniteta i ekstenzivnog načina obrade, odnosno u pla-

⁷² Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 205.

⁷³ Ibidem, 206.

⁷⁴ Ibidem, 206. i 208.

⁷⁵ Ibidem, 206.

ninskom području iznad 800 m nadmorske visine 15 ha bez obzira na kvalitet i način obrade zemlje i broj članova kućne zajednice. Ista veličina zemljišta i pod istim uslovima određena je za seljačka gazdinstva čije se najmanje dvije trećine obradivog zemljišta nalaze u brdskom ili planinskom predjelu⁷⁶. Time je nagoviješten početak kraja državne uzurpacije prava da individualni vlasnici nad sredstvima za proizvodnju slobodno raspolažu svojim nepokretnim dobrima i nesmetano stiču materijalna dobra u selu i gradu. Bilo je samo pitanje vremena kada će se ukloniti sve brane nesmetanom prometu nepokretnog imetka između privatnika. Seljački kolektivni interesi utoliko su uvaženi što su selima ostavljeni na privremeno uživanje za potrebe ispaše stoke, pašnjaci i ostalo neproduktivno državno zemljište⁷⁷, čime je stvaran privid da država brine o vitalnim interesima ruralne sredine. Time se nisu dali prevladati socijalni problemi i nevolje sela. Samo je ozvaničeno tradicionalno pravo seljaka na korišćenje podržavljenog seoskog komuna. Ograničenja veličine preferiranih socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava nisu postojala. Naprotiv, državna politika je planski i sistematski nastojala da se neprestano uvećavaju putem konfiskacije, nacionalizacije, eksproprijacije, poklona, kupovine i zakupa zemlje od individualnih zemljovlasnika i dobrovoljnog integrisanja privatnih imanja u socijalistički poljoprivredni sektor, kome je namijenjena uloga da bude negacija privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i u perspektivi postane jedini oblik društveno-ekonomskih odnosa u oblasti agrara.

Najnovijim udarom države na privatni seljački zemljišni imetak nisu, kako je zamišljeno i očekivano, imućniji seljaci sasvim iščezli iz društvenog i privrednog života seoske sredine. Ta ocjena u prvom redu važi za planinska područja Bosne i Hercegovine, Crne Gore i dijelova Srbije i Makedonije. Preostali individualni zemljovlasnici na selu u Bosni i Hercegovini sa više od 10 ha obradivog zemljišta imali su mogućnosti da, korišćenjem seoskog i opštinskog komuna i prostranih kompleksa državnih planinskih pašnjaka i tjerajući u zimskom periodu, radi ispaše, svoja stada ovaca u Posavinu, Slavoniju i umnija kraška polja i rječne kotline, gaje mnogo više stoke nego što su bili u stanju da za tu potrebu obezbijede dovoljnu količinu stočne hrane sa sopstvenog gazdinstva. Zahvaljujući tome živjeli su solidnije od ostalog seoskog življa, ali ne u blagostanju i komforu. Međutim, ni po mjesnom kriteriju imućniji seljaci nisu predstavljali bogataše, kako ih je tendenciozno kvalifikovala jugoslovenska marksistička teorija, komunistička propaganda i oficijelna vlast. Ekonomski vodeći sloj seljaštva nije bio u mogućnosti da prodajom tržišnih viškova sopstve-

⁷⁶ Zakon o maksimumu obradivog zemljišta u brdskim i planinskim krajevima /SRBiH od 21. maja 1968. godine/, *Službeni list SRBiH*, br. 18. Sarajevo, 14. VI 1968., 211.

⁷⁷ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 206.

nih poljoprivrednih proizvoda stekne veća novčana sredstva, koja bi, sve da je postojala ničim nesputana tržišna privreda, ulagao u trgovačke, građevinske i druge produktivnije poslove, gdje se kapital brže obrće i oploduje. Bez toga se nije dalo zamisliti sticanje ekonomske i društvene moći. Vladajuće društvene prilike imovinske nesigurnosti privatnika paralisale su poslovnu preduzimljivost seljaka, kojima to u većini, inače, nije bila vrlina. Razmjenu svojih poljoprivrednih proizvoda na tržištu vršili su, po pravilu, radi zadovoljenja potreba vlastitog domaćinstva, održavanja produktivnosti gazdinstva, školovanja djece i ispunjavanja finansijskih obaveza prema državi. Nepoznato je da su imućniji seljaci 1953-1956. godine gradili i kupovali kuće i stauove u gradovima. To su najčešće radili siromašni seoski migranti, prodajući sopstveni nepokretni i pokretni imetak na selu, podižući stambene kredite i koristeći mobe rodbine i poznanika za izgradnju kuće. Pripadnici svih slojeva seoskog stanovništva prebacili su na državu brigu da njihovim potomcima stalno nastanjenim u gradovima obezbjeđuje stanove. Imovinsko-pravnom i ekonomskom likvidacijom veleposjednika i seoskih bogataša uprošćena je socijalna struktura seljaštva. Činili su je neznatna manjina bezemljaša, najmnogoljudnija grupacija sitnoparcelnih seljaka, druga po brojčanoj snazi skupina srednjeimućnih zemljovlasnika i, sveden na simboliku, imućniji sloj domaćinstava. Razlike u ekonomskim uslovima života i komforu između siromašnih i srednjeimućnih seljaka kontinuirano su smanjivane. Glavni razlog za tu karakterističnu pojavu bio je sve masovnije zapošljavanje za rad sposobnih članova siromašnih seoskih domaćinstava u državnom privrednom i vanprivrednom sektoru, koji su i dalje živjeli na selu zbog neriješenog stambenog pitanja u gradu, odnosno što su se pojedina preduzeća nalazila u blizini seoskih naselja. Prihodi po radnom osnovu učestvovali su čak do 56% u ukupnom dohotku takvih domaćinstava. U državnom sektoru zapošljavali su se u manjoj mjeri i srednjeimućni seljaci. Najviše su stupali u radni odnos seljaci iz seoskih naselja koja su gravitirala gradovima, industrijskim centrima, rudnicima, preduzećima za eksploataciju šume, područjima na kojima su izvođeni opsežniji građevinski radovi za izgradnju željezničkih pruga i cesta, hidroelektaranama, državnim poljoprivrednim dobrima, zadružnim gazdinstvima i nacionalnim parkovima. Na ekonomski položaj znatnog dijela seljačkih domaćinstava povoljno je uticalo ostvarenje prava na boračku penziju učesnika NOR-a i socijalističke revolucije, čiju su socijalnu i ekonomsku snagu činili u ogromnoj većini seljaštvo i selo.

Preferirajući opšt društvene interese komunističkog značenja na račun interesa pojedinaca i ekonomski vodećeg sloja seljaštva, aparat državne uprave je, po sopstvenim mjerilima, bez konsultovanja i sporazuma sa zainteresovanim seljacima, odredio nerealno nisku visinu novčane naknade za nacionalizovano seljačko obradivo zemljište. Kako u periodu 1945-1953. godine nije postojao slobodan promet pri-

vatnih nepokretnih dobara, nadležna vlast je za osnovu visine obeštećenja uzela kao orijentaciju predatnu kupoprodajnu cijenu zemlje i vrijednost prihoda po jednom ha obradivog zemljišta određene kulture i boniteta⁷⁸. Utvrđena visina naknade se kretala od 30.000 dinara po 1 ha za zemljište najlošijeg boniteta do 100.000 dinara po 1 ha za zemlju I katastarske klase. Predviđeno je da se na ime izvršenih investicija za unapređenje voćnjaka, vinograda, hmeljanika i ostalih višegodišnjih zasada naknada saobrazi mjesnim prometnim prilikama. Isto je važno za zgrade i druge objekte. Obeštećenje se imalo isplatiti iz saveznog budžeta u roku od 20 godina i to u obveznicama od po 1.000, 5.000, 10.000 i 50.000 dinara u ratama i bez kamata⁷⁹, s tim što su se kuponi vrijednosti manje od 1.000 dinara isplaćivali u gotovom novcu. Propisano je da se isplate naknade vrše godišnjim kuponima iznosa od svega 5% od vrijednosti obveznice i to počev sa 1. martom svake kalendarske godine⁸⁰. Seljaci koji su poslije 26. maja 1953. godine po bilo kome osnovu fizički uvećali svoja poljoprivredna gazdinstva preko dozvoljenog maksimuma gubili su, u znak kazne, pravo na naknadu za nacionalizovani višak obradivog zemljišta. Takvim postupkom dovedeni su u neravnotežan položaj u odnosu na agrarne objekte kod kojih je utvrđeno da su uoči donošenja Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu imali višak obradivog zemljišta iznad zemljišnog maksimuma⁸¹.

Cijene obradive zemlje u slobodnom prometu bile su mnogo veće od određene visine novčane naknade za nacionalizovano zemljište. Revolucionarna vlast je sračunato izbjegla da propiše instrumentarij za zaštitu seljaka od neizbježne materijalne štete u slučaju devalvacije nacionalne valute, do čega je, doista, došlo u naredne blizu dvije i po decenije za koje je vrijeme država trebala da isplati svoj dug seljacima. Imućnijem dijelu seljaštva, baš kao i bivšim vlasnicima fabrika, preduzeća, radionica, radnji, magazina, stambenih zgrada i građevinskog zemljišta, praktično je name-

⁷⁸ Rad Zakonodavnog odbora Narodne skupštine FNRJ. Spriječen je razvitak kapitalizma na selu. Mijalko Todorović o Predlogu zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu. *Oslobođenje*, br. 2.065, Sarajevo, 19. V 1953., 2.

⁷⁹ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 207; Odluka o visini naknade za zemljište koje je postalo opštenarodna imovina., *Službeni list FNRJ*, br. 26, Beograd, 29. VI 1953, 242.

⁸⁰ Uredba o izdavanju obveznica za naknadu imovine izdvojene u Poljoprivredni zemljišni fond opštenarodne imovine, *Službeni list FNRJ*, br. 20, Beograd, 12. V 1954., 350.

⁸¹ Zakon o prometu zemljišta i zgrada, *Službeni list FNRJ*, br. 26, Beograd, 23. VI 1954., 414; Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i o dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama /od 27. februara 1961. godine/, *Službeni list SFRJ*, br. 10., Beograd, 10. III 1965., 254.

tnuta obaveza dugoročnog beskamatnog kreditiranja države sredstvima dobijenim na ime novčane naknade za nacionalizovano zemljište. Takve pogodnosti nisu poznavala privatna pravna i fizička lica koja su dobijala kredite od države, na koje su plaćali zakonom propisanu kamatu. Isto tako je Jugoslavija morala plaćati ugovorene kamate na strane kredite. Isplatom na parče obeštećenja za oduzeto zemljište i objekte kroz duži period seljaci su smišljeno dovedeni u situaciju da za taj novac, zbog male sume, ne mogu kupovati vrednije poljoprivredne mašine i sprave i, eventualno, kuće i stanove u gradovima, kako se ponovo ne bi ekonomski osnažili. Zato su takva seljačka domaćinstva dobijeni novac iz toga izvora obično koristila za kupovinu robe široke potrošnje. Drugi su povjeravali bankama i poštama na štednju, gdje je najmanje bio siguran zbog inflacije. Na taj način su imućniji seljaci istovremeno ostali bez oduzetog zemljišta i za njega dobijene novčane protuvrijednosti. Usljed toga se njihova socijalna i društvena situacija vidljivo pogoršala. Dostupni izvori i stručna literatura ne sadrže podatke o ukupnoj sumi novca koji je država trebala isplatiti za nacionalizovano zemljište, zgrade, ekonomske objekte i postrojenja.

Nacionalizovano zemljište seljaka postalo je opštenarodna⁸², u stvari državna svojina, koja se 27. februara 1965. godine transformisala u društveno vlasništvo⁸³. Od cjelokupne opštenarodne imovine obrazovan je Poljoprivredni zemljišni fond opštenarodne imovine. Pravo na besplatnu dodjelu i trajno produktivno korišćenje zemljišta iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda uživali su isključivo državna poljoprivredna gazdinstva, zemljoradničke i seljačke radne zadruge pod uslovom da svoje poslovanje saobraze načinu proizvodnih, radnih i plaćevnih odnosa poljoprivrednih gazdinstava, poljoprivredne ustanove i siromašni seljaci i poljoprivredni radnici kojima je odobreno osnivanje socijalističkog poljoprivrednog dobra. O tome je odluke donosio narodni odbor sreza (grada)⁸⁴. Dodjela usitnjenih i raštrkanih nacionalizovanih parcela zemljišta socijalističkim poljoprivrednim gazdinstvima zahtijevala je stvaranje, putem zamjene i eksproprijacije privatnog zemljišta po osnovu odredaba Uredbe o arondaciji zemljišta poljoprivrednih dobara i seljačkih radnih zadruga, jedinstvenog zemljišnog potesa ili kompleksa⁸⁵. Bez te mjere nije se moglo računati na produktivnu obradu zemlje uz primjenu moderne mehanizacije i agrotehničkih sredstava. Seljaci su, kao toliko puta u periodu 1945-1953. godine, prinuđeni da za

⁸² Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 205.

⁸³ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i o dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama /od 27. februara 1965. godine/, 254.

⁸⁴ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 205-208.

⁸⁵ Ibidem, 208.

državne potrebe ustupaju svoje njive, livade, voćnjake i vinograde, za koje su dobili bilo drugo zemljište, bilo novčanu protivvrijednost ukoliko socijalistički poljoprivredni sektor nije imao zemlje za zamjenu. Neorganizovani pasivni seljački otpor protiv državnog socijalnog nasilja imao je izgleda na uspjeh koliko hvatanje rukama vjetra. Socijalistička vlast u praksi nije priznavala nepovredljivost privatne nepokretne imovine.

Izuzimanje socijalno ugroženih seljaka od dodjele u individualno vlasništvo zemlje iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda imalo je za cilj da u poljoprivredi ojačaju socijalistički društveno-ekonomski odnosi i da se ničim ne ohrabruje i potpomaže opstanak individualnih sitnoparcelnih posjeda. Ukoliko socijalistički poljoprivredni subjekti nisu zainteresovani za dobijanje pojedinih dijelova nacionalizovanog zemljišta, zbog slabog boniteta, velike razbacanosti parcela i nemogućnosti arondacije, ovo je narodni odbor sreza (grada) mogao ostaviti na privremeno korišćenje bivšem vlasniku. Takođe je dozvoljeno da se slobodno zemljište iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda može davati kao naknada vlasnicima za eksproprijisanu zemlju po odredbama Osnovnog zakona o eksproprijaciji. Socijalni momenat rukovodio je vlast da se višak obradivog zemljišta iznad maksimuma ne oduzima od mnogočlanih domaćinstava, čija je zemlja lošeg boniteta i ne može da obezbijedi dovoljno prihoda za njihovu egzistenciju⁸⁶. Očito je da se takve kućne zajednice nisu mogle tretirati kao imućna domaćinstva. Zbog toga nije bilo logike i potrebe da njihova gazdinstva dođu pod udar Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu. Navedeni primjer protivurječi temeljnom smislu citiranog zakonskog akta i pokazuje da je rađen nestudiozno.

Zakonom o Poljoprivrednom zemljišnom fondu regulisana su još pitanja organa i izvršenja nacionalizacije, korišćenja, upravljanja, kontrole, prometa i evidencije oduzetog zemljišta i žalbeni postupak⁸⁷. Organi za izvođenje nacionalizacije bili su

⁸⁶ Obavezno tumačenje člana 27 st. 1 Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama, *Službeni list FNRJ*, br. 27. Beograd, 8. VII 1953., 261.

⁸⁷ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine je, odlukama Saveznog vijeća i Privrednog vijeća Šavezne skupštine SFRJ od 25. i 26. februara 1965. godine usaglašen sa odredbama Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) tako da mu je promijenjen naziv u Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu društvene svojine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama. S tim u vezi je nadležnost narodnog odbora sreza (grada) prenijeta na skupštinu opštine, sreskog suda na opštinski sud i sreske (gradske) komisije za Poljoprivredni zemljišni fond i sreske agrarne komisije na opštinski organ nadležan za imovinsko-pravne odnose, ukinuta Republička komisija za Poljoprivredni

Republička, sreske i gradske komisije za Poljoprivredni zemljišni fond. Zadatak Republičke komisije bio je da se stara o dosljednoj primjeni važećih pravnih propisa o nacionalizaciji zemljišta, vrši nadzor nad radom sreskih i gradskih komisija i u drugom stepenu rješava žalbe agrarnih objekata i subjekata⁸⁸. Sreska i gradska komisija bila je dužna da, na osnovu katastarskih podataka, tapija, pravosnažnih ugovora i neposrednog uvida na terenu, utvrdi za svako seljačko domaćinstvo višak obradivog zemljišta gdje takvo postoji, omogući starješini i punoljetnim članovima kućne zajednice izjašnjavanje koje zemljište predlažu za oduzimanje i izdaje rješenja o nacionalizaciji⁸⁹. Komisija, znači, nije morala uvažiti prijedlog zemljovlasnika. Za seljake je ta zakonska odredba bila nepovoljnija nego Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini od 5. januara 1946. godine, kojim je zemljoradnicima zagarantovano da za sebe odaberu 50% zemljišta sopstvenog zemljoposjeda do predviđenog zemljišnog maksimuma i zadrže u vlasništvu voćnjake, vinograde i maslinjake do gornje granice veličine gazdinstva zajedno sa zgradama, sredstvima za rad i stočnim fondom⁹⁰. Republička, sreske i gradske komisije za Poljoprivredni zemljišni fond i agrarne komisije prestale su da postoje 27. februara 1965. godine. Od tada su poslovi sreske i gradske komisije oba tipa prešli u domen opštinskog organa uprave nadležnog za imovinsko-pravne odnose⁹¹. Indikativno je da se u zakonskim propisima o nacionalizaciji obradivog zemljišta, zgrada, ekonomskih objekata i postrojenja imućnijih seljaka nigdje ne predviđa intervencija javnog pravobranio- ca radi zaštite zakonitosti u interesu agrarnih objekata. Takav slučaj nije sa društvenim vlasništvom. Seljaštvo se nezaštićeno i izgubljeno našlo na vjetrometini zaošijane klasne i ideološko-političke borbe revolucionarne vlasti protiv individualnih vlasnika na sredstvima za proizvodnju, ostataka razvlašćene, razbaštinjene i obezglavljene buržoazije, vjerskih zajednica i kleronacionalizma.

zemljišni fond i odredbe o arondaciji zemljišta državnih poljoprivrednih dobara i SRZ-a i transformisana opštenarodna imovina u društvenu svojinu (Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i o dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama /od 27. februara 1965. godine/, 253 i 254).

⁸⁸ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 206.

⁸⁹ Ibidem, 206.

⁹⁰ Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini /od 5. januara 1946. godine/, 22.

⁹¹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i o dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama / od 27. februara 1965. godine/, 253 i 254

Korisnici dodijeljenog zemljišta iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda obaveza- ni su da mu, primjenom savremenih agrotehničkih mjera, održavaju plodnost i pro- duktivnost⁹². Veoma često je postupano suprotno, potvrđujući osvjedočenu istinu da teorija i pravna regulativa idu drumom, a praksa šumom. Posebno su se individual- ni zemljovlasnici odnosili nemarno prema zemljištu koje im je ostavljeno na privre- meno uživanje, zapuštajući ga i pretvarajući u utrine. Krupan društveni i ekonom- ski problem Jugoslavije predstavljala je sve rasprostranjenija pojava zanemarivanja održavanja i obrade poljoprivrednih gazdinstava migranata. Posljedica toga, zajedno sa povremenim nerodnim godinama, bila je osjetno opadanje obima poljoprivredne proizvodnje i trošenje velikih suma deviznih sredstava radi uvoza prehrambenih pro- izvoda na račun podizanja privredne snage zemlje. Da bi se koliko-toliko saniralo postojeće nepovoljno stanje, Savezno vijeće Narodne skupštine FNRJ je, na prije- dlog Saveznog izvršnog vijeća, 23. aprila 1955. godine usvojilo Zakon o obrađiva- nju napuštenog zemljišta. Zakonom su obavezani narodni odbori srezova, gradova i gradskih opština da napuštena obrađiva zemljišta, bez saglasnosti pravnih vlasnika, daju pravnim i fizičkim licima na privremenu obradu pod zakup u trajanju od jedne do tri godine. Korisnik takvog zemljišta bio je dužan da narodnom odboru, na čijem se području nalazilo dotično gazdinstvo, plaća ugovorenu novčanu naknadu u korist Fonda za unapređenje poljoprivrede. Pravni vlasnici su lišeni prava na naknadu za korišćenje njihove zemlje od strane zakupaca. Ipak je zemljovlasnicima data mogu- ćnost da, po isteku zakupnog odnosa, pa i prije, vrate svoja gazdinstva pod uslovom da će ih uredno obrađivati i nadoknaditi uložena investiciona sredstva⁹³. Vjerovatno se računalo da se u pogodnim prilikama izvrši podruštvljavanje napuštenih i zapu- štenih poljoprivrednih gazdinstava migranata, čime bi se ojačali socijalistički druš- tveno-ekonomski odnosi u agraru. Teškoću je zadavala velika usitnjenost i rastrka- nost njihovih parcela. Stvaranje od toga zemljišta socijalističkih poljoprivrednih do- bara podrazumijevalo je izvođenje arondacije širokih razmjera. To bi izazvalo silna teritorijalna pomjeranja seljačkih domaćinstava i njihovo sabijanje na uža područja. Pouzdano se zna da do toga nije došlo u periodu 1955-1970. godine.

Upravljanje, kontrola, evidencija, dodjela, zamjena, prodaja, prenošenje prava korišćenja na drugo pravno lice, oduzimanje i davanje na obradu pod zakup zemlji- šta iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda lokalnog značaja spadali su u domen naro-

⁹² Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 206 i 207.

⁹³ Zakon o obrađivanju napuštenog zemljišta /od 25. aprila 1955. godine/, *Službeni list FNRJ*, br. 19. Beograd, 4. V 1955., 295; Sjednica Saveznog izvršnog vijeća. Osnovani novi sekretar- rijati za poslove u oblasti privrede, *Oslobođenje*, br. 2.640., Sarajevo, 23. V 1955., 1.

dnog odbora sreza (grada)⁹⁴. Krajem februara 1965. godine, u duhu odredaba Ustava SFRJ, nadležnosti narodnog odbora sreza (grada) u vezi Poljoprivrednog zemljišnog fonda prenijete su na skupštinu opštine⁹⁵. Privredni subjekti i ustanove mogli su, po odobrenju nadležnog područnog organa vlasti, zamijeniti i prodati dodijeljenu zemlju na trajno korišćenje, umjesto koje su morali dobiti, odnosno kupiti novo zemljište iste vrijednosti. Pod istim uslovima je narodni odbor sreza (grada) imao pravo da vrši zamjenu i prodaju nacionalizovanog zemljišta koje nije dodijeljeno na uživanje i u vlasništvo pravnim i fizičkim licima. Takođe su poljoprivredne organizacije i ustanove mogle, uz saglasnost narodnog odbora sreza (grada), prenijeti na zainteresovano pravno lice pravo korišćenja dodijeljenog zemljišta⁹⁶. Već 15. juna 1954. godine je Zakonom o prometu zemljišta i zgrada omogućeno da se, po istom postupku, pravo uživanja poljoprivrednog zemljišta u društvenom vlasništvu može prenijeti na drugu privrednu organizaciju i uz plaćanje adekvatne novčane naknade ili dobijanje kao protuvrijednosti druge obradive zemlje. Dobijena novčana naknada nije se smjela upotrijebiti u druge svrhe osim za kupovinu novog pogodnog poljoprivrednog zemljišta i "za davanje naknade za pravo korišćenja" obradivog zemljišta koje je prenijeto na novog korisnika⁹⁷. Tu činjenicu treba tumačiti kao znak da će socijalistička poljoprivredna gazdinstva i ustanove u doglednoj budućnosti postati vlasnici društvenog zemljišta i objekata, koji su im dodijeljeni na trajno uživanje. Oduzimanje poljoprivrednog zemljišta vršilo se po sili zakona jedino od zemljoradničkih zadruga koje svoju organizaciju poslovanja nisu saobrazile važećim načelima proizvodnih, radnih i plaćevnih odnosa socijalističkih poljoprivrednih dobara. Zakupci nepodijeljenog obradivog zemljišta plaćali su ugovorenu novčanu naknadu u korist Fonda za unapređenje poljoprivrede⁹⁸. Navedeni sistem mjera predstavljao je preventivu protiv zloupotreba od strane kontrolnih organa i korisnika zemljišta iz Poljoprivrednog zemljišnog fonda, kako se ne bi fizički okrnjio socijalistički poljoprivredni sektor. Narodna skupština FNRJ je neracionalno postupila što nije uspostavila republičke i savezni organ vlasti koji bi brinuli o opštedruštvenoj imovini u oblasti agrara na nivou republika i Jugoslavije. Ta greška se teško osvetila. Niži organi

⁹⁴ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 206-208.

⁹⁵ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i o dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama /od 27. februara 1965. godine/, 253. i 254.

⁹⁶ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 206-208.

⁹⁷ Zakon o prometu zemljišta i zgrada /od 15. juna 1954. godine/, 417.

⁹⁸ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 206-208.

vlasti su se veoma često nemarno odnosili prema pitanju da Poljoprivredni zemljišni fond odgovori društvenoj, političkoj, ekonomskoj i socijalnoj namjeni zbog koje je obrazovan.

Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu načelno je regulisao pitanje prometa nacionalizovanog zemljišta, zgrada, ekonomskih objekata i postrojenja, koji se u principu nisu smjeli otuđiti. Od toga pravila se odstupalo kada su to iziskivali širi društveni interesi. Nešto kasnije je u dva navrata, 1954. i 1955. godine, potpuni-je i određenije zakonski uređeno pitanje prometa individualnog poljoprivrednog zemljišta, građevinskog zemljišta i zgrada u individualnom i društvenom vlasništvu⁹⁹. O tome ćemo u daljem izlaganju dati sažet prikaz. Od sredine 1954. godine naovamo promet privatnih nepokretnih dobara je izvjesno liberalizovan u poređenju sa prethodnim periodom. Nasuprot tome tržišna razmjena robe široke potrošnje i sredstava za rad između sela i grada bila je neobično živa. Zakonski propisi o uređenju agrarnih svojinskih odnosa iz 1953-1956. godine ne poznaju institut prvokupa od strane najbližih krvnih srodnika po muškoj liniji i susjeda, tipičan za običajno pravo patrijarhalnog društva, koje je kodifikovalo građansko imovinsko pravo. Nije sporno da je socijalističkom društvu bilo strano kodifikovanje ukorijenjene nazadne prakse da promet privatnih nepokretnih dobara zatvori u granice konfesionalnih i nacionalnih zajednica, čime bi se pothranjivali vjerska i nacionalna netrpeljivost, antagonizmi i šovinizmi. Iz političke oportunističke se, ipak, nije usuđivalo da otvoreno dira u taj osinjak i preduzme odlučne mjere da iskorijeni tu veoma rasprostranjenu društvenu pojavu. Vjerovalo se, ne bez osnova, da će vremenom, pod uticajem progresivnih društvenih kretanja, to nasljeđe prošlosti izgubiti smisao daljeg opstanka i biti predato zaboravu. Zbog toga je sporo odumiralo. Glavni čuvar i zatočenik te drevne i društveno štetne prakse bilo je seljaštvo, pogotovo u unutrašnjosti, daleko od razvijenijih urbanih centara i slabo pristupačno tekovinama moderne evropske civilizacije. Istorijski i društveno uslovljen nezadrživi proces usitnjavanja seljačkih poljoprivrednih gazdinstava i ekonomskog propadanja seljaštva ničim se nije mogao obuzdati. Na tome planu državna uprava nije ništa preduzimala, izuzev uopštenih zvaničnih programa i demagoških izjava visokih političkih i državnih funkcionera o brizi države za unapređenje poljoprivrede i poboljšanje ekonomskog položaja seoskog stanovništva. Privatni sektor prepušten je samome sebi i zakonima tržišne privrede, za koju se smatralo da će pospiješiti zainteresovanost seljaka za unapređenje i povećanje sopstvene poljoprivredne proizvodnje.

⁹⁹ Zakon o prometu zemljišta i zgrada /od 15. juna 1954. godine/, 415-419; Zakon o dopuni Zakona o prometu zemljišta i zgrada /od 25. aprila 1955. godine/, *Službeni list FNRJ*, br. 19, Beograd, 4. V 1955., 296.

Više prvih poratnih godina socijalistička vlast u Jugoslaviji je uzurpirala pravo seljaštvu i ostalim individualnim vlasnicima na sredstvima za proizvodnju i usluge da slobodno raspoložu sopstvenim nepokretnim i pokretnim imetkom i da nesmetano stiču nepokretna materijalna dobra. Bez odobrenja sreskog (gradskog) narodnog odbora seljaci nisu smjeli vršiti diobu svojih domaćinstava i gazdinstava i promet nepokretne i pokretne imovine. Tek sa postavljanjem temelja izgradnji socijalističkog samoupravnog poretka i proklamovanjem razvitka tržišne privrede 1950. godine, zamišljenih, teoretski osmišljenih, pravno definisanih i intenzivno propovijedanih kao idealnog modela uređenja društvenih, političkih, ekonomskih i nacionalnih odnosa, bez premca u istoriji ljudskog roda, aktuelizirano je pitanje uklanjanja svih brana da privatnici nesmetano uživaju nepokretna i pokretna dobra i stiču nepokretni materijalni imetak. Do toga, ipak, nije došlo u periodu 1950-1956. godine. Pretkanje riječi u djela odvijalo se sporo i mukotržno. Seljaštvo je neprestano držano na uzdi i pod stegom vlasti. Ozvaničenjem 15. juna 1954. godine privatnicima prava slobodnog prometa zemljišta u granicama važećeg zemljišnog maksimuma stvarana je iluzija da se i na selu odvija proces demokratizacije društvenih odnosa i razvitka tržišne privrede. Međutim, ostala je na snazi zakonska klauzula da uvećanje individualnog poljoprivrednog gazdinstva iznad utvrđene gornje granice veličine privatnog zemljoposjeda podliježe nacionalizaciji bez plaćanja naknade zemljovlasniku za oduzeto zemljište. Jedino je propisano da nasljeđem stečeni višak obradivog zemljišta iznad zakonskog maksimuma ostaje nasljedniku na privremeno korišćenje do donošenja saveznog zakona koji će regulisati tu materiju¹⁰⁰. Djela profesionalnog bavljenja pojedinaca preprodajom i posredovanjem u prometu zemljišta i zgrada, kao i bespravne kupovine viška obradivog zemljišta iznad propisanog maksimuma bila su kažnjiva. Umjesto novčane kazne krivac je mogao biti osuđen na kaznu zatvora od šest mjeseci do dvije godine¹⁰¹. Zakonsko sankcionisanje ograničene slobode prometa zemljišta i zgrada 1953-1955. godine nije doprinijelo okrupnjavanju seljačkih poljoprivrednih gazdinstava na račun seoskih migranata i jugoslovenskih iseljenika koji su legalno prestali biti državljani FNRJ. Tome, prije svega, nije pogodovala zakonska odredba da se individualni promet zemljišta može odvijati samo u granicama propisanog zemljišnog maksimuma fizičkih lica. S druge strane, najveći broj seoskih migranata grčevito je nastojao da ne otuđi sopstvene minijaturene posjede na selu, koje su u cjelini ili dijelom zadržali u svojim rukama. Ozvaničenje prava prvokupa države nepokretnog imetka Jugoslovena koji dobiju odobrenje za trajno iselje-

¹⁰⁰ Zakon o prometu zemljišta i zgrada /od 15. juna 1954. godine/, 415.

¹⁰¹ Ibidem, 419.

nje u inostranstvo i otpust iz državljanstva FNRJ bilo je sračunato na smanjenje ukupnog obima privatnog poljoprivrednog sektora.

U toku 1954. i 1955. godine zakonski je uređeno pitanje imovinsko-pravnih odnosa Jugoslovena koji dobiju otpust iz državljanstva FNRJ i stranih državljana nastanjenih u Jugoslaviji. Time je cjelovitije pravno uređena materija o raspolaganju nepokretnim dobrima od strane privatnika. Jugosloveni, koji zbog trajnog iseljenja u inostranstvo, zahtijevaju legalan otpust iz državljanstva FNRJ i namjeravaju otuđiti vlastito zemljište i zgrade bili su dužni taj imetak najprije ponuditi na prodaju narodnom odboru sreza (grada) na čijem se području nalazila dotična imovina. Cilj je bio da se na račun privatnog sektora fizički uveća socijalistički poljoprivredni sektor, mada zakon tu bitnu činjenicu prećutkuje. Jedino ukoliko područni narodni odbor ne bi bio zainteresovan za kupovinu predmetnog imetka pravni vlasnik je sticao punu slobodu da ga proda bilo kome kupcu. Kupoprodajni ugovori sklopljeni protivno obaveznoj proceduri nisu bili pravno valjani. U takvim slučajevima narodni odbor sreza (grada) mogao je kupiti tu nepokretnu imovinu po cijeni iz poništenog ugovora¹⁰². Stranim državljanima nastanjenim u Jugoslaviji zajamčeno je, po osnovu reciprociteta, ratifikovanih međunarodnih konvencija i međudržavnih ugovora, pravo da putem nasljeđa i na druge načine postaju vlasnici zemljišta i zgrada u FNRJ¹⁰³. Realno je pretpostaviti da su strane državljanke o kojima je riječ pretežno činili repatriрани jugoslovenski iseljenici. Zakonodavna vlast je propustila da za strance odredi zemljišni maksimum i površinu vlastitog stambenog prostora. Sa sigurnošću se može tvrditi da u tome pogledu nisu bili povlašćeniji od Jugoslovena.

Privredne organizacije su 1954. godine dobile šira ovlašćenja i mogućnosti nego ranije u pogledu zamjene, prodaje i korišćenja društvene nepokretne imovine. Uz saglasnost nadležnog savjeta za privredu narodnog odbora sreza, grada i gradske opštine mogle su individualnim vlasnicima na sredstvima za proizvodnju dati u zamjenu i prodati pljoprivredno zemljište, poslovne zgrade namijenjene potrebama poljoprivrede i stambene zgrade sa najviše dva stana po jednom kupcu. Imale su, takođe, pravo da od privatnika stiču, uz naknadu i bez naknade, zemljište i zgrade i da u inostranstvu kupuju nepokretna dobra za poslovne potrebe. Za dobijena novčana sredstva od otuđenog nepokretnog imetka privredne organizacije su morale kupiti ili

¹⁰² Zakon o dopuni Zakona o prometu zemljišta i zgrada /od 25. aprila 1955. godine/, 296.; Sjednica Saveznog izvršnog vijeća. Osnovani novi sekretarijati za poslove u oblasti privrede, *Oslobođenje*, br.2.640., Sarajevo, 23. III 1955., 1.

¹⁰³ Zakon o prometu zemljišta i zgrada /od 15. juna 1955. godine/, 415.; Sjednica Saveznog izvršnog vijeća. Osnovani novi sekretarijati za poslove u oblasti privrede, *Oslobođenje*, br. 2.640, Sarajevo, 23. III 1955., 1.

izgraditi stambene zgrade i druge objekte iste vrijednosti koju je imao prodani imetak. Ukoliko se ta sredstva ne investiraju u kupovinu i izgradnju namjenskih objekata određeno je da se ulože u Amortizacioni fond. Razumljivo je da dobiveno zemljište po osnovu zamjene nije smjelo biti manje vrijednosti od vrijednosti ustupljene zemlje. U slučaju zloupotrebe na račun društvenih interesa pri prometu nepokretnih imovine između socijalističkog i individualnog privrednog sektora predviđena je mogućnost poništenja ugovora i novčano kažnjavanje privredne organizacije sa 100.000 do 1.000.000 dinara i odgovornog lica do 100.000 dinara. Začudo, privatnici, kao druga ugovorna strana u takvim kriminalnim djelima, izuzeti su od sankcija. Za navedeni postupak bile su nadležne u prvom stepenu okružne državne arbitraže, a u drugom stepenu autonomne i republičke državne arbitraže¹⁰⁴. Zakonski propisi o prometu nekretnina privrednih organizacija važili su i za ustanove sa samostalnim finansiranjem¹⁰⁵.

Suštinsku novinu u odnosu na raniji period predstavlja pravno regulisanje 1954. godine problematike prometa nepokretnog imetka političko-teritorijalnih zajednica, društveno-političkih organizacija i profesionalnih udruženja i prodaje građevinskog zemljišta i zgrada stranim ambasadama i konzulatima i institucijama Organizacije Ujedinjenih Nacija (OUN). Odredbama Zakona o prometu zemljišta i zgrada od 15. juna 1954. godine nadležni državni organi ovlašćeni su da, u ime političko-teritorijalnih zajednica, daju u zamjenu i kupuju od društvenih organizacija i udruženja, kao i pojedinaca sve vrste zemljišta i zgrada, ali da im prodaju i zgrade sa najviše dva stana. Političko-teritorijalne zajednice su obavezane da za prodato poljoprivredno zemljište individualnim vlasnicima nekretnina imaju kupiti od privatnog lica drugo zemljište iste kulture i vrijednosti. Izuzetno su republička i Savezno izvršno vijeće, u ime republike i FNRJ, imali pravo da fizičkim licima prodaju stambene zgrade sa više od dva stana, koje su izvršnim vijećima "na osnovu posebnih propisa date" na upravljanje. Prije zaključenja ugovora o kupovini i prodaji zemljišta i poslovne zgrade privatnom licu bilo je neophodno pribaviti mišljenje nadležnog javnog pravobranioca o pravnoj valjanosti ugovora. Saglasnost za zaključenje ugovora o prometu nekretnina davali su narodni odbor sreza (grada) za opštinu, izvršno vijeće autonomne političko-teritorijalne zajednice za tu zajednicu, republičko izvršno vijeće za narodnu republiku i Savezno izvršno vijeće za FNRJ. O kupovini i prodaji zemljišta i zgrada u ime sreza, grada i opštine rješavao je dotični narodni odbor u sjednici. Predviđeno je da se poništenje kupoprodajnog ugovora, kao i kod privrednih organizacija, vrši u slučajevima flagrantnog kršenja zakonskih normi o proceduri skla-

¹⁰⁴ Zakon o prometu zemljišta i zgrada /od 15. juna 1954. godine/, 415-419.

¹⁰⁵ Ibidem, 415.

panja ugovora i kupovine i prodaje zemljišta i zgrada privatnim licima po cijeni koja šteti društvene interese. Tužbu za poništenje nezakonitog ugovora i za povratak nepokretnosti podnosio je nadležni javni pravobranilac i to u roku od jedne godine od trenutka saznanja da je ugovor zaključen. Poništenje se nije moglo tražiti ukoliko su protekle dvije godine od datuma zaključenja ugovora¹⁰⁶. Zakonski propisi o prometu nekretnina političko-teritorijalnih zajednica u svemu su važili i za ustanove sa svojstvom pravnog lica, koje nisu na samostalnom finansiranju¹⁰⁷. Društveno-političke formacije i društvena udruženja, kakvi su SKJ, SSRNJ, Narodna omladina Jugoslavije (NOJ), Savez boraca NOR-a, Savez sindikata Jugoslavije i drugi, dobili su pravo da bez ograničenja stiču i otuđuju sve vrste zemljišta i zgrade. U pogledu prodaje poslovnih zgrada za njih su važile zakonske norme o otuđenju osnovnih sredstava privrednih organizacija¹⁰⁸. Zakonskim odredbama o prometu nepokretnih dobara štice su interesi socijalističkog sektora sa ciljem da, na račun individualnog vlasništva, fizički i ekonomski osnaži. Pravni spomenici o uređenju agrarnih svojinskih odnosa, nastali 1953-1956. godine, ništa ne govore o imovinsko-pravnim odnosima vjerskih zajednica, ustanova i bogomolja. Za njih je, bez sumnje, ostala na snazi zabrana da putem legata, poklona, zaloga i kupovine od pravnih i fizičkih lica uvećavaju sopstvene zemljoposjede i postaju vlasnici društvenih nekretnina. Međutim, ostala su bez uspjeha sva nastojanja revolucionarne vlasti da vjerske organizacije, primjenom sredstava represije, pritiska i propagande, njihovim odvajanjem od države i škole, marginaliziranjem društvene uloge i značaja, ekonomskim ruiniranjem, dovođenjem u finansijsku zavisnost od državnog budžeta i stvaranjem opozicionih svetseničkih udruženja, rastroji, bezuslovno podvrgne svojoj gvozdenoj volji, pretvori u slijepo oruđe državne politike i učini faktorom stabilnosti društva. Njihova saradnja sa državom bila je neiskrena, uzdržana i nedjelotvorna. Više izgleda da se prevladaju vjekovne vjerske i nacionalne suprotnosti i sukobi između jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina bilo bi da je zabranjen rad vjerskih organizacija. Za preduzimanje tako radikalne mjere nisu bile sazrele istorijske, društvene i civilizacijske okolnosti u planetarnim relacijama.

Uspostavljanjem diplomatskih odnosa Jugoslavije sa nizom zemalja širom svijeta iziskivalo je obezbjeđenje poslovnih zgrada za normalan rad stranih ambasada i konzulata i institucija OUN. S tim u vezi je 1954. i 1955. godine zakonski propisano da se, na osnovu odobrenja Saveznog izvršnog vijeća FNRJ, stranim diplomatskim predstavništvima i organizacijama i specijalizovanim agencijama OUN sa sje-

¹⁰⁶ Ibidem, 415-418.

¹⁰⁷ Ibidem, 418.

¹⁰⁸ Ibidem, 415.

dištem u FNRJ mogu prodavati društvene i privatne zgrade, kao i prodati privatno građevinsko zemljište i dati, uz novčanu naknadu i bez naknade, na trajno korišćenje građevinsko zemljište u društvenoj svojini radi izgradnje zgrada za službene potrebe¹⁰⁹. Na taj način su pojedini privatnici dobili priliku da prodajom dijela svoga nepokretnog imetka u većim gradovima ostvare solidniju dobit. Oštećeni su bili utoliko što im se ugovorena naknada nije u bankama isplaćivala u devizama, koje su se slivale u državnu kasu. Sama država je došla u izvanrednu mogućnost da prodajom društvenih zgrada i građevinskog zemljišta stranim ambasadama i konzulatima i institucijama OUN dođe do izvjesnih deviznih sredstava, u čemu je naročito oskudijevala. Ostalo je pravno neuređeno pitanje prodaje i zakupa stambenih zgrada, stanova, poslovnog prostora i građevinskog zemljišta za potrebe stranih privrednih predstavništava.

Posebnim saveznim pravilnikom od 8. oktobra 1953. godine je bliže određen način vođenja evidencije od strane sreskog (gradskog) narodnog odbora o cjelokupnom poljoprivrednom zemljišnom fondu sa zgradama, pomoćnim objektima i postrojenjima na njemu, koji su u toku i poslije Drugog svjetskog rata po bilo kome osnovu postali opštenarodno, u stvari državno vlasništvo. Shodno tome propisano je da se ustroje registar i imenik i obrazuje zbirka pravnih isprava sa iscrpnim relevantnim katastarskim i drugim podacima za svaku parcelu zemljišta, objekat i tehnička sredstva za rad opštenarodne imovine i o pravnoj osnovi podruštvljavanja i korišćenja dotične nekretnine i njenom uživaocu. Organizacijom evidencije rukovodila je za to određena sreska (gradska) komisija. Njen zadatak bio je da prikupi kompletnu dokumentaciju o opštenarodnoj imovini kao izvoru za sačinjavanje pregledne operativne evidencije i zbirke pravno valjanih spisa¹¹⁰. Na osnovu pravosnažnog rješenja i druge dokumentacije nacionalizovano zemljište i zgrade su trebale biti upisane kao opštenarodna imovina u zemljišne knjige sa relevantnim pokazateljima o vlasnicima i korisnicima. Sve imovinsko-pravne promjene kod društvenih nekretnina imale su se, naravno, uredno evidentirati u zemljišnim knjigama¹¹¹. Administrativni aparat državne uprave u mjesnim, opštinskim, sreskim i gradskim narodnim odborima preplavili su polupismeni, priučeni, nestručni i u radu nemarni kadrovi tek izašli iz

¹⁰⁹ Ibidem, 418.; Zakon o dopuni Zakona o prometu zemljišta i zgrada /od 25. aprila 1955. godine 295. i 296.

¹¹⁰ Pravilnik za vođenje evidencije o Poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine /od 8. oktobra 1953. godine/, *Službeni list FNRJ*, br. 42, Beograd, 21. X 1953., 513-516.

¹¹¹ Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu /od 27. maja 1953. godine/, 206 i 207; Zakon o prometu zemljišta i zgrada /od 15. juna 1954. godine/, 418; Zakon o dopuni Zakona o prometu zemljišta i zgrada /od 25. aprila 1955. godine/, 296.

seljačkih opanaka i gunjeva, otrgnuti od radničkog zanimanja i regrutovani iz redova gradskih sitnosopstvenika, nižeg činovničkog sloja i ostalih siromašnih građana, koji nije shvaćao društvenu, državnu i ekonomsku potrebu i značaj postojanja zvanične stručne, uredne, kompletne i ekspeditivne evidencije o privatnoj, zadružnoj i državnoj nepokretnoj imovini. Mnogi od tih kadrova se, po osnovu revolucionarnih zasluga, nalazio na odgovornim rukovodećim funkcijama, za koje nisu imali potrebnu stručnu spremu i sposobnosti. U pogledu evidencije nepokretnih dobara vladala je prava anarhija. Ta pojava, tipična za zaostale agrarne zemlje u kojima je uspostavljen socijalistički poredak, ostala je rak-rana socijalističkog društva Jugoslavije sve do njegovog kraha 1991. godine.

Pravna zaštita individualnih i društvenih materijalnih interesa u pitanju nacionalizacije dijela obradivog zemljišta imućnijih seljaka ostvarivana je putem žalbi i tužbi nezadovoljnih stranaka nadležnim upravnim i sudskim organima vlasti. Samo pravo žalbe seljaka Republičkoj komisiji za Poljoprivredni zemljišni fond ograničeno je isključivo na zahtjev da se umjesto jednog dijela nacionalizuje drugi dio zemljišta. Rješenje Republičke komisije bilo je konačno, protiv koga se nije mogao pokrenuti upravni postupak. Taj očigledan nedostatak u pogledu predmeta žalbe korekcioniran je obezbjeđenjem zakonskog prava agrarnim objektima i narodnim odborima srezova (gradova) da mogu u redovnom sudskom postupku, putem tužbe podričnom okružnom sudu, tražiti preinačenje rješenja sreske (gradske) komisije za Poljoprivredni zemljišni fond o opravdanosti nacionalizacije zemljišta, površini oduzetog zemljišta i visini novčane naknade za otuđeni nepokretni imetak¹¹². Zakonodavac je napravio krupan previd što nije propisao pravo žalbe i tužbe zainteresovanih stranaka istim instancama vlasti protiv prvostepenog rješenja o nacionalizaciji zgrada, ekonomskih objekata i postrojenja u vlasništvu seljaka. Sreski i gradski sudovi, kao prvostepeni redovni organi sudske vlasti, vjerovatno su izuzeti od nadležnosti da im se podnose predmetne tužbe kako bi se skratio i ubrzao sudski postupak u rješavanju sporova iz oblasti nacionalizacije obradivog zemljišta seljaka. Razumije se da je nezadovoljna stranka imala pravo na apelaciju višoj instanci sudske vlasti, iako se o tome ništa ne kaže u Zakonu o Poljoprivrednom zemljišnom fondu. Zakonom se, takođe, ne predviđa postojanje pravnog instituta izvanrednog pravnog lijeka u vidu podnošenja žalbi agrarnih objekata višim organima državne uprave. Bez obzira na to u praksi su seljaci pojedinačno veoma često upućivali pismene predstavke republičkim i saveznim organima upravne vlasti i lično Josipu Brozu Titu kao predsjedniku FNRJ, tražeći zaštitu svojih interesa. Takve žalbe su redovno povratno prosljeđivane nadležnim nižim organima vlasti sa preporukom i nalogom da utvrde pravoči-

¹¹² Zakon o Poljoprivrednom zemljišnom fondu, 207.

njenično stanje i, eventualno, preinače ranije rješenje i presudu u korist žalioca. Do toga je rijetko dolazilo.

III

Složeni agrarni odnosi, socijalna ugroženost glavnine seoskog stanovništva i opšta zaostalost i zapostavljenost sela, naslijeđeni iz prošlosti i zaoštrjeni do krajnjih konsekvenci u socijalističkom razdoblju, predstavljali su jedan od ključnih problema socijalističke Jugoslavije, izvor potmulog seljačkog nezadovoljstva, njegovog široko zasnovanog, snažnog i žilavog pasivnog otpora protiv državnog socijalnog nasilja nad višemilionskom seljačkom populacijom i bezobzirnog ekonomskog iscrpljivanja ruralne sredine od strane države i realnu prijetnju od spontanih seljačkih pokreta i nemira i dubokih društvenih potresa. Njegovom razrješavanju revolucionarna vlast je pristupila isuviše shematski i dogmatski sa klasnih i ideološko-političkih pozicija u duhu načela marksističke teoretske misli, tekovina jugoslovenske socijalističke revolucije i selektivnog baštinjenja iskustva SSSR-a. Zvanično je smatrano da se socijalno oslobođenje i društvena afirmacija seljačkog svijeta i društveni, privredni, duhovni i kulturni preobražaj, prepород i procvat sela ne daju zamisliti bez ukidanja svih oblika privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju u oblasti agrara i potpunog socijalističkog područvljavanja poljoprivrede. U iznalaženju idealnog modela da se ostvari taj impresivni poduhvat od istorijskog i epohalnog značaja, vodeći stratum političkog i upravnog aparata vlasti FNRJ je neumorno tragao, eksperimentisao i, bez preciznog kompasa, lutao stazama i bogazama zagonetnog, nepovjerljivog, ćudljivog i prijetećeg nepreglednog prostranstva konzervativne, neprosvijecene, zaostale, raznim predrasudama opterećene i anarhične seljačke stihije u vidu živog pijeska. Ta htijenja i nesmiljeni naponi nisu urodili željenim plodom. Štaviše, pogrešna i nazadna državna agrarna i seljačka politika i, s tim u vezi, besperspektivnost poljoprivrednog zanimanja i života na selu potkopali su društvene, ekonomske i demografske temelje ruralne sredine, izazvali njenu depopulaciju i osudili je na nazadovanje i propadnje, bez izgleda da u budućnosti doživi revitalizaciju. Usljed toga će prostrani kompleksi obradive zemlje sve više ostajati napušteni i zapušteni, sa opustjelim kućama i ekonomskim objektima izloženim propadanju od zuba vremena.

Laviranje Jugoslavije između dva međusobno suprotstavljena svijeta i bloka, socijalističkog i kapitalističkog, odrazilo se i na njeno kreiranje agrarne i seljačke politike. To je naročito došlo do izraza od 1953. godine naovamo u pitanju napuštanja politike pretvaranja sela u carstvo komune po sovjetskom obrascu, nacionalizacije dijela obradivog zemljišta tankog sloja imućnijih seljaka i pravnog regulisanja

prometa zemljišta i zgrada, koje su mjere stajale u uzajamnoj uzročnopsljedičnoj povezanosti. Zvanično je tumačeno da je glavni cilj smanjenja zemljišnog maksimuma seljaka fizičko proširenje i ekonomsko snaženje socijalističkog poljoprivrednog sektora, uklanjanje društvenih i ekonomskih pretpostavki za reprodukciju kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa u oblasti agrara, sasijecanje u korijenu uzroka izrabljivanja siromašnih seljaka od strane privatnika, pospješenje socijalističkog preobražaja sela i unapređenje poljoprivrede. Ta očekivanja su u osnovi iznevjerila. Saveznim zakonom i republičkim uredbama iz 1953. godine ograničen je maksimum seljačkih gazdinstava na 10 ha do 25 ha obradivog zemljišta, zavisno od geografskog položaja, boniteta i načina obrade zemlje i brojnog stanja članova domaćinstva i užih porodica unutar kućnih zadruga. Zakonski maksimum obradivog zemljišta seljaka je 1953. godine smanjen za više od dva puta u odnosu na raniji period. Početkom te godine su u FNRJ postojala 2.028.083 privatna poljoprivredna gazdinstva svih vrsta sa 9.433.000 ha površine. Svega 189.461 (oko 9%) od tih gazdinstava bilo je veće od 10 ha sa ukupnom površinom 3.007.000 ha (32%). Pod udar nacionalizacije potpalo je jedva 66.459 (35,1%) seljačkih gazdinstava veličine preko 10 ha obradivog zemljišta, od kojih je oduzeto 275.900 ha poljoprivrednog zemljišta. Cjelokupno nacionalizovano zemljište postalo je opštenarodna imovina, odnosno državno vlasništvo, namijenjeno za dodjelu na trajno korišćenje isključivo socijalističkom poljoprivrednom sektoru. Određeno je da se bivšim vlasnicima za nacionalizovano zemljište ima platiti naknada iz saveznog budžeta u visini od 30.000 do 100.000 dinara po 1 ha, zavisno od boniteta zemljišta. Propisano je da se isplata obeštećenja izvrši u roku od 20 godina i to u obveznicama na rate i bez kamata. Tako je imućnijim seljacima, kao i razbaštinjenoj buržoaziji, nametnuta obaveza dugoročnog beskamatnog kreditiranja države. Najnovijim udarom države na nepokretni imetak imućnijeg sloja seljaštva uprošćena je socijalna struktura sela, koju su činjavali blizu 30.000 bezemljaša, brojčano najmnogoljudnija grupacija sitnoparcelnih seljaka, druga po brojčanoj snazi skupina srednjeimućnih zemljovlasnika i brojčano svedena na simboliku imućnija domaćinstva u brdskim i planinskim predjelima. Promet zemljišta i zgrada 1953-1956. godine je utoliko liberalizovan što je dozvoljeno uvećanje individualnih poljoprivrednih gazdinstava do propisanog zemljišnog maksimuma. Kao takav nije mogao značajnije uticati na prevladavanje velike usitnjenosti seljačkih posjeda na račun seoskih migranata i na unapređenje poljoprivrede i poboljšanje životnog standarda seljaštva. ■

HISTORICAL ANALYSIS OF THE LAW
ON PARTIAL NATIONALIZATION OF LAND OWNED
BY PEASANTS IN YUGOSLAVIA 1953-1956

Budimir Miličić

Summary

By the beginning of 1953 Yugoslavia abandoned its policy of the so-called collectivization of villages and inaugurated the policy of reduction of the maximum of land a peasant could own. The official rationale behind this decision was that the reduction of land maximum and with the nationalization of land that exceeded the permitted maximum would remove the preconditions for revival of capitalism and would also enable the improvement of agricultural production. The author shows, however, that these aims did not materialize. Federal Law and the by-laws passed in the federal republics in 1953 reduced the maximum size of peasant household to 10 to 25 hectares of arable land, depending on the geographic position, quality of land, the manner of tending the land, as well as the household or family collective size. Legal maximum of arable land owned by peasants was halved in 1953. By the beginning of that year there were, in the FNRJ, 2,028.083 private agricultural households amounting to 9,433.000 hectares. Only 189,461 (app. 9%) of those were bigger than 10 hectares (the total size 3,007.000 hectares, or 32%). Nationalization affected only 66,459 (35,1 %) village households, whose size was over 10 hectares of arable land since they were deprived of 275,900 hectares of land. All the nationalized land became public, i.e. state, property and would be allocated permanently and solely to the socialist agricultural sector. The original owners were to receive compensation from the federal budget amounting to 30,000 to 100,000 dinars per hectare, depending on the quality of land. It was prescribed that the compensation would be paid within 20 years in securities and installments, without any interest rate. Thus the wealthy peasants, as well as disowned members of the bourgeois society forcefully provided the state with the long-term credit without having the right to charge interest rate. This land-grab committed by the state against the real estates owned by wealthy peasants has simplified the social structure of villages since from then onwards it comprised some 30,000 landless peasants, a great many peasants who owned small lots of land, the next to the biggest group of medium size land-owners and only a symbolic number of those who possessed significant piece of land in the mountain areas only. Sale of land and real estate in 1953-1956 was liberalized but only in the sense that indivi-

dual agricultural households could expand up to the prescribed maximum. As such, it could not influence significantly the efforts to overcome great fragmentation of peasants' land at the expense of the village migrants, and to improve agricultural production and living standards of the peasants in Bosnia and Herzegovina. ■

UDK 342.228 (497.6+497.7+470+476)
Izvorni naučni rad

DRŽAVNI SIMBOLI U NOVIM DRŽAVAMA: ZNAKOVI JEDINSTVA I PODJELE¹

Pål Kolstø

Odjeljenje za istočnoevropske i orijentalne studije Univerziteta u Oslu,
Norveška

Abstract: This work gives an analysis the nature of national symbols (flag and coat-of-arms) in the countries of former Yugoslavia (Macedonia, Bosnia and Herzegovina) and former Soviet Union (Belarus, Russia), and the influence of these symbols on the development of national consciousness and patriotism in these countries. The paper also analyzes how the choice of these symbols depended on the relations with other countries, as well as the relations among ethnic and ideological groups of population within the countries.

Key words: national symbols, Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Belarus, Russia

Abstrakt: U ovom radu autor analizira prirodu državnih simbola (zastava i grb) u zemljama bivše Jugoslavije (Makedonija, Bosna i Hercegovina) i bivšeg Sovjetskog Saveza (Bjelorusija, Rusija), i utjecaj tih simbola na izgradnju nacionalne svijesti i patriotizma u tim državama. Analizira se na koji način je izbor državnih simbola ovisan o odnosima s drugim državama i odnosima među pojedinim etničkim i ideološkim grupama stanovništva unutar tih država.

¹ Autor želi zahvaliti Janu Oscaru Engeneu, Martinu Paulsensu i Stefanu Troebstu na vrlo korisnim komentarima i sugestijama za prvu verziju ovog članka.

Ključne riječi: *Državni simboli, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Bjelorusija, Rusija*

Jedinstvo nacija

Državni identitet nije čovjeku inherentna osobina, niti se prirodno stiče sa odrastanjem. Poput svakog drugog identiteta, i državni identitet se mora *naučiti*. Važni instrumenti svakog procesa učenja jesu razni vidovi audiovizuelnih pomagala, što se odnosi i na školu građenja državnog identiteta. Stoga *državni simboli* – zastave, grbovi, državne himne, itd. – igraju tako ključnu ulogu u stvaranju nacije i njenom održavanju. Štoviše, državni simboli su *interaktivna* pomagala koji učenicima omogućuju da i sami sudjeluju. Od osoba koje se uče stjecanju norveškog, njemačkog ili australijskog identiteta ne nudi se da gledaju norvešku, njemačku ili australijsku zastavu izdaleka, već da je nose u ruci, učestvujući na paradama sa zastavama, na svečanostima podizanja zastave i slično.

Jedan živi primjer takvog identiteta je Zakletva na odanost zastavi koja se obavlja u školama diljem Amerike svako jutro tokom cijele školske godine. Riječi te zakletve su dobro znane, ali vrijedi ih ponoviti.

Zaklinjem se na vjernost zastavi,
Sjedinjenih Američkih Država,
I Republici koju ona predstavlja,
Jednoj naciji pod Bogom, nedjeljivoj,
Sa slobodom i pravdom za sve.

Koja je to ključna riječ koja se beskonačno ponavlja u ovoj zakletvi? Mišljenja se mogu, dakako, razlikovati, ali je, po meni, to jedna od onih sitnih, neprimjetnih riječi koje se tako lako zanemare – riječ ‘jedno’ Više od bilo čega drugog, zakletva slavi *jedinstvo* Američke nacije. Kako bi to bilo više no jasno, ta se riječ ponavlja i snaži dodavanjem riječi ‘nedjeljivo’.

Ova zakletva, naravno, seže u prošlost do strašnog iskustva građanskog rata, kada se jedinstvo nacije strahovito rastočilo, mada ima i jedan općenitiji, savremeni značaj. U pogledu etničkog porijekla, zemlje porijekla, religije i fenotipa, američka nacija je sve samo ne homogena. Ipak, ogromna većina građana Sjedinjenih Država danas, nesumnjivo, *vidi* sebe kao jednu naciju. To je evidentno i u svjetlu njihovog odnosa prema zastavi, i to ne u najmanjoj mjeri.

Ceremonija polaganja zakletve može se opisati i kao rutinska, površna i nedjelotvorna – sa jedne, ali i kao jedna uspješna priča – sa druge strane. Obje procjene

bi bile jednako tačne, zavisno od toga šta čovjek posmatra. Mnogi učenici koji učestvuju u ceremoniji bez sumnje ne mare mnogo za riječi koje izgovaraju, ili još gore, izgovarajući ih (zato što moraju), oni vjeruju "ne, naša nacija *nije* nacija pravde i slobode, ona je *nepravедna i neliberalna*".

Ali, tim odbijanjem službene ideologije, mladi buntovnici otkrivaju da prihvaćaju da na zemlji *postoji* jedna specifična nacija koja se zove američka nacija i oni prihvaćaju da joj pripadaju ("Naša nacija nije..."). Tako oni, paradoksalno, odbijajući specifične pozitivne *atribute* koji se pripisuju naciji, potvrđuju i snaže najvažniju poruku školske zakletve: *suštinu* nacije - njeno jedinstvo.

Distinkcija između *atributa* i *suštine* jako je dobro postavljena u kršćanskim spekulacijama o prirodi Boga. Poznata "negativna teologija", i u istočnoj i u zapadnoj crkvi, nastoji doprijeti do suštine Boga tako što će 'zguliti' slojeve svih onih pozitivnih osobina koje se uobičajeno Njemu prepisuju, npr. Njegova Dobroćudnost, Svemoćnost, Sveprisutnost, Sveznanje, čak Trojstvo. Ono što ostaje i što se ne može nikada od Njega odvojiti, prema toj teologiji, jest Njegovo neizrecivo, nepojmljivo Jedinstvo. U istom tom smislu, Jedinstvo je najbožanski, sveti aspekt Nacije. Stoga je malo vjerovatno da se Bog u školskoj zakletvi spominje tek tako, i slučajno upravo između pojmova jedinstva i nedjeljivosti.²

Stvaranje snažnog osjećaja jedinstva i pripadnosti kod preko 250 miliona ljudi, koji žive u Sjedinjenim Državama u radikalno različitim klimatskim i vremenskim zonama, propovijedaju različite vjere, jedu često različitu hranu, zaista je jedinstveno dostignuće. Štoviše, u ovim danima snažnog globalnog antiamerikanizma niko u inostranstvu ne pokušava to ozbiljno osporiti. Upravo suprotno, oni koji spaljuju američku zastavu u znak prezira, samim svojim protestom, *snaže* pojam "američke nacije". Ti spaljivači zastava ni na koji način ne kažu da američka nacija ne postoji, samo da je ona demonska, a ne sveta. U tom procesu, oni potvrđuju zastavu i kao najmoćniji simbol te nacije.

Djeljivost nacije u novim državama.

U knjizi objavljenoj 1995. godine, Michael Billig analizira ono što smatra sve prisutnijim "banalnim" nacionalizmom u Sjedinjenim Državama, Velikoj Britaniji, Novom Zelandu i drugim državama koje on opisuje kao "etablirane nacije". To su države "uvjerene u svoj vlastiti kontinuitet". Temeljna razlika između ih nacija i ne-etabliranih nacija na simboličkom nivou, tvrdi Billig, jest razlika između "zastave

² Riječi "pod Bogom" dodate su 1954. godine.

koja visi nezamijećeno na javnim zgradama” i “zastave kojom se svjesno i sa žestokom strašću maše”.³ Mada Billigova knjiga sadrži mnoge važne opservacije, ja vjerujem da je on u krivu oko jedne stvari. Masovno i žestoko se zastavama maše u Sjedinjenim Državama ovih dana više no u mnogim drugim državama, tako da razlika između funkcije zastave u etabliranim i ne-etabliranim državama ovdje ne stoji. Ključna razlika, po meni, je u tome što u novim, nesigurnim nacijama zastave i drugi državni simboli često *ne uspijevaju ispuniti svoju najvažniju funkciju promotora jedinstva države*. Upravo suprotno, oni su često izraz snažnih podjela unutar te pretpostavljene nacije.

Nekoliko razloga stoji iza čestih neuspjeha državnih simbola novih država. Jedan čine resursi. Nove države su, normalno, slabije od etabliranih država i institucionalno i ekonomski i u svakom drugom pogledu. Drugi razlog je to što ti državni simboli novih država moraju ispuniti mnogo teži zadatak. Oni se moraju ne samo održati u životu, već moraju *kreirati* državni identitet i odanost državi što ranije nisu postojali.

Cornelius Castoriadis tvrdi da je u današnjem svijetu, zastava “znak... za koji čovjek može i mora umrijeti i znak koji izaziva jezu niz kičmu patriota dok gledaju prolazak vojne parade”.⁴ Izazvati tu jezu niz kičmu posmatrača, možda je manje težak zadatak nego što to izgleda, ako bi lideri država mogli pretpostaviti, kao što se čini da pretpostavlja sam Castoriadis, da su ljudi *već patrioti* kad dođu pratiti vojnu paradu. Lideri novih država *ne mogu* pretpostaviti ništa slično i njihov zadatak je upravo da *kreiraju* taj patriotizam. Svako ko je jednom iskusio kako se potpaljuje lovača zna da je najteži dio upravo samo potpaljivanje. Jednom kada se vatra potpali, možete je održavati tako što ćete opušteno, svako malo dodavati komade drveta.

U ovom članku ću ja analizirati veoma spornu prirodu državnih simbola u mnogim državama bivšeg Sovjetskog Saveza i bivše SFRJ. Neću razmatrati državne simbole kao što su glavni gradovi, valute, poštanske marke, monumentalne zgrade i slično, mada i oni često igraju vrlo važnu ulogu. Umjesto toga, ja ću se usredsrediti na dva najsuštinskija – koja dijele najviše od svih drugih – simbola: zastavu i grb. Dok svih petnaest bivših sovjetskih i svih šest bivših jugoslavenskih republika, u principu, spadaju u ovaj članak, četiri su države – Makedonija, Bosna i Hercegovina, Bjelorusija i Rusija – izdvojene za detaljniju analizu. U tim državama se sporenja o državnim simbolima odvijaju po tri različite ose: u odnosu na druge države, među etničkim grupama među stanovništvom same zemlje, i najzad, među ideološkim grupama među samim stanovništvom.

³ Michael Billig, *Banal Nationalism*, London: SAGE, 1995, 8.

⁴ Cornelius Castoriadis, *The Imaginary Institutions of Society*, Cambridge, 1987, 131.

Makedonija: Vanjski i unutarnji sukobi

Makedonija je udžbenički primjer mlade nacije sa slabim i nerazvijenim državnim identitetom.⁵ U vrijeme stjecanja nezavisnosti, 1991. godine, većina stanovništva te zemlje koji govori slovenski jezik je, bez sumnje, sebe smatrala Makedoncima u etničkom smislu, ali je Bugarska i dalje insistirala da su oni "ustvari" Bugari. Makedonski pokušaji pobijanja tih tvrdnji ponekad su dovodili do prilično smiješnih situacija; recimo, kada su Makedonci dovodili prevodioce na službene državne sastanke sa bugarskim predstavnicima, iako se dvije strane savršeno razumiju bez prevođenja.⁶

Problem uspostave makedonskog nacionalno-državnog identiteta, štoviše, ne zaustavlja se na potrebi stvaranja jednog *zasebnog* makedonskog identiteta. Nije ništa manje važno da državne formule i simboli budu *ujedinjujući* i da jednako "prigrle" sve građane te mlade države. A kako se svi građani ne identificiraju kao Makedonci u *etničkom* smislu, znači da su simboli zasnovani na makedonskim etničkim tradicijama ti koji dijele te ih treba izbjegavati. Gotovo jedna četvrtina stanovništva, koja sebe identificira kao etnički Albanci, osjeća se otuđenim od tih simbola jer oni uspostavljaju, čini se, posebnu vezu između makedonske države i etničkih Makedonaca a isključuju druge etničke grupe.

Bez državnog grba

Nakon nezavisnosti u septembru 1991. godine, makedonska država nije uspjela usvojiti novi grb te je i dalje važeći bio grb Socijalističke Republike Makedonije usvojen 1945. godine. Taj grb prikazuje sunce na izlasku, ispred kojeg se vide planina, stabla i voda, pri čemu voda, čini se, prikazuje Ohridsko jezero. Grb je ovičen vijencem tradicionalnih usjeva, žita, duhana, pamuka i maka, a na dnu ima traku sa karakterističnim makedonskim vezom. Grb na vrhu ima istu onu crvenu zvijezdu-petokraku, kao i državna zastava Jugoslavije, što predstavlja vladajuću socijalističku ideologiju (vidjeti Ilustraciju broj 1).*

⁵ Opširnije, the Christian Voss' contribution to this issue of *Osteuropa*, and Hough Poulton, *Who are the Macedonians*, Hurst.

⁶ Bugarska je bila među prvim državama koja je priznala Makedonsku državu, ali se istovremeno deklarirala da ne priznaje makedonsku *naciju*.

* Sve ilustracije date su u prilogu na kraju teksta.

Ovaj grb nije posebno popularan među bilo kojom etničkom ili političkom grupom u Makedoniji. On naglašava status makedonske države, kao "bivše jugoslavenske republike Makedonije", što je službeno ime koje je, na grčko insistiranje, dato državi kada je ona bila prihvaćena od Ujedinjenih nacija, i snažno ga odbacuju svi Makedonci.⁷ Stoga je općeprihvaćeno da se grb mora promijeniti, ali nije postignut sporazum oko promjene.

Državni konkurs za dizajn novog grba objavljen je 1992. godine i nekoliko desetina prijedloga je tom prilikom podneseno. Jedan je bio da se zadrži stari grb bez socijalističke zvijezde petokrake. Oni koji su bili protiv tog rješenja tvrdili su da je, ne samo zvijezda, već cijeli dizajn grba, tipično socijalistički, te ova sugestija nije dobila dovoljno podrške da bi bila usvojena.

Druga sugestija bila je zlatni lav na crvenom polju. To je, tvrdilo se, stari makedonski simbol, dokumentiran čak 1595. godine. Ali i ovo rješenje je odbačeno iz nekoliko razloga. Prvo, taj lav je gotovo identičan bugarskom grbu (vidjeti Ilustraciju 2), jedina značajna razlika je ta što makedonski lav, za razliku od bugarskog, ima rascijepljen rep. Usvajanjem takvog grba, strahovalo se, bugarske tvrdnje da su Makedonci ustvari Bugari bit će potvrđene i to će predstavljati prijetnju makedonskoj zasebnosti.

Istovremeno, i sam lav kao simbol bio je prijetnja *jedinstvu* makedonske nacije. Dijelio je stanovništvo - politički i etnički. Etnički Albanci vide toga lava kao isključivi makedonski simbol. Istovremeno, jedna od makedonskih partija, VMRO-DPMNE, dugo je imala lava za partijski simbol (vidjeti Ilustraciju 3). Uzdignuti simbol jedne političke partije na status amblema cijele države je nešto problematično i potencijalno vodi podjelama. Kao što K. S. Brown tvrdi, "lav ima pozitivno značenje samo za jedan dio većinskog pravoslavnog dijela stanovništva koji govori slavenski jezik i, kao takav, nema potencijala da naiđe na prihvaćanje građana koji govore druge jezike i pripadaju drugim religijama".⁸ Makedonski pasoš, zato, danas ima prazne korice bez državnog grba.

⁷ U službenim UN registrima Makedonija je čak popisana pod "T" od riječi "The former" (bivša), a ne pod "M" za Makedoniju.

⁸ K. S. Brown, 'In the Realm of the Double-Headed Eagle: Parapolitics in Macedonia 1994-9', u Jane K. Cowan, ed, *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, London: Pluto Press, 2000, str. 124.

Kontroverze oko zastave 1: Vanjska varijanta

Dok je bilo moguće odgoditi odluku o makedonskom grbu, državna zastava je naprosto morala biti usvojena. Bez nje država ne može biti simbolički predstavljena na međunarodnim konferencijama, svečanim otvaranjima međunarodnih sportskih događaja, itd. Državna zastava je usvojena 1992. godine i prikazuje sunce ili zvijezdu sa 16 zraka - na osnovu simbola nađenog na nedavno iskopanom arheološkom nalazištu blizu Vergine u sjevernoj Grčkoj. Porijeklo zvijezde iz Vergine je nepoznato, mada arheolozi tvrde da je pripadala Filipu II Makedonskom, ocu Aleksandra Velikog, što je gledište općeprihvaćeno i u Grčkoj i u Makedoniji.

Usvajanje verginskog sunca za simbol na makedonskoj zastavi imalo je mnoge prednosti. Ono datira iz perioda makedonske povijesti prije podjela stanovništva na Albance i Slavene, perioda koje zapravo 'pada' gotovo hiljadu godina prije nego što su Slaveni došli u ovaj region. Stoga nije bilo uvredljivo za Albance. Kao što Jane Cowan tvrdi, "izbor simbola iz drevne prošlosti, koja je prethodila etničkim podjelama u sadašnjosti, te ih stoga transcendiraju, bio je, doista, briljantna ujedinjujuća strategija".⁹ Velik dio stanovništva kojim je Filip Makedonski vladao bili su Iliri, a pošto savremeni Albanci sebe doživljavaju kao potomke drevnih Ilira, mogli su smatrati da su neposredno zastupljeni državnom zastavom.

Istovremeno, verginska zastava 'stvorila' je više od 2000 godina staru državnu tradiciju savremenoj makedonskoj državi. Ta je tradicija prije sticanja nezavisnosti bivala prekidana, ali takav je slučaj sa većinom državnih tradicija - tako se bar tvrdi. Sadašnja makedonska država time bi se mogla predstaviti kao "obnova drevnog makedonskog državotvornog principa". Ova tvrdnja je svakako netačna jer nema nikakve veze između te dvije države ili njihovih stanovništava, osim imena i određenog teritorijalnog preklapanja. To je toliko očito da teško da vrijedi spomena. Umjesto toga, ja bih radije naglasio jedan, nešto drugačiji i često zanemaren, aspekt: vještačka priroda "dvijehiljadegodišnje makedonske državne tradicije" ne odvaja je, uistinu, od drugih državnih tradicija koje su stvorile druge nacije svijeta. Nacionalna država je moderan fenomen, a ranije države ili proto-države koje su postojale na istoj teritoriji bile su feudalne države, dinastičke države, imperijalne države, itd. - dakle, sve samo ne nacionalne države. Svačaka direktna veza između tih pred-modernih entiteta i savremenih država proizvod je nacionalne imaginacije. Makedonska tvrdnja

⁹ Jane K. Cowan i K. S. Brown, 'Introduction: Macedonian Inflections', u Cowan, *Macedonia*, 18.

je, stoga, samo ekstremna verzija tvrdnje koju mi, u drugim slučajevima, tako olako prihvaćamo.

Kao što je dobro poznato, Grčka je reagirala vehementno na usvajanje makedonske zastave: simbol verginskog sunca je pronađen na grčkom tlu; glavni grad Filipa Makedonskog, Pella, leži na onome što je danas grčko tlo a Filip se proglašava Grkom i pretkom današnjih Grka. Ovo posljednje je ponešto ironično, pošto Filipove tvrdnje da je Grk nisu bile prihvaćene od strane njegovih savremenika - kulturnih elita Atene i drugih grčkih gradova-država. Filip je u njegovo vrijeme bio smatran polu-barbarom, koji je vladao nad polu-barbarima ili potpunim barbarima.

Tokom 1990-tih godina, međutim, imovinska prava Grčke nad starom Makedonijom agresivno se naglašavaju. Verginsko sunce, tvrdi se na grčkom Internet homepageu, nije samo jedan od mnoštva grčkih simbola, već on simbolizira "rođenje naše nacije".

Prvi put (4. stoljeće p.n.e.) grčko kopno (gradovi-države i kraljevstva) koji su dijelili isti jezik, kulturu i religiju ujedinjeno su ustali protiv neprijatelja iz Azije. Istovremeno, rascjepkani svijet Grčke postaje svjestan svoga jedinstva. I, u tom smislu, mi nikada od tada nismo bili razdvojeni. "Sunce" je iskopano u Grčkoj 1978. godine, i nama je ono svetinja.¹⁰

Ovdje vidimo da se državni simbol vrednuje upravo zbog svog potencijala ujedinjenja nacije. Iz historijskog ugla gledano, ta tvrdnja je jednako dubiozna, kao i sve što su Makedonci smislili. Čovjek bi to možda prihvatio da su takva gledišta bila ograničena na marginalne grčke nacionaliste, ali početkom 1990-tih godina, to je postalo gledište umjerene, srednje struje grčkih političara i dovelo do nametanja grčkog trgovinskog embarga Makedoniji 1994. godine. Pošto veliki dio uvoza i izvoza prolazi kroz Solun, to je gotovo ugušilo mladu državu te su Makedonci bili prisiljeni da popuste. Nova zastava, usvojena 1995. godine, i dalje ima sunce kao motiv, ali sa osam zraka i dizajnom koji se dovoljno razlikuje od verginskog sunca da se udovolji Grcima.

Kontroverze oko zastave II: Unutarnja varijanta

Promjena zastave 1995. godine ublažila je krajnje napetu političku situaciju i otvorila put uključenju Makedonije u međunarodnu zajednicu država. Spor oko re-

¹⁰ Udruženje MIT-a za 'Helenske studije': The Macedonian Issue', <http://web.mit.edu/hellenic/www/macedonia.html>

žima makedonske zastave, međutim, nije tu okončan. Nakon lokalnih izbora, u novembru 1996. godine, opozicijska albanska Partija demokratskog prosperiteta preuzela je kontrolu nad općinskim vijećima u nekoliko gradova pod albanskom dominacijom u zapadnom dijelu zemlje. U slijedećih nekoliko mjeseci, jedan broj tih općinskih vijeća je usvojilo propise po kojima je postalo obavezno izložiti zastavu nacionalnih manjina na općinskim zgradama. Vlada u Skopju je osporila te propise i uputila ih na Ustavni sud koji ih je proglasio neustavnim.

Vlada je 8. jula usvojila novi zakon kojim se regulira upotreba zastava nacionalnih manjina. Po tom zakonu dozvoljava se upotreba zastava za privatne svrhe, ali se ograničava njihova upotreba na javnim zgradama na javne praznike. Te noći, policija je uklonila albanske i turske zastave sa općinskih zgrada u Gostivaru i uhapsila gradonačelnika. Sutradan, nasilni sukobi su uslijedili između policije i demonstranata tokom kojih je nekoliko ljudi ubijeno, a nekoliko stotina povrijeđeno. U septembru, gradonačelnik je bio osuđen na 13 godina zatvora na jednom suđenju koje je, prema Amnesty International, bilo nepravično.¹¹ Kontroverza oko zastave je bilo jedno od pitanja koje je zapalilo požar animoziteta između Albanaca i etničkih Makedonaca, sve dok situacija nije eksplodirala u kratkom, ali opasnom građanskom ratu 2000. godine.

Ono što je nesankcionirano postavljanje albanske zastave makedonskim vlastima činilo tako provokativnim jest, dakako, da to nije samo zastava nacionalnih manjina, već i zastava susjedne države za koju se vjerovalo da ima ekspanzionističke planove u pogledu makedonske teritorije. Neke albanske grupe – u Makedoniji, na Kosovu i Albaniji – zaista zagovaraju uspostavu Velike Albanije, i upravo u tom svjetlu se može tvrditi da makedonske vlasti imaju stvarnog razloga za zabrinutost. Kontroverza oko albanske, međutim, ima mnoge sličnosti sa kontroverzom oko verginske zastave, što prema grčkim vlastima pokazuje da Makedonija ima iredentističke planove na grčku teritoriju. Ironija te situacije je da makedonske vlasti odbacuju grčku zabrinutost kao neosnovanu i, zapravo, histeričnu, a istovremeno smatraju albanske zastave na zgradama gradske vijećnice Gostivara ozbiljnom prijetnjom teritorijalnom integritetu Makedonije.

¹¹ 'Izveštaj Amnesty International 1998: Macedonia,' <http://www.amnesty.it/ailib/aireport/ar98/eur65.htm>. Načelnik Rufi Osmani je oslobođen odlukom o amnestiji 1999. godine, nakon petnaest mjeseci zatvora.

Bosna i Hercegovina: jedna vještačka zastava za vještačku državu?

Uspostava Bosne i Hercegovine kao nezavisne države 1992. godine bila je krajnje osporavana. Sa 43% Muslimana (Bošnjaka), 30% Srba i 17% Hrvata i 10% ostalih, država nije imala većinsko stanovništvo. Od samog početka lideri srpske zajednice žestoko su se suprotstavljali provođenju referenduma o nezavisnosti, prijeteci da će se dići na oružje ako se to dogodi. Kao što je poznato, ovo nije bila samo prazna prijetnja.

Bosanski lideri bili su potpuno svjesni da, žele li da njihova država ima šansu da opstane, moraju je proglasiti nadnacionalnom državom, ne vezujući je za bilo koju etničku grupu posebno. To se odrazilo na izbor državne zastave i državnog grba 1992. godine. Tokom rata mnoge muslimanske vojne jedinice koristile su zeleno-bijelu zastavu sa polumjesecom (vidjeti Ilustraciju 4), a bilo ih je mnogo koji su željeli da polumjesec, ili barem zelena boja budu zastupljeni i na državnoj zastavi. Bosansko vodstvo se, međutim, u očajničkoj želji da ne provociraju Srbe i Hrvate, odlučilo protiv tog rješenja. Umjesto toga, oni su izabrali dizajn zasnovan na srednjovjekovnom bosanskom simbolu, *ljiljanu* (vidjeti Ilustraciju 5). To je bio grb bosanske dinastije Kotromanića i, na prvi pogled, činilo se da je to bio i najsretniji izbor. Simbol ljiljana datira iz pred-osmanskog perioda i nije predstavljao nijednu etničku grupu. Vladar Stefan Tvrtko iz dinastije Kotromanića, 1376. godine se proglasio kraljem Srba u Bosni i na obali, a kasnije je svoj tituli dodao i "kralj Dalmacije i Hrvatske". Tako bi sve veće grupe u Bosni i Hercegovini mogle smatrati da ih ta zastava predstavlja. Usvajanje simbola iz perioda koji prethodi današnjim etničkim podjelama u Bosni je po mnogo čemu slično izboru verginske zvijezde u Makedoniji, ali za razliku od verginske zvijezde, bosanski ljiljan nije bio osporavan od susjednih država. Dakle, ako je ijedan simbol mogao uspjeti ujediniti krhku bosansku naciju, to je svakako bio ovaj, ili se barem tako pretpostavljalo. Ali nije bilo suđeno da se to i dogodi.

Tokom rata 1992-1995. godine, Hrvati i Srbi su se borili pod svojim etničkim simbolima. Hrvati su koristili šahovnicu, a Srbi su često koristili jugoslavensku zastavu sa srpskim krstom ukrašenim sa četiri ćirilična slova "S" (vidjeti Ilustraciju 6). Ta slova, ili ocila, imaju nekoliko tumačenja, ali je najčešće da je to, zapravo, akronim za izreku "samo sloga Srbina spašava". Državnu zastavu sa ljiljanima koristili su samo Muslimani. I tako je ta prvobitno građanska, nad-etnička zastava povezana sa jednom od zaraćenih strana i u određenom smislu "etnižirana". Zastava, koja je bila svjesno i namjerno dizajnirana kao simbol jedinstva, postala je znak podjela i razdora.

Nakon popisivanja Daytonskog sporazuma, u decembru 1995. godine, bilo je jasno da valja naći drugu zastavu i drugi grb kako bi se ujedinila ratom podijeljena Bosna i Hercegovina u nešto što bi ličilo ujedinjenoj naciji. U ljeto 1997. godine, Parlament Bosne i Hercegovine počeo je rješavati pitanje zastave, ali se nije mogao složiti oko bilo kojeg prijedloga. Srpski poslanici glasali su protiv svih predloženih rješenja. Ima razloga za vjerovanje da mnogi od njih to nisu činili zato što su bili protiv nekog konkretnog detalja dizajna, već samo da bi porekli legitimitet države kao takve.

U decembru 1997. godine, Konferencija Vijeća za implementaciju mira održana u Bonu zadužila je međunarodnog Visokog predstavnika u Bosni, Carlosa Westendorpa, da izradi kompromisno rješenje zastave do kraja te godine. Ukoliko se ne bi našlo rješenje u parlamentarnoj proceduri, Visoki predstavnik je dobio ovlaštenje da nametne zastavu koju on bude smatrao odgovarajućom. Kako je ponovno bila blokirana parlamentarna odluka, Westendorp je imenovao nezavisnu Komisiju za zastavu, sačinjenu od predstavnika sve tri etničke grupe. Komisija je dobila zadatak da radi ubrzano jer su Olimpijske zimske igre u Naganu trebale da počnu 7. februara. Bio bi to vrlo loš signal svijetu, ako bi bosanska ekipa ušla na stadion bez zastave.

Polazište komisije za zastavu bilo je da zastava treba biti jednako prihvatljiva za sve građane i za sve grupe u zemlji. Kada su dizajneri zastave 1992. godine posegnuli za poviješću kako bi tražili neke ujedinjujuće simbole, to nije funkcioniralo, te je ovaj put komisija odlučila da ide u drugom smjeru. Odlučili su se za dizajn usmjeren na budućnost, koji se nije oslanjao na tradiciju bilo koje grupe ili bilo kojeg perioda povijesti zemlje. Sva tri rješenja koja su predstavljena parlamentu bila su veoma stilizirana i sastojala se od pruga, zvijezda i trouglova (vidjeti ilustracije 7, 8 i 9). Trougao se mogao tumačiti kao stilizirani oblik zemlje, dok su zvijezde bile nalik zviždama Evropske Unije baš kao i tamnoplava boja pozadine.¹² Boje koje bi se vezivale za neku posebnu etničku grupu – recimo, zelena za muslimane ili crvena za Hrvate - namjerno su izbjegnute.

Nijedan od tri predložena dizajna, međutim, nije dobio dovoljan broj glasova u parlamentu da bi bio usvojen i Westendorp je učinio ono na šta je upozorio da će učiniti: nametnuo je zastavu koja je dobila najveći broj glasova (Ilustracija 9). Namjeravao je da to bude prijelazno rješenje a da nametnuta zastava funkcionira kao bosanska državna zastava sve dok bosanski parlamentarci ne budu kadri složiti se oko neke druge.

¹² Prvobitno je boja pozadine bila svjetloplava, kao na zastavi Ujedinjenih naroda, ali je kasnije promijenjena u "evropski" plavu. U oba slučaja je boja trebalo da podvuče pripadnost Bosne međunarodnoj zajednici država.

Na press-konferenciji, na kojoj je prezentirana ova zastava, glasnogovornik Ureda Visokog predstavnika objavio je: "ova zastava je zastava budućnosti. Ona predstavlja jedinstvo, a ne podjelu; to je zastava koja pripada Evropi".¹³ Opasnost je, međutim, da ona ostavlja dojam jedinstvenosti ali i artifičijelnosti. Zastava po mnogo čemu liči na logo neke komercijalne firme i kada sam je ja prvi put vidio na jednoj zgradi u Sarajevu, nisam odmah shvatio da se radi o zastavi zemlje. Većina srpskih članova BiH Parlamenta insistira da oni žele zastavu koja predstavlja sve glavne etničke grupe u zemlji, što je upravo rješenje koje je Visoki predstavnik namjerno izbjegao. Štoviše, može se tvrditi da je Westendorpovo rješenje, zapravo, išlo na ruku srpskom vodstvu u Banja Luci. Lideri bosanskih Srba žele da umanje značaj Bosne i Hercegovine kao jedinstvene, ujedinjene i održive države, a umjesto toga jačaju, koliko je god to moguće, status dva entiteta od kojih je ona sačinjena. Neobična državna zastava Bosne i Hercegovine, koju je nametnuo stranac i koju svako, čak i muslimani, teško da osjećaju kao svoju, upravo dobro služi toj svrsi. Dan nakon usvajanja bosanske zastave, jedna grupa bosanskih intelektualaca, predvođena uglednim anti-nacionalističkim filozofom Muhamedom Filipovićem, potpisala je kolektivno pismo u kojem proglašavaju nametnutu zastavu "posljednjim činom ubijanja države".¹⁴

U Republici Srpskoj se zastava Bosne i Hercegovine veoma malo koristi. Umjesto toga, zastava bosansko-srpskog entiteta itekako je prisutna.¹⁵ Ova zastava je vrlo slična jugoslavenskoj, samo što ima horizontalne pruge postavljene različitim redoslijedom, sa crvenom bojom na vrhu, plavom u sredini i bijelom na dnu; zapravo, to je nijemo i stalno podsjećanje na dugoročnu želju banjalučkog vodstva da se ujedi sa tom zemljom. I u drugom entitetu BiH - u Federaciji Bosne i Hercegovine - bosanska državna zastava mora se natjecati za pažnju sa ostalim zastavama i državnim simbolima. I Federacija i njenih deset kantona imaju vlastite zastave i grbove. Nasuprot državnom grbu, grb Federacije temelji se na tradicionalnim heraldičkim konvencijama,¹⁶ i na neobičan način pokazuje simbole dvije etničke grupe, Muslimana i

¹³ Duncan Bullivant, kako ga navodi Udruženje 'Apsolutno', 'The semiotics of confusion', http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors/apsolutnotext.html

¹⁴ Štampano u listu The Times (London), 5. februara 1998. g., kako je navedeno u radu Joesa Poelsa, 'Bosnia and Herzegovina: A new 'neutral' flag', Flagmaster 089 ((Spring 1998), str. 9-12, <http://www.flaginst.demon.co.uk/fibosnia.html>

¹⁵ Autorove opservacije iskazane u Banjoj Luci, u novembru 2002.

¹⁶ Načinjena je, međutim, greška u heraldičkoj izradi. Dva štita na vrhu različitog su dizajna, jedan je šiljast a drugi zaobljen na dnu, što stvara dojam asimetrije. Vidjeti 'Flags of the World: Bosnia and Herzegovina', <http://www.crwflags.com/fotw/flags/ba.html#new>.

Hrvata (vidjeti Ilustraciju 10). Krug zvijezda ispod dva etnička simbola predstavlja deset kantona, ali očito oponaša zastavu Evropske Unije, mada su zvijezde drugačije dizajnirane.

Zastava Federacije je grb u sredini polja u zelenoj, bijeloj i crvenoj boji. Zelena i crvena su boje Muslimana i Hrvata, dok bijela, pretpostavlja se, simbolizira mir i sklad među njima. Na nivou kantona, simbolička etnizacija je još dalje odmakla: većina hrvatskih kantona ima šahovnicu, ponekad čak bez drugih simbola. Isto tako, bošnjački kantoni koriste ljiljane (ali ne i polumjesec).

U žestokom natjecanju za pažnju, bosanska državna zastava ima jednu krupnu prednost nad svojim takmacima: samo ta zastava može se koristiti da se predstavi zemlja u inostranstvu, na međunarodnim konferencijama i sportskim turnirima. Dok sastavni dijelovi Velike Britanije – Engleska, Škotska, Vels – mogu učestvovati na UEFA-inim takmičenjima pod vlastitim zastavama, takav simbolički suverenitet nije dat entitetima Bosne i Hercegovine. To znači da će kad bosanski sportisti pobjede na Olimpijskim igrama i Svjetskom kupu 'westendorpska' zastava biti uzdignuta nad njihovim glavama dok se svira bosanska državna himna. Ti momenti ushita, kad se dese, povezat će te državne simbole sa izuzetnošću, ponosom i dobrim osjećanjem. Da li je to dovoljno da bi se stvorio visok stepen emocionalne vezanosti za te simbole u narodu, kojeg bi oni trebalo da predstavljaju, ostaje da se vidi. Postoje samo posredni dokazi iz prethodnih godina, koji – poput državne zastave na malim naljepnicama na prozorima taksija i ispred benzinskih stanica – sugeriraju da bi 'westendorpska' zastava mogla doista polako biti prihvaćena (tj., u Federaciji, ali ne i u Republici Srpskoj).

Bjelorusija: moć nostalgije

U dva dosad ispitana slučaja, kontroverza u odnosu na usvajanje novih državnih simbola ticala se bilo konflikta između različitih etničkih grupa unutar zemlje, ili sukoba sa susjednom državom. U Bjelorusiji su manje-više isti uvjeti prisutni kao i oni što su izazvali makedonsko-grčka sporenja oko zastave: državni grb usvojen od strane Bjelorusije, nakon stjecanja nezavisnosti, gotovo je identičan grbu susjedne Litvanije. Može se, dakle, očekivati da iste simboličke kontroverze nađemo i u Bjelorusiji, kao u Makedoniji. Međutim nije bilo nikakvog žučnog imovinskog sporenja između Bjelorusije i Litvanije. To sugerira da nema ničeg neizbježnog u pogledu makedonsko-grčkog sukoba. To ne znači, međutim, da su sporovi oko državnih simbola u Bjelorusiji nakon nezavisnosti prestali, već samo da su išli drugim putem od onog u Makedoniji. U suštini, problem u Bjelorusiji je bio politički - između neokomunista i

sovjetskih nostalgičara nasuprot nacionalistima i prozapadnim demokratima.

U sovjetskom periodu, Bjeloruska SSR, kao i sve sovjetske republike, imala je svoju zastavu i grb. Različiti republički simboli su krojeni po istoj šemi, mada su često imali i neke lokalne varijacije. Sve republičke zastave su imale crvenu kao osnovnu boju i zvijezde petokrake, uz srp i čekić, u gornjem lijevom uglu. Bjeloruska zastava je uz to pri dnu imala zeleno polje i tradicionalni bjeloruski vez.

Svi sovjetski republički grbovi su prikazivali vijenac zlatnoga žita, ponekad prepleten sa lokalnim cvijećem. Donja polovina vijenca je bila spiralno uvezana trakom na kojoj je pisalo "proleterci svih zemalja ujedinite se!" U praznom prostoru između žita, bili su srp i čekić iznad sunca na izlasku i petokraka zvijezda na vrhu. Jedino što je razlikovalo bjeloruski krst je lokalno cvijeće u vijencu: djetelina i lan.

Kada se raspalo carstvo, 1917. godine, u Minsku je formirana Narodna Republika Bjelorusija, koja je trajala 8 mjeseci i potom su je boljševici ukinuli. Narodna republika usvojila je svoj grb, takozvani motiv *Pahonija* ("Težnja") - sa motivom bijelog viteza na konju i u punoj spremi naslikanog na crvenoj pozadini. Stvarna starost ovog simbola je sporna, ali on svakako datira iz ranih stoljeća litvansko-bjeloruskog Velikog vojvodstva, i nađeni su na grbu nadvojvode Algirdasa iz 1366. godine.¹⁷ On je usvojen i kao grb savremene litvanske države pod različitim nazivom (*Vytis*), ali u gotovo identičnoj formi. Motiv Pahonije su kasnije, u Drugom svjetskom ratu, koristili i bjeloruski nacionalisti, koji su saradivali sa njemačkim okupatorima. Te okolnosti su ukaljale ovaj simbol u očima dijela bjeloruskog naroda, ali nedovoljno da bi bjeloruski Vrhovni sovjet odustao od njegovog ponovnog usvajanja kao državnog grba 1991. godine. Smatralo se da je to državni simbol sa korijenima koji sežu mnogo dublje u prošlost od Drugog svjetskog rata (vidjeti Ilustraciju 11).

Zastava Narodne Republike Bjelorusije iz 1918. godine bila je dvobojna, bijelo-crveno-bijela, sa tri horizontalne pruge. Najvjerovatnije objašnjene tog dizajna je da potječe od Pahonije i da prosto ponavlja njene temeljne boje. Ponuđeno je, međutim, i mnogo hrabrije tumačenje.¹⁸ Kao i Pahoniju, i zastavu N.R. Bjelorusije kasni-

¹⁷ Mikhas Tkachov, "Ob istoricheskom gerbe 'Pogonya'", *Veter Baltiki*, 1 (septembar 1990), str. 4.

¹⁸ Za bijele pruge se veli da su igra riječi imena zemlje, što znači "bijela Rusija". Jedna legenda kaže da je tokom bitke za Grünwald 1410. godine, kada je litvansko-bjeloruska armija porazila teutonske vitezove, jedan ranjeni bjeloruski vitez pocijepao svoj krvavi zavoj i mahao njima visoko kao da je zastava pobjede. Ta je zastava od tada uvijek vihori, kazuje legenda, kao znak da će Bjelorusija uvijek pobijediti - bez obzira koliko teško ranjena! 'Flags Of The World: Belarus - Historical Flag (1918,1991-1995)', http://flagspot.net/flags/by_1991.html.

je će usvojiti nacistički kolaboracionisti a potom i postkomunistička nezavisna Bjeloruska država 1991. godine (vidjeti Ilustraciju 12).

I zastava i simbol Pahonije su bili naveliko korišteni u prvim godinama nakon stjecanja nezavisnosti (vidjeti ilustracije 13 i 14), ali nikad nisu postali općeprihvaćeni u svim segmentima Bjeloruske države. Dio političkog spektra Bjelorusije, nacionalistički Bjeloruski popularni front (BPF), i njihove ispostave, koristili su ove simbole posebno aktivno, a narod – što je bila povratna reakcija - koji nije dijelio gledište BPF-a često se osjećao otuđen od tih simbola, čak i kad su to bili oficijelni simboli države.

BPF nikada nije uspjela postati tako jaka politička sila kao što je to bio slučaj sa narodnim frontovima u baltičkim republikama, čak i u Ukrajini. Na izborima za bjeloruski Vrhovni sovjet 1990. godine, BPF je osvojila manje od jedne desetine glasova, dok je komunistička partija ostala najjača snaga u Republici. Tako, kada je u augustu 1991. godine bjeloruski Vrhovni sovjet odlučio proglasiti nezavisnost, to je došlo kao svojevrsno iznenađenje. Taj potez, međutim, ne treba doživljavati kao izraz bjeloruskog nacionalizma, već prije kao reakciju na dešavanja u Rusiji, gdje je Boris Jeljcin vladao čvrstom rukom. Mnogi bjeloruski komunisti su otvoreno simpatizirali zavjerenike koji su tog mjeseca u Moskvi pripremali udar, a kada je državni udar propao, pobojali su se da bi se Jeljcin mogao i njima svetiti. Ako bi, međutim, Bjelorusija i Rusija bile dvije nezavisne države, demokratima u Moskvi bilo bi teže doći do njih.¹⁹

Nostalgija za bivšim Sovjetskim Savezom i dalje se osjećala među Bjelorusima. To je bio slučaj u mnogim bivšim sovjetskim republikama, ali iz niza razloga ovaj sentiment čini se da je bio posebno snažan u Bjelorusiji. Bjelorusija je ekonomski doživjela prosperitet pod sovjetskom vlašću, a kulturno i lingvistički mnogi Bjelorusi su se osjećali bliže Rusiji nego vlastitim nacionalnim tradicijama. Bjeloruski nacionalisti, koji su pokušavali da kod stanovništva izgrade zaseban državni identitet zapravo su vodili jednu tešku i, u krajnjoj instanci, izgubljenu bitku.

Prethodno nepoznat populistički političar Aleksandar Lukašenko je 1994. godine osvojio predsjedničke izbore u Bjelorusiji. Najveći dio njegove izborne platforme je bio antinacionalizam i sovjetska nostalgija. On je sebe predstavljao kao jedinog člana bjeloruskog Vrhovnog sovjeta, koji je 1991. godine glasao protiv ratifikacije sporazuma iz Belaveze, kojim je zapečaćena sudbina Sovjetskog Saveza; ova priča, kasnije će se ispostaviti, nije odgovarala činjenicama, ali joj se naširoko vjerovalo.

¹⁹ Pål Kolstø, *Political construction sites. Nation-building in Russia and the post-Soviet States*. 2000 (Boulder, Colorado: Westview Press, 2000), 157.

Godinu dana nakon svog izbora, Lukašenko nastavlja iskazivati svoju antinacionalističku sovjetsku nostalgiju time što saziva državni referendum na kojem je od stanovništva traženo da podrži četiri mjere, od kojih su dvije bile uvođenje ruskog, kao drugog službenog jezika, uz bjeloruski, te ukidanje novih bjeloruskih državnih simbola i vraćanje varijante stare zastave i grba iz sovjetskog perioda. Cijelih 83% glasača je podržalo davanje ruskom jeziku statusa službenog jezika. Nešto manje – 75% – složilo se da bijelo-crveno-bijela zastava bude ukinuta, a da se bijeli vitez ukloni sa državnog grba.²⁰ Pošto je procenat izlaska na referendum bio 65%, to je značilo da je manje od 49% ukupnog broja glasača podržalo taj potez. Bjeloruski zakon o referendumu zahtijeva podršku 50% od ukupnog broja glasača kako bi neki prijedlog prošao. Lukašenkovi oponenti su, stoga, tvrdili da novi državni simboli nisu bili zakonski usvojeni. Kao dodatni argument, oni su naglašavali da bjeloruski Parlament nikada nije ratificirao ishod referenduma. Umjesto toga, Lukašenko ga je sankcionirao predsjedničkim dekretom.²¹

U kampanji za referendum, Lukašenko je koristio razna sredstva manipulacije javnim mnijenjem. Nekoliko dana prije nego je narod izašao da glasa, prikazan je film na bjeloruskoj televiziji koji prikazuje pronacistički orijentirane Bjelorusce u Drugom svjetskom ratu u uniformama koje su obilježene upravo simbolima koje je Lukašenko želio zabraniti. I referendumsko je pitanje bilo nejasno formulirano. Od glasača se tražilo da daju podršku novim državnim simbolima, ali nije dat ni opis niti slika tih simbola. Za mnoge ljude, državni simboli usvojeni samo četiri godine ranije još uvijek su bili “novi” i vjerovatno je, kako neki komentatori tvrde, da su neki glasači smatrali da su, glasajući pozitivno, dali podršku Pahoniji i bijelo-crveno-bijeloj zastavi.²² Čak i da je to tako, čini se potpuno očitim da je promjena državnih simbola dobila široku podršku. U istinskoj tradiciji populističke politike, Lukašenko nije toliko pokušavao da promijeni stav naroda, koliko je, zapravo, iskoristio narod kako bi ojačao vlastitu moć.

Važno je naglasiti da Lukašenko nije zagovarao potpuno vraćanje na sovjetsku eru. On je želio kapitalizirati – koristeći lijepa sjećanja ljudi - život u SSSR-u, kada nije bilo nezaposlenosti, inflacije, a ljudi su mogli da uživaju u slavi pripadnosti jednoj supersili. Istovremeno, Lukašenko nije pokušavao obnoviti komunističku ideologiju (zapravo, bjeloruski komunisti su među njegovim žestokim oponentima). U domenu državnih amblema, to znači da su najočitiji simboli komunizma, poput zvi-

²⁰ David R. Marples, *Belarus: A Denationalized Nation*, Amsterdam: Harwood, 1999, 75.

²¹ ‘Welcome to Flags of the World: Belarus - National Symbols’, <http://www.fotw.ca/flags/by-arms.html>

²² Ibid.

jezde, srpa i čekića bili ukinuti kada su zastava i grb iz sovjetske ere bili ponovno usvojeni (vidjeti ilustracije 15 i 16). Na zastavi, ti detalji su prosto izbrisani, dok su na grbu konture mape zemlje, zapravo, ubačene kako bi se ispunila praznina. I poziv na jedinstvo proletarijata bio je izbrisan.

U međuvremenu je radikalna nacionalistička bjeloruska opozicija zauzela mnogo oštriju poziciju oko mnogih pitanja. Odbacivali su, na primjer, ruski kao "strani imperijalistički jezik", mada je to jezik kojem je bila sklona većina stanovništva. Na simboličkom planu, neki bjeloruski nacionalisti pokušavaju da se spore sa Litvancima oko vlasništva nad simbolom Pahonije. U januaru 2003. godine, website Bielaruskaje Palicke www.knihi.com otvorio je novu chat grupu u kojoj se raspravljalo o tome "Zašto su Litvanci uzeli naše ime, naš grb i našu povijest?" Sa litvanske strane, međutim, to nikad nije doseglo tačku ključanja. Litvanski website prosto navodi - kao činjenicu - da "Bjelorusi, također, smatraju *Vytis* svojim državnim simbolom".²³ Na vidiku se ne nazire bitka nalik na onu oko verginskog sunca.

Rusija: Putinov postkomunistički kompromis

Rusija nije nova država u onom istom smislu u kojem su to tri države o kojima smo već govorili. Rusija je 1991. godine priznata kao zemlja nasljednica Sovjetskog Saveza i čak naslijedila mjesto te zemlje u Vijeću sigurnosti UN. Međutim, postoji oštar prekid kontinuiteta između SSSR-a i Rusije - politički, ideološki i teritorijalni. Simbolički, taj prekid signalizira uvođenje novih državnih simbola - kako zastave i grba, tako i državne himne. Dugo vremena, međutim, ti simboli su bili predmet žestokih sporenja.

Ruski slučaj, tako, pokazuje da duboka kriza politike simbola može izbiti ne samo u novonastalim, već i u preoblikovanim državama. Rusija, međutim, također pokazuje da postoji rješenje za te simboličke blokade. Kada je Boris Jeljcin napustio političku scenu, a Vladimir Putin preuzeo vlast, novi predsjednik je uspio postići kompromis sa kojim sve strane mogu živjeti. Putinovo rješenje nije bilo stvaranje ideološki ili veksilološki konzistentnog program državnih simbola, već kombinacija elemenata iz raznih tradicija. To rješenje su napadali neprincipijelno i postmodernističko,²⁴ ali bi se moglo ispostaviti da je to upravo ono što je potrebno.

²³ Litvanska Home Page: The State Emblem', <http://neris.mii.lt/homepage/vytis.html>

²⁴ Valerii Solovei, 'Modern i postmodern v rossiiskoi politike,' *Nezavisimaia gazeta*, 22 November 2000.

Tokom 1990. godine – više od godinu dana prije raspada Sovjetskog Saveza – demonstranti su na antikomunističkim uličnim demonstracijama po Rusiji počeli mahati plavo-bijelo-crvenom trobojnicom. Mada je ta trobojnica bila jedna od zastava carske Rusije, nije se smatrala simbolom carstva, već prozapadne orijentacije. Pod dinastijom Romanova, tu je trobojnicu koristila prvenstveno trgovačka flota i ona se nije direktno vezivala za carski režim. Štoviše; nakon revolucije iz februara 1917. koristila ju je i privremena vlada Aleksandra Kerenskog te su je manje-više stoga i odbacivali i ruski desničarski nacionalisti u toku Perestrojke. Nacionalisti su na svojim skupovima mahali jednom drugom zastavom iz perioda Romanovih - bijelo-crno-zlatnom trobojnicom - zastavom same dinastije i to u mnogo neposrednijem smislu. Ruski komunisti i ljevici naklonjeni nacionalisti i dalje su koristiti sovjetsku crvenu zastavu sa srpom i čekićem. To znači da je svaki Rus jasno signalizirao kojoj je od tri glavne skupine ruske politike naklonjen – desničarskim caristima i imperijalistima, centrističkim državotvorcima, ili ljevičarskim sovjetskim patriotima – prosto time što se svrstavao iza određene zastave. Kao i u Bjelorusiji, kontroverza oko zastava u Rusiji je išla političkim prije no etničkim linijama. Nove ruske državne vlasti konfrontirale su se međusobno ne na liniji jedne već dvije nostalgije: one koja je sezala davno u prošlost, do carskih vremena, i druge koja se zaustavila kod polit-komesara.

Kad je 25. decembru 1991. godine Jeljcinova administracija preuzela ured u Kremlju, crvena zastava sa srpom i čekićem skinuta je sa jarbola i zamijenjena bijelo-plavo-crvenom trobojnicom. To je od tada bila *de facto* ruska državna zastava mada nije bila i eksplicitno usvojena kao takva u Dumi. Isto tako je pred-revolucionarni dvoglavi orao uveden kao državni grb bez neke formalne odluke.²⁵

Pokušaj da se osigura takva jedna odluka u januaru 1998. završio je neuspjehom. Duma je trebalo da usvoji zakon o novim državnim simbolima koji su se već koristili – zastavi, grbu i državnoj himni.²⁶ Manje od jedne četvrtine od 450 članova Dume je glasao za to, dok je većina željela zadržati simbole iz sovjetske ere. Neko liko zastupnika je sa sobom donijelo ogromne crvene zastave, kojima su demonstrativno mahali pred TV kamerama u dvorani Dume.²⁷

Prijedlog ponovnog uvođenja sovjetske himne, nastale u Drugom svjetskom ratu, bio je, međutim, također odbijen – kao što je odbačen i prijedlog da se vrate srp

²⁵ Jelcin je učinio isto što i Lukašenko - odobrio predsjedničkim ukazom upotrebu državnih simbola.

²⁶ Nacionalna himna je uzeta iz opere Mihajla Glinke 'Život cara' (u sovjetskom periodu poznatij kao 'Ivan Suzanjin,' po glavnom junaku), komponirana 1836.

²⁷ *Russia today*, 26. januar, 1998, <http://www.russiatoday.comtoday/news>

i čekić dat na jednoj ranijoj sjednici Dume. Čini se da je došlo do blokade, jer nijedan prijedlog nije imao šanse da osvoji potrebnu većinu. Konačno je Jeljcin odlučio da pitanja državnih simbola skine sa dnevnog reda,²⁸ i tokom njegove vlasti, Rusija je ostala država bez ujedinjujućih, općeprihvaćenih državnih simbola.

Tokom devet godina Jeljcinovog predsjednikovanja njegova popularnost i autoritet postepeno su erodirali i u posljednjim godinama vladanja on je u svim praktičnim pitanjima vlasti bio tek sjena od predsjednika. Sa tom paralizom političkog centra ruske regije, takozvani subjekti Federacije mogli su se slobodno učvršćivati, i to do tačke da su se neke od njih počele ponašati gotovo kao države u državi i proizvodile vlastite državotvorne projekte.

Tek sa izborom Jeljcinovog nasljednika u proljeće 2000. godine, ruska politika doživljava novi poticaj te su se ponovno mogla rješavati bitna i neriješena pitanja. Putinov politički profil je bio krajnje mutan, ali je on uspio postići ogromnu političku popularnost i sa te je pozicije počeo preuzimati razne funkcije ruske politike i ponovno graditi politički konsenzus.

Očiti izraz uspjeha njegove politike bilo je rješenje mučnog problema državnih simbola. U decembru 2000. godine, Putin je uspio postići kompromis koji je u sebi kombinirao inovaciju sa tradicijom i time gotovo sve u Rusiji učinio sretnim. Sačinio je jedinstvenu mješavinu simbola tako dragih prozapadno orijentiranim demokratima, i carskih amblema, koji su, opet, bili dragi slavenofilskim nacionalistima, sačuvaši pritom i atribute sovjetske moći, tako drage komunistima.

Sovjetska himna je vraćena ali je od prvobitnog stihotvorca, osamdesetogodišnjeg bivšeg staljiniste Sergeja Mihalkova, naručen novi tekst. Bijelo-plavo-crvena trobojnica je napokon prihvaćena kao državna zastava Ruske Federacije, dok je za sovjetsku crvenu zastavu Putin sugerirao da bude službena zastava oružanih snaga Rusije.²⁹ Najzad, dvoglavi orao postao je simbol na grbu Ruske države ali u novim bojama: u carskoj verziji je to bio crni orao na zlatnoj pozadini, a na novom grbu zlatni orao na crvenoj pozadini.

Prema službenoj web-stranici Ruske vlade, taj grb "utjelovljuje nedjeljivo jedinstvo i kontinuitet 'istorije otadžbine'. Savremeni ruski grb je nov, ali njegovi sastavni dijelovi su duboko tradicionalni. On odražava razne faze u istoriji otadžbine, sve do praga trećeg milenija."³⁰

²⁸ RFE/RL Newsline, 30, januar, 1998.

²⁹ "Teleobrashchenie Prezidenta Rossii o gosudarstvennoi simvolike," <http://www.strana.ru/print/975961571.html>.

³⁰ 'Gosudarstvennyi gerb Rossiiskoi Federatsii', <http://rf.boom.ru/rus.html>.

Jedan detalj posebno ilustrira kako su stari elementi bili kombinirani na nov način da bi poslužili novoj svrsi. Kao i ranije, orao je imao dvije glave i tri krune, s tim da je na glavama bila mala kruna a iznad njih još jedna velika (vidjeti Ilustraciju 17). Tri krune su međusobno bile povezane trakom. Taj tradicionalni simbol imperijalne moći sad je dat uz novo tumačenje: 'u novim uvjetima, on simbolizira suverenitet cijele Ruske Federacije, kao i njenih konstitutivnih dijelova, odnosno subjekata Federacije'. Ovo je pravo remek-djelo simboličkog državotvorstva. Trake su postale 'ono što povezuje' u gotovo doslovnom smislu. Na taj je način Putinov režim uspio postići simbolički kompromis ne samo između sadašnjosti i dvije različite prošlosti, već i između centralizacije i decentralizacije u ruskom državnom projektu. Bio je to lijep primjer jednog hobsbawmijanskog 'izmišljanja tradicije,' i to ne nekakvom *creatio ex nihilo*, već svjesnim korištenjem, preoblikovanjem i novom upotrebom vrijednošću elemenata koji su već bili prisutni u ruskom kolektivnom pamćenju.

Nekoliko komentatora je Putinovu političku orijentaciju označio kao 'postmodernu'. U arhitekturi, postmodernizam karakterizira mješavina, uz potpuno nepoštovanje za estetske konvencije, elemenata različitih stilova i perioda. Rezultat je, prema njegovim protivnicima, 'ni riba - ni djevojka', ali zato njegovi sljedbenici upravo taj manjak konzistentnosti drže za njegovu snagu. Kako je zapazio Gregory Freidin:

Ova kombinacija simbola nema nekog smisla. Ali, pogledamo li neki od tih postmodernističkih sklopova, pred nama se počinje graditi slika nečega razumljivog. Zamislite Putinovu Rusiju kao jednu postmodernističku zgradu. Temelj mu je pozajmljen od čvrste, neoklasicističke tradicije Wall Street-a, a na vrhu je moderna evropska struktura krunisana zašiljenim tornjem uzetim sa kakvog baroknog staljiniškog nebodera. Na tom je šiljku dvoglavi orao koji maše zapadnom demokratskom trobojnicom i crvenom zastavom koja se nekoć viorila nad Kremljom, a krajem Drugog svjetskog rata nad njemačkim Reichstagom. Skriven u orlu je magnetofon sa kojeg tutnji stara sovjetska himna koja slavi ovo doba - ne Lenjinovo ili Staljinovo, već doba Rusije pod Bogom.

Putinova Rusija možda nije baš koherentna, ali u ovom našem postmodernističkom, postideolojskom i trougaonom svijetu, dovoljno je imati meni da bi se imao sistem.³¹

³¹ Gregory Freidin, 'Putin's Governing Style: One From Column A, One From B', *Los Angeles Times*, 14. januar, 2001., http://home.attbi.com/~gfreidin/columns/Putin_menu01142-001.htm

Zaključci

Neki zaključci se, vjerujem, mogu izvući iz navedenih poređenja. Prvo, ne postoje inherentna svojstva državnih simbola koja nas sprječavaju da ih prihvatimo, baš kao što nema nekog određenog dizajna niti detalja koji sami po sebi jamče njihov uspjeh. Potencijal kojim oni mogu biti faktori podjele u odnosu na ujedinjujući potencijal novih državnih simbola prva je i najbitnija funkcija koju imaju i koja se politički eksploatira. Ako se neki simbol ili dizajn doživljavaju kao nešto što pripada jednoj političkoj ili etničkoj grupi više no drugima, bit će krajnje teško, katkad nemoguće, postići da ih druge grupe i partije u zemlji prihvate kao svoje. Ne želim time reći da simboli stvaraju podjele u društvu. U većini slučajeva uzročno-posljedični slijed je sasvim obrnut. Podjele u društvu dolaze prve, dok su neslaganja oko državnih simbola tek jedna od funkcija tih podjela. Nekada se dešava da vođe opozicijskih grupa čak pokreću kampanju protiv predloženih državnih simbola kako bi samoj državi porekli legitimitet.

Kako bih to ilustrirao, uzet ću primjer iz jedne druge države - Indije. Propali pokušaj iznalaženja ujedinjujućih simbola koji bi prigrlili sve religijske segmente indijskog društva u međuratnom periodu pokazuje da čak i najcjedeniji politički lideri mogu doživjeti neuspjeh u tom nastojanju ako se simboli u imaginaciji stanovništva počnu vezivati sa jednom grupom više no sa drugim. Mahatma Gandhi je u historiji upamćen kao arhetipski ne-sektaški lider, koji je učinio sve da potakne politiku koja bi mogla ujediniti sve elemente indijske države u zajedničkoj borbi protiv britanskog imperijalizma. Tokom 1920-tih njegovi sljedbenici su dizajnirali nekoliko mogućih zastava nezavisne indijske države, npr. sa prizorom leoparda, tigra, jednorožca i slično. Gandhi ih je sve odbacio jer su svi imali, ili se moglo tako doživljavati – jaču vezu sa hinduizmom nego sa drugim religijskim kulturama Indije. Na kraju, Gandhi je podržao amblem za kojeg niko nije mogao tvrditi da ima sektaške konotacije: preslicu. To je bio simbol ručnog rada uzet izvan heraldičke tradicije. Trobojnu zastavu s tim amblemom usvojila je Kongresna partija kao 'simbol jedinstva države'.³² Tri boje zastave su bile narančasta za hinduse, zelena za muslimane, i bijela u sredini kao simbol mira, što je zapanjujuće slično zastavi Federacije Bosne i Hercegovine. Čak i takvu zastavu sa simbolom preslice nisu, međutim, prihvatili Muhammed Ali Jinnah i drugi muslimanski lideri, pošto je taj simbol tako objeručke prihva-

³² Arundhati Virmani, 'National symbols under colonial domination: the nationalization of the Indian flag, March–August 1923', *Past and Present* 164 (199x), str. 169-197, na str. 189

tila Kongresna partija koja se sve više doživljavala kao partija hindusa. Ishod nudi paralelu sa odbacivanjem bosansko-hercegovačkog simbola ljiljana.

Najbolji put postizanja sporazuma o ujedinjujućim državnim simbolima je vjerovatno uključivanje svih zainteresiranih grupa u razmatranja koja vode do njihovih usvajanja - i to što je moguće prije. Međutim, čak i ta strategija možda ne jamči uspjeh, ukoliko nema političke volje ili političkog povjerenja. Politika simbola se prije tiče politike nego simbola. Ali, kako to dobro ilustrira ruski slučaj, to jednako znači da se može naći izlaz iz simboličkog ćorsokaka, kad se promijeni politička klima i kad sve važnije partije odluče da se više može postići traženjem kompromisa nego nastavljanjem rata oko simbola.

Kompromis može imati mnogostruke oblike. On ne mora biti estetski ili umjetnički konzistentan; može to biti i kolaž naizgled nespojivih elemenata. Kao minimalan uvjet, međutim, dizajn mora biti prepoznatljiv kao državni simbol, a ne kao nešto drugo, npr. kao komercijalni logo. To znači da se mora ispoštovati bar minimum heraldičkih konvencija.

Alternativni pristup – posezanje za poviješću kao inspiracijom – ima svojih mana. Prvo, što su Makedonci itekako dobro naučili, dizajneri zastave mogu previše olako izabrati nešto što druga nacija smatra svojim isključivim lovištem. Nijedan zahtjev za monopol u pogledu prava vlasništva simbola ne smije se, međutim, prihvatiti. Ima toliko primjera u svijetu gdje dvije ili više država imaju iste simbole, poput tri lava Danske i Estonije; bijelog viteza Litvanije i Bjelorusije; križa Sv. Stefana u Mađarskoj i Slovačkoj; dvoglavog orla Srbije i Albanije; jednoglavog orla Njemačke i Poljske. Mnoge od tih zemalja čak imaju i dugu bolnu povijest međusobnih sukoba, ali one danas ni iz jednog razloga simbol druge države ne smatraju krađom njihove nacionalne baštine. Takve optužbe za krađu treba naprosto odbaciti.

U početku će državni simbol neke nove države neizbježno biti doživljavan kao nov i neobičan. Međutim, i zastave danas etabliranih nacionalnih država su u jednom trenutku bile nove i 'artificijelne'. Pošto nijedan simbol nema inherentna svojstva koja ga vezuju emocionalno i kognitivno za entitet kojeg on simbolizira, ta veza se mora naučiti.

Dugoročno, to može biti i nemoguć zadatak. Dva važna psihološka mehanizma pojavljuju se kao pomoć državotvorcima. Prvi je ono što se zove 'normativnom snagom onog što je to zapravo'.³³ Pod tim izrazom misli se na to da alternative koje uistinu postoje imaju svojevrstu ontološku premoć nad hipotetičkim alternativama. To može služiti kao bitan izvor institucionalnog i državnog legitimiteta. Državni simbo-

³³ Claes Arvidsson i Anders Fogelklou, "Kontinuitet och förändring," u Claes Arvidsson, ured., *Öststatstudier: Teori och metod* (Stockholm: Leber, 1984), str. 34.

li koji su odbačeni vremenom iščile iz pamćenja (osim ako ih neke opozicijske grupe ne odluče koristiti), dok oni koji se usvoje bivaju izloženi posvuda po zemlji i njenom krajoliku tako da se na njih građani stalno podsjećaju. I postupno se na njih naviknu.

Drugi moćan psihološki mehanizam jest Pavlovljev 'zakon asocijacije'. Ako se državni simboli mogu nekako povezati sa događajima i situacijama koje građani psihološki vezuju za ponos, radost i ushit, tad se te lijepe uspomene i osjećanja mogu utisnuti i na zastavu i druge državne simbole i pojačati im emocionalnu vrijednost. Najočigledniji način jest sudjelovanje na međunarodnim sportskim događajima. Mada malo ljudi, ako ih uopće i ima, osjećaju nešto posebno za novodizajniranu zastavu, mnogi će osjetiti kako ih nešto guši u grlu i suze u očima, kad se njihova državna zastava počne polagano podizati a državna himna zasniva, dok njeni vrhunski sportisti stoje među pobjednicima na međunarodnim sportskim takmičenjima. Kadgod se to desi, malo je ljudi koji će se upitati kojoj etničkoj ili sektaškoj grupi ti sportisti pripadaju. U tim situacijama, sportisti ne predstavljaju nijednu etničku ili sektašku grupu, već svoju Naciju, tj. Državu, odnosno nacionalnu državu. ■

Prijevod s engleskog:
Senada Kreso

NATIONAL SYMBOLS IN NEW STATES: SIGNS OF UNITY AND DIVISION

Pål Kolstø

Summary /

In the analysis of national symbols of the states that emerged after the fall of former Yugoslavia (Macedonia and Bosnia and Herzegovina) and former Soviet Union (Belarus and Russia) the point of departure is the thesis that there is no such thing as inherent qualities of national symbols that prevent ones from accepting them, just like there was no specific design nor is there any detail that by itself guaranty success. The potential that turn them into the factors of division vs. the unifying potential of new national symbols is the first and foremost function they have, which is politically exploited. If a symbol or a design are perceived as something that belongs to

one or the other political or ethnic group rather than to others, it would be extremely difficult, sometimes even impossible, to achieve their acceptance by those other groups in the country. We do not want to say that symbols are what *create* social divisions. In most of the cases, the cause and consequence dialectics is completely opposite. Divisions in society come first, while disagreements relating national symbols are just one of the functions of those divisions. Sometimes it happens that the leaders of opposition groups launch campaigns against proposed national symbols in order to deny legitimacy to the country in question. The cases of Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Belarus and Russia, analyzed in this paper, are the best testimony. ■

Dodatak: Ilustracije

Ilustracija 1:
Grb Socijalističke
Republike Makedonije

Ilustracija 2:
Bugarski grb

Ilustracija 3:
Partijski logo bugarske partije
VMRO-DPMNE

Ilustracija 4:
Zastava mnogih vojnih jedinica bosanskih
muslimana u ranim fazama rata 1992-95.

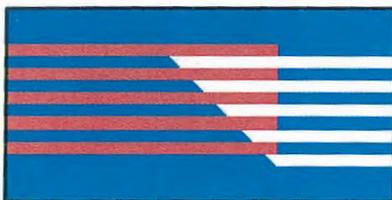

Ilustracija 5:
Grb Bosne i Hercegovine 1992.

Ilustracija 6:
Zastava mnogih vojnih jedinica bosanskih
Srba u ratu 1992-95.

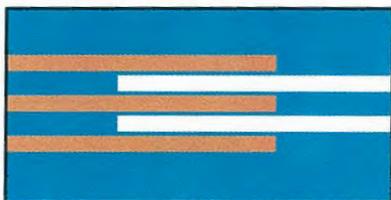
Ilustracije 7-9:
Prijedlozi za zastavu Bosne i Hercegovine,
koje je u januaru 1998 pripremila komisija koju je
imenovao Visoki predstavnik
međunarodne zajednice u Bosni,
Carlos Westendorp

Ilustracija 7

Ilustracija 8

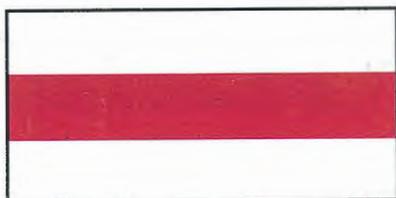
Ilustracija 9

Ilustracija 10:
Grb Federacije Bosne i Hercegovine

Ilustracija 11:
'Pahonia', Grb bjeloruske države,
1991-95.

Ilustracija 12:
Bjeloruska zastava 1991-95.

Ilustracije 13-14

Ilustracija 15:
Bjeloruski grb, usvojen 1995.

Ilustracija 16:
Bjeloruska zastava, usvojena 1995.

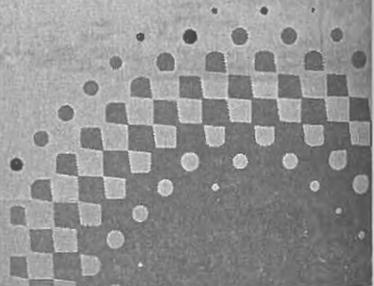
Ilustracija 17:
Ruski grb

HISTORIJSKA GRAĐA

David M. Berman

HEROJI TREĆE GIMNAZIJE

RATNA ŠKOLA U SARAJEVU 1992-1995.

UDK 930.25 (497.6) "1878/1918"
322 (497.6) "1878/1918"

Historijska građa

PISMO MOSTARSKOGA BISKUPA FRA ALOJZIJA MIŠIĆA UPUĆENO ZEMALJSKOM POGLAVARU OSKARU POTIOREKU 1913. GODINE

Husnija Kamberović
Institut za istoriju, Sarajevo,

Abstract: This paper draws attention to the letter sent by the Bishop of Mostar Alojzije Mišić to the Governor of Bosnia Oskar Potiorek by the beginning of 1913. The letter, if viewed in the context of a wider ecclesiastical policy in Bosnia and Herzegovina in the period of Austro-Hungarian rule, sheds considerable light on the attitudes between some ecclesiastical circles towards the state institutions and vice versa.

Key words: Archives, Bosnia and Herzegovina, the church policy, Catholicism, Alojzije Mišić, Oskar Potiorek

Abstrakt: U ovom radu se skreće pažnja na pismo mostarskoga biskupa fra Alojzija Mišića upućeno zemaljskom poglavaru Oskaru Potioreku početkom 1913. godine, koje, ako se promatra u kontekstu šire crkvene politike u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave, u značajnoj mjeri osvjetljava odnose pojedinih crkvenih krugova prema institucijama Vlasti, ali i institucija vlasti prema različitim vjerskim grupacijama.

Ključne riječi: Arhivska građa, Bosna i Hercegovina, crkvena politika, katolicizam, fra Alojzije Mišić, Oskar Potiorek

Pismo mostarskoga biskupa fra Alojzija Mišića¹ upućeno 9. januara 1913. zemaljskom poglavaru Oskaru Potioreku baca znatno više svjetla na način vođenja vjerske politike u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske vladavine nego što se to na prvi pogled može činiti. Iz njega se vidi koliko se biskup Mišić zalagao za svoju biskupiju, koja je bila jako siromašna, i koliko je inzistirao na katoličanstvu kao "državotvornom elementu" u Habsburškoj Monarhiji. On je isticao potrebu veće državne potpore katoličanstvu u Bosni i Hercegovini, i to u gradnji crkava, dodjeli stipendija za školovanje katoličke djece i na druge načine. "Katolicizam država ne treba da na štetu drugih confessija pomaže, ali katolicizam ukoliko je Staatserhaltendes element mora se pomagati. Ko je meni dobar i ja njemu." Ovim isticanjem katolicizma kao državotvorne konfesije i katolika kao "najodanijeg elementa" u Bosni i Hercegovini, na koji se Vlada treba osloniti, biskup Mišić u biti samo ponavlja ono što je većina katoličkih crkvenih djelatnika u to doba stalno isticala.

U ovom pismu² Mišić upozorava i na načine širenja srpske propagande, odnos prema muslimanima, donosi zanimljive podatke o utjecaju koju Srbi imaju na muslimane u Hercegovini, osobito davanjem stipendija i drugih vrsta finansijskih potpora muslimanskim đacima za školovanje.

Nadalje, u ovom pismu biskup Mišić skreće pozornost na način na koji Srbi otkupljuju posjede muslimanskih begova, navodeći primjer srpskog trgovca Jelačića iz Mostara, koji je od muslimanskih begova i uz državnu finansijsku potporu, kupio kmetška selišta koja su obrađivali kmetovi katolici, a potom je za znatno veće iznose to namjeravao prodati tim istim kmetovima. Slično je u jednom pismu od 8. januara 1912. pisao i Ljudevit Dostal, profesor Vrhbosanske bogoslovije u Sarajevu i suradnik nadbiskupa Stadlera, upozoravajući na slične procese u Bosanskoj Posavini. Međutim, dok iz Dostalova pisma zrcale kolonizacioni planovi Stadlerova kruga, koji je na taj način nastojao stvoriti katoličku demografsku većinu u Bosni i Hercegovini, biskup Mišić u ovom pismu ne predlaže doseljavanje katoličkog stanovništva izvan Bosne i Hercegovine nego inzistira na većoj državnoj potpori domaćim katoličkim kmetovima da otkupljuju posjede muslimanskih begova i na taj način stva-

¹ Fra Alojzije Mišić je rođen u Bosanskoj Gradiški 1859. godine, a dužnost mostarskoga biskupa obavljao je od 1912. do 1942. godine. Opširnije o njegovu životu vidi: Šalić, Jure, Biskup fra Alojzije Mišić (1859.-1942.). *Bosna franciscana : časopis Franjevačke teologije Sarajevo* / [glavni i odgovorni urednik Luka Markešić]. - 5 (1997), 7 ; str. 199-210.

² Pismo se nalazi u: Kriegsarchiv Wien, Nachlass Potiorek, k. 6, br. 2.

raju veće i stabilnije ekonomske pozicije tog "državotvornog elementa" i najvjernijeg saveznika austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.³

Pismo upućuje i na intenzivne kontakte koji su postojali između crkvenih dostojanstvenika i najviši organa austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini.

Pismo nije bilo nepoznato, ali ga na ovom mjestu publiciramo u cijelosti uvjereni da će doprinijeti boljem razumijevanju općih političkih uvjeta koji su u to doba vladali u Bosni i Hercegovini, posebno crkvenih prilika i crkvene politike u predvečerje Prvoga svjetskog rata.

Preuzvišeni gospodine!

Vaša preuzvišenost ima vrlo težak položaj, pun odgovornosti. Ali za monarkiju vrlo važan.

Preuzvišeni! Mene kano Vašega štovatelja i prijatelja vrlo veseli da baš Vi u sadašnja teška vremena po našu monarkiju imate vojnu i građansku upravu u svojim snažnim rukama.

Preuzvišeni! Vi ste vojnik. Kano takav neznate i nećete drugo nego što Njeg. Velič. Car Gospodar hoće, to je za Vas sveto.

Isto ovako, povjerenjem Njeg. Velič. Cara Gospodara, Vi ste poglavar u zemlji, za Carem u Herceg-Bosni najveći. Vašu vlast i položaj onako udešavate, kako to najplemenitijima intencijama Njeg. Velič. Uzvišena monarha odgovara.

Bogu hvala, uspjeh Vaše uprave, činjenice to potvrđuju, bjelodano kažu, Vi znadete želje u čine pretvoriti. Uprava Vaša puna je realnih uspjeha.

Preuzvišeni! Rekao sam, vremena su burna i po našu domovinu Austro-Ugarsku vrlo teška. Svi pravi sinovi Austro-Ugarske domovine, vjerni podanici Njeg. Velič. Cara gospodara Franje Josipa I, u ova teška vremena moraju jednu falangu činiti, raditi, djelovati, da dušmanima našu snagu u jednodušnosti, odanosti, radu, za monarhiju Habsburga pokažemo, a s druge strane opeto sve učinimo, što bi ojačalo našu falangu, i monarkiji

³ Zoran Grijak, Doprinos Ljudevita Dostala razvoju hrvatsko-slovenske suradnje u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije.* Series Historia et Sociologia, 12, Koper 2002, 1, str. 56.

položaj prama vani i elementima destruktivne naravi nesavladiv (unbesiegbar-grundfest) učinili.

Ako ima koga u Herceg-Bosni tko dobro pozna Vas i plemenite intencije Vaše preuzvišenosti, ja sam sigurno taj, kano iskreni i otvoreni štovatelj i prijatelj Vaš.

Vi ste sada i spreman kano vojnik-patriota sve učiniti, što je Dinastiji, monarkiji, Austro-Ugarskoj našoj domovini najbolje i najkorisnije.

Preuzvišeni! Božija providnost odabra Vas i zove na djela velike patriotske koristi. Treba Vas Car gospodar, narod, država! Naša draga zemlja Herceg-Bosna, kojom Vi ravnate, zasebno treba Vas, treba Vašu pomoć, posebno katolicisam treba jake pomoći.

Preuzvišeni! Pred Vama ja nigda nejmam tajna. Vaša preuzvišenost i moja malenkost uvijek otvoreno iskreno govorimo.

Ja sam Vašoj preuzvišenosti uvijek iskreno otvorio se, kazao i saopćio moj plan rada za Bosnu opće, a posebno za Hercegovinu.

U mene su dva ideala, Bog na nebu, Car Gospodar na zemlji. Moj rad ide onamo, za Boga i Cara, sve drugo treba ovijem dvama idealima da služi.

Katolicima u Herceg-Bosni kano Confessiji nejma spasa i budućnosti bez slavne Dinastije Habsburga. Isto u narodnom pogledu, katolicima kano Hrvatima, bez Dinastije Habsburga nejma budućnosti.

Monarkija i Dinastija Habsburga isto ovako nejma pouzdana, sigurna, trajno odana elementa u Herceg-Bosni kano što su katolici.

Habsburgtum und Katholikantum im Herceg-Bosna sind einer und dasselbe. Državna vlast iz državnih, političkih razloga, mora katolicisam u Herceg-Bosni pomagati, i to ne kano konfesiju, nego elemenat vjeran, odan, pouzdan trajno monarkiji i dinastiji siguran.

Dok Vaša preuzvišenost nije došla za poglavara u Herceg-Bosni, puno i puno je na žalost državna vlast u ovom griješila.

Na štetu patriotske misli, interesa monarkije, katolici u Bosni i Hercegovini puno su zanemareni. Svima je puno više više dobra učinjeno nego katolicima.

Posebno katolici Hercegovine zanemareni su: opće briga za katolike u Hercegovini nije vodila. Evo samo jedan primjer:

U Ljubuškom kotaru, osim malo muslimana, sve su sami katolici. Katol. župa Vitina, Veljaci, Klobuk seljaci ljubuška polja zemlju obraduju. Kmetovske zemlje tih seljaka ogromnim dijelom spadale su nasljednicima Ali-paše Stočevića i bega Kapetanović. Spahijama tih zemalja plaćali i da-

vali su katolici $\frac{1}{4}$. Gospodari (spahije) nekada bi katol. silili da plaćaju $\frac{1}{3}$ istima i to samo negda, pa moraš, katolici plaćali su i $\frac{1}{3}$ drage volje i uobičajeno tretinu nigda platili nijesu. Ali nešto gore.

U godini 1880. Stočevića Ali-paše nasljednici počnu prodavati zemlju kmeta katol. Veljaci, Vitina. Mostarski trgovac Jelačić Srbin, čuje za ovu prodaju kmeta i tajno kupi od Stočevića nasljednika tu zemlju. Katolici Vitina, Veljaci, ustanu, protestiraju da ih kupi Jelačić Srbin. Kātolici sami hoće da kupe se i svoji budu. Dati će onoliko koliko je dao Jelača. Jest! Ali neda Jelača. Zametne se parnica kod kotara, politička oblast. Stvar dojde iza duga i mlogoga ganjanja ministarstvu u Beč na riješenje i ministarstvo riješi herendum u prilog Jelačića aus politischen und Staatsrücken ... a sjeromašne stotine i stotine katolika uništi, ozlovolji. Ne samo ovo, još gore. Jelačić Srbin od katolika Vitina i Veljaci neće da prima $\frac{1}{4}$ hoće i traži da mu hak daju u iznosu $\frac{1}{3}$.

Danas Jelačić dunum zemlje u Ljubuškom kotaru katolicima kmetima prodaje po 400 kruna. Živa je ovo istina. Seljaci idu u Ameriku, zasluže novac i kupuju. Nekada Jelačić kupio dunum po 15 kruna, a danas eto prodaje po 400 Kruna.

Na štetu katolika i monarkije obogatio se Jelačić. Ovo je samo jedan primjer, a hiljada ih ima drugih. Mi svi danas vidimo da tako dalje ne može i ne smije ići. Katolicisam država netreba da na štetu drugih confessija pomaže, ali katolicisam ukoliko je Staatserhaltendes element mora mora se pomagati. Ko je meni dobar i ja njemu.

Preuzvišeni! Ovako je bilo dok Vi nijeste na čelo zemlje kano poglavar došao.

Vašom patronacijom ja sam u Hercegovinu došao. Vi ste meni obećao pomoć u radu nas dvojice za uzvišenu ideju Dinastije i Monarkije.

Preuzvišeni! Uvijek do sada bio ste mi na ruku. Hvala! Bog platio! Ja sam Vama svoj program razvio, isto g. ministru excel. Bilinskom, rekao ovako ćemo, pomozimo katolike kano staatserhaltendes element, ali tako da drugi nevide i opet nikome štete nečinimo.

Excel. minist. g. Bilinski obećao mi je, program zahtjevao, i ja sam mu program učinio, Vama prepis istoga učinio, jer ja hoću da Vaša preuzvišenost sve zna što ja radim i hoću. Pred Vama preuzvišeni ja nemam tajna.

Preuzvišeni! Čujem Vi idete u Beč i to skoro. Molim lijepo u Beču kod Njeg. Veličanstva Cara-Gospodara, isto kod g. ministra Bilinskog, g. Berchtolda, Kroatina preporučite mi katolike Bosne, ali posebno moje sjeromašne Hercegovce.

Hercegovci katol. sjeromašni su ali vjerni Caru gospodaru i Monarkiji. Nejmaju crkava, župnih stanova, a laikat posebno seljaci nejma sredstava za školovanje djece.

Moramo svom silom pogledom na interese Dinastije i monarkije sve učiniti da katolicima pomognemo, a to će biti kako rekoš u crkvenom pogledu gradnjom crkava, u kulturnom pomažuć pomladak svjetske inteligencije. Eine starke Kathol. Kaiseris treu zahlreiche Weltintelligem, das braucht mann in Bosnia und Herzegovina.

Naš ministar vanjskih poslova g. Berchtold daje i troši silne novce za ove i one zemlje; g. ministar rata troši za festunge od kamena i cementa, a zar nebi dobro bilo kod kuće u Herceg-Bosni, u srcima, u duši katolika, moralisch und festigend wirken, festgreifen, Kräftig unterstitten, da svaki katolik Herceg-Bosne bude kano jedna tvrđava (burgfest).

Confessionalnim pučkim školama, konviktima, stipendijama, veliku propagandu Srbi čine. Inteligenciju enormiter pomložavaju; dapače i katolicima nude stipendija, slobodno mjesto u konviktima, samo ako se Srbi priznaju.

Die Serben grosse sume opfern, von grösten anstrengungen nicht erschrecken oder sehen, nur um Ziele zu komen. Unter den jungen maken sie die starke propaganda. Überhaupt fangen sie jugend Geldwie spreij oder Stroh hinwerfen.

Primjer: Oko Žitomišljica ima nekoliko familija. Na štaciji Žitomislčić isto ima katolika željezničara. Žitomišljčić nejma druge škole osim confessionalne srbske. Katolička djeca željezničara i seljaka pohadjala su confession. srbsku školu Žitomislčića. Da katolička djeca u školi budu vesela, da i drugu djecu katolika namame i privuku u srbsku školu, svako katol. dijete dobiva mjesečno podpore 5, 8, 10, (...) Kruna.

Katoličke djece ima tu u školi okolo 15-20. to onda čini mjesečno puno. Ovo je katolički župnik Gradnića prijavio. Srbi hoće novcima po školam sjeromašnu djecu sebi da privlače. Zuerst eine allgemeine ideale allserbische nationale idee vereinigung, begeisterung für serbentum dann (...) Ovako Srbi u Mostaru sa muslimanima rade, i zaista u gimnaziji velik broj djaka muslimana srb. misli, osjeća, a nastoje i katolike novcima, stipendijama zavest.

Ovakvim makinacijama mora se na kraj stati. Eine kräftige gegenarbeit muss ihnen genenüberstehen.

Po mom sudu, Preuzvišeni! Druge nejma, već ili Njeg. Veličanstvo, ili gosp. Excel. ministar Bilinski, ili ministar vanjskih posala ili ratno mini-

starstvo(...) *mora stalno* (podvučeno u originalu, op. H.K.) *katolike sa novcem pomagat, u stipendijama, podporam, crkvama, Entweder oder, druge nejma.*

Ja sam vam rekao preuzvišeni, ja imam u Mostaru kuću za konvikt katol. gimnazialaca, trebam novaca za uzdržavanje.

Franjevci na Širokom brijegu za seljake imaju konvikt gdje se od nepokvarenih seljaka eine Kaiser treue monarkisch begeisterte junge weltintelligent producira.

Poradite preuzvišeni! Da otvorim konvikt za katol. mladost u Mostaru i dobijem podpore, stipendija, za seljake na Širokom Brijegu!

Ja otegoh preuzvišeni! Oprostite da sam dugačak. Ali htjeo sam od srca reći sve ono što mi je na duši i srcu, jer sam se zakleo, da ću mome g. Bogu, mome Caru-Gospodaru vjeran biti, vjerno raditi i sve učiniti da narod raste i napreduje u strahu Boga a vjernosti Njegov. Velič. Franji Jospipu I.

Preuzvišeni. Što možete dobru stvar pomozite.

Želi Vašoj preuzvišenosti svako dobro, štuje i od srca najljepše želje šalje.

Mostar 9. januara 1913.

Najodaniji

Fr. Alojzije Mišić

Biskup

THE BISHOP OF MOSTAR ALOJZIJE MIŠIĆ'S LETTER TO THE COUNTRY'S GOVERNOR OSKAR POTIOREK IN 1913

Husnija Kamberović

Summary

The letter sent on 9th January 1913 by the Bishop of Mostar Alojzije Mišić to the country's Governor Oskar Potiorek contains information that show the way some Catholic Church dignitaries tried to influence the Government in order to improve

the status of their religious group in Bosnia and Herzegovina, warning it, in the same time, of the growing Serb propaganda. The letter offers some interesting data about the influence the Serbs were exerting on the Muslims in Herzegovina, particularly by granting scholarships and other forms of financial support to Muslim students. In his letter Bishop Mišić insists upon greater governmental support to the local catholic surfs so that they could purchase the land and estates from Muslims aristocracy (beys), thus gaining stronger and more stable economic position for themselves as the "state-building" element and the most loyal ally of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina. ■

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

UDK 930 (73+4)
Izlaganje sa naučnih skupova

ŠAROLIKOST HISTORIJE¹

Robert J. Donia

Center for Russian & East European Studies,
University of Michigan, Ann Arbor, USA

Abstract: Four schools of non-traditional historical approaches, widely used by historians in the United States and Western Europe in the past several decades, are identified and described: The "Annales" School, the Social Empiricists, the School of "Unheard Voices," and the School of Imagination and Identity. The approach of each school offers potential to augment the already-rich historiography of Bosnia and Herzegovina.

Ključne riječi: Historical Schools, Historiography, Annales, Empiricists, Social Historiography, Interpretation of History, "Unheard Voices", Imagination, Identity

Abstrakt: U ovom radu se razmatraju četiri netradicionalna pristupa historiji koja su historičari u Sjedinjenim Državama i Europi koristili tokom posljednjih nekoliko decenija: škola Anhala, škola društveni empirizam, škola "Nesaslušani glasovi", škola "mašte i identiteta". Predstavljaju se neki načini na koje se ovi pristupi mogu koristiti u proučavanju historije Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Historijske škole, historiografija, Annales, empirizam, socijalna historija, interpretacije historije, "nesaslušani glasovi", mašta, identitet

¹ Predavanje održano 13. maja 2004. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

U prethodnih osam decenija, mnogi historičari su se pobunili protiv ograničena tradicionalne historije. Vjerojatno najpoznatija pobuna je došla od onih koji na ovaj ili onaj način pripadaju mislilačkoj školi Karla Marxa. Ali pored standardizirane, propisane marksističke historiografije koja je imala monopol nad naučnim radom u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Europi, potraga za netradicionalnim pristupima historiji je postala opsesija naučnih radnika u zapadnoj Evropi i u Americi. U narednim stranicima razmatraću nešto od inovativnih i popularnih škola koje su se javile u Sjedinjenim Državama i Europi tokom posljednjih nekoliko decenija. Bit će govora o četiri škole:

1. Škola *Annales*, grupa francuskih historičara koji su kolektivno poznati po nazivu svog časopisa;
2. Društveni empirizam, škola historičara od kojih su mnogi bili marksističke orijentacije, a koja se sastojala prvenstveno od američkih i britanskih historičara;
3. "Nesaslušani glasovi," škola historičara čiji se rad fokusirao uglavnom na niže klase; i
4. Škola "mašte i identiteta," koja predstavlja najnoviji trend u proučavanju nacionalizma i nacionalnog identiteta.

Šta je "tradicionalna historiografija"? Pod ovim podrazumijevam historiju kako je popularno shvata većina pismenih ljudi u zapadnom svijetu. Tradicionalna historija ima narativnu formu; sastoji se od priče koja ima početak, slijed događaja i završnicu. Fokusira se na elitne aktere: vladare, generale, intelektualce i njihova postignuća. I obično koristi političke događaje da bi razdvojila i kategorizirala događaje. Ona vrijeme dijeli u kronološke cjeline prema početku ili kraju rata ili uprave, koristeći godine poput 1776. (objava američke deklaracije nezavisnosti), 1789. (francuska revolucija), 1815., 1918., 1941., 1945., 1992., itd. Tradicionalna historija obično svijet dijeli prostorno duž granica između zemalja i naroda. To su podjela koje su statične i vidljive na kartama. Ona je stvorena u devetnaestom stoljeću i popularizirana od strane pisaca poput Leopolda von Rankea. To je historija koju većina nas, uključujući i ovog autora, najčešće čita i piše. Četiri škole su izrasle kao pobuna protiv ograničenja i nedinamičnosti takve tradicionalne historije.

I. Škola *Annales*

Prva grupa historičara pripada nečemu što se naziva škola *Annales*, koja datira iz 30-tih godina dvadesetog stoljeća. Francuski historičari su prvi uveli ovaj pristup, ali su Amerikanci, Britanci, i drugi historičari dali značajan doprinos literaturi ovog pravca.

Pripadnici škole *Annales* predlažu da se fokus historijskog proučavanja pomjери sa pojedinačne države ili pojedinačne historijske ere na kompletnu sliku. Njihove studije su usmjerene na snage izvan ljudskog uticaja: klima, geografija, ekologija, bolesti, ishrana, i dugoročni trag ekonomskih promjena. Oni koriste jedinice za analizu koje su veće ili manje od nacije ili nacionalne države. Pojedinačni događaji u političkoj i vojnoj historiji se stoga smatraju manje značajnim i uglavnom derivativnog karaktera. Ulozi bilo kojeg pojedinca u historiji se pridaje još manji značaj.

Fernand Braudel je bio utjecajan voditelj ove škole. U njegovom djelu u dva toma, *Mediteran i svijet Mediterana u doba Filipa II*, koje je 1972. godine objavljeno na engleskom jeziku, on je predložio studiranje historije u tri sloja: "čovjek u odnosu sa svojim okruženjem; društvena historija, historija grupa i grupiranja;" i "historija ... ne na razini čovječanstva već pojedinaca, ... historija događaja."² Braudel je bio nepovjerljiv prema historiji koja zanemaruje fizičke i društvene dimenzije i skeptičan prema tradicionalnoj historiji koja obrađuje događaje i lidere:

Historija događaja [je historija] površinskih poremećaja, perjanica od pjene koju valovi historije nose na svojim snažnim plećima. Događaji koji snažno odjeknu su često tek trenutne eksplozije, površinske manifestacije širih kretanja koje se mogu objasniti tek u kontekstu tih širih kretanja.³

Za Braudela, pitanje granica je bilo prvo i dominantno pitanje koje treba riješiti u pristupu proučavanju historije. "Pitanje granica je prvo pitanje s kojim se treba suočiti; iz njega proizilaze sva druga pitanja," zapisao je on. "Povući granicu oko nečega znači definirati, analizirati i rekonstruirati to nešto, [i] usvojiti filozofiju historije."

Baš kao što Braudel koristi Sredozemno more i zemlje koje na njega izlaze kao jedinicu analize za svoje djelo, Immanuel Wallerstein uzima Atlantski okean i nje-

² Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II (Mediteran i svijet Mediterana u doba Filipa II)* (2 volumes), 1972.

³ *Ibid.*, pp. 20-21.

gove zemlje za prvo djelo svoje studije⁴ On elaborira marksistički pogled na svijet kao integrirani sistem, ali njegov pogled na suštinske procese koji djeluju, dosta se razlikuje od Marksove klasno zasnovane historijske dijalektike. Po njegovom mišljenju, svjetski sistem je iznad država i imperija. On je inicirao potragu za korijenima europske svjetske dominacije. U njegovom radu, svijet ima jake države u središtu; slabe države na periferiji. On je identificirao faze razvoja, i istraživao je međudjelovanje ekonomske ekspanzije i izgradnje države.

Za Wallersteina, jedina konstanta u historiji je njena beskrajna promjenjivost. "Strukture su oni koralni grebeni ljudskih odnosa koji imaju stabilnu egzistenciju tokom relativno dugih vremenskih perioda. No, i strukture se rađaju, razvijaju, i umiru," pisao je⁵

Francuski historičar Le Roy Ladurie radi u istom idealnom okviru, ali adaptirajući sasvim drugu jedinicu analize, proučavao je seoska društava, da bolje shvati globalne procese razvoja i promjena. Iako se na prvi pogled može činiti da ova knjiga, *Montaillou*, predstavlja studiju jednog sela, jedinica analize je prvenstveno domaćinstvo⁶ Selo je skup pojedinačnih domaćinstava i, koristeći izuzetno bogat historijski izvor, ovaj historičar otkriva prirodu svakodnevnog života seljaka u četrnaestom stoljeću. Njegov rad je zasnovan na Registru Inkvizicije Jacquesa Fourniera, pamierskog biskupa od 1318. do 1325. godine, u pokušaju da iskorijeni albigenzišku herezu. Ladurie je pisao: "U procesu otkrivanja svog stava u pogledu zvaničnog katoličanstva, seljaci ... su oslikali izuzetno detaljnu i živopisnu sliku svog svakodnevnog života."⁷

Historičari škole *Annales* nas podsjećaju na široki zahvat historije koji prevazilazi tradicionalne granice vremena (kronologija) i prostora (granice država i domovine naroda). Oni ističu događaje koji utječu na ljudski rod, ili na one ljude koji žive u velikim regionima svijeta.

Baš kao što zbog isticanja kompletne slike ovi historičari imaju tendenciju umanjivanja značaja kratkoročnih razvoja događaja, usmjeravanje na kratkoročne političke i vojne događaje može rezultirati istiskivanjem dugoročnih uticaja iz slike ili njihovom marginalizacijom. Historičari škole *Annales* nas pozivaju da počnemo sa širim slikom a da lokalne događaje stavimo u širi teritorijalni i kronološki kontekst.

⁵ *Ibid.*, p. 3.

⁶ Le Roy Ladurie, *Montaillou: The Promised Land of Error (Montaillou: Obećana zemlja pogreške)*, 1978.

⁷ *Ibid.*, vii.

II. Škola društveni empirizam

Društveni empiričari su naučni metod proširili na historijske studije. Oni uzimaju rasprostranjene političke mitove i popularne pretpostavke i izlažu ih empirijskoj provjeri, često nalazeći nove metode u drugim disciplinama: sociologiji, antropologiji, političkim naukama i ekonomiji. Oni upotrebljavaju dugo vremena zanemarivane izvore da bi provjerili te pretpostavke. Oni su metodološki samosvjesni i često samokritični. Mnogi su pokazali da se ne plaše promjene vlastitog mišljenja i priznali su greške i revidirali svoja ranija djela.

Charles Tilly, koji predaje na New School u Njujorku, vodeći je društveni empiričar. Njegovo djelo, *Formiranje nacionalnih država u Zapadnoj Europi* (1975.), uključuje osam autora priloga i upotrebljava komparativnu metodu.⁸ Autori istražuju razloge koji su doveli do formiranja nacionalnih država u Zapadnoj Europi. Oni zaključuju da je formiranje države bilo rezultat stalnog sukoba između državotvoraca i podanika, čime razbijaju prosvjetiteljski mit o unapređenju političkih prava u Zapadnoj Evropi.

”Državotvorci su svoju volju nametali stanovništvu isključivo putem stoljetnih nemilosrdnih napora. (...) Na kraju je narod platio,” pisao je Tilly. “Rani državotvorci su bili daleko od promocije [predstavničkih] institucija, naprotiv, oni su se borili protiv njih.”⁹

Knjiga Williama Sheridana Allena, *Nacisti preuzimaju vlast*, studija je grada sa 10,000 stanovnika pod (lažnim) nazivom Thalburg u oblasti Hanovera.¹⁰ Ta knjiga ne odbacuje, već potvrđuje prošireno, konvencionalno shvatanje razloga za uspon nacizma: ekonomske i socijalne frustracije niže srednje klase; patriotizam koji je potporen Versajskim sistemom; i radikalizacija grada zbog duboke ekonomske krize.

Autor je bio svjestan da njegov pristup ima i nedostatke i prednosti: “Ako je nedostatak mikrokozma to što nije reprezentativan, onda je njegova prednost u tome

⁸ Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe (Formiranje nacionalnih država u Zapadnoj Europi)*, 1975.

⁹ *Ibid.*, pp. 24 i 27.

¹⁰ William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1930-1935 (Nacisti preuzimaju vlast: Iskustvo jednog njemačkog grada, 1930-1935)*, 1965.

što dozvoljava detaljno i intimno proučavanje.” Sheridanova svrha je bila da shvati “kako je civilizirana demokratija mogla biti gurnuta u nihilističku diktaturu.”¹¹ On je pisao: “Pobjeda nacizma se u velikoj mjeri može objasniti željom srednje klase iz Thalburga da potisne nižu klasu, a naročito njene političke predstavnike, Socijaldemokratsku partiju.”

Knjiga Jay Winter and Jean-Louis Robert, *Prijestolnice u ratu* (1997), traga za objašnjenjem pobjede sila Antante i nalazi ga u neuspjehu njemačke ekonomije da podrži vođenje rata u Berlinu počevši od 1917. godine, dok ekonomija uspješno podržava ratne aktivnosti u druga dva glavna grada, naime u Parizu i u Londonu.¹² Autori eksplicitno smatraju studije na nacionalnom nivou ograničavajućim.

Pobuna protiv nacionalne historije je pokretana željom za većom mogućnošću objašnjenja: pitanja je lakše objasniti na nivou grada. “Historija Velikog rata je mnogo puta ispričana u nacionalnim okvirima. Gotovo svi izučavatelji tog perioda su u većoj ili manjoj mjeri bili zarobljenici takvog analitičkog okvira,” piše u uvodu. “Najbolji način da se prodre kroz veo iluzije unitarnog ‘nacionalnog iskustva’ jeste da se opiše karakter života zajednice u ratu.”¹³ Ali konačna svrha proučavanja grada, po mišljenju urednika, je da unaprijedi proučavanje nacije:

Pokušali smo pokazati da je efikasan način pisanja historije nacija u ratu da se izolira manja, ali značajna, jedinica za analizu. Ta jedinica je urbani centar. ... [Ona] može pokazati šta je bilo zajedničko za slične jedinice u drugim zemljama, kao i šta je u ratnom iskustvu bilo specifično za tu naciju. (str.3) ... Analitička snaga usporedbe je stoga u tome da revidira i podmladi, a ne da odbaci, nacionalne historije. (str. 552)

Škola društvenog empirizma potvrđuje da se popularni historijski mitovi mogu osporiti empirijskim sredstvima. I podsjeća nas da je grad legitiman predmet historijskog ispitivanja, prosvjetljujući mikrokozmos šire historijske slike.

¹¹ *Ibid.*, p. ix.

¹² Jay Winter and Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War (Prijestolnice u ratu)* (1997)

¹³ *Ibid.*, p. 3.

III. Škola nenaslušanih glasova

Historičari "Škole nenaslušanih glasova" se bave osvjetljavanjem historijskog života pripadnika nižih klasa. Ona sastavlja "grupe" od onih koji se obično smatraju samo nediferenciranom masom: žene, radnici, seljaci, vojnici, homoseksualci, lezbijke, pripadnici manjina i robovi. Oni obično iza sebe ostavljaju fizičke tragove svog života - materijale s kojima rade arheolozi - ali malo pisanih dokumenata. Historičari ove škole shvataju da većina ljudskih bića nisu carevi, generali, intelektualci, niti pripadnici bilo koje elite. Oni su bili izuzetno uspješni u proučavanju ovih grupa. Također su koristili memoare, poeziju, literaturu i umjetnost da bi nenaslušanim omogućili da govore sami za sebe.

Ovdje je jedan odlomak iz knjige *Dragi gospodaru: Pisma porodice robova*, koja predstavlja zbirku pisama dvije generacije porodica robova u Alabami i Liberiji:¹⁴ Zbirka je svjedočanstvo o raznovrsnosti ropskog života. Jedno pismo otkriva neočekivan stupanj kontrole roba nad gospodarevom farmom, kao i izraze ljubavi i lojalnosti koji prelaze preko razdjelnica između crne i bijele rase.

"Svi smo dobro i ove godine nam nije bijo doktor u posjeti i nadam se da ovo pismeno primete u dobrom zdravlju gospodar John se sa menom vrlo dobro slaže ove godine me nijednom nije naružijo. Prenesite svima moje tople pozdrave i bjelima i crnima i vjerujte vi meni da sam i dalje sluga vaš pokorni. George Skipwith." (153-154)

Ova pisma otkrivaju da je humanost postojala i cvjetala čak i u inherentno nehumanoj instituciji ropstva.

Koje su mogućnosti ove škole historičara? "Nenaslušani glasovi" se javljaju sa najmanje očekivanih mjesta. Svi ih trebamo tražiti zbog onoga što nam govore o životu zanemarenih grupa. Ovi historičari nas također podsjećaju na vrijednost književnosti kao baklje historijskog prosvjetljenja. BiH ima stotine putopisa i konzularnih izvještaja koji su o njoj napisani. Često su ti pisci bilježili razgovore sa građanima Bosne i Hercegovine koji mnogo otkrivaju o životu u datom vremenu. Historičari su u Bosni i Hercegovini decenijama koristili putopise.

¹⁴ Randall Miller (ed.), *Dear Master: Letters of a Slave Family (Dragi gospodaru: Pisma porodice robova)*, 1977.

IV. Škola “mašte i identiteta”

Novije historijske studije su koristile koncept “zamišljene zajednice” da bi ispitale formiranje i prirodu nacionalnog identiteta. Pripadnici ove škole stvaraju “mentalne mape” o tome kako ljudi sa strane percipiraju različite narode i regione. Njihove studije su polazile od dugotrajne debate između proučavatelja društvenih nauka o tome da li je identitet nacija bio fiksiran i nepromjenjiv od pradavnih vremena, ili se razvijao i evoluirao u odgovoru na napore intelektualaca i elita da ga oblikuju i definiraju. Među izučavateljima političkih nauka na zapadu, prevladalo je gledište “konstrukcije”, naročito nakon primjetnih i brojnih promjena identiteta koje su uslijedile nakon raspada Sovjetskog Saveza i uspostavljanja neovisnih republika.

Škola “mašte i identiteta” je pretrpjela snažan utjecaj jednog jedinog djela Benedicta Andersona, *Zamišljene zajednice*¹⁵ Prvobitno napisano s namjerom da se objasni sukob između socijalističkih država Kambodže i Vijetnama krajem 70-tih godina dvadesetog stoljeća, djelo ovog antropologa na nekoliko uvodnih stranica uspostavlja novi i drugačiji način promatranja nacionalnosti i njihovog nastanka. On je pisao da nacija “zamišljena je, jer pripadnici čak i najmanje nacije nikada neće upoznati većinu svojih sunarodnjaka, susresti se sa njima ili čak čuti za njih, pa ipak u umu svakog od njih živi predstava njihovog zajedništva.”¹⁶ Međutim, Anderson kritizira Ernesta Gellnera zbog toga što je napisao da “nacionalizam nije buđenje nacija ka samosvijesti, već *izmišljanje* nacija tamo gdje one ne postoje.” Anderson piše da “Gellner toliko želi da pokaže kako se nacionalizam sakriva iza lažnog predstavljanja da on ‘izmišljanje’ podvodi pod ‘izmišljotine’ i ‘laži’, umjesto da ga poistovjeti sa ‘zamišljanjem’ i ‘stvaranjem.’” Za Andersona su nacije veoma stvarne, nikakva izmišljotina niti laž. One su, međutim, dinamične kreacije koje mogu mutirati i razvijati se. (str. 6)

U knjizi *Izmišljanje tradicije*, urednici Eric Hobsbawm i Terence Ranger tvrde da su tradicije koje se doimaju starim ili tvrde da su stare često novijeg datuma (...) a ponekad su i izmišljene.¹⁷ Uvodni esej u ovoj knjizi predstavlja istraživanje porijekla škotskih nacionalnih simbola. Autor, Hugh Trevor-Roper, prati ove ključne simbole do ere industrijalizacije i marketinške šeme čiji je cilj bio da poveća prodaju tkani-

¹⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism (Zamišljene zajednice: Razmišljanja o porijeklu i širenju nacionalizma)*, 1983.

¹⁶ *Ibid.*, p. 6.

¹⁷ Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition (Izmišljanje tradicije)*, 1983.

na engleskih proizvođača tekstila. "Suprotno vjerovanju da je u pitanju tradicionalna nošnja gorja Highland, izmislio ju je jedan Englez nakon ujedinjenja 1707. godine (...) Kilt je posve moderan kostim koji je prvi dizajnirao engleski industrijalac. (...) Ideja različitog karo materijala za različite klanove (...) izgleda da potiče od dosjetljivih proizvođača koji 35 godina nisu imali drugih klijenata do regimenti iz Highlands, ali koji su sada (...) uvidjeli mogućnost da izađu na daleko veće tržište."¹⁸ To istraživanje dodje do interesantnog primjerka, u kojim inovatori kreiraju stare tradicije za profit, ali u istom koraku daje naciji drevno porijeklo.

U svojoj knjizi *Zamišljajući Balkan* (1997.), Maria Todorova bavi se jedinstvenim stereotipom: "Balkanom" i "balkanizacijom."¹⁹ Ona identificira porijeklo tih stereotipa u Evropi u prošlih stotinu godina:

Početkom XX stoljeća, Europa je svom repertoaru pogrđnih riječi, ili *Schimpwörter*, dodala novu koja se, iako novijeg datuma, pokazala otpornijom prema protoku vremena od drugih koje su imale stoljetnu tradiciju. 'Balkanizacija' nije značila samo podjelu velikih i održivih političkih jedinica, već je postala i sinonim za vraćanje na plemensko, zaostalo, primitivno, barbarsko. (...) Do kraja devetnaestog stoljeća, Balkan se sve više koristio kao politička konotacija, a ne u čisto geografskom smislu, kao zajedničko ime za države koje su nastale raspadom Osmanskog Carstva: Grčka, Srbija, Crna Gora, Rumunija, i Bugarska.

Knjiga *Insceniranje prošlosti: Politika komemoracije u habsburškoj centralnoj Europi, od 1848. do danas* je usmjerena ka stvaranju memorijalne kulture: "Kolektivno sjećanje i kulturna praksa."²⁰ Studije urednika Maria Bucur i Nancy Wingfield usredotočuju se na manifestacije koje stvaraju i promoviraju pozitivni stereotip Habsburške Monarhije i naroda koji žive u monarhiji:

Kao ritualni izražaji mitova, komemoracije i javne proslave igraju važnu ulogu u stvaranju iskoristive nacionalne historije. Zahvaljujući mitovima koji su unutar njih skriveni, komemoracije pomažu stvaranju nacionalnog nasljeđa ... i brišu podsjećanja na različitu prednacionalnu i subnacionalnu prošlost²¹

¹⁸ *Ibid.*, p. 30.

¹⁹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans (Zamišljajući Balkan)*, 1997.

²⁰ Maria Bucur and Nancy Wingfield, *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present (Insceniranje prošlosti: Politika komemoracije u habsburškoj centralnoj Europi, od 1848. do danas)*, 2001.

²¹ *Ibid.*, p. 3.

Koje su mogućnosti škole “mašte i identiteta?” Historičari ove škole pokazuju, da naš svijet jeste i uvijek će biti raznolik, sastavljen od stereotipa. Oni daju metodu koja univerzalizira proces grupnog identiteta, afirmira da je svaka grupa – nacija, nacionalnost, klasa, klan, udruženje – dinamična i kreativna. Oni nam pokazuju suštinski element raznolikosti: Svaka grupa ima svoju “memorijalnu kulturu,” i razvoj “memorijalne kulture” je način da se promatra uspon grupe i njenih osobitosti. To je univerzalni proces koji je stalno u razvoju, i može se decidirano promijeniti u novim okolnostima.

Zaključak

U proteklih nekoliko desetljeća, historičari Bosne i Hercegovine su proizveli bogatu historiografiju koja se s ponosom može uporediti sa bilo kojim regionom na svijetu. Tu historiografiju karakterizira hvale vrijedno poštivanje rigoroznih naučnih metoda i detaljno sistematsko istraživanje primarnih izvora. Čak usred strašnih promjena, rata, opsade i nasilja, proučavanje historije je napredovalo, i nastavljeno je stvaranje historijskih studija visokog kvaliteta. Ja čvrsto vjerujem da se takav rad treba i mora nastaviti. Nadalje vjerujem da će buduća historiografija biti više obogaćena metodama koje su uveli historičari u drugim zemljama i da će se više integrirati u globalnu historijsku svijest, baš kao što su mnoga djela o historiji Bosne i Hercegovine obogatila shvatanje onih među nama koji su imali sreću da se s njima upoznaju. ■

Prijevod s engleskog:
Daniela Valenta

VARIETIES OF HISTORY

Robert J. Donia

Summary

In the past several decades, historians in the United States and Western Europe have searched for an alternative to traditional historical writing. Traditional history has commonly centered on elite historical actors and been presented in narrative form, with a beginning, a sequence of events, and a climactic conclusion. Many historians have found that the traditional approach needlessly limits the scope of historical inquiry and constrains the nature of historical presentation. This sense of disquiet has led to the emergence of four major schools of thought, each with its own guiding principles and mode of expression.

Members of the *Annales* school, named after the historical journal in which many of them have published, disregard traditional chronological and geographical boundaries and pursue the influence of the major long-term influences on human development: climate, geography, disease, nutrition, and major economic changes. Social empiricists hold up popular myths and beliefs to empirical evaluation, employing methodologies borrowed from other disciplines such as sociology, economics, anthropology, and statistics. Members of the school of "unheard voices" rely on unconventional sources to examine the experiences of those outside the governing elites, including slaves, workers, peasants, women, homosexuals, lesbians, and soldiers. The school of "imagination and identity," keynoted by the work of Benedict Anderson, is concerned with imagined communities and the development of identities that lead people to perceive themselves as part of a group that extends beyond their everyday personal experiences.

The approach of each school presents opportunities to explore the history of Bosnia and Herzegovina in order to augment the country's already rich historiography. Each school also offers unexplored prisms through which to view the existing historical record. ■

MEMOARI • MEMOARI

Leon Biliński

MEMOARI • MEMOARI

Bosna i Hercegovina
u *Uspomenama*
Leona Bilińskog

Leon Biliński

UDK 352 (497.6) "1918/1941"
Izlaganje sa naučnog skupa

POLITIKA PREMA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM OPŠTINAMA I OPŠTINE PREMA POLITICI U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA*

Seka Brkljača
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: This paper discusses the status of municipalities in Bosnia and Herzegovina in the context of a broader political development. It shows the extent to which the Serb Radicals used their legal status and territorial organization in order to strengthen their dominant position at the local level, turning municipalities from the institutions of local self-government into the bodies ensuring the prevalence of the Radicals in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, municipalities, legal status, local self-governance, Kraljeva Sutjeska

Abstrakt: U ovom radu autorica raspravlja o položaju općina u Bosni i Hercegovini u kontekstu širih političkih događanja. Pokazuje se koliko su srpski radikali kroz pravni status i teritorijalnu organizaciju općina nastojali učvrstiti svoju vladajuću poziciju na lokalnoj razini, pretvarajući općine od institucija lokalne samouprave u organe za osiguranje radikal-ske vlasti u Bosni i Hercegovini.

* Referat podnesen na međunarodnom naučnom skupu pod nazivom *Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a*, održanom 23. i 24. novembra 2003. u suorganizaciji Instituta za istoriju, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Filozofskog fakulteta, Arhiva BiH i Historijskog muzeja.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, općine, pravni položaj, lokalna samouprava, Kraljeva Sutjeska*

Kompleks problema vezanih za opštinsku politiku u Bosni i Hercegovini, u periodu nakon ujedinjenja 1918. godine, bio je aktuelniji nego i u jednom drugom dijelu Kraljevine SHS. Organizacija opština proklamovanih na osnovu Vidovdanskog ustava 1921. godine, kao elementarnih, najnižih i najmanjih čestica teritorijalne samouprave, odnosno lokalne uprave, u nacionalno i konfesionalno šarolikoj sredini, kao što je Bosna i Hercegovina,¹ u kojoj je okosnica političkog organizovanja bila nacionalno konfesionalna osa, imala je u čitavom periodu, baš zbog te činjenice, prvenstveno politički karakter. Svi drugi atributi, koji po važnosti proizilaze iz prirode organizacije opštine kao najniže administrativne i upravne teritorije, bili su u službi, kako je to jedanput nazvao dr Šutej "strančarenja".² Naime, po pitanju opštinske politike u Bosni i Hercegovini neprekidno su se lomila koplja između JMO (Jugoslavenske muslimanske organizacije) i NRS (Narodne radikalne stranke). Ta problematika za JMO nije prestajala biti aktuelna, i dok je pretendirala da njeni predstavnici na lokalnom nivou dođu preko opština do većeg uticaja u vlasti, radikali su, sa istom upornošću, onemogućavali sve poteze koji bi kroz opštinsku politiku mogli ugroziti njihovu vladajuću poziciju. Iz tih, uglavnom, političkih okvira nije izlazila ni H(R)SS (Hrvatska/republikanska/ seljačka stranka), koja se, po ovome pitanju, na području Bosne i Hercegovine eksponirala kasnije. Ne upuštajući se u retrospekci-

¹ Prema podacima popisa iz 1931. godine izmiješanost srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva je bila tolika da su te skupine bile u znatnom procentu zastupljene u preko 70% opština u Bosni i Hercegovini. Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd: Srpska akademija nauka, 1955., tabela 12.

² Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo: Svjetlost, 1981., 312.

³ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.; Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.; Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Svjetlost, 1977.; Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919-1941. godine*, Sarajevo: Svjetlost, 1979. T. Išek, *Djelatnost HSS u BiH do zavođenja diktature*; Tomislav Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941.*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.; Grupa autora, *Istorija SK Bosne i Hercegovine*, knj. 1., Sarajevo: Institut za istoriju, NIŠRO Oslobođenje, 1990.

ju tog aspekta problema opštinske politike, samo mogu konstatovati da u prilog ove tvrdnje idu argumentovane analize u monografijama koje se bave obradom političkog života u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata.³

I dok je politika igrala glavnu rolu u ovim monografijama, a u njenom okviru i politički aspekt kompleksa opštinske, odnosno samoupravne problematike, kao dio scenske pozadine ispred koje i u kojoj se dešavala politička istorija, istraživanja perioda 1918-1941. bosanskohercegovačke istorije, koja ne bi uvažavala i ostale komponente tog širokog tematskog kruga pitanja vezanih za komunalnu politiku, ostala bi nepotpuna u mjeri u kojoj je sam život Bosne i Hercegovine u toj prošlosti bio raznovrstan. Otkrivanje, utvrđivanje i razumijevanje tih pojava daje raznolikost opšteistorijskom procesu, ukazuje na neiscrpnost slojeva proteklog života. Ti specifični problemi kao dio čitavog kompleksa unutrašnje organizacije države Kraljevine SHS i u njoj Bosne i Hercegovine mogu da budu više nego jasno uočljivi, ali i ponekad nedovoljno reljefno izraženi, jer su kao pojava dugog trajanja, čitavo vrijeme postojanja Kraljevine, i predmet i instrument, a istovremeno, i u sjeni najživljih političkih diskusija i borbi.

Pitanje unutrašnjeg uređenja države, kako ga je rješavao Vidovdanski ustav od 28. juna 1921. godine, predviđao je političko teritorijalnu organizaciju zemlje na tri nivoa samoupravnih zajednica, od opštine preko sreza do oblasti. Oduševljeni zagovorači koji su branili onako uređenje države kakvo je usvojeno po Vidovdanskom ustavu, isticali su kao naročitu odliku ondašnjeg vladinog prijedloga, a kasnije Ustava, da su to široke samouprave⁴ Ustavna rješenja i praksa nalazili su se u vidnom raskoraku, ako bi se pojedini članovi Vidovdanskog ustava čitali sami za sebe. Naime, Ustavom propisana potpuna centralizacija državne organizacije i administracije upućivala je na sužavanje kruga nosilaca kao i korisnika stvarne vlasti⁵ Proklamovane samouprave, od oblasti do najmanjih upravnih teritorijalnih jedinica opština, oživotvorene, na osnovu predviđenih zadataka i funkcija, kao "države u malom" koje same sobom upravljaju, bile bi negacija centralizma i unitarizma izvršne vlasti države u kojoj su sukobi centralističkih htijenja i federalističkih tendencija bili stalna i najupečatljivija karakteristika od početka, od 1918. godine, pa do njenog kraja 1941. godine. U tom sukobu bila je uklještena i opštinska politika i na nju su se reflektova-

⁴ Ministar pravde u tadašnjoj vladi Marko Trifunović rekao je u svom ekspezu o prijedlogu ustava da je: "ovaj predlog zaveo široku oblasnu samoupravu, da bi na taj način dao mogućnosti što većem razvijanju individualnih delatnosti i da bi dao što šireg maha radu unutra u samim oblastima, na podizanju i snaženju narodnog blagostanja.", u: *Savremena opština-savremena općina*, br.1 i 2, Beograd : Savez gradova Kraljevine SHS, 1927., 726.

⁵ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 80-82.

le i jedna i druga tendencija. Kralj kao neprikosnoveni arbitar, u centralizmu i unitarizmu vidio je garant države koju je smatrao svojim vlasništvo. Izvršna vlast, vlade i ministri ponašale su se u skladu sa tim.⁶ Ovo tim više, budući da su glavni tvorc i Vidovdanskog ustava iz vodstva radikalne stranke inkorporirajući stil mišljenja i rada koji je apsolutizovao vlast, svoj nekadašnji politički ideal, lokalnu samoupravu, degenerisali, istrošili i svodili na birokratsku palicu izvršne vlasti.

U uslovima neizvjesnosti i permanentnih kriza, stvorenih međustranačkim sukobima, kraljevim miješanjem i ličnim razilaženjem ministara, vlade nisu mogle da rade kao kolegijalni organi, niti da određuju dugoročne političke ciljeve i uobličavaju trajnije socijalne i ekonomske koncepcije. Organizacija opština u Kraljevini SHS, desetak godina nakon ujedinjenja, nije izvedena na jedinstvenoj osnovi i nije imala izjednačeno zakonodavstvo o opštinama. Razlike, koje su proizlazile iz ovoga zbira naslijeđenih pravnih sistema, bile su znatne i stvarale su poteškoće stanovništvu koje prelazi i nastanjuje se, stalno ili privremeno, sada u jednoj državi, sa jednog opštinskog i pravnog područja na drugo.⁷ Izjava ministra unutrašnjih djela, radikala Bože Maksimovića 1926. godine, koliko je bila rezultat političkih kompromisa, demagogije i političke taktike⁸ “da veruje da će se u toku te godine moći izvršiti opštinski izbori i u ostalim pokrajinama, ali je najbolje, da budu opštinski izbori izvršeni u celoj zemlji po jednom istom zakonu o opštinama, unificiranom i važećem za celu državu, (...) Jer, nesumnjivo je, i to je za vladu jasno, to nije naročito potrebno da se

⁶ Svetozar Pribičević je zabilježio u svojim memoarima da je od 1918. godine do 1929. Narodna skupština izazvala samo dvije od 23 krize vlade, “kao regent i, najzad kao kralj često je torpedovao vlade, ili je iza kulisa davao znak da se torpeduju”, u: Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd: Prosveta, 1952., 117.

⁷ Velike su razlike bile i oko sticanja tzv. zavičajnog prava, negdje automatski na osnovu rođenja i boravišta, a negdje proceduralno opštinska vijeća odlučuju i donose odluku o tome ko može biti građanin nekog mjesta, kao u BiH.

⁸ Čitavu deceniju nakon ujedinjenja pitanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovinije podgrijavano je od strane vlade kao gotova stvar “samo što nije”, a onda bi se, bez pravog objašnjenja, skidalo sa dnevnog reda do daljnjeg. Tako su izbori bili najavljeni i za 10. juni 1922. godine i odloženi jer “navedeni zakon nije pravilno proglašen” iako je objavljen u Službenim novinama 7.XII-1922. godine. Provođenje samouprava u život kao i raspisivanje opštinskih izbora bilo je i dio dogovora pod tačkom 3 “Markovog protokola”, političkog sporazuma iz aprila 1923., NRS, HRSS, JMO i SLS. “Akt o sporazumu” HSS i NRS iz 1925. godine predviđao je i zakon o opštinama i td. Čak je ministar unutrašnjih poslova javno, na sjednici Narodne skupštine 9. jula 1923. godine obećao provođenje opštinskih izbora u BiH, ali samo što nije kasnije i naredio provođenje izbora. I izjava Bože Maksimovića bila je politički manevar jer i za njegovog mandata sve je ostalo na izjavama.

podvlači, da administracija mora da trpi od takvog sistema pri opštinama i da nosi odgovornost za poslove koji nisu njezini, a isto tako da narodu da povoda za pogrešno verovanje da mu se ne daje što je njegovo", izazvala je primjetna talasanja kod društveno-političkih faktora, napose u Bosni i Hercegovini. Problem opština, opštinskih izbora bio je u Bosni i Hercegovini (takođe i u Vojvodini i Dalmaciji) skoro čitavu deceniju predmet teških političkih borbi. Taj problem je rezultirao pravom poplavom rezolucija, napose od strane JMO-a, pitanja predsjedniku Narodne skupštine, interpelacija, optužbi protiv više ministara unutrašnjih poslova, nekulturnih i iritirajućih polemika između radikala i poslanika JMO, ili HSS, odnosno SDK.⁹ Situacija u Bosni i Hercegovini, po pitanju političko teritorijalne organizacije lokalnih zajednica, bila je višeznačno apsurdna i složena. Više godina nakon završetka rata Bosna i Hercegovina je živjela u vanrednom stanju koje je, u organizaciji vlasti, pri postojećim opštinama u nedostatku, u novoj državi i novog zakona o opštinama i u skladu s tim opravdavano neprovođenje opštinskih izbora, imalo za rezultat postavljenju, imenovanu opštinsku vlast koja je odgovarala samo onome ko je imenovao, tj. stranci na vlasti, Narodnoj radikalnoj stranci, čak i kada ne drži homogenu vladu. U potpunoj suprotnosti sa Ustavom s jedne strane, apsurdnost situacije je produbljivana redosljedom praktičnih političkih poteza, jer se dobiva prije oblasna samouprava 1927. godine, a tek onda opštinska 1928. I na kraju apsurditeti nisu završeni, jer šta znače opštinski izbori u pokrajini, odnosno u 6 oblasti na koje je bio podijeljen bosanskohercegovački istorijski prostor, a koja nije bila pokrivena homogenom mrežom uređenih, tj. organizovanih opština.

U Bosni i Hercegovini organizovane seoske opštine uvode se u život Zakonom o upravi seoskim opštinama od 8. februara 1907. godine. Zakonodavac je organizaciju seoskih opština ponudio kao mogućnost onim selima koja su imala odgovarajuće uslove da se organizuju i osnuju zajedničko tijelo, seosku opštinu. Austrougarska vlast je dobro poznavala terenske, ekonomske, saobraćajne i kulturno prosvjetne prilike na bosanskohercegovačkom selu, te okolnost da su po konfiguraciji terena bosanskohercegovačka sela mahom raštrkana, zatim nizak ekonomski i prosvjetni nivo stanovnika sela, što su, sve ukupno, bili glavni razlozi zbog kojih je organizacija seoskih opština bila zasnovana na fakultativnom principu. Seoske poslove u selima, koja nisu bila organizovana u opštine, vršili su predstavnici sela, glavari, kne-

⁹ U zaglušnoj galami nekulturnih i prizemnih skupštinskih rasprava i dijaloga opštinski izbori i uređenje opština u Bosni i Hercegovini po novom zakonu u skladu sa Ustavom često su skidani sa dnevnog reda i, ovakvim izjavama kao ministra unutrašnjih poslova Miladina Vujičića, "da narod u Bosni i Hercegovini nije zrio za samouprave"., u: *Pravda*, br. 23, Sarajevo, 8.VI 1926.

zovi ili muktari, kao prva i osnovna spona seoskog življa sa nadređenom državnom upravom. Sa takvom heterogenom teritorijalnom podjelom opština na gradske¹⁰ i organizovane seoske i seoska naselja Bosna i Hercegovina je ušla u novu državu i kao takva je zadržana sve do jeseni 1927. godine.

Na osnovu podataka o popisu stanovništva od 31. januara 1921. godine, uz napomenu da se ne računa prirodni priraštaj stanovništva od 31. januara 1921. godine kada je popis vršen, u Bosni i Hercegovini je:

Sarajevska oblast imala 13 gradova i varošica sa 96.305 stanovnika i dvije seoske opštine sa 1.938 stanovnika, te od ukupnog stanovništva ove oblasti, 287.214, u organizovanim opštinama stanuje 98.243 stanovnika ili 34,2%, tj. malo više od 1/3.

Bihaćka oblast je imala 12 gradova i varošica, sa 32.161 stanovnika i 7 seoskih opština sa 22.982 stanovnika, prema tome, od ukupnog stanovništva Bihaćke oblasti, 217.023, u organizovanim opštinama stanuje 55.143 stanovnika ili 25,4% od ukupnog broja, tj. oko 1/4.

Mostarska oblast je imala 10 gradova i varošica sa 39.405 stanovnika i jednu jedinu organizovanu seosku opštinu sa 314 stanovnika, što je, od ukupnog broja stanovnika Mostarske oblasti, 265.330, u organizovanim opštinama bilo 39.719, ili samo 15%.

Tuzlanska oblast je imala 20 gradova i varošica sa 92.942 stanovnika i 10 seoskih opština sa 70.867 stanovnika, te od ukupnog broja stanovnika Tuzlanske oblasti, 416.433, stanuje u organizovanim opštinama 163.819 stanovnika, tj. skoro polovina ukupnog stanovništva.

U Travničkoj oblasti bilo je 16 gradova i varošica sa 42.434 stanovnika i jedna seoska opština sa 2083 stanovnika, pa od ukupnog broja stanovnika Travničke oblasti, 280.709, na organizovane opštine dolazi 44.517 ili 15,9% stanovnika.

U Vrbaskoj oblasti sa 14 gradova i varošica bilo je 83.280 stanovnika i u 6 seoskih opština 9.955 stanovnika, te od ukupnog stanovništva Vrbaske oblasti koje iznosi 423.240, u organizovanim opštinama se nalazi 93.235 stanovnika ili 22%.

¹⁰ Austrougarska vlast je izgradnju gradskih opština odmah po okupaciji započela izdavanjem privremenog statuta za Sarajevo već 22. avgusta 1878., te naredbom Zemaljska vlade po su kojoj sreska načelstva ovlaštena da osnivaju gradske opštine, zatim Normalnim štatutom sa izbornim redom iz 1897. za sve gradske opštine izuzev Sarajeva koje je dobilo štatut 1883. i Mostar sa štatutom iz 1890. Zaključno sa Zakonom o gradskim opštinama iz 1907. regulisano je uređenje gradskih opština sa izbornim redom koje u čitavom tom periodu funkcionišu kao produžena ruka državnih organa, u: Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004., 66-68.

Ukupan broj organizovanih opština u Bosni i Hercegovini iznosio je, dakle, 111, i to 26 seoskih i 85 u gradovima i varošicama, a od ukupnog broja, 4.480, organizovanih opština u cijeloj Kraljevini SHS to je nešto više od 2%, dok ukupan broj stanovnika u pomenutim opštinama iznosi 484.396, ili 25,6% od ukupnog broja bosanskohercegovačkog stanovništva (1.889.929). Izvan organizovanih opština ostaje $\frac{3}{4}$ cjelokupnog stanovništva ili tačno 1.405.533 stanovnika.¹¹

Ako se ima u vidu nacionalna struktura gradskog stanovništva¹², kao i to da su u njima svu vlast imali postavljeni komesari i pomoćni savjeti, koji su preslikavali, po političko personalnoj strukturi centralnu vladu u malom, te da su smjenjivanje i postavljanje novih seoskih starješina vršili sreski poglavari "u sporazumu sa viđenijim kućnim starješinama", onda nije teško uvidjeti da su sreski načelnici imali neograničenu mogućnost da utiču na političku orijentaciju seoskih starješina i na njihovo angažovanje u političke svrhe.¹³ Isti politički predstavnici su imali nesumnjiv upliv kod formiranja prijedloga za kasnije uredbе o organizaciji opština u Bosni i Hercegovini 1927. i 1928. godine, dok su konačne odluke koji i koliki teritorij ulazi u sastav neke opštine formirane na relacijama veliki župani i ministarstvo unutrašnjih djela. Svu skučenost kompetencija oblasnih skupština, kao i oblasnih odbora, plastično pokazuju odgovori oblasnih odbora na mnogobrojne pritužbe sa terena na raspodjelu i spajanje sela u opštine.¹⁴ Ne baš potpuno zaobiđeni, kako

¹¹ Al. Vegner, O neorganizovanim opštinama u Bosni i Hercegovini, u: *Savremena opština-savremena općina*, časopis za privredno-socijalno i kulturno unapređenje grada i sela, br. 1 i 2, Beograd: Savez gradova Kraljevine SHS, 1927., 730-734.

¹² U Bosni i Hercegovini u 66 organizovanih gradskih opština Muslimani su sačinjavali polovinu stanovništva, prema popisu 1910. godine u gradovima je bilo pravoslavnih 18,92% muslimana 50,76%, i katolika 24,49%, dok je 1931. godine bilo pravoslavnih 22,34%, muslimana 50,43% i katolika 23,38%.

¹³ To se jasno može sagledati iz podataka organa vlasti u BiH prema kojima je pred martovske izbore 1923. godine u vrbaskoj oblasti smijenjeno 28 seoskih starješina, od kojih 13 zbog zloupotrebe pri sastavljanju biračkih spiskova, u bihačkoj oblasti smijenjeno je 34, u mostarskoj oblasti 42, i jedno cijelo seosko vijeće, u sarajevskoj oblasti smijenjeno je 19 seoskih starješina, u travničkoj 50 i u tuzlanskoj 54, u: A. Purivatra, *JMO*, 285

¹⁴ U odgovoru na intervenciju Jove Barbareza iz Rudog koji je kao poslanik oblasne skupštine tražio u ime stanovnika okoline Rudog promjenu obima i sastava sela novoformiranih opština, koje kao takve ne mogu egzistirati jer se nije vodilo računa o potrebama stanovništva, oblasni odbor Sarajevske oblasti skida sa sebe svaku odgovornost "jer ih niko oko tog problema nije ni konsultirao, nego je to bilo u rukama sreskih načelnika i velikog župana", u: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABH), Fond Oblasni odbor sarajevske oblasti (dalje OOSO), kut.11., sign. 6746/1928.

su se često branili, u rješavanju tako važnog problema, organi oblasne samouprave kojima su podređeni organi lokalne samouprave, nisu mogli da zastupaju interese stanovnika pojedinih opština i sela i da ih odbrane protiv akata i postupaka organa državne uprave, posebno u licu velikog župana, jer nisu mogli da odbrane ni sami sebe, kao više puta u Banjaluci.¹⁵

Analiza lokalnih pojava koja uključuje i analizu rektovanja opštih procesa i podsticaja na uže teritorijalnim poligonima kod problema organizacija opština u Bosni i Hercegovini kao višeznačne pojave koja politiku spušta na dno, odnosno na teren, dokazuje da je za politiku bilo daleko važnije ko i koliko ih tamo živi, nego kako.¹⁶ Na osnovu ovlašćenja u stavu 4., 5., 6., i 7., čl. 165. finansijskog zakona za 1927/28. godinu, ministar unutrašnjih djela, u to vrijeme Velja Vukičević, kao ovlašteni, odredio je uredbom koja je objavljena u *Službenim novinama* od 30. septembra 1927. ime, obim i sjedište opština u oblastima u Bosni i Hercegovini. Čim je objavljena, uredba je podigla prašinu, ne samo u političkim krugovima. Kratak rok za praktično provođenje odluke o grupisanju sela u opštine, konačna odluka u rukama ministarstva unutrašnjih djela, predizborna atmosfera, koja je, ne po prvi put, bila sve samo ne demokratska izborna kampanja, bacila je u drugi plan nerijetke analize i stručne ekspertize i iz stranačkih krugova i van njih, o svim faktorima koji su bitni za tako zamašan posao oko stvaranja opština i njihovu perspektivu, shodno zadacima koji su stajali pred njima. Stranačka glasila opozicije iz broja u broj su prenosila komentare i stavove pune kritika po pitanju grupisanja sela u opštine, potvrđujući tešku ispolitiziranost tog problema. "Postoje indicije da će se prilikom razgraničenja ići za tim da radikali imaju većinu i da bude što manje opština sa muslimanskom većinom. Govori se da će predjeli sa kompaktnom muslimanskom većinom biti rasparčani. Mi držimo da nikako nije praktično da se stanovništvo jedne općine sastoji od izmješanih pripadnika svih vjera, jer to, kako je poznato kod nas u Bosni još ne dovodi do sloge, nego do još većeg razdora", pisala je *Pravda*, kao službeno glasilo JMO.¹⁷ "Sadašnja vlada u kojoj je i JMO mora na prečac u kratkom roku u jeku izborne borbe kada još nije moglo biti ni govora

¹⁵ Kada je tu izbio spor između državne administracije i oblasnog odbora, veliki župan je samovoljno sazvao sjednicu oblasne skupštine 5.VI 1928.godine, upozoravajući je da zaboravljaju da on nije lišen prava za primjenu svih onih policijskih mjera koje su neophodne za održavanje autoriteta velikog župana, i to kako prema članovima Oblasne skupštine tako i prema članovima Oblasnog odbora. Nakon toga je stornirao dvije odluke Oblasnog odbora, u: N.Šarac, *Uspostava šestojanuarskog režima*, 175.

¹⁶ *Pravda*, br. 92, Sarajevo, 27.IX 1927.

¹⁷ *Pravda*, br. 95, 30. IX 1927.

o zamašnoj izmjeni činovničkog aparata sastavljenog od policijskog činovništva raspodjeliti srezove u općine. Naročito će se nastojati da se onemogućiti otvorena tendencija koja je išla za time da se stvori što više, ma i na vještački način, općina sa većinom jedne stranke. Svugdje moraju granice općina da idu prema cjelishodnosti, prema potrebama narodnim, a ne prema stranačkim.”¹⁸ Radić je u ime HSS, odnosno u ime SDK (Seljačko demokratske koalicije) oštro kritikovao vladinu uredbu o rasporedu opština, prenosio je *Dom* kao glavno glasilo HSS, i uputio je “kotarskim organizacijama u BiH, (...) da najkasnije u roku od 14 dana stave konačne prijedloge za razvrstavanje naših sela u općine, u koliko se predlažu kakove promjene spram službene uredbe o razvrstavanju sela u pojedine općine”.¹⁹

Predviđeno je grupisanje 2.228 administrativnih jedinica u 477 opština, gradskih i seoskih, s tim da dotadašnja teritorijalna organizacija opština, kako gradskih tako i seoskih, takođe, podliježe eventualnim promjenama. Proklamovani princip bio je da broj stanovnika, oko 5.000 “glava” i oko 1.100 političkih birača prvenstveno utiču na zaokruživanje prostora u jednu opštinu.²⁰ te da tako veliki teritorij pokriva brojčano tako malo opština da bi njihova veličina nadoknadila slabu ekonomsku osnovu i olakšala njihovo održavanje, naročito u prvo vrijeme kada će taj teret za stanovništvo biti osjetan. Međutim, elementarne materijalne, kulturno-prosvjetne i kadrovske pretpostavke za normalno funkcionisanje seoskih opština nisu se od 1907. godine do donošenja uredbe skoro uopšte promijenile, s tim da je ekonomska situacija na bosanskohercegovačkom selu, krajem dvadesetih, bila više nego nepovoljna, sa tendencijom daljeg pogoršanja. Početkom 1928. godine štampa je objavljivala i ovakve političke zaključke, kao M. Vukičevića da “prezadužene i gladne mase, koje godišnje plaćaju bankama po jednu milijardu dinara zelenaškog interesa, ne mogu da stvore demokratiju već samo bankokratski parlament”²¹ I sada dolazi do onih klasičnih anomalija kada zakonodavac stvara uslove za koje objektivni uslovi ne postoje, pa onda zakon postaje prazno slovo na papiru, a ustanove stvorene po njemu suprotnost od željenog.²²

Situacija je bila daleko gora na terenu kada su se stanovnici novoorganizovanih opština suočili sa problemima koji su iz te uredbe proizilazili. Pored problema organizacione prirode, kao što je nepostojanje ikakve prikladne zgrade, kuće za

¹⁸ *Pravda*, br. 3, 18. I 1928.

¹⁹ *Dom*, br.10, 11 III 1928., u: T.Išek, *HSS do 1929.*, 306

²⁰ ABH, Fond OOSO, 12, 8700/1928,

²¹ *Nova Evropa*, br. 2, 26. I 1928., str 67., u: N. Šarac, isto, 55.

²² Kemal Hrelja, *Kako je živio narod, Bosna i Hercegovina 1918-1941.*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994., 138-141.

sjedište opštine, pa do problema oko činovničkog kadra, finansiranja opština i novih opterećenja osiromašenih stanovnika, opštinari su, u prvi mah i prije svega, bili nezadovoljni što njihove ustaljene tradicionalne navike i potrebe nisu u skladu sa novom situacijom.²³ Odmah po objavljivanju uredbe prema velikim županima i oblasnim odborima upućene su brojne primjedbe, ne samo od stanovnika pojedinih sela i raznih stranačkih predstavnika, nego i od onih organa koji su učestvovali u prvim fazama kod formiranja prijedloga o grupisanju sela. Dok je poglavar sarajevskog sreza bio vrlo zadovoljan "jer se nije cijepao obim dosadašnjih opština, bilo političkih bilo katastarskih", a veliki župan sarajevske oblasti nezadovoljan sa tim istim rasporedom, karakteristične su primjedbe sreskog načelnika Foče "da su opštine toga sreza nepraktične, neke nemaju ni dovoljan broj stanovnika, a tako su isprebacivane da stanovnici jedne opštine putuju kroz drugu da bi ušli u svoju opštinu".²⁴ Politički pritisak je doveo da je na osnovu čl. 1. zakona od 12. decembra 1927. godine, ministar unutrašnjih djela bio ovlašten da u roku od šest mjeseci može mijenjati obim, ime i sjedište opština u oblastima u Bosni i Hercegovini,²⁵ odnosno, otvorena je mogućnost za reviziju situacije na terenu. Dok je zahuktala politika vršila pripreme za prve, na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine, opštinske izbore²⁶ nakon ujedinjenja, i stanovnici pojedinih opština su pokušavali da sebi urede život služeći se svim legalnim sredstvima koja su smatrali da su potrebna, a i učinkovita, onako kako to papirati akti o samoupravi kažu, a politika se načelno zalaže.

Opštinsko poglavarstvo u Kraljevoj Sutjesci obratilo se 19. maja 1928. godine

²³ Opštinari travničkog i livanjskog kotara bili su sada upućeni u središte opštine koje je bilo udaljeno od njihovih sela i do 30km., u: T. Išek, isto, 297., Stanovnici tuzlanskog sreza pokušavali su preko delegacije koja je otišla čak u Beograd da interвениšu, a stanovnici okoline Rudog preko svojih predstavnika u Oblasnom odboru. Zajednički stavovi koji su zauzimali najveći dio žalbi su bili da stanovnike niko ništa nije pitao. Tradicija, iskustva, saobraćajna uslovljenost i ekonomija, sve su to zaobiđeni faktori pri grupisanju sela u organizovane opštine „po mišljenju opštinaru koji su se žalili.. Seljaci su se morali obratiti opštini da bi dobili stočni pasoš koji im je do tada izdavao seoski poglavar, muktar ili knez, a sada, u novoj situaciji moraju putovati u središte opštine.

²⁴ ABH, Fond Veliki župan sarajevske oblasti (dalje VŽSO), 1937/1928, 27534/1928

²⁵ *Službene novine KSHS*, br. 282, Beograd, 12. XII 1927.

²⁶ Poslije više nezvaničnih najava i odgađanja oni su raspisani kraljevim ukazom za 28.X-1928. g. na osnovu Uredbe o izboru opštinskih vijeća u BiH, objavljene u Službenim novinama 16. XII 1927. g., koja je i dalje ostavljala u životu stare, iz austrugarskog perioda, zakone o gradovima i seoskim opštinama, Sarajevu i Mostaru, osim onih odredbi izbornog reda koje se kose sa pomenutom Uredbom, odnosno ne po jedinstvenom zakonu za cijelu zemlju jer takav nije ni donesen.

Oblasnom odboru u Sarajevu, a istovremeno opštinari su uputili i rezoluciju sličnog sadržaja velikom županu i ministru unutrašnjih djela u Beogradu. Ove pismene proteste pratile su i mirne demonstracije, odnosno veliki narodni zbor 13. maja, kome su prisustvovali skoro svi stanovnici opštine, te se može smatrati i narodnom skupštinom, kako su se i sami nazvali. Skupština je prisustvom naroda svih okolnih sela potvrdila zainteresovanost stanovnika za "jedinstvo ekonomske i političke cjeline što je čini Sutjeska dolina", i da "protestira protiv osnivanja općinica i bacanja razdora i nezadovoljstva u narod", te zahtijevaju "osnivanje jake općine koju je priroda i povijest od vjkada u jednu cjelinu povezala".²⁷

Opštinari su prvom uredbom od 30. septembra 1927. godine bili, uglavnom, zadovoljni. Opština Kraljeva Sutjeska bi obuhvatala teritorij tadašnjih političkih seoskih opština: Kraljeva Sutjeska sa selima Ratanj i Teševo, zatim -Ričica sa Halunovićima, Lipnica kat. i musl., Nažbilje, Ričica i Živalj, -Poljani u koju spadaju Bogeljići, Gajune, Kovačići, Paprat, Rlješnjaci, Šeperci i Vodarići, -Lučići (Bradaši, Kračići, Lučići, Podjavomi i Slavin), zatim -Seoce (Bijelo Polje, Brešani, Grm, Miljačići, Seoce, Zajezda), -Slapnica (Gornja i Donja Slapnica), -Haljinići (Haljinići), -Obre (Bjelavići, Čatići i Obre), -Trnovci (Bulčići, Dolovi, Šošnje i Trnovci).

Pošto im je bilo poznato da veliki župani imaju obavezu da prekontroliraju prvom uredbom određene granice opština i da donesu konkretne prijedloge za eventualne izmjene, opštinari Kraljeve Sutjeske su sugerirali da bi za arondiranje te opštine bilo potrebno priključiti joj i seoske opštine Bištrani i Gornja Zgošća (Vukanovići). To bi odgovaralo "uglavnom potrebama naroda i moglo bi se udovoljiti zahtjevima koje i vlast i narod može da stavi na općinsku samoupravu". Međutim, pošto se dobar glas daleko čuje, a loš još dalje, opštinari su nekako saznali sa prijedlog da se ova opština smanji, iskasapi kako kažu i umjesto da se zaokruži na oko 6.000 duša sa prirodno uslovljenim teritorijem, predlaže se da se od opštine odbiju sadašnje seoske opštine, kao: Ričica, Obre, Slapnica, Seoce i Trnavci i pripoje dijelom opštini Kakanj, a dijelom opštini Gračaničkoj. To je za opštinare Kraljeve Sutjeske bilo, u najmanju ruku, neosnovano.

Stanovnici opštine u Kraljevoj Sutjesci potegli su sve argumente protiv takvih namjera, za koje su smatrali da su odgovarajuće jaki za odbranu njihovih zahtjeva:

"Kraljeva Sutjeska je historijski centar cijele Bosne, dvor bosanskih kraljeva, sabora, prijestolnica - i nije zaslužila da se kod uređenja općina s naknadnim neosnovanim prijedlozima uništi.

Kraljeva Sutjeska geografski je centar svih prvonavedenih općina, dodavši istom Bistrane i Gor. Zgošća (Vukanoviće).

²⁷ ABH, Fond OOSO, 6, 3022/1928.

To je prometni centar svih puteva i križanja. Terenske prilike i u staro su doba, a i danas sve puteve sveli na Kraljevu Sutjesku.

To je kulturno sjedište cijele Trstionice, tj. kraja na rijeci Trstionici, kako se je ta krajina za vrijeme bosanskih kraljeva nazivala i kako se i danas sva dolina naziva.

Tu su: najljepša valjda i najveća crkva u Bosni, najstariji samostan, prva i najstarija po osvajanju osmanlija džamija, tu je škola, te oblasna i voćarska i stočarska stanica.

Kraljeva Sutjeska je administrativno središte kuda gravitira cio sjeveoistočni kraj visočkog sreza sa preko 15.000 duša, tu se određuje uredovni dan kotarskog suda, gdje se vode preslušanja svjedoka u raznim kaznenim i civilnim parnicama, ostavinske rasprave za cijeli kraj, tu je prije bila sreska ispostava, tu je liječnička ambulanta i stalni nedeljni obilazak po liječniku i veterinaru.

Kraljeva Sutjeska je ekonomski centar ovoga kraja. Tu se održaje sedmični pazar, tu je pijaca i stočna i žitna, pijaca od drugog u visočkom srezu grada-Vareš, jača je pijaca od nekih sreskih mjesta sarajevskog okruga, npr. Fojnice i Čajniča”

Uz predstavku opštinskog poglavarstva ide i pomenuta rezolucija sa potpisima predstavnika svih sela koja su pomenuta u predstavci i geografskim crtežom, kartom koja potvrđuje prirodnu uslovljenost teritorije ove opštine.

Već sami potpisi predstavnika sela pokazuju da se radi o katoličkim i muslimanskim selima, a to potvrđuju i podaci iz popisa 1921. godine, koji daju konfesionalnu strukturu po naseljenim mjestima. Jaka koncentracija muslimanskog i hrvatskog življa, u situaciji kada se političko organizovanje temeljilo na nacionalno-konfesionalnoj osnovi, bila je prijemčiva za uticaje stranaka kao što su HSS i JMO. Na području visočkog sreza, naročito krajem oktobra 1927. godine, pristaše HSŠ i JMO ispoljile su interesovanje za zakon o organizaciji opština i najviše bile zauzete oko njegove organizacije, izvještavali su velikog župana u Sarajevu.²⁸ Možda su opštinari ovim argumentima radili u korist vlastite štete, jer su i dokazivali da arondiranje po njihovom prijedlogu stvara jednu ekonomski jaku opštinu sa nekoliko hiljada stanovnika, odnosno preko 5.000 glava, i to sa takvim nacionalnim sastavom koji je isključivao da bi radikali imali bilo šta tu tražiti. I budžetski izvještaj za 1927. godinu dokazuje da je Kraljeva Sutjeska jaka opština sa uravnoteženim prihodima i rashodima i električnom javnom rasvjetom u vrijeme kada je još nemaju mnogi gradovi u Bosni i Hercegovini (npr. Foča, Rogatica).

Dok su se stanovnici Kraljeve Sutjeske okupljali, a njihovi predstavnici formulisali zahtjeve, posao oko grupisanja opština je tekao svojim tokom. Na sjednici Oblasnog odbora Sarajevske oblasti od 16. maja 1928. godine jednoglasno

²⁸ ABH, Fond VŽSO, 1927/pov., 1910., u: T. Išek, isto, 312.

je prošao prijedlog koji je podržao i veliki župan, da se selo Ričica izdvoji iz opštine Kraljeva Sutjeska i priključi novoformiranoj opštini Zgošća sa sjedištem u Doboju.²⁹ Naknadnom uredbom od 16., a objavljenom 20. juna 1928. godine, opština Kraljeva Sutjeska je daleko više smanjena nego što su bile i najcrnje slutnje njenih stanovnika. Prijedlog Oblasnog odbora je ugrađen u naknadnu uredbu, a veliki broj sela je priključen opštini Gračaničkoj. Sva ta priča i zahtjevi da se nepravilnosti koje se čine prema stanovništvu Bosne i Hercegovine u pogledu opština riješe, bila je ravna utopiji. Zapisnici sa sjednica oblasnih odbora svjedoče da su se odbori vrlo ozbiljno i dugo bavili problematikom razvrstavanja sela u opštine, tim raspravama uvijek je prisustvovao i veliki župan sa svojim prijedlozima. Konačni prijedlozi koji su išli na potvrđivanje u Ministarstvo unutrašnjih djela bili su formirani između dvije tendencije, šematizma odbornika da sve opštine budu uniformne po broju stanovnika, pa prema tome sve jednako jake, bolje rečeno slabe i političkih procjena velikih župana, nesumnjivo najjačih faktora u konačnoj reviziji prijedloga na putu do ministarstva u Beogradu. U tom odnosu žrtvovana je i buduća snaga velike opštine kao što je Kraljeva Sutjeska, a da su svi sudionici imali utisak da su učinili pravu stvar. Odbornici koji su jednoglasno glasali za taj prijedlog smatrali su da su ojačali novoformirane opštine.³⁰ a veliki župan, kao direktni predstavnik centralne vlasti, da bi izgradnja jakih opština značila afirmaciju osnovnih stanovišta opozicije, odnosno destrukciju temelja na kojima se zasnivala centralizirana vlast režima. Sve naknadne ispravke odmah nakon uredbi od 20. juna 1928. godine, još u toku mjeseca avgusta iste godine, pa do podjele zemlje na banovine 1929. bile su jezičke prirode, jer aljkava administracija nije se trudila da pravilno napiše imena mjesta, odnosno sela, izazivajući još veću zbuđenost stanovnika pojedinih opština.³¹ S druge strane, pretumbacije i rokade teritorija pojedinih opština u Bosni i Hercegovini nastavljene su i kasnije, sa istim ili sličnim prvenstveno političkim, a tek nakon toga dolazili su faktori sa drugim motivima.³² Pojedina sela dugo nisu odustajala od borbe da budu

²⁹ ABH, Fond OOSO, 15/1927-1929., Knjiga zapisnika OOSO za 1928. godinu

³⁰ U godišnjem izvještaju za 1928. godinu OOSO-samoupravno odjeljenje navodi se da, "Oblasni je Odbor u ovom pitanju bio svjestan da će se i pored najsavjesnijeg ispitivanja ovih odnosa (razgraničenja, op. S. B.) desiti da će se tek kad novo stvorene općine stupe u život pokazati izvjesne grješke u teritorijalnom razgraničenju. Ove će grješke naravno Odbor u budućim godinama imati prilike da sanira odnosno da pri sanaciji istih sudjeluje." u: ABH, Fond OOSO, 11, 6746/1928

³¹ *Službene novine KSHS*, br. 189., Beograd, 17.VIII 1928.

³² *Narodno Jedinstvo*, br. 139, Sarajevo, 16. XI 1929., Uredba o promjenama područja srezova i opština usljed određenih banovinskih granica.

priključena nekoj drugoj opštini na koju su ih usmjeravale neke praktičnije veze. Takvi zahtjevi imali su mogućnost pozitivnog rješenja, ako bi izražavale, prije svega, volju čitavog sela, a zatim, ako bi se sve strane slagale oko novog rješenja, tj. opština koja treba da otpusti neko selo, i druga opština koja treba biti voljna da ga primi. Prema raspisu Ministarstva unutrašnjih poslova od 28.XI. 1929. godine ne mogu se podržati čak ni poslati zahtjevi tom ministarstvu ako ne postoji nesumljiva i utvrđena saglasnost svih zainteresovanih opština, i tek onda se pristupa postupku. Međutim, sve to zajedno je bilo vrlo teško ukomponovati, tako da je realna inicijativa spajanja i razdvajanja sela u opštine ipak ostajalo u rukama viših upravnih vlasti.³³

Prema odluci ministra unutrašnjih djela od 16. juna 1928. godine u Bosni i Hercegovini je raspoređen teritorij oblasti i srezova u 399 opština, i to po oblastima: u vrbaskoj 91 opština, bihačkoj 43, sarajevskoj 58, travničkoj 59, tuzlanskoj 91, i mostarskoj 57 opština.³⁴ Čim su završeni opštinski izbori 28. oktobra 1928. godine, stvoreni su svi formalni uslovi za uvođenje opština u život, na čelu sa novim, izabranim upravama i u skladu sa zadacima opština na osnovu zakona koji su naslijeđeni iz perioda austrougarske uprave. Početni impuls bilo je naređenje ministra unutrašnjih djela od 31. oktobra 1928. godine da se "ima u novoorganizovanim opštinama odmah započeti sa radom, naći podesnu zgradu za privremeni smještaj opštinskog poglavarstva pod najam, te opštinskog bilježnika kome se odmah ima dati plata, kao i ostalo finansiranje opštine."³⁵

Međutim, novoorganizovane opštine bile su bez ikakvih materijalnih sredstava i osim što su bile obaviještene preko sreskih poglavara o svojim obavezama bile su, inače, prepuštene same sebi. I zato su se novoizabrana opštinska vijeća istim putem, povratno, obraćala za savjet svojim nadležnim sreskim vlastima, koje su ih, po jedinstvenom obrascu, upućivale na oblasne odbore, kao viša samoupravna tijela. Oblasni odbori su preuzeli na sebe pomoć novim opštinama u organizacionom pogledu, ali materijalna pomoć, kao sredstva planski namijenjena unapređenju

³³ Tako je npr. više od godinu dana trajao postupak oko dva sela u Tuzlanskoj oblasti koja su tražila izdvajanje, Drecelj iz opštine Olovo i pripajanje Kladnju, te Brloške iz opštine Stupari i pripajanje Kladnju. Iako se Oblasni odbor tuzlanske oblasti jako posvetio tom problemu, stav ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu presjekao je sve diskusije oko novog razgraničenja jer nije bilo saglasnosti svih zainteresovanih strana kao osnovnog uvedenog principa koji bi mogao pokrenuti proceduru oko tog problema., u: ABH, Fond Kraljevska banska uprava Drinske banovine-drugo odjeljenje, (dalje KBUDB-II), 5, 5610/ 1928.

³⁴ Narodno jedinstvo, Zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu, I, Sarajevo: Oblasni odbor sarajevske oblasti, 1928., 308-310.

³⁵ ABH, Fond OOSO, 12, 8656/1928.

opštinskog života, nisu bila ni predviđena. Opštine su ulazile u život i na prvom koraku se pokušavale zadužiti, odnosno uzeti pozajmicu za prostu reprodukciju kod oblasnih odbora kao bezkamatne kreditne ustanove “da ne bi išli u banke i dobili zelenaške kamate.” Većina opština Sarajevske oblasti obratila se sa istim tekstom, čak je u srezovima napravljena neka vrsta formulara, samo su imena opština i visina sredstava bile različite. A odgovori oblasnog odbora Sarajevske oblasti, svi su bili potpuno isti, kratki i jasni “da oblasni odbor nema budžetskih mogućnosti”.³⁶ U prvim danima rijetki su bili prijedlozi kao opštine Hadžići, koja uvodi namet na obližnju šumsku industriju u iznosu od 3 dinara na kubni metar posjećenog i izvezenog drveta sa teritorija opštine. Opštinsko vijeće se u ovom slučaju vrlo brzo snašlo ukazujući na pravce sticanja opštinske dobiti koji će vrlo brzo postati svakodnevnica, a to je okretanje opštinske vlast u sticanju prihoda samo na svoju neposrednu okolinu, uvezanu u administrativne opštinske granice.³⁷

Loše materijalne pretpostavke za funkcionisanje novih opština vrlo su slikovite po pitanju prostora u kojem su se trebali voditi opštinski poslovi. Dok pojedina središta opština, odnosno sela nisu imala nikakav podesan prostor, nikakvu pogodnu kuću, pa ni dio kuće, jer su stambeni uslovi sela bili tako skućeni i siromašni, opštinska vijeća su bila prisiljena tražiti premještaj sjedišta opštine u neko drugo mjesto, izazivajući, tim “neopravdanim” postupkom, oštre kritike i sankcije sreskih vlasti i banske uprave.³⁸ dotle su se drugi snalazili kako gdje, od podruma i školskih prostorija, ako ih je bilo, do čekaonica oblasnih ambulanti, koje pretvaraju u opštinski ured.³⁹

“Kako mi do danas vijećnici nijesmo nikada sa ovakvim stvarima imali posla, a i naš postavljeni bilježnik je u tome potpuni laik, molimo pomoć za stručna uputstva, ali na trošak države”, obraća se načelnik opštine Brestovsko, srezu Fojnica.⁴⁰ To je ilustrativan primjer koji ne da nije bio usamljen nego je bio opšti pokazatelj loše,

³⁶ ABH, Fond OOSO,13, 8727/1928., 8978/1928., 8993/1928., Među ovim molbama za pomoć nalaze se i onih novoformiranih opština koje su dijelom nastale od sela koja su pripadala ili trebala pripadati opštini Kraljeva Sutjeska.

³⁷ Opština je dobila odobrenje OOSO pod uslovom da iskaže pozitivne finansijske efekte po opštinu., u: ABH, Fond OOSO,14, 9956/1928.

³⁸ Opština Dub srez Rogatica, tražila je premještanje sjedišta iz Lubardića u Ustipraču ili Međeđu, u: ABH, Fond KBUDB-II, 5, 6211/1930.

³⁹ Opština Pazarić je dobila odobrenje OOSO pod uslovom da prostorije drži čisto i da kada je uredovni dan ljekara opština ima neradni dan., u: ABH., Fond OOSO,13, 9093/1928.

⁴⁰ ABH, Fond Komesar OOSO,15, 1669/1929.

odnosno nikakve administrativne pripremljenosti i nedostatka stručnog činovništva. Pojedine opštine su angažovale učitelje, neke poštare i slično da bi ispunile jednu od glavnih obaveza i pretpostavki opštinske operative, a to je bilježnik kao prvi do načelnika od stručnog profesionalnog kadra u opštini. Oblasni odbor Sarajevske oblasti se obratio velikom županu da "pošto će početkom novembra 1928. godine pristupit se organizaciji seoskih općina ukazala se hitna potreba za administrativnim personalom za obavljanje općinskih poslova. U prvom redu tu se radi o općinskim bilježnicima o čijem kvalitetu u mnogome zavisi prosperitet općina (...). U što kraćem roku treba pripremiti bilježnike. Treba organizovati jedno mjesečne kurzeve u sreskim mjestima pod patronatom sreskih načelnika na koje će općine u budućem radu biti upućene. Zbog kratkoće vremena trebaju steći barem znanja o kompetencijama općina sa stanovišta općinske prakse."⁴¹ Krajem godine u izvještaju konstatuju da "Odbor je svjestan svoje zadaće, da će nizom godina ovom pitanju trebati posvećivati naročitu pažnju i podnijeti i materijalnih žrtava da se općinama pruži mogućnost da njihovo poslovanje ne zapne usljed nedostatka dobrog općinskog personala. Ovaj je prijedlog Oblasnog odbora stoga bio najhitnijom mjerom za prvo vrijeme."⁴² Iz predstavljenih sreskih poglavarstava od februara 1929. godine vidi se da prijedlozi Oblasnog odbora Sarajevske oblasti nisu ostvareni i da novoorganizovane opštine ne mogu da se snađu oko uputstava glavne kontrole za jednoobrazno sastavljenje budžeta za 1929. godinu i da je problem urgentan, jer još ni jedna opština nema sastavljen budžet.⁴³ Čitavu 1929. godinu sreski načelnici izvještavaju, sada banske uprave, da je potrebna češća i jača kontrola opštinskih uprava, "jer opštinske delovođe su uglavnom bez potrebne spremne", blagajnici nose opštinski novac u džepovima, povećavaju samoinicijativno poreze bez odluka opštinskog vijeća, krađu iz opštinskih kasa itd.⁴⁴ Aljkavost opštinskih uprava koja je štetila i državnim, odnosno političkim interesima dovela je i do intervencije ministra unutrašnjih poslova, koji 24. januara 1930. godine upozorava bansku upravu Drinske banovine "da su opštinske vlasti neažurne u poslovima administrativne prirode, a osobito na zahtjeve vojnih vlasti i da preduzimaju najblaže disciplinske mjere. To mora prestati i svaka neažurnost najstrožije kažnjavati."⁴⁵

⁴¹ OOSO je smatrao da bilježnički kandidati ne smiju imati manje od četiri razreda osnovne i dva građanske škole, a kursevi su predviđali političko i finansijsko pravo sa stanovišta pozitivnih zakonskih propisa, u: ABH, Fond OOSO, 11, 6717/1928.

⁴² ABH, Fond OOSO, 11, 6746/1928, 3.

⁴³ ABH, Fond Komesar OOSO, 15, 2260/1929.

⁴⁴ ABH, Fond KBUDB-II, 9, 12011/1930.

⁴⁵ ABH, Fond KBUDB-II, 7, 9620/1930.

Izgradnja novoorganizovanih opština u Bosni i Hercegovini u organizacionom i funkcionalnom pogledu bila je slika, bolje rečeno ogledalo stanja u kome se stanovništvo, zadanog opštinskog teritorija nalazilo, i nigdje se ta slika nije tako jasno uočavala kao u ovim osnovnim političko upravnim jedinicama, tu je bila najizostrenija. Osim datog zakonskog okvira i izabranih opštinskih tijela, koje je za sedamdeset dana anulirao šestojanuarski režim, slabo su se uočavali tragovi materijalnih, organizacionih i kadrovskih i drugih komponenti koje čine pretpostavke da opštine posluju iz takozvanog samoupravnog djelokruga. Po članu 75. zakona o seoskim opštinama, opštinske uprave su upravljale opštinskom imovinom i opštinskim prihodima, što je praktično značilo razrezivanje i ubiranje poreza koji su svake godine proračunavani u pravilniku i cjeniku za pobiranje opštinskih daća dotične opštine i odobravani su od viših kontrolnih vlasti, sreskog poglavara, kao prvog kontrolora i prve preporuke, te oblasnog odbora, odnosno, banske uprave-odjeljenje za samouprave. U rashodima, opštine su bile dužne da daju plate svojim namještenicima, honorar babici i ljekaru, veterinaru, podižu razne objekte, kao narodne osnovne škole, ambulante, veterinarske stanice, moderne klaonice, vrše asanaciju vode i podižu vodovode, brinu se o putevima, starim i iznemoglim i pomažu sirotinju, itd.⁴⁶ Taj prikladni okvir odgovarao je postulatima moderne komunalne politike čiji zagovornici su samouprave vidjeli kao naročiti vid javne uprave koja nije u rukama državnih vlasti i organa, a vršenje javnih upravnih poslova dato je u ruke onima kojih se ti poslovi, u prvom redu i neposredno tiču, kojima ti poslovi imaju služiti i koji na kraju krajeva za njihovo vršenje nose odgovornost i posljedice. Tako oni upravljaju sami sobom, to jest svojim zajedničkim interesima koji se prvenstveno njih tiču.⁴⁷

U vrijeme izgradnje seoskih organizovanih opština u Bosni i Hercegovini, cijela zemlja je proživljavala duboku, opštu krizu. U toku je bilo rapidno osiromašenje ionako siromašnog sela, vladala je nezaposlenost, pojavili su se znaci novih, još većih poremećaja u cjelokupnoj privredi, a politička kriza je doživljavala kulminaciju zavodjenjem diktature 6. januara 1929. godine. Nestašica hrane usljed velikih suša krajnje je zaoštrila i inače depresivnu agrarnu sferu u Dalmaciji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini početkom 1928. godine, a do jeseni se proširila i na mnoge druge krajeve. Oskudica, uvećana padanjem cijena žita usljed prekomorske

⁴⁶ Već 8. XII-1928. godine opštine Gračanička, Zgošća, mole nadležni srez i OOSO za pomoć "jer nemaju para ni za cestara, a cesta između sela propade, a to je žila kucavica ovih mjesta", u: ABH, Fond OOSO, 13, 9307/1928, 9411/1928.

⁴⁷ Stevan Sagedin, *Naše samouprave*, u: *Jubilarni zbornik života i rada Srba Hrvata Slovenaca, 1918-1928*, II deo, Beograd : Matica živih i mrtvih SHS, 1929., 614.

konkurencije na evropskim pijacama, tjerala je seljaštvo na nova zaduživanja, svakako ne investiciona nego isključivo za prostu reprodukciju, tj. preživljavanje. Na pojavu gladi izvanrednih razmjera i u pasivnim, čak i žitorodnim krajevima Bosne i Hercegovine početkom 1928. godine ukazivali su lokalni organi uprave, narodni poslanici, dopisnici listova. "Danas je nastupila glad ne samo u Hercegovini, nego šta više i u Posavini i Krajini".⁴⁸ Ekonomska politika Kraljevine SHS prema bosanskohercegovačkom selu odnosila se kao prema konstantnoj nepromjenljivoj kategoriji tzv. pasivnih krajeva, te se svodila na socijalnu komponentu, odnosno jednu vrstu humanitarne pomoći u hrani, kukuruzu, kao bezkamatno kreditiranje inače već prezaduženog seljaštva. Seljaci često nisu bili u stanju da udovolje poreskim obavezama, u Sarajevskoj oblasti 1927. i 1928. godine polovina predviđene poreske sume ostala je nepodmirena. U jednom od izvještaja se kaže da su u decembru 1928. godine u Sarajevskoj oblasti registrovani slučajevi fizičkog otpora seljaka poreskim overhoviteljima koji su plijenili stoku.⁴⁹

U takvom društveno ekonomskom okruženju vladajući politički faktori, za vrlo kratko vrijeme, već od januara 1929. godine, stvorili su od opština produženu ruku državne politike, dok je dolje, na terenu, neposredno kao prvu stepenicu represivnog aparata koji je opštinu sveo, uglavnom, na upravnu vlast koja vrši poslove iz prenesene nadležnosti za račun države. Komandant žandarmerije izvještava bana u Sarajevu 20. novembra 1929. godine da "formirane opštine imaju za starješine ljude koji su mahom nepismeni i bez ikakvog autoriteta, starješine i žandarni vršili su i dalje sva neredjenja upravnih vlasti shvaćajući da je upravna vlast silom prilika upućena na žandare, jer s kim bi radila? Narod i dalje ima respekta samo od žandara."⁵⁰ A u skladu sa Zakonom o izmeni Zakona o opštinama i oblasnim samoupravama, od 6. januara 1929. godine, kojim se smjenjuju izabrane opštinske vlasti i sada postavljaju, te shodno raspisu ministra unutrašnjih poslova o kriterijima potrebnim za kandidate novih uprava, novi položaj opštinskih vijeća ilustruje i sreski poglavar u Fojnici: "Rad protivan ovom naređenju imaće žestokih posljedica, te uvjeravam cijelu općinsku upravu, da nikoga u progonu zbog prekršaja neću štediti."⁵¹ Poslušni opštinski upravni aparat vodi poslove za račun države koja ni

⁴⁸ Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1928.*, Sarajevo: Trgovačka o obrtnička komora za BiH, 1928., 50.

⁴⁹ Izvještaj delegacije Ministarstva Finansija za BiH, u: N. Šarac, isto, 54.

⁵⁰ ABH, Fond KBUDB-II, 1, 817/1929.

⁵¹ Ministar unutrašnjih poslova P. Živković je cirkularno velikim županima naveo kao primjer za ugled slučaj kažnjavanja zatvorom jednog opštinskog vijećnika u šibenskom srezu., u: N. Šarac, isto, 213.

jednoj seoskoj opštini u Bosni i Hercegovini nije osiguravala pokriće troškova, nego je njeno izdržavanje sa svim obavezama i prema sebi samoj i prema državi bilo prebačeno na leđa stanovnika opštine putem dodatnog poreza na neposredne državne poreze, opštinskog nameta ili prireza, kao još jednog vida uzimanja od opštinaru u širokoj kolekciji opštinskih daća. Opštinski aparat je radio za račun poreskih i vojnih vlasti, vodio razne statistike, pravio spiskove za banovinski i opštinski kuluk i kao poseban vid pritiska na stanovništvo određivao ko i kada ide na rad, a ko je i kako oslobođen kuluka, zatim, dostavljali su razne pozive i rješenja upravnih i poreskih vlasti i td. Umjesto institucije koja će omogućavati zajedničko vođenje poslova od opšteg interesa opštinaru, opštine su nad svojim stanovnicima, a kako su ih ovi doživljavali i iskusili, izrasle u nepotreban birokratski aparat, težak i represivan koji je uzimao, naređivao i određivao, a da im zauzvrat nije ništa, ili tako malo i nedovoljno pružao.□

MUNICIPAL POLICY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: MUNICIPALITIES VS. MUNICIPAL POLICY IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Seka Brkljača

Summary

The organization of municipalities, proclaimed pursuant to the 1921 Vidovdan Constitution, as basic units of territorial self-governance, i.e. local administration, in ethnic and confessional diversity of Bosnia and Herzegovina - where ethnic and confessional axis was the main determinant of political organization - throughout that period was political in character. For the whole decade following unification, there was no municipal election in Bosnia and Herzegovina based on the Constitution nor was there any implementation of proclaimed self-governance. This enabled the ruling party - i.e. the Radical Party - to impose their commissariats in municipalities to act as their nominated authorities. The result of political pressure - and of the regime's claim that theirs was a democratic policy - was the first election, announced in BiH to be based on a modified electoral structure and a new territorial organization of municipalities introduced in 1927. The newly organized municipalities were

failed in terms of territorial organization, they were unable – due to their social and economic, as well as cultural and educational capacities – to respond to their tasks and were never truly organized as basic units of the community policy serving the interests of their citizens. Instead, they turned into para-governmental bodies that served the implementation and safeguarding the regime's policy and goals. ■

UDK 329 Radikalna stranka
323.1 (497.6)
Izlaganje sa naučnog skupa

SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I AUTONOMIJA BOSNE I HERCEGOVINE U VIĐENJU SARAJEVSKIH RADIKALA*

Sonja Dujmović
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: This paper is dedicated to the Radical Party's stance regarding the Cvetković-Maček Agreement and its subsequent amendments that occurred due to the subsequent political turmoil. It mentions Dušan Jeftanović, the renowned radical from Sarajevo

Key words: Bosnia and Herzegovina, autonomy, radicals, Sarajevo, Cvetković-Maček Agreement

Abstrakt: Rad je posvećen stavu Radikalne stranke prema Sporazumu Cvetković-Maček i njegovoj korekciji koja se pojavila tokom nastalih političkih previranja. Navedeno je i reagovanje radikala Vrbanske krajine, ali je naglasak stavljen na stav sarajevskog uglednog radikala Dušana Jeftanovića

Ključne riječi: Radikalna stranka, Bosna i Hercegovina, autonomija, Sarajevo, Sporazum Cvetković-Maček

* Referat podnesen na međunarodnom naučnom skupu pod nazivom *Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a*, održanom 23. i 24. novembra 2003. u suorganizaciji Instituta za istoriju, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Filozofskog fakulteta, Arhiva BiH i Historijskog muzeja.

Obilježavanje godišnjice ZAVNOBiH-a je prilika da historičar iznova preispita svoje, kao i stavove postojeće historiografije o nekim formativnim tačkama u vremen-skoj skali koja određuje postojanje Bosne i Hercegovine. Sudbina i prokletstvo pozi-va historičara je da sve historijske momente i procese posmatra iz svog vremena i daje im novi smisao, pokušavajući nemoguće – da objasni sebe, svoju ulogu i da obrazla-žući prošlost ovlada svojim vremenom i budućnošću.

Na sličan način su političke grupe i pojedinci koji su učestvovali u usmjerava-nju političkih, nacionalnih tokova uoči Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini iskusili izazov odgovornosti za svoju budućnost i svojim djelovanjem pokušavali da ovladaju procesima koji će do nje dovesti.

Osim toga, protiveći se ovim radom trendu razmatranja i razumijevanja opštih i u velikoj mjeri već poznatih historijskih tokova i vladavini sukoba, smatramo da je neophodno da se usredsredimo na iskustvo lokalnog karaktera koje po svojoj kara-teristici istovremeno može ponuditi, pored ostalog, i jednu globanu karakteristiku koja govori o nemogućnosti postojanja beskonfliktnih i neprotivrječnih grupa i inte-resa unutar nje.

U tom smislu posmatranje korpusa srpskih radikala na prostoru Kraljevine Ju-goslavije i traženje njihovog jedinstvenog stava prema Sporazumu Cvetković-Ma-ček 1939. godine pokazuje se iluzornim, jer se odlikuje kompleksnošću, višeznačno-šću i promjenjivošću, uvijek potencijalno prouzrokujući živi interes i aktuelne, sa-vremene nesporazume i nerazumijevanja.

Mada sastavni dio Udružene opozicije, i u toj 1939. godini, Radikalna stranka svoj stav o državnom uređenju je zadržala gotovo neizmijenjen još od vremena počet-ka svog organizovanja. Programski protivnici centralizma, oni su i dalje zadržava-li zahjeve za unitarističkom koncepcijom, dopunjene zalaganjem za širokim samou-pravama. Ipak, svaka vrsta promjene državnog uređenja koja bi išla za federalizaci-jom države za njih je bila potpuno neprihvatljiva i kosila se sa proklamovanim inte-resima državne cjeline i jugoslavenske državne ideje. Svaka promjena državne cje-line nalagala je po njihovom mišljenju potrebu za legalnom procedurom u skupšti-ni. Iz tih razloga, dakle zbog svog programskog opredjeljenja, Radikalna stranka nije mogla podržati Sporazum i zvanično se opredjeljivati za onu koncepciju koja joj nije bila bliska, da se dijeli zemlja na onaj način kojim je to ovim dokumentom bilo pre-dviđeno. Tradiciji, iskustvu i programu Radikalne stranke bilo je strano viđenje bu-dućnosti u vidu federalizacije zemlje, autonomije pojedinih oblasti ili bilo koje vrste cijepanja centralizovane i nacionalne (troimene) države.

Po započetoj raspravi oko Sporazuma, a nakon njegovog potpisivanja, posto-jali su razlozi za radikalnu stranku, naročito njen centar, koji su je opredjeljivali za opreznije izlaganje stavova, a to su među ostalima očekivanja da će ući u kombina-

ciju koja bi ih nakon dugogodišnjeg odsustva sa vlasti ponovno dovela u redove koji odlučuju. Sam sporazum je pored toga došao u nezgodno vrijeme za stranku, jer je njeno desetogodišnje nedjelovanje dovelo do vidljivog slabljenja stranke, prouzrokovano i neslaganjima u vrhu, što je dovelo do lančanog rasula u članstvu. Osim toga, formiranje vladinih stranaka tokom šestojanuarskog režima odvodio je uvijek određeni broj radikalnog članstva¹ i dovodio do kolebanja, osipanja i neposluha u preostalom radikalnom stranačkom tijelu. Dodatno su njen položaj otežavala samostalnost istupanja pojedinih istaknutih članova stranke, koja nisu bila u skladu sa političkom voljom centra, čiji je autoritet time u velikoj mjeri bio oslabljen, a još više je slabio u očima članstva i zbog oprečnih izjava koje su se pojavljivale u javnosti povodom ovih nesuglasica koje je štampa redovno pratila.² Radikalna stranka nije više imala ni onu snagu ni autoritet na jugoslovenskoj političkoj sceni koje su joj bile svojstvene za Pašićevog vremena.³ Glavna karakteristika stanja u njenim redovima bilo je uzajamno iscrpljivanje njihovih struja u prepirci prvenstveno oko načina ujedinjenja radikala ("Radikali na okup") i nedostatka jedinstvenog stava o cjelini Sporazuma, ni o njegovim elementima, kao ni o budućnosti državnog uređenja koje je već njime zvanično dobilo uvodna rješenja.

¹ Na osnovu rezultata opštinskih izbora u Drinskoj banovini 8. novembra 1936. godine 55,9 % pravoslavnih glasača na lijevoj obali Drine (tj. u bosanskohercegovačkom dijelu Drinske banovine) je svoje povjerenje dalo JRZ, a 44,1 % ostalima. Među tim "ostalim" nema uopšte Radikalne stranke. U tabelarnom prikazu navedeni su glasovi dati sljedećim političkim partijama: JNS, Hođeri, Zbor-u, Ujedinjenoj opoziciji, HSS-u, Zemljoradnicima, Dragoljubu Jovanoviću ... - AJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 14, Omot – povjerljivi izvještaji banova. (Arhiv Instituta za istoriju, inv. br. 2766). *Rezultati opštinskih izbora u Drinskoj banovini po vjeri na dan 8. novembra 1936.* od 20. novembra 1936. godine. Na osnovu istog izvještaja JRZ je dobio 92,2 % muslimanska glasa, a 8,7 % rimokatolička .

² dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*. Beograd: Institut društvenih nauka, Odjeljenje za istorijske nauke, 1965, serija I, Monografije, 5, 236.

³ O slabosti Radikalne stranke govori *Izveštaj bana Drinske banovine od 20. juna 1938.*, na osnovu prethodnih opštinskih izbora. Na osnovu tog izvještaja u bosanskohercegovačkom dijelu Drinske banovine na izborima je radikalima pripao ukupno 5158 glas. Od toga broja Sarajevo grad je dao 1300 glasova, a srez sarajevski 1250. – AJ, Fond Milana Stojadinovića, Primljena pošta od banova 1. I–31. XII 1938., fascikl 24/IV (Arhiv Instituta za istoriju, Sarajevo, inv. br 27775). U *Pregledu cjelokupnog glasanja po strankama i ranijim pripadnostima na dan 11. decembra 1938. godine* radikali Ace Stanojevića su u cijeloj Drinskoj banovini dobili 12.536 glasova, a u Vrbaskoj banovini 5.096 glasa. – AJ, Fond Milana Stojadinovića, Omot – razni podaci o rezultatima izbora u zemlji, fascikla 41, (Arhiv Instituta za istoriju, Sarajevo, inv. br. 27806.)

Kunktatorskom taktikom, koristeći se svojim opozicionim položajem, i zapravo svojim zvaničnim nepostojanjem još od vremena šestojanuarskog režima, izlagali su u početku svoje stavove o Sporazumu vrlo rezervisano. Njihovo cijepanje u više frakcija im i nije otvaralo prostor za drugačiju reakciju, a koja je prvenstveno podrazumijevala stranačko jedinstvo kojega nije bilo.

Glavni odbor je nakon pola godine i neuspjeha oko pregovora o ujedinjenju radikalna sa Cvetkovićem krajem 1939. godine bio slobodan za temeljitiju kritiku i oštrije tonove, do tada izbjegavane. Zborovi radikala organizovani povodom Sporazuma krajem 1939. godine pokazali su još jednom neslaganja unutar radikalnog vodstva što je uzrokovalo zbunjenost radikalskih pristalica. Brošura koju je izdao jedan radikalni ogranak u martu 1940. godine oštrijim tonovima je komentarisala Sporazum protiveći se pojedinačnim rješenjima, misleći na hrvatsko pitanje, donešenim izvan kompleksa državnopravnog preuređenja države, naglašavajući da "trijalističko uređenje države, u koje nas uvodi sporazum (...) ima neizbežnu posledicu slabljenja države i njeno onesposobljenje za zaštitu interesa celine, rasparčane na tri dela".⁴

Sporazum Cvetković-Maček, sa formiranjem Banovine Hrvatske prouzrokovao je pravu političku buru u drugoj polovini 1939. godine i omogućio otvaranje mnogobrojnih neriješenih i dugo potiskivanih političkih pitanja u Kraljevini Jugoslaviji, stavljajući pred političke i društvene snage mnogobrojne zahtjeve čije je rješavanje bilo urgentno, neizbježno i sudbonosno za budućnost države. Lavina rasprava, koncentrisanih oko podjele ostatka državnog teritorija, u svom je fokusu imala srpsko-hrvatsku diobu na sfere nacionalnog i političkog interesa, dok se pitanje omeđavanja slovenačkih teritorijalnih granica činilo jednostavnim i nespornim.

Ipak, autori koji su se bavili ovom problematikom zaključuju da kako Glavni odbor Radikalne stranke, tako ni pojedinci unutar same stranke nisu težište stajali na formiranje druge ili treće jedinice, po uzoru kakvog je nudio Sporazum rješavajući tzv. hrvatsko pitanje, jer se podjela izvršila na osnovu nacionalnog kriterija koji je rušio postojeće centralističko uređenje.⁵

Sa organizovanjem Banovine Hrvatske i odlaganjem omeđavanja srpske jedinice zabrinutost cjelokupnog srpskog fronta se povećavala i bitno uticala i na stav radikala da prvobitnu nadu u revidiranje Sporazuma preoblikuju u zaštitu svojih nacionalnih interesa, a što se odnosilo i na Bosnu i Hercegovinu.⁶ Mada je i dalje bilo

⁴ Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd, 1988, str. 45.

⁵ Konsultovati navedena djela.

⁶ Tako je Stojan Špadijer, izjašnjavajući se 20. novembra u Rumi protiv izdvajanja Bosne i Hercegovine u posebnu banovinu izjavio da to "Srbi nikad neće dozvoliti". Ovoj izjavi je

izjava koje su se zadržavale na principima "široke narodne samouprave"⁷ i troime-nog naroda, one su bile sve rjeđe i nestajale su u mnogim ekskluzivnim srpskim zahtjevima za Bosnom i Hercegovinom. Bosna i Hercegovina se ponovno pojavila kao centralno pitanje između srpskog i hrvatskog nacionalnog programa i kao centralno pitanje državne zajednice.

Za Bosnu i Hercegovinu Sporazum je značio gubitak trinaest srezova koji su od 1929. godine bili u sastavu Vrbaske, Drinske i Primorske banovine i istovremeno je time bila zvanično negirana mogućnost obrazovanja jedne posebne jedinice koje su ove pokrajine činile u svojim istorijskim granicama. Privremeni karakter ovog sporazuma ostavljao je mogućnost daljeg uređenja granica i izazvao time neizvjesnost kod svih naroda Bosne i Hercegovine. Srbi Vrbaske banovine su prvi bili suočeni sa mogućnošću uključivanja ove teritorijalne jedinice u okvir Banovine Hrvatske što je u debatama oko daljeg preuređenja zemlje bilo za određene političke krugove izvjesno.⁸ Čini se da je ovo i bio jedan od razloga što su radikali Banja Luke sa svojim frontmenom Kostom Majkićem, mada među prvim radikalima u Bosni i Hercegovini koji su pozdravili Sporazum kao koristan za državu još 29. septembra 1939. godine⁹ uskoro ustali protiv ove mogućnosti, kao i protiv toga da Bosna i Hercegovina postane autonomna jedinica.¹⁰ U srpskim krajevima otpor autonomiji su pružile de-

prethodila izjava slične sadržine Miloša Trifunovića – Mirjana Stefanovski, ib., str. 71.; Mira Radojević, *Udružena opozicija 1935-1939.*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1994., 197.

⁷ Izjava M. Trifunovića na konferenciji u Sarajevu novembra 1939. godine sadržavala je sljedeće: "Treba ovdje u jednoj skupštini, nekakvoj, recimo, provincijskoj, da sjedi fes do šešira, pa da se debatuje o svemu što se tiče Bosne i Hercegovine. Ali pazite: bez ikakvog uštrba za državnu cjelinu". – citirano prema M. Radojević ib., str. 198.

⁸ "Vrbaska banovina ... je bila već geografski uklopljena u Banovinu Hrvatsku. Sve je bilo sračunato na to, da kod definitivnog preuređenja države Hrvatska sebi obezbedi i Vrbasku banovinu..." – izjava Cvetkovićevog ministra Branka Miljuša; prema: M. Stefanovski, ib., str. 59. I druga literatura govori o tome da je jedan od kamena spoticanja u pravljenju sporazuma bila "Turska Hrvatska", tj. Bosanska krajina.

⁹ dr Đorđe Mikić, *Političke stranke i izbori u Bosanskoj krajini (1918-1941)*. Banja Luka: Institut za istoriju, 1997., 248.

¹⁰ U novembarskom broju lista "Razvitak", Kulturnog društva "Zmijanje", 1939. godine, u njegovoj stalnoj rubrici *Politički pregled* komentator Al. će zapisati: "Vlada radi; ministri putuju; političari drže govore i zborove; štampa ih donosi: narod sluša i čita; u većini slučajeva ne reagira. Izuzetna je a po tome i vrlo karakteristična ona reakcija koju je izazvao govor ministra g. dr Džafera Kulenovića. Znalo se i ranije da se Bos. Krajina neće nikada i ni pod

mokrate, "jenesovci", srpska pravoslavna crkva, novoorganizovana Stojadinovićeva Srpska radikalna stranka, a zatim su se predomislili i Čubrilovićevi "zemljoradnici", dok ih je sve u kombinatorici koja je vodila srpskoj teritorijalnoj jedinici prevazilazio ekstremni Srpski kulturni klub.

Karakteristično je i to da se glasovi iz Bosne i Hercegovine kojim su predstavnici naroda izražavali svoje stavove o Sporazumu i teritorijalnom određenju ovih pokrajina nisu uvažavali. "Režim je administrativnim putem i sankcijama nastojao da što je moguće više utiša svaku polemiku oko položaja Bosne i Hercegovine. Vlast zabranjuje rasturanje letaka i brošura koje se odnose na ovaj problem kao na primjer: "Autonomističko stanovište muslimanske organizacije", "Bosanski Srbi i autonomija Bosne", "Projekat novog ustava" itd.¹¹ Ipak, polemika sa ovom režimskom reakcijom nije prestala, nego se nastavila nesmanjenom žestinom, izaženom prepiskom između samostalnog demokrate Mike Blagojevića i novinara Dobrosava Jevdevića, izjavom predsjednika Jugoslovenske muslimanske organizacije Džafera Kulenovića od 6. novembra 1939. godine, te Trećim otvorenim pismom bosanskohercegovačke studentske omladine, što je izvršilo dodatnu polarizaciju i odredilo definitivne stavove političkih snaga prema autonomiji Bosne i Hercegovine.¹² Strah za budućnost i potpuno nezadovoljstvo uvuklo se među centraliste, gotovo samo Srbe, koji su ovu promjenu u državi teško podnijeli i koja se pojačavala daljim traženjima i idejnim proširivanjima granice Banovine ka istoku, sa hrvatske strane. To je i bio povod da se otvoreno postavi pitanje formiranja i srpskog teritorijalnog zaokruženja, srpske teritorijalne jedinice u okviru države. Tada, kada se narušila ujedinjenjem uspostavljena cjelokupnost države, izdijeljena srpska elita se našla zatečena i po prvi put javno po-

koju cijenu pomiriti sa vaskrsavanjem Bosne. Ali je interesantno da se i istočna Bosna čak i samo Sarajevo diglo protiv "istorijskih" granica. Mnogobrojne rezolucije iz svih krajeva Vrbaske, pa i Drinske banovine živo svjedoče da ima i kod nas općih političkih i nacionalnih pitanja koja narod ne da rješavati bez svog znanja i odobrenja.

Banovina Hrvatska sređuje svoje prilike postepeno i kako kažu po utvrđenom programu. Kao tamnu stranu treba istaći nedovoljnu aktivnost autonomne vlasti u suzbijanje nereda: trebalo je zaštititi sve građane bez razlike vjere, staleža i političkih pripadnosti od ekscesa ulice; a koliko se saznaje ovo nije učinjeno u dovoljnoj mjeri. Neugodan utisak ostavljaju i bjeli stupci u zagrebačkim novinama. Zar se HSS nije borila za slobodu štampe?"

¹¹ Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1966, god. II, br. 2, str. 179-180. Ova rasprava je nezaobilazna u tretiranju odjeka Sporazuma u Bosni i Hercegovini i stavovima koji su se nakon njega formirali.

¹² Uz JMO, te navedene studentske omladine, za autonomiju BiH se izjasnila i KPJ.

stavila pitanje svog posebnog položaja i to pitanje je postalo osnovno za sve političke srpske snage u Kraljevini.¹³ Nacionalni interes im se dotada činio ostvaren, neuzdrman, ili se bar to pitanje kao problem nije do tada ni postavljalo u javnosti. Moglo bi se reći da centri moći srpskog korpusa nisu iz svog položaja ni mogli ovo pitanje postaviti dok im se vlastiti status činio siguran i stabilan, mada je to njihovo shvatanje vlastitog položaja, naknadnom pameću rečeno, bilo vrlo sumnjivog utemeljenja. Jedinstvenost i cjelokupnost države činila se dovoljnom za ostvarenje srpskog nacionalnog interesa i kada je ona ovim sporazumom bila i zvanično narušena i prestala da bude centralistička, briga o budućnosti srpskog naroda je potakla sve njene činioce da daju svoj sud o vlastitoj budućnosti i da traže načina da se organizuju.

Radikalna stranka je vrlo brzo, 28. augusta u Sarajevu u prostorijama Radikalnog kluba održala sjednicu na kojoj je pozdravila sporazum između Srba i Hrvata, "naglasujući potrebu da se ovaj Sporazum od strane starih radikala potpomoćne" i da se pošalje delegat u Beograd da ispred sarajevskog odbora stare radikalne stranke zastupa mišljenje o sporazumu kod glavnog odbora u Beogradu.¹⁴ U ovoj situaciji se sarajevski radikali opredjeljuju za struju Ace Stanojevića, ne navodeći svoj stav prema budućnosti Bosne i Hercegovine. Ovo je bilo tri dana prije sjednice Glavnog odbora radikalne stranke u Beogradu, a kojom prilikom se nije ulazilo u ocjenu ovog čina jer se htjelo provjeriti šta će sporazum donijeti u praksi.¹⁵ Stari radikali su 5. januara 1940. u Sarajevu držali svoju konferenciju, pod predsjedništvom Dušana Jeftanovića koji je "pozvao na okup oko Ace Stanojevića, jer svi se sada okupljaju, pa zašto ne bi se i Srbi okupili". Dr Milan Jojkić, ljekar, podigao se sa bolesničke postelje da bi utvrdio da nema sposobnih ljudi da vode narod, te da mu je po-

¹³ Pitanje položaja srpskog naroda i njegovog jedinstva je bilo samo sporadično postavljano i to u sklopu pojedinih stranačkih zahtjeva i kratkoročnih ciljeva: "... Nakon oslobođenja, kako gore rekosmo, pojavilo se neko bolesno stanje u našem političkom životu. Ono je najviše štetilo srpskom elementu ovih pokrajina. Vidimo tu samo srpski elemenat rascepan i rastrovan, dok ostale, muslimane i katolike, vidimo zbijene u jednu celinu, koja nosi svoje čisto versko obeležje. Kod takvog političkog stanja razumljivo je da je radikalna stranka morala da izdrži tešku borbu za pobjedu svojih načela, za spas i očuvanje našeg krvavog truda, koji je okrunio našu veliku otadžibnu slavom i sjajem. ..." – "Srpska riječ", br. 6, 11. januar 1924.

¹⁴ Na sastanku su bili prisutni Avakum Perišić, predsjednik odbora za Drinsku banovinu stare radikalne stranke, dr Milan Jojkić, te dr Braco Poljokan, advokat, Vita Kajon, direktor Gradske štedionice, proto Dušan Komljenović, Petar Aleksić trgovac, Bogdan Bogdanović trgovac - ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3569/1939.

¹⁵ Istovremeno, radikali tuzlanskog sreza su uznemireni davanjem dijela Bosne na osnovu ovog sporazuma,- ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 6288/1939.

trebna veća ili manja diktatura. Prota Simo Begović sa Pala kod Sarajeva će u svom izlaganju dati osvrt na prethodni period. "Stvarane su stranke odozgo što apsolutno nije valjalo. Došle su diktature, kaže da je režim dr Stojadinovića bio najgore vreme za radikale, a pogotovu za Srbe Bosance. To doba bila je nova Golgota za srpski narod kada se Srbima pljuvalo u lice i dr Stojadinović je najveći krivac što su mnogi radikali prešli u JNS. Veli ako stranku povede Aco Stanojević onda ćemo svi poći za njim, a ako je povede dr Korošec kako se govori, onda ne, jer je njemu glava u Rimu, i ako on uđe u stranku onda nema sloge, a neće biti ni stranke, pa moli vodeće ovog skupa, da o tome izvjestite koga treba, tamo "gore", jer je to mišljenje naroda sa bosanskih planina." Iznijeta su i mišljenja da treba likvidirati JNS kako bi svi radikali opet bili skupa u svojoj stranci, te da se sazove kongres.¹⁶ Konferencija radikala sa istim vođstvom je održana i u Zenici, Rogatici¹⁷ te opet u Sarajevu, njegovoj okolini i nanovo u Rogatici februara i marta 1940. godine. Istovremeno se organizuju mjesni odbori radikala, a što je bilo u skladu sa stanovištem Glavnog odbora da treba prvo obnoviti i ojačati stranku, pa tek onda ući u izbore.¹⁸ Svi članovi ovih mjesnih odbora će 1941. uoči samog rata još jednom proslaviti zajedno sa svojim ženama Sv.Tri Jerarha, ne sluteći da će to biti i posljednje slavlje u Kraljevini Jugoslaviji.¹⁹

S obzirom na to da Glavni odbor Radikalne stranke nije nikada insistirao na formiranju treće jedinice u daljem mogućem teritorijalnom razgraničenju države, važno je istaći stav jednog od vodećih sarajevskih radikalskih vođa. Činjenica je time interesantnija što se radi o Dušanu Jeftanoviću, industrijalcu, aktuelnom predsjedniku Trgovčko-industrijske komore, predsjedniku sarajevskog mjesnog odbora radikala i sinu Gligorija Jeftanovića, jednog od najbogatijih i najuglednijih sarajevskih Srba.²⁰ O tome da je njegov uticaj bio značajan čini se da ne treba dovoditi u sumnju, kao što to takođe ne radi ni njegov stranački kolega u Rogatici najavljujući ga "kao dobrog Srbina iz čestite Srpske kuće", naglašavajući "da je on karakter kakav treba je-

¹⁶ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 646/1940.

¹⁷ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 646/1940., 1053/1940., 1115/1940., 1791/1940.

¹⁸ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 621/1940., 984/1940., Pov. 3300/1940.

¹⁹ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 863/1941., 866/1941.

²⁰ Gligorije M. Jeftanović je pored trgovačkog posla imao i prijavljeno hotelsko i industrijsko preduzeće- ciglanu sa godišnjim kapacitetom od 2 i po miliona cigala svih vrsta i sarajevski hotel "Evropa". Posjedovao je i modernu krečanu u Hadžićima sa vlastitim kolosjekom i proizvodnjom od 2 vagona kreča sedmično – J. Lakatoš i A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Naklada "Jugoslovenskog Lloyd", 1924, 208-209.

dnome vođi Srba u Bosni”.²¹ Dušan Jeftanović će 25. februara 1940 godine na skupu u Zenici izreći sljedeće: “(...) Nesumnjivo da se Bosna i Hercegovina ne mogu anektovati Srbiji, pošto su u njoj Srbi samo u relativnoj većini, tj. oni su, prema muslimanima i Hrvatima uzetim ukupno u manjini. Ne vidimo daklen po kojem međunarodnom i uopšte kulturnom principu Srbi bi bili ovlašćeni da zauzmu ove pokrajine. Još manje naravno mogli bi one pripasti Hrvatima, kao god to se nebi mogla stvoriti nijedna MUSLIMANSKA bosanskohercegovačka autonomna banovina, tj. banovina u kojoj bi muslimani imali političku prevlast. Ostaje, prema tome, i prihvatajući tezu g. Kulenovića da se muslimani u Bosni i Hercegovini imaju smatrati kao posebna etnička zajednica, daklen ni čisto srpska ni čisto hrvatska nego Srpskohrvatska ili još bolje JUGOSLOVENSKA – (potomci južnih Slovena preobraćenih, za turske vladavine u islamstvo) zajednica jedna ideja g. Kulenovića ne samo duhovita nego i tačna da se od Bosne i Hercegovine obrazuje naročito Bos. Herc. Banovina (opšte jedna autonomna jedinica). Otuda IMA se također odbaciti i ideja jedne etničke diobe Bosne i Hercegovine između Srba, Muslimana i Hrvata. Pre svega bilo bi, možemo reći, nemoguće izvršiti tu i takvu podelu uslijed granične neodređenosti u glavnom etničkih predela u tim krajevima (pokrajinama). Zatim bila bi uopšte jedna šteta razbijanje istorijskih jedinica. Jer, kada govorimo o krupnim individualnostima u našoj Državi zbog čega se ona ne može organizovati na unitarističkoj bazi, mi tu mislimo na INDIVIDUALNOST POKRAJINSKO ISTORIJSKE, koje su vekovima trajanja ostala jedna vrsta organizma i političkih i ekonomskih i jedna vrsta zajednice bez obzira na eventualnu etnografsku raznolikost. Pojedine istorijske pokrajine naše države, bile su, još prije rata, stekle karakter Etničkog Jedinstva koje, za uzajamni život i sudbinu naroda, igra veću ulogu nego etničko jedinstvo. Time se objašnjava na pr. solidarnost Švajcarske Republike, i ako u njoj ima četiri narodnosti, Nemci, Francuzi, Italijani Romani (...) kaže da u ovim sudbonosnim vremenima treba da se dogovorimo da bi se savetovali o tome šta treba da činimo. Mi Srbi uvek se okupljamo za vreme bure.”²² Zatim poziva na okupljanje svih Srba pod okrilje Narodne radikalne stranke, kao što to čine i njegove stranačke kolege od kojih dr Petrović traži da se više računa povede “o Srbima kao ratnicima, koji su stvorili ovu državu” I koji takođe “apeluje prisutne da se vrate matici i da opet budu članovi N.R.S. pominjući i Hrvate i Slovene i Muslimane, jer kompaktni samo da su se Srbi pocepali u razne stranke i frakcije.”²³

²¹ ABiH, KBUDB – Pov. DZ, 984/1940.

²² ABiH, KBUDB – Pov. DZ, I115/1940. Sva naglašavanja su preuzeta iz dokumenta.

²³ ABiH KBUDB – Pov. DZ, 984/1940.

Ovakav stav ne bi se mogao nazvati karakterističnim i vjerovatno je u vrijeme oštrih nacionalnih polarizacija izazivao dosta nezadovoljstva kod spasitelja srpstva. U proglasu svome malobrojnem članstvu Srpska radikalna stranka M. Stojadinovića u Sarajevu će reći da će se "u Bosni i Hercegovini svom snagom boriti protiv onih koji rečima ili delima ruše moralni autoritet Srbije, i makar i nehotice umanjuju vrednost i veličinu njenih žrtava podnešenih za stvaranje i veličinu Jugoslavije." Tom prilikom će takođe oštro zahtijevati demantij pozdrava objavljenog u *Jugoslavenskom listu* od 12. septembra 1939. godine, upućnog od sarajevskih radikala g. Šuteju u kome se on pozdravlja kao "BORAC ZA SLOBODU SRPSKOG NARODA, KOJU JE SRPSKI NAROD ZAJEDNO SA HRVATSKIM BIO IZGUBIO" Nadalje, "Srpskom narodu je u toj POLITIČKOJ TAMNICI trebala da bude dodeljena ULOGA ŽANDARA I TAMNIČARA, a hrvatskom osuđenika".²⁴ Sama po sebi izjava D. Jeftanovića bi se mogla činiti jednim izuzetkom u redovima sarajevskih radikala, ali je izuzetno interesantnom čini i ova reakcija koju je izazvala, proglas koji ne nagovještava njegovu apsolutnu usamljenost. Time se problematizuje stav o položaju i autonomiji Bosne i Hercegovine u viđenju sarajevskih radikala što historiografija, čini se, nije u dovoljnoj mjeri istražila. Problematizuje i stav bosanskih Srba prema pitanju autonomije Bosne i Hercegovine u toj 1939. godini. Zanimljivo područje za istraživače je i zbog toga jer problematizuje i političke stavove radikalne stranke i ostavlja otvorenim pitanje do koje su mjere radikali u svojim političkim kalkulacijama mislili ići. Ovako isturen stav sarajevskog radikalnog uglednika možda nije bio slučajan.

U političkoj praksi i javnom prostoru nejedinstvena i šarolika lepeza stavova unutar samo jednog ogranka nekad moćne stranke ipak je očigledno govorila o jednom rasulu i dugogodišnjoj političkoj "demobilizaciji" srpskog političkog korpusa čije su struje istovremeno, u momentu vlastite ugroženosti, pokazivale i onovremeno razumijevanje društvenih procesa, kao i anahrone, tradicionalne težnje jednog preživjelog sistema. Moguće je da je to još samo jedna potvrda o građanstvu koje odlikuje racionalnost, ali koja se na primjeru bosanskohercegovačkih Srba nije pokazala dovoljnom.

²⁴ U istom proglasu pod nazivom "Draga braćo radikali!" Srpska radikalna stranka g. M. Stojadinovića u Sarajevu će na sljedeći način govoriti o D. Jeftanoviću: "Mesto da se iskreno prihvate rada i POZOVU SVE NA SARADNJU, oni pletu ogradu od bodljikave žice oko radikalne njive, na kojoj su u Beogradu, poboli tablu sa natpisom: "Zabranjen pristup bez dozvole vlasnika, Miše Trifunovića", a u Sarajevu sličnu tablu sa imenom da je potrebna dozvola g. D. Jeftanovića."

Pokazuje se još jednom neutemeljenost statične slike svijeta i prošlosti i da se on teško hvata u mreže istorijskih rekonstrukcija, dok istoričar u svojoj nemoći ne može razotkriti istinsku sliku samog života. ■

CVETKOVIĆ-MAČEK AGREEMENT AND AUTONOMY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AS PERCEIVED BY RADICALS IN SARAJEVO

Sonja Dujmović

Summary

Text deal with respective, political experience which could imply one global characteristic – the lack of the non-conflict group and interests.

The Sporazum Cvetković-Maček incited Dušan Jeftanović, the leading person of Radical Party in Sarajevo, to expose his statement regarding this important political agreement. D. Jeftanović was one of the most prominent bosnian industrialist and the son of Gligorije Jeftanović, one of the richest and the most respectable Serb in Sarajevo.

His for this time non-characteristic statement about the future of Bosnia and Herzegovina apparent impose an audit of political attitudes of Serbs in considerations of autonomy of Bosnia and Herzegovina. ■

UDK 001+37.01+316.7 (497.6) "1943/2003
Izlaganje sa naučnog skupa

O RAZVOJU NAUKE, PROSVJETE I KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI 1943.-2003. GODINE*

Senija Milišić

Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: This paper deals with the development of a network of scientific, educational and cultural institutions in Bosnia and Herzegovina after the WW II. Its main thesis is that the establishment of these institutions meant one of vital constituents of the statehood of Bosnia and Herzegovina. It also emphasizes that these processes often had political connotations as well. After three wars that Bosnia and Herzegovina had to undergo in the 20th century the author wonders whether due to these wars every attempt at the creation of a scientific, educational and cultural center in this country was bound to fail due.

Key words: Bosnia and Herzegovina, science, education, culture

Abstrakt: U ovom članku se raspravlja o stvaranju mreže naučnih, obrazovnih i kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata. Zastupa se teza da je osnivanje ovih institucija za Bosnu i Hercegovinu značilo jednu od bitnih konstituenti njene državnosti. Naglašava se da su ti procesi često imali političko značenje. Nakon tri rata kroz koje je Bosna i Hercegovina prošla u XX stoljeću autorica se pita da

* Referat podnesen na međunarodnom naučnom skupu pod nazivom *Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a*, održanom 23. i 24. novembra 2003. u suorganizaciji Instituta za istoriju, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Filozofskog fakulteta, Arhiva BiH i Historijskog muzeja.

li svaki pokušaj stvaranja naučnog, prosvjetnog i kulturnog središta u BiH mora završiti neuspjehom zbog rata?

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, nauka, prosvjeta, kultura*

Veoma dugi period vremena izučavanje ove oblasti u Bosni i Hercegovini bilo je zapostavljeno. Prije trideset godina nastala je jedna knjiga o kulturi i to prigodnog karaktera (*Kultura u Bosni i Hercegovini 1945-1975.*). Napisane su dvije knjige o osnovnom i srednjem školstvu i u njima se obrađuje period od 1945. do 1955. (*Mitar Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955)*, i *Školstvo u FNR Jugoslaviji 1945-1951.*), dok o narednih 50 godina gotovo da nema ništa. O nastanku i razvoju visokoškolskih institucija nema nijedne studije. Bez rekonstrukcije nastanka i analize razvoja ovih ustanova nemoguće je utvrditi u kojoj su mjeri one doprinijele utemeljenju procesa društvenog napretka. Ovi procesi imali su svoje razvojne faze i moguće ih je pratiti kroz više nivoa. Zajednička im je ona prva, od 1945. do 1950. godine. Bilo je to vrijeme ostvarenja zadataka prvog petogodišnjeg plana, vrijeme obnove i izgradnje zemlje nakon jednog stravičnog rata u kome je Bosna i Hercegovina imala teške gubitke. Ne samo materijalne već i ljudske. U narednoj fazi od 1950. do 1958. godine udareni su temelji najznačajnijim kulturnim, obrazovnim i naučnim institucijama u Bosni i Hercegovini.

Naučna istraživanja u Bosni i Hercegovini, sa izuzetkom Zemaljskog muzeja, su nastala i razvijala se tek po završetku Drugog svjetskog rata. Razvitak nauke u odnosu na druge jugoslovenske republike umnogome je kasnio iz razloga koji se ovdje ne mogu šire elaborirati, kao što je i stvaranje zasebnih naučnoistraživačkih ustanova nastalo vremenski kasnije. Ono što karakteriše naučnu politiku jeste da se ona nakon 1945. godine formirala i mijenjala pod uticajem cjelokupnih društveno-ekonomskih prilika, a osnovna tendencija bila je da naučna istraživanja postanu faktor tog razvoja. S obzirom na činjenicu da se krenulo gotovo od nule kada su nauka i ekonomika u pitanju, rezultati postignuti u prvih petnaestak godina nakon rata nisu bili tako vidljivi, a kamoli spektakularni. Međutim, nakon ovog perioda, u kome je stvorena polazna osnova za naučnoistraživačku djelatnost, djelovanje naučnih istraživanja osjetilo se jače upravo kroz primjenu postignutih rezultata u praksi, što je bio konačni cilj ovog razvoja.

Naučna politika je u svom razvoju prošla kroz tri intenzivna i karakteristična perioda: prvi od 1946. do 1957., drugi od 1958. do 1964. i treći nakon 1965. godine. Za granične godine pojedinih perioda uzete su 1957., kada je donesen Zakon o organizaciji naučnog rada i 1965., kada je Savezna skupština donijela Rezoluciju o naučnoistraživačkom radu.

U prvom periodu, od 1946. do 1957. godine, zbog veoma teške situacije sa kadrovima, došlo je do stvaranja prvih visokoškolskih ustanova u Bosni i Hercegovini. Sarajevski univerzitet osnovan je 1949. godine. U ovom periodu je istovremeno započelo stvaranje većeg broja posebnih naučnih institucija izvan fakulteta. Naime, izvršenje prvog petogodišnjeg plana i zadaci u vezi s njim: izgradnja hidrocentrala, rudnika, bazne industrije, saobraćajnica i dr., nailazilo je na velike teškoće. One su se mogle riješiti stvaranjem samostalnih naučnih institucija izvan univerziteta. Ovakve ustanove bile su potrebne i zaostaloj poljoprivredi za uvođenje savremenih metoda proizvodnje. Stoga su ministarstva i glavne direkcije za pojedine grane privrede formirale svoje laboratorije i institute. U periodu od 1947. do 1951. godine nastala je većina instituta za istraživanja u oblasti poljoprivrede, veterinarstva i šumarstva, zatim instituti za istraživanja u oblasti građevinarstva, vodoprivrede, instituti za geološka istraživanja.

Donošenje Zakona o radničkom samoupravljanju 1950. godine s ciljem decentralizacije funkcija federacije i republika, naročito u oblasti privrede, zateklo je ove institucije u početnoj fazi razvoja. U takvoj situaciji neke od njih počele su raditi za potrebe privrede po ugovorima i postepeno su se razvile u veoma jake institucije. Istraživanja koja su se bavila iskorištavanjem prirodnih resursa (geologija, poljoprivreda, građevinarstvo) razvijala su se lakše nego tehnološka istraživanja za industriju. Širenje mreže visokog školstva doprinijelo je stvaranju uslova za proširenje naučnog rada u cjelini, a naročito u mnogim granama tehničkih i prirodnih nauka, jer su novoformirane laboratorije i zavodi na fakultetima omogućili kako praktični rad studenata, tako i naučni rad nastavnika. Naučna istraživanja na fakultetima bila su pretežno fundamentalnog karaktera. Finansiranje svih naučnih instituta u početku je bilo iz sredstava budžeta.

Period od 1958. do 1964. godine bio je prelazni period u formiranju naučne politike. Pored dotadašnjeg budžetskog načina finansiranja, došlo je do stvaranja posebnog republičkog fonda za naučni rad. Predviđeno je i finansiranje naučnog rada putem ugovora. Zakon o organizaciji naučnog rada 1957. godine značio je razradu pravnog statusa naučnih ustanova, načina organizacije i upravljanja u njima. Ovim mjerama razvoj naučnih istraživanja nastojao se uskladiti sa društvenim i ekonomskim razvojem zemlje. Formiranjem republičkog Savjeta za naučni rad 1957. i republičkog Fonda za naučni rad 1960. godine, kao i donošenjem Zakona o načinu finansiranja naučnih ustanova 1960. godine, podstaknuta su bila i privredna preduzeća da osnivaju svoje naučne ustanove ili da u samostalnim naučnim ustanovama finansiraju istraživanja za koja su imala interesa, tako da su u Bosni i Hercegovini svi veliki sistemi formirali svoje naučnoistraživačke, odnosno razvojne jedinice.

Proces promjena u naučnoj politici i praksi išao je u prvom redu za tim da dotadašnji, po mnogim obilježjima autonomni razvoj naučnih ustanova, što više približi i

poveže sa stvarnim potrebama društva. Osnovna načela naučne politike sadržana su u više dokumenata, od kojih su najznačajniji:

- Rezolucija o naučnoistraživačkom radu, koju je Savezna skupština donijela 1965. godine, predstavljala je osnovni dokument o ciljevima i sredstvima naučne politike,

- Zakon o organizovanju naučne djelatnosti iz 1965. godine, kojim su zamijenjeni Zakon o organizaciji naučnog rada iz 1957. i Zakon o finansiranju naučnog rada iz 1960. godine,

- Zakon o Saveznom savjetu za koordinaciju naučnih djelatnosti i Saveznom fondu za finansiranje naučnih djelatnosti iz 1965. godine,

- Društveni plan razvoja Jugoslavije od 1966. do 1970. godine (donesen 1966. godine) u VI poglavlju govori o kadrovima, obrazovanju i naučnim istraživanjima,

- Program razvoja naučnih istraživanja u periodu 1966.-1970. godine,

- Zakon o stalnim sredstvima federacije za finansiranje naučnih djelatnosti iz 1968. godine.

Prema zakonskim propisima, a i u praksi, postojala su dva osnovna tipa istraživačkih organizacija: samostalne naučne ustanove i naučne (istraživačke, razvojne) jedinice u sastavu privrednih i drugih radnih organizacija.

Podaci o vremenu osnivanja, odnosno početku rada naučnih ustanova pokazuju da je najveći broj počeo s radom u Bosni i Hercegovini od 1946. do 1949. i 1950. do 1954. godine, odnosno da je najveći dio tih institucija osnovan u vremenu 1947.-1951. godine. Republička ministarstva osnovala su ustanove za istraživanja u poljoprivredi, veterinarstvu i šumarstvu. Resori za građevinarstvo, rudarstvo i industriju osnovali su takođe svoje istraživačke ustanove, od kojih su se najuspješnije razvijale građevinske i geološke. Od 1952. do 1958. godine osnovan je veoma mali broj naučnih ustanova. Manji interes za naučna istraživanja opravdavan je naporima na savladavanju ekonomske blokade i na završetak velike serije energetske i industrijske objekata.

U periodu od 1959. do 1962. godine došlo je do ponovnog oživljavanja društvenog interesa za naučna istraživanja, što se vidi iz osnivanja novih naučnih ustanova. One se osnivaju i u periodu 1963.-1966. godine, s tim što narednih godina postepeno opada broj novih ustanova. Na kraju, Bosna i Hercegovina je 1966. godine imala 26 samostalnih naučnih ustanova (od čega je 6 ustanova osnovala Republika, 12 fakulteti odnosno univerzitet, 2 privredne organizacije, 1 društvene organizacije, a 5 ustanova osnovalo je više osnivača), i 5 istraživačko-razvojnih jedinica u sastavu privrede, te Akademiju nauka i umjetnosti. Prema broju istraživača na kraju iste godine naučne ustanove imale su:

- 1 ustanova ispod 10 istraživača
- 5 ustanova do 10 istraživača,
- 13 ustanova od 10 do 24 istraživača,
- 4 ustanove od 25 do 49 istraživača,
- 3 ustanove od 50 do 99 istraživača.

Intenzivni društveno-ekonomski razvitak u periodu nakon 1945. godine zahtijevao je proširivanje osnove obrazovnog sistema i unošenje novih kvantitativnih i kvalitativnih promjena u samom sistemu. Već u početku poslijeratnog perioda, intenzivna privredna izgradnja i bitno promijenjeni društveno-ekonomski odnosi zahtijevali su promjene u sistemu i strukturi obrazovanja. Ove promjene su uočljive pri poređenju osnovnih indikatora obrazovanja-broja i vrsti osnovnih tipova obrazovnih ustanova i broja upisanih učenika i studenata.

U poslijeratnom razvoju obrazovanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1964/65. godine došlo je do:

- značajanog rasta broja svih obrazovnih ustanova, broja učenika i studenata,
- snažnog razvoja srednjeg i visokog školstva,
- postepenog zaostajanja u tempu razvoja osnovnog školstva.

Ukupan broj učenika i studenata od 1952/53. porastao je do 1967/68. godine za oko 80%. Ovaj razvoj nije bio ravnomjeran ni po pojedinim stepenima školovanja, niti po samoj dinamici unutar tog 15-godišnjeg perioda.

Opšta karakteristika perioda od 1945. do 1964/65. školske godine bila je visoka ekspanzija na svim nivoima obrazovanja. Nakon ovoga nastaju znatne promjene u tendenciji kretanja i tempa razvoja obrazovanja. Osnovno školstvo bilježi i apsolutni pad broja škola i učenika, dok ostali nivoi obrazovanja - srednje i visoko - rastu mnogo sporijim tempom poslije 1964/65. godine nego ranije.

Mreža osnovnih škola naglo se širila u prvim godinama nakon rata, a taj rad se odvijao pod izuzetno teškim okolnostima. Nedostajale su prostorije, školski namještaj, pribor, udžbenici. U Bosni i Hercegovini je 1945. godine bilo 684 osnovnih škola, 1.288 nastavnika, 97.116 đaka. Od 1947. godine počele su da se osnivaju prve sedmogodišnje škole, a od 1949. godine zakonom je proglašeno obavezno osmogodišnje školovanje. Razvitak mreže osnovnih škola tekao je uporedo sa obezbjeđenjem ostalih uslova potrebnih za rad škola. Izgrađen je veliki broj novih školskih zgrada, škole su dobile novi namještaj i relativno povoljnu opremu sa školskim učilima i knjigama. Svi udžbenici za osnovnu školu štampani su u novim izdanjima svake godine. U osnovnim školama radili su isključivo kvalifikovani nastavnici, za razliku od prvih poratnih godina kada su u školama nastavu obavljali priučeni nastavnici.

Nakon oslobođenja najprije su otvorene gimnazije i građanske škole u onim mjestima u kojima su radile i prije Drugog svjetskog rata. Proklamovanjem jedinstvenog školskog sistema građanske škole su ukinute. Do 1957/58. godine gimnazije su bile osmorazredne, a nakon toga četvororazredne.

Do završetka Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina nije imala druge više škole osim konfesionalnih. Nakon rata prvo je 1946. osnovana Viša pedagoška škola u Sarajevu, zatim u Mostaru i Banja Luci 1951. godine. Viših škola je 1978. godine bilo 11, a djelovale su u okviru 4 univerziteta u Sarajevu, Banja Luci, Tuzli i Mostaru.

Otvaranje Univerziteta u Sarajevu 1949. godine predstavljalo je izuzetno značajnu naučnu, obrazovnu, kulturnu i društvenu tekovinu u razvoju BiH, koja je od zaostale agrarne zemlje postala industrijski razvijena zemlja, s velikim brojem vlastitih visokoobrazovanih stručnjaka. Nedostatak visokoobrazovanih kadrova nije se mogao nadomjestiti samo školovanjem u postojećim univerzitetskim centrima u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani ili van zemlje. Obnova i izgradnja zemlje, razvoj privrede i društvenih službi nalagali su stvaranje vlastitih visokoškolskih ustanova kako bi se što neposrednije uticalo na broj i kvalitet stručnjaka potrebnih Bosni i Hercegovini. U BiH je 1948. godine bilo samo 4.000 visokoobrazovanih ljudi, a potrebe su bile neuporedivo veće.

Sagledavajući potrebe u kadrovima Vlada NR Bosne i Hercegovine donijela je najprije odluku o osnivanju pojedinih fakulteta: Medicinski - 1946. godine, u okviru ovog fakulteta radilo je 13 instituta i 10 klinika; Pravni - 1947. godine; Savezna visoka poljoprivredna škola za planinsko gazdovanje - 1947. godine, naredne godine pretvorena je u Poljoprivredno-šumarski fakultet; Tehnički fakultet - 1949. godine sa dva odsjeka - arhitektonskim i građevinskim; Veterinarski - 1950. i Filozofski - 1950. godine.

Razvoj visokog školstva u Bosni i Hercegovini odvijao se u prvoj fazi u univerzitetskom centru Sarajevo, sa umjerenim usmjerenjem za regionalne centre u Banja Luci, Mostaru, Tuzli i Zenici. Najveći razvoj postiglo je visoko školstvo u Bosni i Hercegovini od 1975. godine, kada je došlo do formiranja još tri univerzitetska centra: Banja Luka - 1975., Tuzla - 1976., Mostar - 1977.

U Bosni i Hercegovini 1977/78. školske godine bilo je 53.000 studenata.

Univerzitet u Sarajevu je početkom 80-ih godina imao 26 visokoškolskih ustanova-od toga 19 fakulteta, 2 akademije i 5 viših škola. Postojala su i 4 instituta udružena u Univerzitet. Pored ovih instituta pri fakultetima Univerziteta u Sarajevu djelovala su još 33 instituta, 20 zavoda, 13 klinika, 4 laboratorija, kao i više nastavnih objekata i vježbaonica i jedan računski centar.

Univerzitet u Banja Luci imao je 6 fakulteta, 3 više škole, 9 instituta i zavoda. U Univerzitet je bilo uključeno više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Univerzitet u Tuzli sastojao se od 5 fakulteta, 1 više škole i 6 instituta i zavoda, te više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Univerzitet u Mostaru imao je 4 fakulteta, jednu višu školu i 2 instituta te više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Osnivanjem Naučnog društva Bosni i Hercegovini 1951., njegovim prerastanjem u ANU BiH 1966. godine, osnivanjem univerziteta u Banja Luci, Mostaru i Tuzli - nauka i naučni rad dobili su više mogućnosti, prostora i zamaha. Mnoge znanosti razvijale su se na fakultetima, gdje je bila najveća koncentracija naučnog kadra.

Pitanje slobode i nezavisnosti zemlje bilo je povezano sa pitanjem novog oblika vlasti i društvenog uređenja, novog državnog ustrojstva - forme, organizacije i učvršćenja narodne vlasti. Još u toku borbe postavljan je i rješavan čitav niz opštih društvenih i političkih problema. Među njima ne mali značaj imalo je i pitanje opšteg kulturnog uzdizanja naroda, širokog narodnog prosvjećivanja, obrazovanja i vaspitanja. Opis, analiza i građa svih takvih prosvjetnih i kulturnih nastojanja i ostvarenja u toku same oružane borbe, ispoljenih u vidu široke mreže kurseva, predavanja, štampe, kulturnih ekipa, pozorišnih družina, listova i listića pa sve do redovnih škola na oslobođenom teritoriju, u povremeno oslobođenim krajevima, ilegalno na neoslobođenom teritoriju, i u toku samih vojnih akcija. Mreža, sistem i sadržaj škola predratne Jugoslavije morao je doživjeti duboke izmjene, jer nije odgovarao novim okolnostima ni potrebama. Mreža škola bila je oskudna, veliki dio naroda nepismen.

Problem razvoja kulture u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine nije takođe do sada obrađivan u našoj istoriografiji. Kako je riječ o jednom od značajnih pitanja opšteg razvitka, posmatraćemo ga kroz razvoj 4 sljedeće oblasti:

- a) kulturno-umjetnička društva,
- b) izdavačka djelatnost,
- c) pozorišna djelatnost i
- d) muzička djelatnost.

Tu je i djelatnost već postojećih kulturno-prosvjetnih društava "Prosvjeta", "Napredak", "Preporod", koja su ukinuta 1949. godine.

Osnivanje i djelatnost kulturno-umjetničkih grupa i društava imali su za cilj obuhvatanje što većeg broja radničke, seoske, srednjoškolske i studentske omladine. Masovnost ovih društava proizlazila iz politike Partije koja je u to vrijeme forsirala masovnu kulturu.

Izdavačka djelatnost bila je značajno područje u širenju kulture u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine. Došlo je do stvaranja izdavačkih radnih organizacija, a izdavačka djelatnost stavljena je u funkciju kulturnog uzdizanja masa.

Pozorišna djelatnost i približavanje ovog vida kulture širokim slojevima stanovništva odvijala se u narodnim pozorištima u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci, Tuzli, Travniku, Zenici, Brčkom. S istim ciljem uslijedilo je stvaranje novih pozorišta, dramskih škola, stvaranje kadrova te okvirnog repertoara za pozorišta. Nezaobilazno u ovom procesu bilo je djelovanje drame, simfonijskog orkestra, opere i baleta.

Muzička djelatnost obuhvatala je masovnu i visokokvalitetnu muzičku djelatnost, približavanje muzičke kulture najširim slojevima naroda i umjetnički rad u oblasti muzike. Taj rad proširivan je osnivanjem odsjeka za muziku, muzičkih i baletskih škola, nastavom solfeđa i hora i pokretnih igara s pjesmom.

Obnova materijalnog i duhovnog života u Bosni i Hercegovini započela je odmah po njenom oslobođenju. Obnova privrede nije se mogla zamisliti bez opšteg narodnog napretka, koji je podrazumijevao i kulturni, prosvjetni i naučni napredak. Oživiljavanje kulturnog i prosvjetnog života bilo je sastavni dio promjena koje su nastale u društvenom životu. Materijalna baza kulturnog života postala je vlasništvo države, čime su stvoreni osnovni preduslovi za razvijanje velike aktivnosti na području kulture. Prvih godina nakon rata kulturnu politiku određivalo je ekonomsko stanje u zemlji. Iako su materijalna ulaganja u kulturu bila maksimalna prema mogućnostima, ona su bila nedovoljna za zadovoljenje kulturnih potreba, pogotovo kad se zna da je prvo trebalo prevazići kulturnu zaostalost i veliki procenat nepismenosti. U ovom periodu vodilo se računa da se sa što manje sredstava postignu što veći efekti. Od visine materijalnih sredstava zavisile su i forme rada i u kulturi.

Nakon rata svoj rad su obnovila nacionalna kulturno-prosvjetna, kao i neka radnička kulturno-umjetnička društva. Pored ovih osnovana su amaterska kulturno-umjetnička društva širom Bosne i Hercegovine. Sindikalne organizacije bile su inicijatori osnivanja kulturno-umjetničkih društava u radnim kolektivima. Osim ovih osnivale su se i teritorijalna kulturno-umjetnička društva, kao i seoska i školska. Rad svih kulturno-umjetničkih i kulturno-prosvjetnih društava od 1948. godine objedinjavao je Zemaljski savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine.

Izdavačka djelatnost bila je sastavni dio ukupnog kulturnog napretka i od početka je razvijana i tretirana kao djelatnost od posebnog društvenog interesa. U tom cilju osnovana su izdavačka preduzeća koja su objavljivala djela iz domaće i strane književnosti, udžbenike, masovnu političku literaturu i publicistiku, kao i stručnu literaturu. Kulturni događaj je predstavljalo i pojavljivanje časopisa kao i kulturnih rubrika u dnevnim listovima.

Muzička djelatnost obuhvatala je osnivanje muzičkih škola i širenje muzičke kulture. Iako se mreža muzičkog školstva u Bosni i Hercegovini razvijala sporo i neujednačeno, postignuti su značajni rezultati u afirmaciji muzičke kulture. Uporedo sa razvojem muzičkih institucija, profesionalnih udruženja i ostalih muzičkih tijela, odvijala se i koncertna aktivnost.

Sva pozorišta osnovana nakon rata imala su pored umjetničke i edukativnu funkciju. Repertoar je u početku bio pojednostavljen, sastavljen uglavnom od popularnih komada, domaćih i stranih komedija, djela folklornog tipa i melodrama. Nakon toga slijedili su koraci na razbijanju standarda i konvencija, koji su se ogledali u tražanjima za vlastitom fizionomijom. Na polju pozorišne djelatnosti ostvaren je niz rezultata trajnijeg značenja za pozorišni život. Osnivanjem Srednje dramske škole u Sarajevu nastojalo se udovoljiti zahtjevima savremenog teatra kao i normama koje je društvo postavilo pred pozorište. U okviru Sarajevske opere djelovali su orkestar, solisti, hor i balet. Njenim osnivanjem bili su stvoreni uslovi za brži razvoj muzičkog školstva, kao i radiostanice.

Takva je situacija bila, dakle, do ovog posljednjeg rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu. Nakon sagledavanja cjelokupnog pedesetogodišnjeg razvoja prosvjete, nauke i kulture u Bosni i Hercegovini ono što se nameće kao neminovno pitanje jeste **da li svaki pokušaj stvaranja prosvjetnog, naučnog i kulturnog središta u Bosni i Hercegovini mora završiti neuspjehom zbog rata?** Bosna i Hercegovina se u XX vijeku iz tri rata svaki put dizala iz pepela. Ono što je za posljednjih 50 godina stvoreno, ili **institucionalizirano** predstavljalo je nesumnjiv uspjeh u svakom pogledu. Svi ovi procesi, kada je o Bosni i Hercegovini riječ, često su bili političko pitanje. Osnivanje Univerziteta u Sarajevu, predstavljalo je jednu od bitnih konstituanata njene državnosti. Univerzitet je postao središte obrazovanja, istraživanja, naučnog stvaranja. Osnivanjem Naučnog društva NR BiH 1951. godine izražena je bosanskohercegovačka društveno-politička individualnost u okviru FNRJ. Naučno društvo postalo je najviša kompleksna naučna institucija. Do njegovog prerastranja u Akademiju nauka došlo je 1966. godine.□

Literatura:

1. Enciklopedija Jugoslavije - Separat SR Bosna i Hercegovina, Zagreb, 1983.
2. Muhamed Filipović, Bosna i Hercegovina - najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice, Sarajevo, 1997.
3. Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979., Tom III 1945-1979., Beograd, 1980.
4. Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, 2, Sarajevo, 1990.
5. Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975., Sarajevo 1976.
6. Senija Milišić, Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini (1945-1950), Izvedbeni projekat DC XIII/2, rukopis

7. Naučno društvo i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine-Spomenica 1951-1976., Sarajevo, 1976.
8. Nauka i tehnologija u privrednom razvoju Jugoslavije, I, Beograd, 1971.
9. Mitar Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955), Sarajevo, 1981.
10. Školstvo u FNR Jugoslaviji 1945-1951, Beograd, 1952.
11. Univerzitet u Sarajevu 1949-1979., Sarajevo, 1979.

DEVELOPMENT OF SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1943-2003

Senija Milišić

Summary

The research of development of science, education and culture in Bosnia and Herzegovina has long been neglected, although the study of the process of institutionalization of these fields of social life has always been of crucial importance for the assessment of the social progress in general.

In BiH, these processes had their distinct phases that can be followed at several levels. The first phase - from 1945 to 1950 - was the realization of the first 5-year plan, i.e., the period of reconstruction and development of the country. The next phase - from 1950 to 1958 - meant the foundation of the key educational, scientific and cultural institutions in Bosnia and Herzegovina.

Scientific research in BiH, with the exception of its Land's Museum, developed only after 1945. With the establishment of the University, in 1949, and in 1951, of the Scientific Society that eventually became the Academy of Science and Arts, as well as with the opening of three more university centers (Mostar, Banja Luka and Tuzla), BiH has become a medium-developed country. This period in the history of BiH is significant since it marked the creation, strengthening and broadening of a network of educational, scientific and cultural institutions. ■

PRIKAZI

Smail Čekić: *Pokret Bagauda*. Sarajevo, 2002, 205 str.

Jedan od najcjenjenijih historičara historije genocida i agresije na Bosnu i Hercegovinu, prof. dr. Smail Čekić, osamdesetih godina XX vijeka kao mlađi asistent Istorijskog instituta Crne Gore bavio se starijom (antičkom) historijom južnoslovenskih prostora, što je rezultiralo odbranom magistarskog rada na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1980. godine pod naslovom *Pokret Bagauda*. Poslije skoro dvadeset godina magistarski rad je pretočen u knjigu pod istim naslovom i ponuđen naučnoj i stručnoj javnosti na uvid.

Smail Čekić je izbjegao uobičajene nesporazume koji nastaju kada se radi o sličnim izdavačkim poduhvatima. Naime, knjiga je uz male, tehničke prerade, objavljena izvorno, kako je i u magistarskom radu, te tako pruža zadovoljstvo svakom brižnom čitaocu da prepozna i vidi put razvoja i izrastanja, sada već afirmiranog historičara Smaila Čekića.

Kada se pažljivo i detaljno iščita ova knjiga vidljivo je da je nastala kao rezultat serioznih istraživanja i istraživačkog rada, uz korištenje brojnih zbirki antičkih historijskih izvora i brojne literature, a cilj je tim prije zahtjevniji jer je riječ o temi koja je obimna i nosi brojne rizike. S druge strane, da bi se pokret Bagauda temeljno obradio nedostaju pisani izvori i materijalni spomenici kulture, a i u historijskoj literaturi sama tema je slabo obrađena. Autor je uspio u svojoj nakani da jedan velik socijalni pokret pretoči u naučno djelo, koristeći se isključivo interpretativnom metodom, čime je fenomem Bagauda u potpunosti priližio čitaocima.

Sam pojam Bagauda keltskog je porijekla, i znači ratnik, ubojiti ratnik, a u širem kontekstu, kojeg u potpunosti koristi prof. dr. Smail Čekić, to su ustanici koji su u jednom periodu Rimskog Carstva odigrali važnu ulogu. Mada su se Bagaudi pojavljivali u svim dijelovima ogromnog Rimskog Carstva, autor se opredjeljuje za uže područje Rimskog Carstva, konkretno njega interesuje samo područje Galije.

Revnosnom čitaocu će posebno biti interesantan uvodni dio knjige, u kojem se daje pregled izvora i dosadašnjih istraživanja koji su na bilo koji način dovodili u vezu Rimsko Carstvo i Bagauda. Radi se o maloj ali ozbiljno napisanoj studiji sa jakim, čvrstim i preciznim mišljenjima o pojedinim zbornicima ili literarnim uradcima na ovu temu.

Očito je da je pri pisanju ovog dijela knjige prof. dr. Smail Čekić konsultirao svu relevantnu literaturu iz ove oblasti i istraživao izvornu građu, a vrijedna je i njegova konstatacija da značajniji doprinos u odnosu na ostale historičare bilježe samo sovjetski historičari.

U shematskom pregledu knjigu "Pokret Bagauda" prof. dr. Smaila Čekića čine četiri veća dijela, a uz sve to pridodato je i nekoliko priloga na kraju. U prvom poglavlju autor opisuje ustanke u Galiji koji su bili jedno od obilježja historije ove ratoborne pokrajine do trećeg vijeka. Poseban naglasak autor je stavio na uključenje i odvajanje od Rima koje se dogodilo ustankom galski krupnih zemljoposjednika i imenovanjem samostalne države 258-273. godine.

Drugi dio knjige opisuje Bagaude u III vijeku kao i osnovne detalje o ustanku kao što su uzroci, početak, vođe ustanka, zatim socijalna struktura ustanika, te centar i ugušenje ustanka. Treći dio knjige rasvjetljava historiju Bagaude u IV vijeku. Ovaj period je obilježen velikim krizama, smanjenja trgovačkih odnosa i prirodne privrede, te se stanje znatno otežavalo mnogim napadima varvara, posebno Germana, duž rijeke Rajne i u dolini rijeke Majne.

Četvrti dio knjige nudi osvrt na prisutnost Bagauda u petom vijeku. U ovom dijelu se posebno izdvajaju sljedeće tematske cjeline: položaj seljaka kolona i robova, uzroci ustanka, ustanci u južnoj Galiji 408. godine, ustanak u Armorici 408. godine, 435-437. i 448. godine. U ovom dijelu opisani su značajniji predstavnici ustanka, zatim ustanci u Španiji, kao i religija Bagauda.

Knjiga prof. dr. Smaila Čekića "Pokret Bagauda", pisana davnih osamdesetih godina XX vijeka, nudi moderan obrazac proučavanja perioda Rimskog Carstva te se lahko čita i očito je da je autor uložio izuzetan napor u izradi ove naučne studije.

Na kraju, napomenimo da je knjiga Smaila Čekića "Pokret Bagauda" prvijenac južnoslovenske antičke historiografije, posebno kada uzmemo u obzir da djelo slične tematike nije postojalo na južnoslavenskim jezicima. Poseban je doprinos proučavanju antičke historije Bosne i Hercegovine, te će vrlo brzo naći svoje mjesto i kod stručne i naučne javnosti. ■

Salih Jalimam

Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Biblioteka kulturno nasljeđe, Sarajevo 2004, str. 329.

Izdavačka kuća Sarajevo Publishing, kao nasljednik ugledne bosanskohercegovačke izdavačke kuće Veselin Masleša, ponovo je pokrenula svoju poznatu ediciju "Biblioteka kulturno nasljeđe". Kao početak obnavljanja ove, veoma vrijedne izdavačke djelatnosti, ponovo je javnosti publicirana knjiga pokojnog Pave Anđelića "Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću". Sa punim pravom knjigu Pave Anđelića možemo smatrati jednim od vrhunskih djela historijske nauke u Bosni i Hercegovini, posebno arheologije bez čijeg sudjelovanja izučavanje srednjovjekovne historije Bosne ne bi bilo moguće. Tema ove knjige, kako se to već zna iz njenog prvog izdanja, su rezultati arheološkog istraživanja Bobovca i Kraljeve Sutjeske, ali i proučavanje drugih, za historiju Bosne i Hercegovine, vrlo važnih lokaliteta. Knjiga je nastala na osnovu višegodišnjih arheoloških istraživanja, kojima je rukovodio lično Pavao Anđelić. Istraživanja na Bobovcu su obavljena od 1959. do 1967. godine, a Kraljeve Sutjeske od 1964. do 1970. godine. Ovako dug rad na ova dva lokaliteta govori o ozbiljnosti i kvalitetu poduzetih istraživanja. Potrebno je naglasiti da su ova dva lokaliteta, sasvim sigurno, za poznavanje povijesti srednjovjekovne Bosne, najvažnija i da je posao pri ubikaciji, otkrivanju i ispitivanju pojedinih objekata na njima bio izuzetno težak. Anđelić je taj posao obavio stručno i sa punim pravom ga autor predgovora drugog izdanja, dr. Dubravko Lovrenović, naziva bosanskim "Schliemannom".

Knjiga je podijeljena u pet poglavlja. U prva četiri autor iznosi rezultate svojih istraživanja na Bobovcu, i u Kraljevoj Sutjesci, te na osnovu i drugih historijskih izvora, čitatelju stvara, vrlo živu, sliku o značaju i ulozi pomenuta dva lokaliteta srednjovjekovne Bosne. U prvom poglavlju autor daje antropogeografske osobine, opisuje ostatke naselja iz prahistorije i antike, ubicira toponime i oslikava granice srednjovjekovne župe Trstivnice (Trstionice), u kojoj se nalazi i bobovačko i sutješko područje, poredeći je sa trenutnim stanjem administrativne podijeljenosti između susjednih općina (šezdesetih i sedamdesetih godina). U drugom poglavlju, koje zauzima gotovo polovicu knjige (150 stranica) Anđelić govori o topografiji područja, komunikacijama i rezultatima arheološkog istraživanja prije njega, a naravno, kao naj-

važniji dio ovog poglavlja su rezultati njegovog rada na Bobovcu. Zbog lakšeg pregleda za čitatelja autor je posebno izdvojio arhitekturu, groblja i arheološke nalaze. Na kraju drugog poglavlja iznosi i poznate pisane historijske izvore o Bobovcu, ali bilježi i narodnu tradiciju.

U trećem poglavlju (179-253 str.), koje je koncipirao na način drugog poglavlja, prezentira rezultate svojih istraživanja Kraljeve Sutjeske. U Sutjesci je ubicirao i istražio istočnu, gornju i donju palaču, te pomoćne zgrade i kapelu vladarskog dvora. Slijedeći primjer prethodnog poglavlja autor je detaljno opisao građevinski materijal, tehniku gradnje i ostatke umjetnosti.

Na oba lokaliteta je dokazao postojanje, vrlo razvijene, gotičke umjetnosti. Za povjesničare je vrlo važno i to što je utvrdio različite funkcije ovih lokaliteta. Bobovac je dobro utvrđeni grad, naravno ima i sve atribute civilnog centra, ali ipak, njegova glavna osobina je geostrateški, vojni i politički značaj. Na drugoj strani, Kraljeva Sutjeska je bez fortifikacija, njen značaj je drugačiji, više politički i administrativni. Prateći svoj uobičajeni način interpretacije i u ovom poglavlju, na kraju, autor iznosi pisane historijske izvore i narodnu tradiciju.

U četvrtom poglavlju se govori o značaju arheoloških istraživanja i kulturi srednjobosanskog područja u srednjem vijeku. Kronološki, kulturu razvijenog srednjeg vijeka u Bosni, podijelio je u dva perioda: prvi je vrijeme uspona (1322-1377 god.), a drugi je vrijeme procvata (1377-1463 god.). Po intezitetu, stilu i regionalnim osobinama razdvojio je dva kulturna kruga, srednjobosanski (središte je Bobovac) i jajački. Primjetio je i naglasio pojavljivanje kulturnog kruga Kosača (dakle, hercegovačkog). Pošto se u ovom radu usmjerio na Srednju Bosnu, tako je u četvrtom poglavlju svoj istraživački rad usmjerio na srednjobosanski kulturni krug.

U petom poglavlju Anđelić opisuje sjedišta bosanskih vladara, govori o zbornom mjestu državnog sabora, rasvjetljava ulogu naselja Mili kod današnjeg Visokog, govori o naselju pod imenom Bosna, te o vladarskim posjedima u pojedinim župama. U ubikaciji ovih posjeda Anđeliću se potkrala i manja greška u nazivima vladarskih domena u župi Lašvi. Radi se o naseljima koja danas nose nazive Kraljevice i Bandol, a ne Kraljice i Banjdo. Međutim, to ni najmanje ne umanjuje značaj autorovog prezentiranja tih činjenica. U ovom, posljednjem, poglavlju Anđelić nas ukratko upoznaje i sa drugim lokacijama na kojima su postojali vladarski dvorovi i mjesta javnog značaja, kao što su mjesta suđenja, okupljanja i boravka vladara.

Djelo Pave Anđelića je između ostalog i dobar pokazatelj da se u naučnim istraživanjima nikako ne smiju zaboraviti narodne tradicije. One su dosta pomogle Anđeliću i njihov značaj je naglašen u cijelom radu. Vješto koristeći pisane historijske izvore, rezultate prethodnih istraživača i narodne tradicije, Anđelić je postigao puni uspjeh.

Što se tiče tehničkih osobina drugog izdanja mogu se primjetiti znatnije izmjene u odnosu na prvo izdanje. Prvo izdanje (1973. god.) ima 271 stranicu, dok novo izdanje ima 329 stranica. Nažalost, u tehničkom smislu novo izdanje je uglavnom slabijeg kvaliteta. Tako, na primjer, u njemu ima previše pogrešnih navoda ispod reprodukcija fotografija i crteža. Neki navodi se ponavljaju ispod različitih ilustracija, ponegdje se radi o inverziji teksta, a česte su i štamparske greške. Bilo bi vrlo teško ovom prilikom pojedinačno nabrojati sve vrste takvih tehničkih grešaka. Neke od tehničkih grešaka prvog izdanja su se potkrale i u drugom (uporediti stranice 64 i 65 novog izdanja sa stranicama 53 i 54 starog izdanja). Razlika u kvalitetu papira je očigledna, starije izdanje je odštampano na dosta kvalitetnijem papiru. Reprodukcije fotografija, karata i crteža je izuzetno loša kod drugog izdanja. Ozbiljniju zamjerku možemo dati i zbog odsustva karata kojima je obogaćeno prvo izdanje. Karte koje je Anđelić napravio za to izdanje su obavezan prateći materijal, posebno kada se radi o ovakvoj vrsti naučnog djela. Novo je i dosta zanimljivo što su se izdavači odlučili promijeniti mjesto za smještaj fusnota i napomena. One se u novom izdanju nalaze na marginama. Poređenjem sa starijim izdanjem ovo izgleda dosta praktičnije i lakše ih je pratiti. U petom poglavlju prvog izdanja autor je posljednjih šest podnaslova posebno izdvojio dajući svakom od njih početak na novoj stranici, dok u novom izdanju to nije slučaj. Osim toga, tekst prvog je štampan u kolumnama, a drugog u jednoredu.

Na kraju, uz ponovnu konstataciju da je djelo Pave Anđelića jedno od najznačajnijih djela bosanskohercegovačke historiografije i da je svojim prvim publiciranjem preraslo običnu knjigu i postalo stalno potrebnim priručnikom za istraživače bosanskog srednjovjekovlja, ipak se teško oteti dojmu o teškom položaju historijske nauke u Bosni i Hercegovini danas. Novo izdanje knjige "Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću" je dobar način da se autoru oda dužno poštovanje koje je svojim radom i zaslužio, to je i dobar znak ozbiljnosti izdavačke kuće Sarajevo Publishing, koja se odlučila ponovo pokrenuti ediciju "Biblioteka kulturno nasljeđe", međutim sve češći reprinti starijih izdanja nisu dobar pokazatelj trenutnog stanja u našoj nauci, bolje rečeno odnosa prema novijim istraživačkim dostignućima. Reprintiranjem starijih izdanja se kod čitatelja može steći dojam da se u današnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji ne dešava ništa novo. Neka historiografska djela vjerovatno nikada neće biti prevaziđena, ali ona ne smiju ugrožavati publiciranje rezultata najnovijih istraživanja. ■

Amir Kliko

Povijesni izvori Slavonije, Baranje i Srijema, Sv. I. 1390. – 1409. Sakupio i
priređio Ive Mažuran, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2002, 503 str.
ISBN 953-6336-22-7 (sv. 1)

Državni arhiv u Osijeku započeo je nedavno uz potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske s objavljivanjem srednjovjekovnih povijesnih izvora o Slavoniji, Srijemu i hrvatskom dijelu Baranje. Unutar cijelog projekta predviđeno je priređivanje još najmanje desetak svezaka koji će obuhvatiti razdoblje od 1390. do 1526. godine. Planirana edicija temelji se na trudu dr. Ive Mažurana, koji je više od trideset godina prikupljao neobjavljene izvore vezane za spomenuta područja, ponajprije u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti - Diplomatički arhiv, a zatim i u Hrvatskom državnom arhivu i Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Prvi objavljeni svezak sastoji se od napomene urednika i korektora latinskih prijepisa, ravnatelja arhiva u Osijeku dr. Stjepana Sršana, predgovora dr. Ive Mažurana, diplomatičke građe s nekoliko ne baš najbolje uspjelih slika samih izvora, poduzih sažetaka predgovora na engleskom i njemačkom jeziku, kazala osoba, te kazala mjesta i važnijih predmeta.

Radi cjelovitosti, u zbirku su uvršteni i neki već ranije objavljeni dokumenti iz drugih starijih publikacija (Fejér Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 42 vol. (104. pr. Kr.-1439.), Budae 1829.-1844.; *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeö*, Budapest 1871.1931.; Nagy Imre, *Codex diplomaticus Hungaricus Andagavensis* (Anjoukori okmánytár), vol. I-VII., Budapest 1878.-1920.; Šišić Ferdo, *Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća*. U: *Starine JAZU*, vol. 39, Zagreb 1938, 129-320.). Opsežnost neobjavljene građe iz 15. i 16. stoljeća prisilila je Mažurana da se, kako je objasnio u predgovoru, ograniči samo na važnije isprave vladara, Bosanskog kaptola u Đakovu, te kaptola u Cazmi, Pečuhu i nedaleko od Požege. Osim toga, uvrstio je izvore koji se odnose na osobe vršitelje visokih upravnih i državničkih poslova, naročito banove, domaće ljude i njihova boravišta, utvrde, tvrđave, crkve, samostane i njihove naradbine, rodbinske veze krupnije vlastele, vojne, sukobe s Osmanlijama, sporove oko posjeda i zemljišta, te isprave u kojima su zabilježeni brojni nazivi mjesta na području Križevačke, Požeške, Virovitičke, Vukovske, Srijemske i južnog dijela Baranjske županije. Ta-

kvo opredjeljenje nije pak naznačeno u podnaslovu ili odjeljenom naslovu u knjizi, iako se u sadržaju dio s dokumentima naziva "Kraljevske, palatinske, sudske, banske, županijske, biskupske, kaptolske, samostanske i privatne isprave od 1224. do 1409. godine".

Dakle, izbor građe kronološki ne odgovara u potpunosti naslovu zbirke, jer je (na nagovor urednika) među 372 dokumenta sastavljač uvrstio 47 isprava nastalih prije 1390. godine.

Inače, isprave su prepisane iz izvornika, na pergameni i papiru, kao i brojnih transumpta unutar drugih isprava. Ipak je šteta što u registima nisu dodani i dokumenti koji nisu ušli u uži izvor sastavljača.

Vrijednost zbirke za istraživanje srednjovjekovne povijesti Slavonije, Srijema i hrvatskog dijela Baranje (ali također i Ugarske, ostale Hrvatske i Bosne!) nije dvojbeno, a najbolje će se pokazati u samoj praksi. Međutim, ovdje treba upozoriti da uporabu prvog svezka umnogome otežava to što se priređivač nije držao nekih standardnih načela pri izdavanju zbornika takve vrste. Naime, izostavljeni su opširni predgovor, popisi korištenih kratica, literature i ustanova u kojima se građa nalazi, bar minimum osnovnih informacija o korištenim arhivima i fondovima, kao i obvezni sumarij (popis dokumenata s latinskom registima, datumom i mjestom izdavanja) i dr. Poseban propust čine nevjerojatno loše i površno priređena kazala, naročito kazala imena, koja uz to djelimično nisu navedena abecednim redosljedom (vidi posebno popise čeških imena: Andreas, Georgius, Gregorius, Johannes, Ladislaus, Nicolaus, Petrus i Stephanus), dok kazalo mjesta i predmeta ne bilježi mjesta podrijetla osoba i nazive iz vladarskih titula, te sadrži jedva pokoji predmet.

Nadajmo se da će u planiranim nastavcima zbirke ovakvi početni nedostaci biti otklonjeni, a ona zbilja postati ono čemu su urednik i sastavljač težili - dostojan nastavak rada na Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, priređenom od strane JAZU odnosno HAZU za razdoblje do 1399. godine u 18 svezaka (1904.-1990.) i dva svezka dodataka (1198. 2002.) za sada, **iako i ta edicija ima svojih nedostataka.** ■

Dejan Zadro

Jacques Le Goff: *Priča o Europi*.-Izd. "Školska knjiga",
Zagreb 2002, str. 91.

Autor ove dosta neobične knjige je sigurno najugledniji historičar današnjice Jacques Le Goff, inače rođen je u francuskom mjestu Tulonu 1924. godine. U rodnom mjestu završio je osnovno i srednje obrazovanje i u periodu 1945.-1950. godine studirao historiju na Sorboni. Doktorska disertacija i cijeli njegov naučni rad posvećen je proučavanju složenih struktura srednjevjekovne evropske historije i vodeći je predstavnik "Nove historije" (*La nouvelle histoire*) kako se s pravom naziva široki pokret historijske nauke koji se svojim pristupima povijesnom životu odvojio od tradicionalnih interpretacija prošlosti.

Nastanak i razvoj ovog pokreta vezan je za ugledni francuski historijski časopis "Anali" (*Annales: Economies, Societes, Civilisations*) koji su 1929. godine pokrenuli Lucien Leblvre (1878-1956) i Marc Bloch (1886-1944) te od 1947. godine za Šestu sekciju "Ecole Pratique des Hautes Etudes", čiji je predsjednik od 1962. do 1977. godine bio i Jacques Le Goff.

Nastupajući u suprotstavljanju tradicionalnoj historiografiji, koja je jednostrano bila usmjerena na bilježenje "zbivanja" uglavnom političkog značaja, historičari okupljeni oko "Anala" postavili su sebi cilj ostvarenje cjelovite historije, usmjeravajući svoje studije prema do tada zapostavljenim područjima i historijskim izvorima. Upravo to proširivanje polja istraživanja dalo je radovima historičara multidisciplinarni značaj, prvenstveno s obzirom na to da su im orijentacija postala: humana geografija, povijesna ekonomija i društvena sociologija a zatim na izbor novih tema kao što su: hrana, tijelo, slika, mit, mentalitet, osjećajnost, knjiga i dr., i time se sve više približavaju povijesnim istraživanjima antropologije. Nedavno je upravo Jacques Le Goff u više navrata naglasio kako je krajnji cilj novog znanja o ljudskom vremenu "povijesna antropologija".

Gotovo su svi predstavnici analista, a Jacques Le Goff posebno, uporedo s knjigama svojih istraživanja, objavljivali brojne studije i rasprave posvećene problemima metode historijske nauke, šireći tako svoj uticaj daleko preko Francuske. Sretno spajajući bogato znanje s jasnim izlaganjima izrazito književne vrijednosti, Jacques Le Goff je mnogo pridonio popularizaciji historije u širokom krugu čitalaca. Glavna su mu djela: *Trgovci i novčari u srednjem vijeku* (Pariz, 1956), *Intelektualci u sre-*

dnjem vijeku (Pariz, 1957), *Srednjovjekovna civilizacija zapadne Evrope* (Pariz, 1965), *Za drugojačiji srednji vijek* (Pariz, 1977), *Nastanak čistilišta* (Pariz, 1981), *Priča o Europi* (Pariz, 1996). Treba napomenuti da su ovo prva, francuska izdanja a svaka od ovih knjiga doživjela su brojna izdanja na svim vodećim jezicima svijeta i smatraju se udžbenicima za razumijevanje srednjovjekovnih mijena evropskog kontinenta.

Zajedno sa Pierrom Noraom izdao je u dvije sveske zbornika studija analista pod programskim naslovom "Faire de l'histoire" (1974.). U Bosni i Hercegovini Jacques Le Goff do sada nije cjelovito predstavljen niti preveden, samo u jednom slučaju napravljen je prijevod (u sarajevskom časopisu "Izraz" 1989. godine) dijela njegovog uvoda iz knjige "Srednjovjekovni čovjek".

Knjiga: "Priča o Europi" Jacquesa Le Goffa, uvjerenog borca za ujedinjenje Evrope, o čemu je napisao veliki broj studija, rasprava i programskih tekstova, je vrlo neobično pisana brošura. Namijenjena je za najmlađi uzrast, učenike uzrasta osnovne škole u kojoj je historija Evrope ispričana na nov, neobičan, slikovit i nesvakidašnji način. Autor tvrdi da za malo više od tri sata leta putnik iz Pariza stigne u Istanbul (nekadašnji Konstantinopol) danas vrlo veliki grad. Na tom interesantnom putovanju Le Goff vrlo vješto i uvjerljivo kazuje prošlost i povijest Evrope, ukazuje na sve afirmativne i vrijedne njene sastojke od najstarijih vremena do danas, povezuje vremena, epohe, prošlost, kulture, civilizacije sa sadašnjosti te nalazi brojne veze, korelacije, uporišta i dokaze živog, evropskog tkiva.

"Lutajući" evropskim kontinentom kroz prošlost, sadašnjost i budućnost, Le Goff plastično odgovara i na pitanja šta je to Evropa, kontinent, odgovaraju geografi ali i dodaju to je komad kopna određen prirodnim granicama, uglavnom morima. Povjesničar i historičar takvog formata kao što je Jacques Le Goff pronalazi brojne vrijednosti prošlosti Evrope od grčke i rimske civilizacije, srednjeg vijeka u kojem Evropa životno zrije i pokazuje pravo svoje lice, do formiranja zajedničkog kulturnog nasljeđa u novijim epohama.

Prolazeći kroz periode povijesnog razdoblja autor vrlo zanimljivo i poučno priča historiju, kazuje sve ono na čemu počivaju temelji pojedinih dijelova Evrope, kako su postavljeni i sa kakvih se osnova mogu vidjeti prošli događaji. Posmatrajući svaki od tih segmenata ponaosob i preko potvrđenih historijskih koordinata, Le Goff vrlo poučno ukazuje na brojna vezivna tkiva evropske historije od najstarijih vremena do danas. Riječ je, ipak, o burnim i nesvakidašnjim dešavanjima, promjenama koje su imale i svoje svjetske refleksije, posebno u ranijim, ali i najnovijim epohama.

U vremenu kada se evropska zajednica širi i udružuje, kada je treći milenij vrijeme potpune evropske integracije, prema ovom autoru posebna je zadaća upoznati

i složene fenomene evrpske historije i kako to s pravom tvrdi "Neka vas ponese žar za izgradnju Evrope, ona to zaslužuje". Knjiga *Priča o Europi* koja se ovom prigodom predstavlja nije samo "učenička" literatura, nego je riječ o poučniku evropskih mijena i promjena, svega onoga što se u jednom vrlo važnom i burnom vremenu treba i mora znati iz bogate i inspirativne evropske prošlosti.

Uzrast od 7 do 77 godina ovom knjigom dobija puno, sliku i priliku Evrope pisanu vrhunskim stilom, ubjedljivo i argumentovano, sa nizom paralela, veza koje svaka na svoj način daje nešto novo, evropsko, vrijedno i zanimljivo. Knjiga *Priča o Europi* je novina i za širi balkanski okvir, a u bosanskohercegovačkim prilikama teško je i zamisliti ovakav izdavački poduhvat. Ali, svakom ko u evropskim okvirima vidi svoje mogućnosti i budućnost toplo se preporučuje za čitanje i pamćenje. Preporuke se odnose prije svega na stilsku izuzetnost, historijsku argumentovanost, autoritet historičara Jacquesa Le Goffa, koji ove godine navršava osamdeset godina života i rada, ali i nešto nesvakidašnje: brojne ilustracije čiji je autor Charley Case, Belgijanac koji živi u Londonu, koji je nadahnuto ilustrovao ovu knjigu.

Toplo preporučujući knjigu *Priča o Europi* Jacquesa Le Goffa mora se kazati da je prava šteta da ovih i ovakvih knjiga, bilo kao prijevoda bilo autorskih izdanja, uopće nema na bosanskohercegovačkom tržištu. Slika složenih evropskih historijskih mijena stiče se prema davno prevaziđenim brošurama, knjigama ili autorskim radovima koji su isključivo lokalni i često bespotrebni. I autor Jacques Le Goff i knjiga *Priča o Europi* kao i izdavač "Školska knjiga" iz Zagreba su pravi primjer izuzetnog napora, zahvata posebne vrijednosti, te će vjerovatno naći odjeka kod naučne i stručne javnosti, ali i kod šireg kruga čitalaca. ■

Salih Jalimam

Jelena Mrgić-Radojčić. *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Banjaluci, Istorijski institut u Banjaluci, 2002; str. 398

Djelo Jelene Mrgić-Radojčić predstavlja doraden tekst njene magistarske radnje pod nazivom *Donji Kraji bosanske države u srednjem veku*, odbranjene na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Recenzije dr. Sime Ćirkovića i dr. Miloša Blagojevića, čije izvatke nalazimo na koricama objavljene studije, dodatno potvrđuju utisak da je ovim naučno-istraživačkim zahvatom dat značajan doprinos poznavanju prostora između Vrbasa na istoku, Une na zapadu i Save na sjeveru, kao posebnoj teritorijalnoj, političkoj i upravnoj cjelini.

Rad je podijeljen na dva dijela. U prvom je na osnovu izvorne građe prikazan razvoj ovog prostora tokom vremena, a u drugom nalazimo razrađene teritorijalnu organizaciju, naselja, privredne uslove, komunikacije i dr. Nakon uvodnih razmatranja o izvorima, istraživačima i metodologiji istraživanja (str. 11-25), porijeklu i objašnjenju naziva donji Kraji i Krajina (26-33), u radu slijedi poglavlje *Postanak i razvoj Donjih Kraja – krajine bosanske države*, od bana Kulina do početka vlade bana Stjepana II Kotromanića, 1180-1322 (34-43). Autorica Mrgić-Radojčić potom govori o bosanskoj vlasteli Hrvatinićima u Donjim Krajima u XIV stoljeću, 1380-1463 (44-70) i Donjim Krajima u vrijeme Hrvoja Vukčića i njegovih nasljednika (71-121). Posebna pažnja posvećena je *Donjim Krajima i Jajačkoj banovini, 1463-1527/28* (122-131) i *crkvenoj organizaciji u Donjim Krajima* (133-156). U poglavlju *Župe i naselja na teritoriji Donjih Kraja* Jelena Mrgić govori o prostoru i prirodni tla (157-162), župama i njihovim naseljima (163-166), pristupu proučavanja naselja (167-198), a onda pojedinačno o župama Uskoplje, Pliva, Luka, Mel, Tribova, Zemunik, Vrbanja, Banjica, Lušci, Sana, Vrbas i Dubica (199-257). Nakon toga slijedi poglavlje *Privreda i saobraćaj* (263-296) i *zaključna razmatranja*. (297-316). Studiju je obogatio odgovarajući aparat sa spiskom skraćenica, izvora i literature, spiskom karata i ilustracija, registrom ličnih imena, te registrom geografskih pojmova.

Već samo razrješenje naslova radnje, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne*, svjedoči o tome da je autorica uočila koliko se danas pri definiranju pojmo-va ove vrste mora voditi računa, ne samo o organizaciji i strukturi, nego i o historijskom, geografskom, pa i lingvističkom aspektu.

Uvodna razmatranja pokazuju Jelenu Mrgić-Radojčić kao naučnika koji kontinuitet naziva Donji Kraji vidi u Bosanskoj Krajini, što je bila nerazrađena hipoteza Vjekoslava Klaića, kao i tumačenje Ferde Šišića. Iako su autori poput Marka Vege uzimali kao slučajno poklapanje pojma Bosanske Krajine sa srednjovjekovnim Donjim Krajima, autorica ove knjige je raznovrsnim izvornim materijalom i složenim metodološkim postupkom došla do rezultata koji prostor Donjih Kraja potvrđuju kao jezgro buduće Bosanske Krajine. Ipak, primarni cilj njenog rada je bio pokušaj da napravi djelo o srednjovjekovnim Donjim Krajima u cjelini, ali i sa stanovišta mlade nauke kakva je historijska geografija.

Autorica Mrgić-Radojčić nije mogla odrediti položaj i granice Donjih Kraja bez predhodno utvrđenih granica same "zemlje" Bosne. U svom istraživačkom traganju ostala je pri onom do čega je prije skoro dvije decenije došao Muhamed Hadžijahić: župa oko koje koje su se okupljale druge župe kao oko teritorijalno-političke i geografske cjeline, bila je župa Bosna na području Visočkog polja, a ne župa Vrhbosna, kako se to uobičajeno uzima.

Obilje izvora, informacije iz povelja bosanskih i ugarskih vladara, vizantijskih izvora, dubrovačke i mletačke građe, papske kurije, dijelom i osmanskih katastarskih popisa, etnografskih zapisa, ali i arheoloških istraživanja, dala su radu čvrstu podlogu za posmatranje ovog u velikoj mjeri još uvijek nepoznatog prostora. Zbog široke vremenske, prostorne i problemske osnove metodologije rada J. Mrgić-Radojčić, ovu njenu radnju s punim pravom možemo svrstati u historijsko-geografsku monografiju jednog značajnog, ali nedovoljno poznatog dijela srednjovjekovne Bosne. ■

Ramiza Smajić

Krešimir Kužić, *Hrvati i križari*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije III/25, Zagreb 2003, str. 178.

Po naslovu vrlo interesantna knjiga, autora Kužić Krešimira, izašla je u izdanju Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu, 2003. godine, a proistekla je iz autorovog diplomskog rada odbranjenog 2000. godine na Hrvatskim studijama Sveučilišta u Zagrebu. Sadržaj knjige podijeljen je u osam poglavlja. U prvih šest poglavlja (11-72 str.) se uglavnom radi o rekonstrukciji križarskih ratova i doticaju Hrvata s njima. U uvodu autor se potrudio da, u obliku tablica, podijeli vrste križarskih ratova. Tako on razlikuje dvije vrste križarskih ratova, "contra haereticos et contra schismaticos" i "contra paganos". Međutim, ta se podjela u potpunosti ne može održati. Križarske ratove protiv islamskog svijeta ne možemo zvati "contra paganos", već ratovima protiv nevjernika. Rimska crkva je jasno razlikovala pagane i nevjernike. U tom smislu su muslimani za nju bili nevjernici, a ne pagani. Što se, pak, tiče Četvrtog križarskog rata, kojim autor ilustrira svoj stav o križarskim ratovima "contra haereticos et contra schismaticos", poznato je da je početni cilj toga rata bio potpuno drugačiji od ostvarenog, ishod ovog pohoda očito je bio čisto ekonomskog i političkog interesa Venecije. Iako autor iznosi i to mišljenje, ipak križarsko osvajanje Zadra naziva pohodom "contra haereticos". "Contra schismaticos"? Iako je papa osuđivao istočnu šizmu, on ipak nije bio spreman voditi ratove protiv nje. Papa je pokretač križarskih ratova, a svaki drugi koji on nije blagoslovio ne bismo mogli zvati križarskim. Četvrti križarski rat je izmakao njegovoj kontroli. Postoje, naravno, križarski ratovi protiv heretika, ali Četvrti ne možemo smatrati takvim.

U prvom poglavlju, na vrlo pristupačan način čitaocu, u vrlo kratkom, ali jako informativnom izlaganju, autor objašnjava uzroke i povod križarskim ratovima. Međutim, u ovom poglavlju se mogu naći ozbiljnije zamjerke na terminologiju koju je koristio u cijelom radu. Radi se o "oslobađanju" i "osvajanju". Na prvi pogled se učini da joj autor ne pridaje važnosti, ali ubrzo se stiče dojam da je o korištenju tih termina bio vrlo oprezan i uglavnom ih je koristio neadekvatno i sa pozicija podložnosti izvorima i literaturi koju je koristio, odnosno njihovoj provenijenciji. Sva literatura i izvori koju je koristio su zapadne provenijencije. Da li zapadnoevropski kršćani zauzimanje Palestine mogu nazvati oslobađanjem? Zapadnjaci dolaze u Pa-

lestinu kao stranci, njihove države i narodi, njom nikada nisu vladali. Tako da ne bi trebalo njihova osvajanja smatrati oslobođenjem. Islamska vlast nad Jerusalemom je trajala od 638. do 1099. godine, a zapadnoevropska nikada tu nije ni postojala. Sva mjesta koja križari osvajaju na Levantu, autor naziva oslobođenim, a zauzimanje Zadra naziva osvajanjem. Svakako je u pravu glede Zadra, ali ne i u pogledu Levanta. Vizantija je imala pravo na oslobađanje, jer se arapski hilafet proširio na njenu štetu. To joj čak i Nur-u-din priznaje za neke teritorije. Kada su ga jednom prilikom njegovi emiri pitali o zauzimanju Antiohije, on im je odgovorio "da na to nemaju pravo, jer su joj pravno Vizantijci vlasnici, a Arapi su joj bili gospodari svega dva stoljeća". Da su kojim slučajem zapadnjaci osvojene teritorije predali Vizantiji, onda bi se moglo raditi o oslobađanju, ali to se nikada nije desilo, iako je vizantijski car često protiv toga protestirao. Najpodjedniji i najprihvatljiviji termini trebali bi bili osvajanje, zauzimanje, pa čak i okupacija. Kada govori o gazijama, očito ne razumije u potpunosti njihovu ideologiju, niti vojnu organizaciju. Gazije ne vode ratove za istrebljenje i uništenje kršćana, jer im vjera to izričito zabranjuje. Svoje ratove vode zbog širenja teritorije i islama, ali to nikako ne znači da se islam među pokorenim stanovništvom širio nasilnim putem. Gazije su postojale davno prije križara i oni su od Vizantije oteli dijelove Svete Zemlje i Male Azije, ali, ipak, sve do dolaska križara na tom području živi veliki broj kršćana i jevreja. Da je gazijski cilj bio njihovo uništenje, da li bi poslije više stoljeća njihovog postojanja i djelovanja ostalo išta kršćansko u Svetoj Zemlji? Osim toga, poznato je da su pojedini emiri (a oni zapovjedaju gazijama) svojim kršćanskim podanicima zabranjivali prelazak na islam, jer kao nemuslimani morali su plaćati veće poreze. Ponekad je ekonomski, svjetovni cilj bio iznad duhovnog, onozemaljskog. U ovom poglavlju se govori i o troškovima križarskih ratova, a autor to vrlo temeljito izlaže. Također se govori i o nacionalnoj strukturi križara, a ona je bila u korist Francuza. Tako da Arapi križare najčešće zovu Francima (Frاندžima op.a.).

U drugom poglavlju (23 – 37) predstavljena su prva četiri križarska pohoda. U Prvom, križari do Svete Zemlje prelaze i preko Hrvatske, međutim hrvatsko stanovništvo im nije blagonaklono, odbijaju da im budu čak i vodiči. Kako izvori pokazuju, zbog hrvatskog odbijanja križari im se osvećuju rezanjem ušiju, noseva, vadenjem očiju, pa čak i ubijanjem. Ni iduća tri pohoda nisu po Hrvate ništa bolje prošla. Hrvati ne sudjeluju u njima. U opisu ovih pohoda su rekonstrukcije mogućih pravaca kretanja križara kroz Hrvatsku, osim toga autor pojedinačno nabraja sve važnije vođe križara. Od hrvatskih gradova značajniju podršku križarima daju samo Split i Trogir, ali se oni tada nalaze pod mletačkom vlašću. Uz pomoć njihovog brodovlja 1100. godine križari zauzimaju Jaffu, a 1123. godine dalmatinski gradovi opet daju svoje brodove. Dakle, postoji mogućnost da su u okviru mletačkih operacija i Hrva-

ti mogli dospjeti u križarske državnice na Levantu, ali to su samo pojedinačni slučajevi. Hrvati su se u kontaktima sa Arapima radije opredjeljivali za trgovinu. Što se tiče Četvrtog križarskog rata, on se svom svojom žestinom sručio na Zadar i Carigrad. Iz autorovog izlaganja se sasvim jasno vide ciljevi Mlečana, a i sam autor priznaje da to nije mogao biti ciljani obračun s hereticima. Tako da ovaj, po Zadar nesretni rat, ne možemo zvati "contra haereticos". Papa je osudio, ekskomunicirao i anatemisao križare zbog Zadra. Pri kraju ovoga poglavlja je konstatacija da Hrvati i dalje ne učestvuju križarskim ratovima, ali se ne daje i odgovor, zašto?

U trećem poglavlju autor govori o ideji križarstva u Ugarskoj i Austriji, nastanku novih samostana, te pojavi viteških redova i njihovoj ulozi u srednjovjekovnim evropskim zemljama.

Četvrto, peto i šesto poglavlje su najinteresantnija i radi se o jednom širokom, korjenitom i vrlo kvalitetnom opisu Petog križarskog rata, o pripremama, stanju križara, logistici, putevima kojima su križari išli, saobraćaju... Na strani 50 autor je, što je posebno interesantno, izračunao nosivost venecijanskih lađa, te napravio izvrstan opis svih vrsta njihovih brodova. Autor je vrlo precizno izložio i pravce kretanja Andrijinih i Leopoldovih križara. Ovi pravci kretanja su ilustrirani i kartom. Kužić piše kako se Andrija u Splitu zadržao tri sedmice, vjerovatno očekujući da mu se pridruže i Hrvati. Vjekoslav Klaić tvrdi da se Andrija u Splitu zadržao svega tri dana (Povijest Hrvata, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1985. godine, str. 226). Ferdo Šišić piše da se Andrija krajem augusta ukrcao na brod (Pregled povijesti hrvatskog naroda, Matica hrvatska, Zagreb 1916. godine, str. 92) Na osnovu ove dvije konstatacije, Klaićeve i Šišićeve, ako su tačne, može se uvidjeti da se Andrija u Splitu nije zadržao tri sedmice, nego tri dana, a da mu se prije dolaska u Split pridružio knez Babonić sa 250 konjanika, što znači da nije previše dugo čekao da mu se pridruže Hrvati, ukoliko je uopće čekao. Klaić tome dodaje, da je već 8. septembra Andrija bio na Kipru, što znači da je od njegovog dolaska u Split do pojavljivanja na Kipru prošlo svega 15 dana. Međutim, Kužić, Andrijin dolazak na Kipar pomjera na početak oktobra. Interesantan je Kužićev opis nastojanja Sv. Franje Asiškog da mirnim putem ostvari kršćanske ciljeve. Sultanu Egipta, Maliku al Kamilu ponudio je da pređe na kršćanstvo obećavajući mu izvesti čuda. Sultan je to odbio. Franjo Asiški je križarima predvidio sramotan poraz.

U zaključku koji je neobično dug, od 72 do 104 stranice autor govori o značaju templarskog reda u Ugarskoj, nasuprot teutoncima koje je Andrija II protjerao. Kritički i argumentirano objašnjava pokušaje nekih moćnijih hrvatskih porodica, par stoljeća poslije, da povežu svoje pretke sa križarskim ratovima. U zaključku se daju i moguća rješenja da se objasni indiferentnost Hrvata naspram ovih pohoda. Kao moguće faktore koji su na to utjecali navodi surovost križara prema Hrvatima, odsustvo

viteškog sistema, finansije, privredno stanje hrvatskih velikaša, geografski i vjerski faktor. Neka od autorovih mišljenja svakako treba uzeti kao moguća, ali ipak su nedovoljno ubjedljiva da daju potpun odgovor na ovo, sasvim sigurno, interesantno pitanje. U okviru ovog dijela rada je i tema posljedica križarskih ratova, a to su: trgovina, kult svetaca, oružje hrvatskih vojnika, heraldika, imena, itd. Križarski ratovi su značajno utjecali i na kult svetaca u Hrvatskoj. Hrvati imaju svoje lokalne svece, ali prihvaćaju i strane. Nije bilo slučaja da se neko od vladarskih ličnosti proglašava svetim, kakav je slučaj sa Ugarskom. Zvonimir je bio najbliži beatifikaciji. Po legendi, zbog njegove spremnosti za odlazak u križarski rat, ubili su ga njegovi podanici, "nevjerni Hrvati". Međutim, ipak ta legenda nije pomogla da Zvonimir postane Sveti. Vrijedno spomena, što autor nije primjetio, a tiče se posljedica križarskih ratova, jeste naučni i kulturni utjecaj razvijenijeg arapskog svijeta na, u to vrijeme, zaostaliju Evropu.

U knjizi se nalazi i 19 rodoslovnih tablica, te na stranicama od 128 do 154 prilozi o križarskim ratovima Andrije II. Na stranicama od 154 do 167 se nalazi popis izvora i literature koju je autor koristio. Popis je vrlo impresivan, 200 jedinica, ali među njima nema izvora i literature arapske provenijencije, iako je broj arapskih hronika prevedenih na zapadnoevropske jezike na vrlo zavidnom nivou. U zagrebačkom izdanju Izvori, 2003. godine prevedeno je i štampano dijelo Amina Maaloufa "Kršćanski barbari u Svetoj Zemlji, križarski ratovi viđeni očima Arapa", djelo nastalo kritičkim korištenjem arapskih hronika. Za svaku ozbiljniju studiju o križarskim ratovima bi obavezno trebalo koristiti i arapske hronike. Indeks imena i mjesta je od 167 do 178 stranice. Iako je knjiga vrijedna interesovanja, ona ipak, ne zadovoljava u potpunosti zadatke zadane teme. Previše je prostora dato općenitom, a malo konkretnom, odnosno Hrvatima i križarima kako to naslov knjige obećava. Glavnina teksta se nalazi do 72 stranice, a cijela knjiga ima 178 stranica. Na nekim stranicama se stiče utisak da su u potpunosti kompilacija misli različitih autora. Naravno, u knjizi ima izvrsnih ličnih opažanja autora, a za jednu ovako tešku temu to je sasvim dovoljno da se ona može naći među vrijednim radovima historiografije, ne samo onih koji se odnose na hrvatsku povijest, nego i onih koji se odnose na križarske ratove, općenito. Ona, svakako zadovoljava većinu kriterija jednog naučnog rada. Čitajući je stiče se utisak autorove dobre upućenosti u temu. Na kraju ostaju dvije zamjerke, knjiga ipak ne daje suštinski odgovor, a to je zašto Hrvati ne sudjeluju u križarskim ratovima i trebalo je posvetiti više prostora Četvrtom križarskom ratu, bar što se tiče njegove zadarske epizode. ■

Amir Kliko

Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737. Uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003.

Sjećanje na vlastiti život i njegova iskustva ulazi u samu bit identiteta svake ličnosti. Inače, bez tog sjećanja, raspale bi se u nepovezane jednokratnosti. Tako je i sa narodima: memorija, koja je uvijek sjećanje koje selektira, vlastite povijesti jest konstituent njihovog individualiteta. Naravno, svakodnevna svijest ne zna, u znanstvenom smislu, nacionalnu historiju pa joj na raspolaganju stoje skraćene verzije u vidu predaja, mitologija, epika, heroika, folkloristika i sl. Znanost općenito, historiografska posebno, razumljivo, zna za te skraćenoce, ponekada je, kad je etnocentrična, njima i sama inficirana ali, konceptijski, ostavlja ih iza sebe pa, slijedeći vlastite svrhe i racionalne uzuse, objektivno, po svojim rezultatima, kad su oni masovnije recipirani, nacionalnu memoriju hoće racionalno utemeljiti i osnažiti. Jedno od znanstvenih djela koje *rade na toj stvari* jest i ovaj rukopis prof. dr. Enesa Pelidije. Otuda, ono, uz znanstvene nosi u sebi i vanznanstvene aspiracije: knjiga je "namjenjena generacijama koje dolaze da nauče da niko i nikada jedan narod ili zemlju silom ne može uništiti. Oni na ovom svijetu ostaju onoliko koliko im je propisano. Ni manje, ni više od toga." (str. 452.)

U osnovi Pelidijine knjige su arhivi, izvori, građa, dokumenti, objavljeni i neobjavljeni, a onda konsultacija i recepcija meritornih historiografskih spoznaja drugih autora. Ništa, dakle, ne dolazi *iz glave*, ništa nije tu po nesigurnom sjećanju i nije dato *napamet*, iz uobrazilja. Izvorna građa, međutim, nužno diktira opseg i sadržinu spoznajnih uvida i sintetičkih rezimea, i drugačije nije ni moguće ukoliko se neće zapasti u imaginacije. Ali, korištenje tekstova drugih autora nije jednostrano i nekritičko: tu i tamo, u skladu sa novim izvorima, skrenuće pažnju na netačnost ovog ili onog podatka ili korigirati dosadašnje spoznaje proširujući tako fond izvjesnih spoznaja o ovom periodu bosanske historije. Radi se, dakle, o osobnom stvaralačkom poduhvatu, a ne epigonskoj reprodukciji onog znanog na znani način. Pri tome, tekst se čita bez velikih napora. Istina, djeluje presija mnoštva činjenica, evidencija, informacija, ali to je tako - proizilazi iz same biti historiografskog diskursa.

Pelidija, nazovimo to tako, aplicira *metodu koncentričnih krugova*. Prvo dolazi rekonstrukcija općeg povijesnog konteksta u njegovim supstancijalnim određenjima. Ovdje je riječ o sažetom prikazu relacija i veza, te karakteristika epohe u čijem

središtu stoje Osmansko carstvo, Rusija i evropske sile. Potom se prikazivanje koncentrira u užu krug: prikazuje se opće stanje Osmanske države sa kraja XVII i početka XVIII stoljeća. Slijedi novi, treći krug, opsegom još manji: slika, naravno, diktirana korišćenom građom, a to znači nužno i redukcionistička, stanja unutar Bosanskog ejaleta. Tek onda, u posljednjem, najužem interpretativnom krugu slijedi ono što je u središtu: detaljana, mikroskopska rekonstrukcija same banjalučke bitke iz 1737. godine. Njeni se povodi, uzroci, tok, posljedice i povijesno značenje mogu pojmiti tek situiranjem u one koncentrične krugove.

Knjiga *vrvi* od zanimljivih iskustava, do sada neznanih činjenica, dragocjenih uvida. Na primjer, demonstrira kako predstava o Bosni pod osmanskom upravom kao zatvorenom, imobilnom društvu, orijentiranom, u komunikacijskom smislu, jednostrano prema Istanbulu, nema historijskog utemeljenja. Naprotiv, ostavljajući, razumljivo refleksu i tragove u sferi kulture uopće, privreda, ekonomija, tačnije, uvožno-izvozna trgovina, razbijajući sve ograde i inhibicije, uvlači Bosance u komunikaciju, prije svega, sa mletačkim, odnosno, dalmatinskim ali i prekouskim i prekosovskim zaledem. Knjiga, također, dokumentirano, sa bezbroj autentičnih podataka i informacija, slika Bosnu kao vojničko društvo, društvo pod stalnom opsadom, društvo koje je se stalno priprema za rat što korespondira s konstitucionalnim načelima osmanske države. Zanimljive su i činjenice koje doprinose genaologiji pojedinih bosanskih porodica te upoznavanju sa ličnostima koje se prvi put pominju u historiografskoj lektiri, ali i one koje svjedoče o deformitetima i svakodnevnoj patologiji osmanske administracije u Bosni. Značajni su uvidi i u protivrječan odnos bosanskih hrišćana i kršćana spram odbrane Bosne: dok se jedni logistički i neposredno u vojnim formacijama priključuju braniocima, dotle drugi, prije svega pravoslavne vođe, očekujući pobjedu Austrije, pod uslovom da dobiju široku autonomiju u Hercegovini, spremni su vojno pomoći i priznati novu austrijsku vlast. Historija i historiografija špijunaže u Bosni i protiv Bosne, također, ovdje može naći svoje korijene kao što vojna historija na bosanskom tlu, ako ikada bude napisana, mora respektirati uvide i spoznaje ove knjige. I posebno jedan njen aspekt na kome je Pelidija inovacijski radio: riječ je o rekonstrukciji finansijskih dimenzija osmanske vojne politike.

Pelidija, uz tumačenje teze da je *bitka* imala dublje, dalekosežnije povijesno značenje, i to ne samo u vojnom smislu budući da je ona, kasnije, ušla i u bošnjačku narodnu predaju i književnu produkciju o čemu knjiga govori u završnom poglavlju, u polemičkom diskursu, ne slaže se, na primjer, sa stanovištem akademika Envera Redžića izrečenim o ovoj bitki. Pelidija tvrdi da "je Banjalučki boj bio patriotski čin ljudi iz Bosne, a ne borba za očuvanje sultanove vlasti nad ovim prostorima i spašavanje daleke Porte iz Istanbula. Zato se i može tvrditi da je Banjalučki boj od 4. avgusta 1737. godine predstavljao jednu od prvih stranica bošnjačke samosvijesti,

hrabrosti i patriotizma. Ovom pobjedom sačuvana je i teritorijalna kompaktnost današnje Bosne i Hercegovine.” (str. 409.)

Oslanjajući se na izvornu građu Enes Pelidija na više mjesta insistira na svom uopćavajućem uvidu: vrh Osmanske države neprestano je insistirao na zaštiti svih svojih podanika od različitih vrsta uzurpacija, nasilja i povreda od strane lokalne vlasti u bosanskom ejaletu. Međutim, katolički i rijetki pravoslavni pisci dovode u pitanje tu *brigu* osmanske vlasti. Čak i suvremeni bošnjačko-muslimanski pisci svjedoče o dubokom raskoraku između Osmanskih proklamacija i empirijske zbilje, o raskoraku koji nužno proizilazi iz konstitutivnih principa same Osmanske države. Od Hasana Kafije Pruščaka i Muhameda Nerkesije preko Muhameda Prozorca i Muhameda Emina Isovića pa sve do bosanskog rata protiv austrougarske okupacije, bošnjačko-muslimanska socijalna, etička i politička misao, u kontinuitetu njegovala je kritički diskurs spram Osmanske vlasti općenito, i njenom funkcioniranju u Bosni, posebno. To je diskurs koji je u sebe uključivao i kritiku odnosa vlasti prema bosanskim kršćanima i hrišćanima. Da je ta kritika imala svoju iskustvenu osnovu pokazuje i ova knjiga na mjestima gdje registrira različite forme izopačenja lokalnih vlasti.

U svakom slučaju, historiografska rekonstrukcija stanja i odnosa u Bosni pod osmanskom vlašću morala bi respektirati i ovu kritičku misao i uvažavati njene onodobne, autentične spoznajne uvide. Ona bi asistirala emancipaciji kako od naknadnih *idealizacija* tako i od post festum *andrićevskih stereotipnih predstava* Bosne pod osmanskom vlašću. ■

Esad Zgodić

Vesna Čučić, *Posljednja kriza Dubrovačke Republike*, HAZU, Zavod za povijesne znanosti : Matica hrvatska, Ogranak, Zagreb – Dubrovnik, 2003. pp. 335

Prošlost Dubrovnika je neiscrpna tema koja uvijek iznova interesira historičare. Novim dokumentima oni nas obogaćuju i novim saznanjima za koja smo donedavno mislili da ih u potpunosti “znamo”. Međutim, kada naiđemo na nove studije, ponovo se uvjeravamo kako je historijska znanost toliko bogata da nikada i ni o čemu ne možemo kazati da je ono što pišemo neprevaziđeno. Na to nas podsjeća i nova knjiga “*Posljednja kriza Dubrovačke Republike*” autorke dr. Vesne Čučić. Pored “*Uvoda*” u šest odvojenih, a ipak međusobno povezanih cjelina dr. Čučić piše o zadnjim godinama Dubrovačke Republike na prijelazu iz XVIII u XIX stoljeće. Da bi čitaoca uvela u problematiku o kojoj piše, autorica dužnu pažnju poklanja stanju na evropskoj sceni toga vremena i odnosu tadašnjih evropskih država prema Republici sv. Vlaha. U to vrijeme Dubrovačka Republika se prostirala na teritoriji od 1370 km². Na tom prostoru živjelo je oko 30 000 ljudi. Iako teritorijalno i brojčano mali, Dubrovnik je u to vrijeme i dalje imao oko 80 konzulata razmještenih na Mediteranu i Atlantiku, kao i diplomatska predstavništva u Istanbulu, Rimu, Brču, Napulju i Parizu. Uz to sa novim izvornim podacima u prvom dijelu knjige pod naslovom “*Dubrovnik na prijelazu stoljeća*”, čitaoca obavještava o političkom životu, vanjskoj politici, privredi, zdravstvu, vjerskim prilikama, te stanju u kulturi i prosvjeti

U narednih pet poglavlja donešeni su brojni podaci vezani za prilike u i oko Dubrovačke Republike. Svi oni se odnose na vremenski period od 1800. do 1808. godine. Da bi dobili bolji odgovor dr. Čučić osvrće se na glavne aktere sudbine Dubrovnika koja je brojnim nitima tradicionalno vezana za Osmansko carstvo, Austrijsku monarhiju, Rusiju i Francusku. Upravo u držanju navedenih zemalja pratimo borbu Davida i Golijata koja se odvija u potpuno neravnopravnom odnosu. Svim akterima tih zbivanja kada na dubrovačku teritoriju dolazi vojska Napoleona Bonaparte, jasan je cilj njenog dolaska. Ni prisustvo francuskih generala među kojima su: *Gabriel Jean Joseph Comte de Molitor*, *Jacques Alexandre Bernard Law Marquis de Lauriston*, te *Auguste – Frederic – Kouis – Viess de Marmonta* nije gasio nadu mnogih da će Dubrovnik i njegova država i ovu nastalu krizu uspješno prevazići.

Želje su bile jedno, a realnost drugo. Upravo u ovo vrijeme ruski vojnici su iznenađujuće poslali mira u Požunu 1806. godine, okupirali Boku kotorsku. Ubrzo iza toga su zajedno sa Bokeljima i Crnogorcima napali nezaštićenu Republiku sv. Vlaha. Na ovom mjestu autorica donosi brojne podatke potkrijepljene nekorištenim izvorima o brojnim stradanjima Dubrovčana od strane napadača. To kazivanje je praćeno tematski i hronološki sa vrlo preciznim podacima od koga i kome se nepravda čini. Upravo na ovom mjestu historičar osjeti svu složenost zadate tematike, ali i nepristrasnosti u samom pisanju. Svaki iznešeni podatak je dokumentovan. Posebna vrijednost je što dr. Vesna Čučić pored neobjavljenih i objavljenih izvora koristi i citira brojnu stručnu literaturu. Ne rijetko o istom događaju donosi mišljenja i pisanje više autora, ostavljajući čitaocu da sam prosudi ko je bliže istini. Tako radi pravi znanstvenik.

S pravom dužnu pažnju posvećuje mjestu i ulozi Osmanskog carstva u svim tim dešavanjima. Naime, od druge polovine XV stoljeća, pa sve do 1804. godine Dubrovačka Republika je Osmanskom carstvu plaćala godišnji, a od XVIII stoljeća trogodišnji tribut. Za uzvrat, njeni trgovci su imali pravo slobodnog poslovanja na teritoriji cijele osmanske države i bili zaštićeni kao i svi drugi sultanovi podanici. Isto tako su u više navrata osmanski sultani pokazivali zainteresiranost za "svoje vjerne haračare" kada bi Dubrovačka Republika i njeni interesi bili ugroženi od drugih zemalja. Sve su to radili u zakonitim okvirima jer su Republiku sv. Vlaha gledali kao dio svoje Imperije.

No, davno su prošla vremena kada su Osmanlije drugima mogli nametati svoja pravila i pravdu. U novim okolnostima, posebno od bečkog rata (1683 – 1699) činili su nedovoljno i za svoje podanike nad kojima su imali neposrednu vlast, a kamo li za one koji su bili u vazalnom ili poluvazalnom odnosu. Za razliku i od prilika u XVIII stoljeću kada je Visoka Porta štitila Dubrovnik od Mletačke Republike, njegovog glavnog trgovačkog konkurenta, a nešto kasnije i Austrijske monarhije, na prilazu iz XVIII u XIX stoljeće osmanska država je skoro bespomoćno pratila nestanak Republike sv. Vlaha. To je posebno došlo do punog izražaja poslije 31. januara / siječnja 1808. godine. Tada je francuski general Marmont i službeno ukinuo Dubrovačku Republiku i priključio je svojoj zemlji. Sva ta događanja i krizu kroz koju je Dubrovačka Republika prolazila, dr. Vesna Čučić je vrlo pregledno i sa znanstvenom akribijom opisala. Posebno su korisne fusnote u kojima autorica između ostalog daje informacije o porijeklu napisanog, te donosi interesantne podatke o mnogim ličnostima koje se spominju na stranicama ove knjige. Time izbjegava da u samom tekstu opteretiti rečenicu, a istovremeno daje mogućnost zainteresiranom čitaocu da dobije pune informacije o spomenutim akterima ovih događanja.

U cilju davanja punih informacija, na kraju knjige donešeni su: *Prilozi, Izvori i literatura, rezime* na francuskom i engleskom jeziku i *Kazalo imena*.

Gledajući u cjelini, knjiga dr Vesne Čučić "*Posljednja kriza Dubrovačke Republike*" predstavlja lijep doprinos historiji ne samo Dubrovnika i njegove okoline, nego i svih onih zemalja u okruženju sa kojima su Dubrovčani stoljećima imali poslovne i prijateljske odnose. To se posebno odnosi na prostore Bosne i Hercegovine. ■

Enes Pelidija

Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik-Neum 2004., 544 str.

U izdanju Državnoga arhiva iz Dubrovnika i Zaklade Ruđer Bošković iz Neuma nedavno se pojavila knjiga dr. don Ivica Puljića *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, koja predstavlja nešto proširenu verziju njegove doktorske disertacije obranjene 15. srpnja 2003. na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Knjiga je plod veoma ozbiljnoga i studioznoga pristupa temi, ali, očito, i vrlo dugoga rada koji je Autoru omogućio toliko dokaznoga detaljiziranja i smirenoga argumentiranja da se ozbiljnu čitatelju već poslije čitanja nekoliko desetaka stranica sam od sebe nameće dojam, koji se pri kraju pretvara u zaključak, da se njezinu Autoru jednostavno treba vjerovati. Prije svega zato što izvornim dokumentima prepušta da oblikuju njegov tekst i zaključke. K tome, osim što predstavlja izvoran znanstveni doprinos, ova knjiga je napisana tečnim jezikom čije čitanje odmara. Stoga ovaj rad zaista zaslužuje veliku pohvalu; posebice što se tiče sadržaja, zaključaka, načina predstavljanja i brojnosti izvora, arhivskih i objavljenih studija na koje se poziva! A korišteni su dokumenti iz sljedećih arhiva: Kongregacije za širenje vjere iz Rima, Mostarsko-duvanjske biskupije iz Mostara, Dubrovačke (nad)biskupije iz Dubrovnika, Trebinjsko-mrkanske biskupije iz Dubrovnika, župni arhiv iz Metkovića, Državni arhiv iz Dubrovnika, provikarski arhiv Trebinjske biskupije iz Stoca i Haus- Hof- und Staatsarchiv iz Beča. No, iako je ovom knjigom sve bitno stavljeno na svoje mjesto, da bi slika o poznatom ustanku bila zaista potpuna trebat će na isti način proučiti barem još arhive u Cetinju, Beogradu i Carigradu.

Nakon bibliografije, koja je sastavljena od objavljenih i neobjavljenih izvora te rasprava i priloga, sadržaj je podijeljen u tri dijela. Na kraju studije objavljen je Sa-

žetak na engleskom jeziku a konzultiranje knjige uvelike olakšavaju: Kazalo imena, Kazalo zemljopisnih pojmova i Popis manje poznatih turcizama.

U prvome dijelu, pod zajedničkim naslovom "Prilike uoči Istočne krize", na oko 80 stranica opisano je najprije društveno stanje u Donjoj Hercegovini u XIX. stoljeću a potom i crkveno ustrojstvo u istome kraju. U tome dijelu osobito su dragocjeni statistički i drugi podaci o katoličkim župama pri kraju turske vladavine. Tako je 1875. župa Stolac imala 1.494 vjernika, Gradac 1.277, Dubrave 2.141, Ravno 1.439, Trebinja 1.376, Hrasno 1.341 i Gabela (Doljani) 1.128. To znači da je u sedam župa istočne Hercegovine tada živjelo 10.199 katolika raspoređenih u oko 1.500 obitelji.

Drugi dio knjige, koji ima 230 stranica i nosi naslov "Katolici Donje Hercegovine i ustanak 1875.-1878.", ustvari je najvažniji dio ove studije a raspravlja o više međusobno povezanih tema. Među uzrocima ustanka posebice su istaknuti: trajna želja za oslobođenjem od Turaka, pogoršanje životnih prilika, učestala nasilja i bezvlade te činjenica da se Donja Hercegovina našla u sukobu međunarodnih interesa. U poglavlju o početku ustanka i Istočne krize opisana je bliža priprava na ustanak koju su obilježili: putovanje cara Franje Josipa Dalmacijom i susretanje s delegacijama iz Hercegovine, nezadovoljstvo kršćanskoga naroda, protivljenje muslimana da se u Dračevu sagradi župna kuća, otimanje zemljišta od katolika koje su isušili u Hutovskom i Deranskom blatu te prisilno skupljanje radne snage za gradnju ceste od Mostara prema sjeveru. Ovaj dio knjige, koji opisuje početak ustanka u lipnju 1875., posebno je dragocjen jer je ovdje argumentirano oborena priča o "Nevesinjskoj puški" kao početku hercegovačkoga ustanka. Naime, poznato je da je ustanak u Nevesinju buknuo 27. lipnja 1875. ali je prešućivano da su tadašnje srpske informacije datirane po julijanskom kalendaru pa je 27. lipnja ustvari bio 9. srpnja po gregorijanskom kalendaru. Zapravo, ova knjiga vraća stvari na početak, u ondašnju Gabelu na Krupi, odnosno današnjem Dračevu na cesti između Čapljine i Metkovića, gdje su Hrvati 19. lipnja 1875. oko tamošnjega mosta prvi podigli ustanak, što je bilo točno 20 dana prije ustanka u Nevesinju. Ove podatke o julijanskom kalendaru, kao i izvorne dokumente o početku ustanka kojega su digli hrvatski katolici, sustavno je prešućivala kasnija jugoslavenska historiografija koja se bavila ovim pitanjem iako je više suvremenika ustanka zabilježilo njegov početak upravo u Gabeli. Među njima, primjera radi, spominjem samo Augusta Šenou koji je čak ispjevao pjesmu s naslovom "Munja od Gabele" i objavio je u zagrebačkom *Vijencu* već 1875.

Velika pomoć ustanicima, kojima se vrlo brzo pridružilo i pravoslavno stanovništvo, dolazila je iz Dalmacije gdje se *Narodni list* iz Zadra brzo pretvorio u neku vrstu glasila ustanka. Uz to, ustanak su sa simpatijama pratili također *Katolička Dalmacija*, zagrebački *Obzor* i *Katolički list*, crnogorski *Graničar* i *Glas Crnogorca* te novosadska *Zastava*, ali i neki strani putopisci (Evans, Stillman, Yriarte, neki Rusi).

No, bilo je i protivnih listova, posebice mađarskih i talijanskih.

Zbog slabe organiziranosti, nedostatka oružja i sposobnih vođa, osobito na početku ustanka, narod je vrlo stradao. K tome, Turci preko Kleka brzo dobavljaju oružje i već 1. kolovoza u borbi ponovno preuzimaju most preko Krupe. Katolički živalj bježi u Dalmaciju a Dračevo je bilo spaljeno. Oni malobrojni, koji su ostali, bili su izloženi teroru svake vrste a za vođu katoličkih ustanika vrlo brzo je prihvaćen don Ivan Musić, tadašnji župnik u Ravnom.

Kraj 1875. i početak 1876. obilježen je nastojanjima evropskih sila oko postizanja mira a predvodničku ulogu prepustile su Austro-Ugarskoj. Međutim, već u prvim mjesecima 1876. sukobi se rasplamsavaju. U ožujku 1876. ponovno se pokušava proširiti ustanak i zapadno od Neretve zbog čega je austrijska vlast u Dalmaciji bila ljuta te pokušava vratiti izbjeglice nazad u Hercegovinu.

Poznato je da je Srbija u to vrijeme pretendirala na Bosnu, a Crna Gora na Hercegovinu, te da su s tim nakanama pomagali ustanike. Zbog toga su kneževine Srbija i Crna Gora krajem lipnja 1876. navijestile rat Turskoj, čime započinje nova faza ustanka i cijele Istočne krize. A budući da je bila zaprijetila opasnost ostvarenja srpskih i crnogorskih planova, mostarski biskup Anđeo Kraljević, inače Musićev ujak, javno prosvjeduje protiv planova pripojenja Srbiji ili Crnoj Gori.

Sam Musić koncem 1876. stiže do Beča, nastojeći isposlovati da barem Donja Hercegovina dođe u sastav Austrije. Poslije Musićeva boravka u Beču, u Donjoj Hercegovini, koju je on kontrolirao, živjelo se bolje jer je austrijska vlada odobrila financijsku pomoć. U tome razdoblju Musić u jednom pismu od 5. veljače 1877. prostor od Metkovića preko Hrasna do Čavša naziva "moja vojvodina". Ustvari, bio je to svojevrsni *corpus separatum*, tj. formalno je pripadao Turskoj ali je njime stvarno upravljao Musić. Istovremeno, nakon posjeta Beču Musić izbjegava surađivati s Crnom Gorom u borbama protiv Turaka koje tako ne izaziva i drži podalje. S druge strane, katolici izvan Vojvodine (Gabela, Dubrave, Stolac) živjeli su u težem stanju jer su bili izloženi osvetama turske vlasti ali i upadima i pljačkama ustanika.

Berlinski kongres 1878., odlučio je da Austro-Ugarska privremeno zauzme BiH. Muslimani i pravoslavci bili su, uglavnom, razočarani, a katolici zadovoljni. Hadži-Lojo vodi oružani otpor dok Musić, zajedno s ustanicima, nudi svoju pomoć novoj vlasti ali mu je poručeno da ostane gdje jest.

Dr. Ivica Puljić u ovoj knjizi detaljno prati vojne operacije austrougarske vojske, koja je 1. kolovoza iz pravca Imotskoga i Vrgorca ušla u Hercegovinu te redom zaposjedala mjesta: Ljubuški, Čitluk, Mostar, Bunu, Stolac, Ljubinje i 7. rujna ušla u Trebinje. Time je zaključila vojne operacije u ovom dijelu Hercegovine, pa je 4. listopada 1878. u Stocu organizirana svečana proslava oslobođenja. Nakon toga, iako su se i katolici brzo razočarali u novu vlast zbog njezine čudne politike, cijela BiH

je doživjela veliko kulturno, civilizacijsko, gospodarsko, prosvjetno, crkveno i svako drugo uzdizanje.

Na kraju, u ovoj knjizi, koja o zbivanjima iz naslova pripovijeda gotovo dramatikom filmskog scenarija, zaista su rijetke tipkarske pogreške a jedan podnaslov (12.6) nije identičan u Sadržaju i tekstu. Međutim, u Bibliografiji uz neka djela nisu upisani svi podaci (Haselsteiner, Korkut, Gujić, Štedimlija) a jednom su navedeni krivi podaci jer se dogodila zamjena dvaju djela (Vukšić) dok više radova, citiranih u bilješkama, nije izdvojeno u Bibliografiji (npr. Sivrić, Luetić, Antoljak). K tome, u ovoj odličnoj studiji se na više mjesta spominje ime zaslužnoga apostolskoga vikara i biskupa fra Anđela Kraljevića, ujaka don Ivana Musića, koji je Musića, nakon njegova povratka sa studija i svećeničkoga ređenja, preporučio upraviteljima Trebinjske biskupije. Vezano upravo uz ovaj događaj na str. 184 se kaže: "Međutim, iako je vikarijatom u njegovoj rodnoj zapadnoj Hercegovini upravljao njegov ujak biskup fra Anđeo Kraljević, nije mu tamo kao dijecezanskom svećeniku bilo mjesta." Naime, iako ovakva formulacija izravno ne optužuje Kraljevića da nije htio primiti dijecezanskoga svećenika u svoju pastvu, ona ostavlja mogućnost da upravo tako zaključiti onaj tko nije dobar poznavatelj prilika i tadašnjega misijskoga crkvenoga prava. A, s druge strane, poznato je da je upravo ovaj biskup još prije Musićeva svećeničkoga ređenja od Svete Stolice tražio dopuštenje da se u njegovu vikarijatu pastoralno angažiraju i dijecezanski svećenici ali da je to, zbog ondašnjega misionarskoga *ius commissionis*, važećega tada u svim misijskim krajevima Katoličke Crkve, prema kojemu se određeno područje povjeravalo samo jednim redovnicima i stečenih privilegija redovnika koji su proizlazili iz njega, bilo moguće ostvariti tek poslije ponovnoga uvođenja redovite crkvene hijerarhije. ■

Tomo Vukšić

Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu
19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004.

Šta je grad u Bosni i Hercegovini, o čemu to govori i piše prof. Hadžibegović u ovoj knjizi? Nesaglasnost u definisanju gradova prouzrokovana je mogućnošću prilaznja problematici s raznih aspekata. Kod nas je, kao i u nizu drugih zemalja, dosad bio usvojen zakonski kriterijum i gradskim anglomeracijama su smatrane one osnovne administrativno teritorijalne jedinice koje su postojećim pravnim propisima proglašene za gradove. Taj princip je sasvim logično primijenjen u promišljanju ove knjige, jer taj parametar ima grad i u osmansko doba, a takvog ga je sasvim bezbolno naslijedila i preuzela austrougarska administracija. U ovoj knjizi govori se o 66 bosanskohercegovačkih naselja koja su 1910. godine imala status gradskih opština, a obuhvaćeni su svi gradovi od 1879. godine, njih 46, kao i ona naselja koja će to postati do 1910. godine. Ova mjesta su bila glavna središta političkog, upravnog, privrednog, vjerskog i kulturnog života čitave pokrajine i kroz njihov su se razvoj prelamali, kako kaže autor, svi dremeži tradicije i drame modernizacijskih promjena. Rezultati istraživanja prof. Iljasa Hadžibegovića ukazuju da je za austrougarsku administraciju pojam gradskog naselja bio rastegljiva, labava kategorija koja najviše zavisi od realnih životnih potreba, upravnih, vojnih, političkih, ekonomskih i drugih, te otuda u bh gradovima postoje velike razlike u broju kuća i stanovnika, ekonomskoj i društvenoj strukturi, u funkcijama grada i u dostignutom stepenu urbanog razvoja.

Osnovno pitanje koje se autoru nametalo je kakva je relacija bosanskohercegovačke urbane tradicije duboko ukorijenjene u osmansko nasljeđe i modernizacije kao stila i načina života i rada jednog evropskog autoriteta koji preuzima vlast u Bosni 1878. godine, sistematski odozgo formirajući nove obrasce. Na koji način, na osnovu čega prof. Iljas Hadžibegović rješava ove probleme i relacije? Ostajući dosljedan sebi i najavljujući već sa prvom knjigom o industrijskoj revoluciji u Bosni i Hercegovini, nazvanoj u to vrijeme možda popularnije po jednoj od posljedica te revolucije evolutivnih koraka "Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914. godine", profesor je u metodološkom smislu jedan od začetnika strukturalne historiografije kod nas, a i ova knjiga dokazuje da je i dalje njen sljedbenik.

Promjene u ekonomsko socijalnoj strukturi gradskog stanovništva na razmeđu 19. i 20. stoljeća najbolji su indikator sučeljavanja tradicije i modernizacije na ovo-

me tlu. Izučavanje društvene strukture gradova pretpostavlja obuhvatanje "statističkih" i "dinamičkih" odnosa između društvenih grupa. Zbog toga proučavanje pojedinih fenomena u gradovima nužno treba da obuhvati izvjesne empirijske elemente posebnih strukturalnih odnosa radi njihovog svestranijeg osvjetljavanja. Modernizacija i moderne države pretpostavljaju i uvođenje raznovrsne statistike, kako po vrsti tako i brojnosti koje omogućavaju utvrđivanje i mjerenje brojčanih fenomena različitih vrsta. Izvjesne slabosti koje sadrže popisi stanovništva iz 1879, 1885, 1894 kao i onog najbogatijeg i najraznovrsnijeg iz 1910, autor je nadoknadio podacima publikovanim u izvještajima o upravi Bosne i Hercegovine za godine od 1906-1916, te izvještajima Trgovačke i obrtničke komore i drugim, da bi u historijskom metodu transformisao broj u događaj u završnoj fazi historijske analize i u onoj mjeri u kojoj je to neophodno, jer ponekad cifre govore rječitije od svih drugih objašnjenja.

Prof. Hadžibegović ukazuje da su se promjene događale u svim gradovima bez obzira na to da li su ostali u zapećku novih saobraćajnih i privrednih tokova, ili su igrali prvorazrednu ulogu u modernizacijskim procesima. Ukupna ekonomsko socijalna struktura bosanskohercegovačkog društva sporo se mijenjala, što se neminovno odražavalo i na gradove. U njima se nalazi pravi mozaik socijalnih skupina u kojima su još uvijek neizdiferencirane seoska i gradska privreda, a unutar gradske zanatstvo i trgovina, pa će do Prvog svjetskog rata bez obzira na modernizaciju pod kojom pretpostavljamo nove proizvodne odnose kapitalističkog tipa sa svim konzekvencama koje oni nose, u bosanskohercegovačkim gradovima biti naglašena agrarna komponenta. Iako austrougarska okupacija ne prekida tradicionalnu strukturu bosanskohercegovačkih gradova, u njima se pored starog stvarao sloj novog, većinom doseljeničkog građanstva heterogene socijalne, vjerske i etničke strukture. Zajedničko im je bilo da se svi oni naseljavaju i društveno uspinju uz državnu podršku, kao neophodni dio sistema vlasti, novih oblika proizvodnje i uopšte privredne, kulturno prosvjetne i duhovne aktivnosti. Živeći pored i sa tradicionalnim građanstvom ova trećina od ukupnog građanstva javlja se kao nosilac procesa modernizacije u bh gradovima. Jasno se vidi da su bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19 i 20 stoljeća u ekonomskoj i socijalnoj strukturi još uvijek u većini zadržali svoje tradicionalne odnose, ali ove promjene bitno su uticale na promjenu etničke i vjerske strukture u ovim gradovima. Tradicionalni vjerski i etnički mozaik umnogome je zavisio od migracija stanovništva, odnosno od useljavanja i iseljavanja koje nije jednako zahvatilo sve vjerske i etničke zajednice, ali grad je u pomenutom periodu definitivno učvrstio svoje političko, kulturno i ekonomsko vodstvo svakog pojedinačno bosanskohercegovačkog naroda i odigrao prvorazrednu ulogu u procesu njihove integracije u modernu naciju.

Austrougarska uprava ne prekida bosanskohercegovačku urbanu tradiciju i prvi put u povijesti bosanskohercegovačkog historijskog prostora promjene državnog

okvira, društveno političkog i ekonomskog sistema ne znače novo rađanje gradova. To je početak kontinuiranog procesa u više etapa, dugog skoro 1,5 stoljeće koji traje i danas. Promjene se događaju u zatečenim i postojećim bosanskohercegovačkim urbanim jezgrima, što naravno ne znači i nestvaranje novih i lagano zamiranje ponekog starog, ali nema oštrog prekida. Promjene nakon 1878. nisu imale za posljedicu gradove kao arheološke ruine, kao one antičke i srednjovjekovne, nego početak procesa sučeljavanja i integracije staroga i novog u procesu izgradnje bosanskohercegovačkog urbanog bića kraja 19. čitavog 20 i sada 21 stoljeća. Od Konaka do Vijećnice je prostorno tako malo, ali između njih je čitava jedna epoha, rekao je profesor u jednoj šetnji. ■

Seka Brkljača

Helmut Friedrichsmeier, *Das Versunkene Bosnien*, Graz-Wien-Köln 1999; "Zaboravljena Bosna" kroz fotografije austrijskog oficira Emila Balcareka.

Fotografije koje je u periodu od maja 1907. do maja 1908. godine snimio austrijski oficir *Emil Balcarek* austrijskoj javnosti su predstavljene knjigom *Utonula Bosna* autora *Helmuta Friedrichsmeiera* štampana u Beču 1999. godine. Dio fotografija prezentiranih u navedenoj knjizi, autor je ustupio Historijskom muzeju BiH i izložbom koju priprema ovaj muzej fotografije će biti dostupne i našoj javnosti.

Fotografija je zaustavljeni trenutak vremena, zapamćen, ali ne i zaboravljen. Stoga je ona dokument o jednom vremenu na određenom prostoru. Dokumentarni značaj, međutim, fotografija dobiva tek sa novim usmjerenjima u historijskoj nauci.

Savremena historiografija podrazumijeva zapravo novi pristup u odnosu na onaj Rankeovski iz XIX i prve polovine XX stoljeća, kada se za postizanje historijske spoznaje historičar oslanjao samo na historijske izvore u najužem smislu, odnosno kada se historijska spoznaja gradila samo na čistom historijskom materijalu kao sredstvu spoznaje. U skladu sa novim usmjerenjima savremene historijske nauke, došlo je do znatnog proširenja izvora spoznaje. Više to nisu samo povelje i akta nego i drugi izvori koji nam mogu pomoći u spoznaji historijske stvarnosti.

Historija mentaliteta, kako se ovo usmjerenje naziva u francuskoj savremenoj historiografiji, je ustvari široko područje istraživanja koje uz ekonomske i socijalne pojave pokriva i duhovnu dimenziju, odnosno ukupnost fizičkog i duhovnog života lju-

di. Pojam mentaliteta obuhvata cjelinu misli i osjećanja ljudi na određenom prostoru i u određenom vremenu. U proučavanje mentaliteta posmatranih kao ono što se najsporije mijenja u historijskom razvoju podrazumijeva upotrebu različitih vrsta izvora, među kojima fotografija zauzima značajno mjesto.

Austro-ugarski period uprave u BiH ostavio je brojne izvore za izučavanje ovog segmenta bosansko-hercegovačkog društva s početka XX stoljeća. Prije svega to je *graditeljsko nasljeđe* nastalo u tom periodu, čiji su projektanti poznati inženjeri i arhitekti Austro-Ugarske monarhije (Josip Vančaš, Aleksandar Vitek, Karl Paržik i dr). Zahvaljujući njima BiH baštini mnoge stambeno-poslovne, vjerske i druge objekte - spomenike projektovane u vodećim evropskim stilovima tog vremena.

Bosna je bila pravo otkrovenje za Austrijance koji su dolazili u BiH, naročito za umjetnike koji su ovdje našli pejzaže, ljude i način života drukčiji od njihovog. Zahvaljujući upravo tome i slikari su nam ostavili dragocjene podatke o Bosni tog vremena. *Slikari*, bilo da se radi o onim profesionalnim, koji su dolazili u Bosnu sa određenim zadacima ili amateri, su ostavili iza sebe djela koja govore o njihovom viđenju Bosne. Tako nam je *I. Kiršner*, rezervni oficir austrijske vojske, lajtnant u štabu VI pješadijske divizije sa kojom je ušao u Sarajevo 19. augusta 1878. godine, ostavio veliki broj crteža i nešto ulja sa prizorima iz bosanskih gradova s početka austro-ugarske uprave u BiH. Poručnik u austrijskoj vojsci *Eduard Loidolt*, autor je do tada najveće zbirke akvarela o Bosni. Sačinjava je 136 akvarela nastalih u periodu njegovog boravka u Bosni od septembra 1879 do septembra 1882. godine. Tu je još jedan slikar-amater, oficir austrougarske vojske, natporučnik *Edmund Misera* koji službuje u Mostaru od 1879-1883. godine, čiji će se motivi iz Hercegovine naći na njegovim akvarelima nastalim u tom periodu.

Dakle, BiH u doba austrougarske uprave je imala svoje arhitekte, svoje slikare, ali i svoje fotografe.

Jedan od takvih, koji je ovu za njega "interesantnu i stranu zemlju sa većinskim muhamedanskim stanovništvom u kratkom periodu jako zavolio", kako sam kaže u uvodnom tekstu uz fotografije koje je snimio u periodu od maja 1907. do maja 1908. godine, je *Emil Balcarek*, poručnik u I bataljonu carsko-kraljevske pješadijske regimente, stacioniranom u Zvorniku na Drini. Stoga je od 151 fotografije, koliko ih je objavljeno u knjizi, većina posvećena upravo Zvorniku i njegovoj okolini. Nastale su za vrijeme njegovih izleta pješice ili biciklom. Nešto fotografija se odnosi na Sarajevo (sl. 95-105 i 151), Travnik (sl.77-78) i Mostar (sl.72-74,79-80), a nastale u vrijeme njegovih službenih odlazaka u te krajeve BiH.

Šta je to što je poručnik Balcarek vidio okom svog fotoaparata u BiH što nam kao izvor spoznaje može koristiti u našem istraživačkom postupku?

To su prizori iz svakodnevnog života ljudi u bosanskohercegovačkim gradovima i

na selu, slike ljudi u njihovom životnom okruženju. Motivi koji su "zapinjali za oko" autora mogli bi se tematski podijeliti u nekoliko cjelina.

I. Arhitektura BiH. Prije svega on zapaža specifičnu arhitekturu BiH ukomponovanu u karakteristične bosanskohercegovačke pejzaže. On snima fortifikacione objekte, bosanske srednjovjekovne gradove, poput njemu najbližeg Zvornika (Donji i Gornji grad u Zvorniku), ali i Vranduk kojim je očito fasciniran (sl.83). Fotografije koje se odnose na Zvornik dokumentuju izgled zvorničkog srednjovjekovnog grada. Službi zaštite spomenika kulture ove fotografije mogu biti podloga za rekonstrukciju izgleda ovog srednjovjekovnog grada. On slika kule Zvorničkog grada (sl.110, 111 i 112), ali i detalje poput ulazne kapije u Grad (sl. 21- 23, sl.106-109), unutrašnjeg platoa sa skladištem oružja, puškarnice, odnosno otvora za dejstvovanje s topovima i sl. (sl.133).

Stambena arhitektura, odnosno stambeni i objekti javne namjene, uz obavezno prisustvo ljudi, su čest motiv na Balcarekovim fotografijama. Sa panoramskih fotografija bosanskih gradova ili pak pojedinačnih uličnih cjelina u Zvorniku i Sarajevu, on prelazi na pojedinačne objekte kako stambene arhitekture, tako i objekte javne namjene. Čini se da je *bosanska kuća* omiljen motiv na Balcakovim fotografijama (sl.82,8-4). Na osnovu njegovih fotografija znamo kako je izgledao *dućan* u Zvorniku (sl.28), dućan u Diviću kod Zvornika (sl.59-60), ili dućan u Tuzli sa trgovcima ispred dućana (sl.61). Na njegovim fotografijama nalazimo, s jedne strane tipični bosanski *han i kafanu* (sl.127), a sa druge zapadnoevropski hotel, poput *hotela* "Grad Beč" u Zvorniku (sl.91), hotela u Donjoj Tuzli (sl.89) i hotela "Austrija" na Ilidži kod Sarajeva (sl.90).

Posebnu pažnju autoru je privukla *sakralna arhitektura*, džamije i groblja. Među fotografijama nalazimo Skela džamiju u Zvorniku (sl.8), džamije u Travniku (sl.77-78), Čaršijsku džamiju sa medresom u Donjoj Tuzli (sl.86), sa još dvije džamije u istom gradu (sl.87-88), te seosku džamiju u Diviću (sl.135). On zapaža ljepotu bosanskih *stećaka* koje bilježi kao "bogumilsko groblje" (stećci kod Kalinovika, sl.144 i 146). Zanimljivo je autorovo objašnjenje za bogumile i bogumilska groblje koje daje uz slike stećaka (sl.146). On zapaža i muslimanske nadgrobne spomenike, nišane (sl.147-148), ali njegovo oko bilježi i jednu spoliju (sl.149) reljefnu kamenu ploču ugrađenu u zid Donje zvorničke tvrđave.

II. Ljudi i običaji. Posebnu vrijednost predstavljaju autorove fotografije koje govore o ljudima i njihovom svakodnevnom životu, koje se mogu podijeliti u nekoliko segmenata. **Portreti pojedinaca i društvenih grupa.** On slika bosanske trgovce ispred njihovih dućana (sl.61), ali i uličnog prodavača peciva i boze (sl.43). Sa portreta pojedinaca ili pak porodica etnolog može rekonstruisati izgled nošnje pojedinih društvenih slojeva bosanskog društva tog doba; žensku (sl. 32 i 35) i mušku nošnju (sl.45) seoskog pravoslavnog i muslimanskog stanovništva (sl.36-42), te žensku gradsku nošnju (sl.49). **Običaji-folklorni motivi.** Pazarni dan, pijaca u Donjoj Tuzli (sl. 4, 5,12) i u

Zvorniku (sl.11), igranje kola na praznik (sl.55-56), svadbene igre i natjecanja (sl.57-58), prizori iz lova (sl.137-140), sve su to detalji koji otkrivaju običaje ljudi u BiH koje je Balcarek zapažao i bilježio okom svog fotoaparata.

Etnološki detalji poput žena koje predu vunu na drvenom razboju (sl.54), ljudi koji oru drvenom volovskom zapregom (sl.69), seoske zaprege sa volovima koju su Austrijanci nazivali "Bogumilski fijaker" na kojoj nema niti jednog jedinog metalnog dijela, što Balcarek i ističe u svom komentaru datom uz fotografiju (sl.71), vodenica u okolini Zvornika, mlina na potoku (sl.68), vjetrenjače kod Kozluka (sl.67), su dokumenti o ekonomskoj strukturi društva. Za etnomuzikologa fotografije sa muzičkim instrumentima (sl.26-27) imaju posebnom vrijednost. *Prizori sa Drine*, splav na Drini (sl.13), usidreni riječni mlinovi na Drini (sl.64-65), veliki čamac na vesla za prevoz robe (sl.66) i čamci na Drini (sl.62-63), osim što su također dokument za izučavanje ekonomske strukture BH društva tog vremena, su i dokument o ljepoti prirode kojoj akcent daje rijeka Drina.

III. Vojni motivi. Sasvim je logično da su se na fotografijama Emila Balcareka našli i motivi vezani za njegovu vojnu službu u BiH. Na ovim fotografijama su oficiri pješadijskog bataljona I/66 u Zvorniku (sl.113), kasarna u Starom zvoničkom gradu u kojoj su smješteni, vojna bolnica u Zvorniku (sl.115), kasarna u Kalinoviku (sl.123), kasarna južno od Trnova (sl.120). On snima i poligone, vojna strelišta (sl.116-179) i vojni logor kod Kalinovika (sl.122-125), vojni manevri (sl.124 i 127), ali i topove za oglašavanje tačnog vremena (sl.118-119). Pored fotografija za nas je zanimljiv i autorov tekst uz svaku fotografiju, koji otkriva njegov doživljaj svakog prizora koji fotografiše.

Stare razglednice iz austrougarskog perioda, same po sebi ili publikovane, su također izvor historijske spoznaje. To su profesionalne fotografije radene namjenski. Daleko veću vrijednost, međutim, imaju fotografije savremenika, ljudi koji su imali određen odnos prema sredini koju fotografski bilježe. Ako uz to i zavole sredinu u kojoj su se našli, kao što je to slučaj sa Balcarekom, onda je njihova vrijednost još veća.

Upravo fotografije koje je on snimio odaju njegovu naklonost ka zemlji i njenim ljudima. One su svojevrsan izvor spoznaje duha i vremena u BiH s početka XX stoljeća.

Stoga je zaista velika sreća da je ljubaznošću gospodina Helmuta Fridrichsmeiera Historijski muzej BiH došao u njihov posjed, i da će biti prezentirane na izložbi pod nazivom "Zaboravljena Bosna". Međutim, da bi fotografije bile pristupačne široj naučnoj bosanskohercegovačkoj javnosti bilo bi dobro da knjiga gospodina Helmuta Fridrichsmeiera bude ponovno štampana, ali ovaj put u BiH i prevedena na bosanski jezik. ■

Vesna Mušeta-Aščerić

Esad Zgodić: *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba. Knjiga prva.*
Sarajevo: DES, 2003; str. 611

Knjiga *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba. Knjiga prva*, predstavlja nastavak Zgodićeve knjige *Bošnjačko iskustvo politike – osmansko doba*, koja je iz štampe izašla 1998. godine. U ovoj knjizi Zgodić se fokusira na političku misao u BiH u vrijeme austrougarske vladavine, i to samo na socijalnu i političku misao bošnjačke i srpske inteligencije, a u Uvodu se nagovještava i nastavak u novoj knjizi, koja će obuhvatiti socijalnu i političku misao bosanskih Hrvata, te socijalne i nacionalne ideje bosanskohercegovačke socijaldemokracije. Zgodić u svom pristupu pokazuje veoma naglašen kritički pristup prema predmetu istraživanja. On se ne zadovoljava neutralnim ili idolatrijskim pristupima političkoj misli. Zgodić kritički rekonstruira političku misao, ali ne samo sa stanovišta nadpersonalnih institucija (političkih stranaka, organa vlasti, i slično) nego tu misao do kraja personalizira, opredjeljujući se za kritičko istraživanje političke misli istaknutih predstavnika bosanskohercegovačke, nacionalno diferencirane, inteligencije. Kriterij koji je primijenio prilikom izbora ličnosti čiju misao (re)interpretira bio je, prije svega, akademsko obrazovanje, ali i znanstveno-teorijska i politička relevantnost, te kulturna meritornost pojedinih ličnosti. Značajno je da se Zgodić odlučno i suvereno upustio ne samo u kritičku reinterpretaciju političke misli onih pojedinaca o kojima se dosad u historiografiji pisalo, nego otkriva neke dosad nepoznate ličnosti, čija je politička misao imala određenu težinu (poput, na primjer, ličnosti Alije Hotića, o kome se i u uskostručnim krugovima dosad veoma malo znalo).

Prvi dio knjige odnosi se na bošnjačku socijalnu i političku misao (str. 21 - 319). Kritički se interpretira misao Muhameda Emina Hadžijahića, Mehmed-bega Kape-tanovića Ljubušaka, Šerifa Arnautovića, Safvet-bega Bašagića, Osman Nuri Hadži-ća, Šukrije Kurtovića, Smail-age Ćemalovića, Fadila Kurtagića, Alije Hotića, Saki-ba Korkuta i Salih Kazazovića. Zgodiću nije prevashodni cilj da prati političku akti-vnost spomenutih ličnosti, premda i o tome piše, nego prije svega da prateći njihovu spisateljsku djelatnost otkrije i kritički valorizira njihovu političku i socijalnu mi-sao. Zbog toga Zgodić traga za svim onim što su ličnosti, čiju misao valorizira, obja-vljivale u to vrijeme i pri tome se, zbog čestih tadašnjih običaja da se članci ili uo-pće ne potpisuju, ili se potpisuju pod pseudonimima, oslanja isključivo na one tek-

stove čije je autorstvo nesporno. Zgodić je pregledao puno časopisa, novina, brošura, historiografske i filozofske literature i napisao knjigu koja na posve novi način govori o Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Njegova razmatranja fenomena bošnjačko-muslimanske autosrbizacije i autokroatizacije ne ostaju samo na razini pukog fenomena, kao što je to uglavnom bio slučaj u dosadašnjoj literaturi, nego uključuju i temeljitu analizu političkih napisa pojedinih ličnosti koje su promovirale takve ideje.

Drugi dio knjige govori o socijalnoj i političkoj misli bosanskih Srba u vrijeme austrougarske vladavine (str. 321-608). Obrađena je misao Gavre Vučkovića (čije djelovanje pripada posljednjim decenijama osmanske vladavine, i u ovoj knjizi se pojavljuje kao neka vrsta uvoda u srpsku misao iz austrougarskoga vremena), Vase Pelagića, Petra Kočića, Đorđa Lazarevića, Riste Radulovića, Nikole Stojanovića, Uroša Krulja, Jefte Dedijera, Vladimira Čorovića, Vladimira Gaćinovića, Borivoja Jeftića i Dimitrija Mitrinovića.

Zgodić u ovom dijelu analizira one ličnosti i one tekstove koji su relevantni za historiju socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini. Zbog toga se ponekad čini da je stavovima nekih ličnosti dato previše prostora u knjizi (na primjer Vasi Pelagiću i Risti Raduloviću), ali je njihova misao imala znatnoga utjecaja u povijesti Bosne. I u ovom dijelu knjige autor ostaje dosljedan svom kritičkom valoriziranju mišljenja pojedinih ličnosti (čak je vrlo čest naziv pojedinih poglavlja "Kritički osvrt").

Osnovni zaključak kojeg Zgodić donosi mogao bi se svesti na slijedeće: "historija bosanske socijalne i političke misli iz doba austrougarske vladavine, bez obzira koliko ona bila iznutra ispresijecana različitim pa i antagoniziranim interesnim, političkim i svjetonazorskim diskursima utemeljenim u zasebnim bosanskim vjersko-etničkim subidentitetskim samorazumijevanjima (...) izražava i dokazuje *povijesni individualitet* Bosne i Hercegovine i to po temama i problemima, po vladajućim diskursima, projekcijama i anticipacijama, po unutarnjim složenostima, po međusobnim vjersko-etničkim uticajima i sl". ■

Husnija Kamberović

Uzeir Bavčić, *Merhamet (1913-2003)*, Sarajevo 2003, str. 320.

Knjiga Uzeira Bavčića odlično se uklapa u historiografsku produkciju u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija. Naime, naša je historiografija posljednjih decenija ponudila nekoliko kvalitetnih djela o povijesti raznih udruženja, među kojima posebno mjesto imaju povijesti nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava ("Gajret", "Narodna Uzdanica", tu su i "Prosvjeta" i "Napredak", a uskoro će biti i "Preporod" kao jedinstvena knjiga koja će obuhvatiti povijest i "Gajreta" i "Narodne Uzdanice" i "Preporoda" poslije Drugoga svjetskog rata). Sve te knjige imaju svoju određenu znanstvenu težinu i vrijednost, ali također i svoje šire društveno značenje, budući da svaka knjiga ima svoju društvenu funkciju. U tom smislu i ova Bavčićeva knjiga predstavlja nastavak takvih tendencija u našem izdavaštvu i historiografskoj produkciji.

Kada se nedavno pojavila knjiga o historiji "Narodne Uzdanice" ona se odlično uklopila u obilježavanje stotinu godina djelovanja "Preporoda" (podsjetimo samo: "Gajret" je osnovan 1903, "Marhamet" 1913, a "Narodna Uzdanica" 1923, odnosno, nakon zabrane, zvanična osnivačka skupština je održana 1924.). Tako se i ova knjiga pojavljuje kao spomenik o devedeset godina djelovanja "Merhameta". Samo sam spomenuo ove dvije knjige zato što one po svom vanjskom izgledu jako liče, mada su autori tekstova različiti. Osim po vanjskom izgledu ove knjige su slične po svojoj biti, budući da su obje zasnovane na brojnoj faktografiji, i da je nesporna njihova znanstvena utemeljenost. Mi historičari najbolje znamo šta znači mukotrpano tražanje za povijesnim izvorima, šta znači provoditi godine i godine po arhivama, pregledati staru dokumentaciju, i još smo sretniji ukoliko uspijemo otkriti više prašnjave građe. Historičar je sretan kada se druži sa požutjelim arhivskim gradivom; stari prašnjavi virusi koji nagrízaju naše grlo, historičarima ne djeluju toliko neprijateljski kao drugim ljudima. Mi smo najnesretniji onda kada nemamo građe.

Uzeir Bavčić je pišući ovu knjigu imao dva velika problema: s jedne strane je nedostatak dovoljno izvorne arhivske građe kada se radi o ranijoj povijesti "Merhameta", ali i preobilje dokumentacije kada se radi o novijem, posebnom najnovijem razdoblju "Merhametova" djelovanja. Mislim da je zbog toga autor odlično postupio što je početke djelovanja "Merhameta" smjestio u kontekst djelovanja Vakufa, pa je instituciju vakufa promatrao kao preteču modernog humanitarnog djelova-

nja. Stoga je prvi dio knjige i posvećen vakufu koji se pojavljuje kao institucija koja je u osmanskome razdoblju Bosne imala tu funkciju, posebno se fokusirajući na najveće vakufe.

Nakon osmanskog razdoblja stanje u Bosni se mijenja i pred Prvi svjetski rata zvanično se stvara "Merhamet". Bavčić je u ovoj knjizi temeljito rekonstruirao hronologiju vezanu za nastanak i djelovanje "Merhameta". Treba sada na ovom mjestu samo istaknuti kako je inicijativa za stvaranje jednog "prosjačkog fonda" potekla od Avdage Kulovića, predsjednika muslimanskog zanatlijskog udruženja "Huri-je", koji je na XVI sjednici tog udruženja objavio tu inicijativu kao jezgro dobro- tvorne aktivnosti imućnijih građana. Osnivačka skupština društva održana je nare- dne, 1913. godine, od kada zvanično djeluje ovo društvo (u pripremama te osniva- čke skupštine u opticaju su kao nazivi društva bili još i "Sadaka" i "Utjeha"). Bav- čić pažljivo prati hronologiju događanja, promjene u rukovodstvu društva, te iz go- dine u godinu prati najvažnije aktivnosti društva na terenu. Ponekada ima problema sa izvornom arhivskom građom. Tako, na primjer, nije pronašao zapisnik sa osniva- čke skupštine društva 1913, nego se opširno koristi materijalima objavljenim u *Spo- menici dvadeset godišnjice opstanka i djelovanja Muslimanskog dobrotvornog druš- tva "Merhamet" u Sarajevu 1913-1933*, koju je uredio Munir Šahinović-Ekremov. Uspio je, ipak, pronaći originalna arebicom pisana *Pravila muslimanskog dobro- tvornog društva "Merhamet" za spriječavanje prosjačenja i potpomaganje sirotinje u Sarajevu*. Tu, zapravo, dolazimo ne samo do suštine Bavčićeve knjige i njegovo- ga pristupa proučavanju historije ovoga društva, nego i do osnovne suštine i smisla djelovanja samoga društva.

Naime, Bavčić historiju ovoga društva promatra u kontekstu sudbine jednoga čitavoga naroda, Bošnjaka. Taj je narod poslije odlaska Osmanskoga carstva imao tešku sudbinu na ovim prostorima (mada se ne bi moglo kazati kako je ranija nje- gova povijest bila nešto posebno blistava). Trend socijalno-ekonomskog propada- nja toga naroda intenziviran je poslije Prvoga svjetskog rata, pa Bavčić nastoji povi- jest "Merhameta" pratiti kroz to stradalništvo običnog puka. Osim toga, Bavčić do- sta uspješno u čitavu priču uvodi i djelovanje pojedinaca, zaslužnih pregalaca u radu društva. Tu susrećemo čitavu plejadu bošnjačkih pregalaca koji su kroz "Merhamet" radili na pomaganju muslimanske sirotinje (takvi su, na primjer, bili Server ef. Svr- zo, pa Derviš-beg Miralem, dr. Mehmed Spaho, Asim-beg Mutevelić, dr. Safvet-beg Zečević, dr. Mehmed-beg Zečević, Riza-beg Čengić, Uzeir-aga Hadži Hasanović, i niz drugi). Bavčić u proučavanju historije ovoga društva nastoji pratiti ono što "Mer- hamet" na terenu radi.

Naravno da je društvo imalo silnih problema u radu. Ponekad je to bilo i zbog neorganiziranosti samoga društva i nesuglasica među njegovim djelatnicima (tako

bih, na primjer, kao zanimljivost istaknuo jednom pismo Munira Šahinovića Ekremova, koji se početkom 1934. žali Upravnom odboru Merhameta zbog problema koje ima prilikom naplate honorara za rad na uređivanju *Spomenice dvadeset godišnjice opstanka i djelovanja Muslimanskog dobrotvornog društva "Merhamet"* (str. 93 knjige), a često je bilo i udara na društvo sa strane. Vrijedi istaknuti jedan detalj kojega dr. Bavčić u knjizi donosi (str. 87 i str. 254), a radi se o molbi Pododbora udruženja četnika u Peći, u kojoj traže podršku za izgradnju četničkog doma u Peći.

Premda se ne moramo saglasiti sa svim zaključcima do kojih je Bavčić došao u svojim istraživanjima, valja potcrtati kako on svoje zaključke dobro argumentira, oslanjajući se na relevantnu historijsku građu.

Djelovanje ovakvih društva poput "Merhameta" najpotrebnije je u kriznim vremenima, kakva su ratovi. Zbog toga je važno djelovanje toga društva tokom Drugoga svjetskog rata (tada se društvo najznačajnijim dijelom fokusiralo na zbrinjavanje muhadžira, siročadi i djece neopskrbljenih roditelja koji nisu bili u mogućnosti da se prehrane zbog gladi među prognanim stanovništvom, pretežno s područja istočne Bosne). Bavčić kroz dostupnu dokumentaciju iz "Merhametova" arhivskoga fonda govori o stradalničkoj sudbini Bošnjaka u vrijeme Drugog svjetskog rata. Navodi niz sudbina djece i djevojaka bošnjačkih prognanika i nesretnika, sudbina koje pokazuju kako su djeca bila izložena asimiliciji i prevjeravanju. U tu priču Bavčić, dakako, uvodi djelatnost "Merhameta" i pokušaje da se tim nesretnicima pomogne da prežive i zadrže svoja vjerska uvjerenja, i slično. Bavčić je razdoblje djelatnosti "Merhameta" u Drugom svjetskom ratu pisao isključivo na temelju arhivske građe iz Merhametovoga fonda, koji se čuva u Istorijskom arhivu Sarajeva, ali je propustio nekoliko važnih knjiga i članaka koji bi mu omogućili da djelovanje "Merhameta" u tom razdoblju kontekstualizira i jasnije i temeljitije prikaže.

Djelovanje "Merhameta" nakon Drugoga svjetskog rata dr. Bavčić je podijelio u dva dijela: prvi, manji dio, obuhvata djelovanje neposredno nakon rata 1945. do ukidanja društva u septembru 1946, i drugi dio, koji govori o djelovanju društva od obnavljanja 1991. do danas. U prvom dijelu dobro su uočeni politički motivi gašenja društva, ali tu svakako treba imati u vidu i realno stanje u društvu, u kojemu nisu mogle naći mjesta građanske strukture koje su ranije pomagale rad društva i muslimanske sirotinje.

Drugi dio, koji govori o djelovanju društva od Obnoviteljske skupštine 2. februara 1991. do danas svakako će najviše zanimati čitateljstvo, osobito u kontekstu polemika o radu "Merhameta", koje su vođene u posljednje vrijeme. Ne ulazeći u takva razglabanja mislim da treba istaknuti da je dr. Bavčić tu nastojao ostati znanstvenik, a ne "Merhametov" djelatnik. On ponekad plasira neke dalekosežnije zaključke, ali u principu ostaje vjeran svojoj temeljnoj namjeri da pokaže kako je i šta je Druš-

tvo radilo, bez namjere da daje konačne sudove o tome. Ostaje vjeran faktografiji, i pri tome on se vodi samo jednim motivom – pokazati stanje onakvim kakvo je bilo. Zato on, na primjer, bez ikakvih rezervi ili straha govori, na primjer o sjednici Izvršnog odbora 1. novembra 1992., na kojoj se između ostalog, razgovaralo o izboru novog predsjednika (dotadašnji predsjednik Edhem Šahović napustio zemlju), o saradnji sa Cenexom, tržišnom plasiranju nafte i slično. Bavčić ostaje vjeran faktografiji citirajući Zapisnik sa te sjednice. Isto tako, Bavčić se ne libi da spomene slučaj raspuštanja “Merhametovog” pododбора u Novom Sarajevu “zbog poremećenih odnosa među članovima novosarajevskog Izvršnog odbora, blokiranoг grada, nedovoljne kontrole nad povjerenicima u pojedinim mjesnim odborima i velikog broja pritužbi građana na rad angažiranog osoblja” (str. 161-162). Isto tako, Bavčić, govoreći o novom pravcu razvoja društva, do kojega je došlo pod utjecajem nekih privrednih krugova i pojedinaca od početka 1994 – ulaganja u preduzeća “Bosmer” i “Sarpak”, te kasnije otvaranje farmi u Kaknju i Brezi, te ribnjaka u Kaknju – ne želi špekulirati, nego želi rekonstruirati činjenice, mada se sada čini da se orijentacija Društva ka privrednoj djelatnosti pokazala lošom, jer je time društvo gubilo svoj izvorni smisao dobrotvornog društva. Bavčić, ipak, ne daje konačne ocjene, svjestan činjenice da to možemo ostaviti za neka druga vremena, kada će se rad “Merhameta” u ovom nesumnjivo najtežem razdoblju bošnjačke povijesti moći kontekstualizirati i kada tu povijest budu pisali, ali i čitali, oni koji sa radom “Merhametu” u ovom vremenu nisu imali nikakve veze. Dakle, oni koji niti su “Merhametu” šta dali, niti su od njega šta dobili. A takvih je i sada jako puno, i njima će ova Bavčićeva knjiga biti od nemjerljive pomoći, budući da na jednom mjestu sadrži brojnu faktografiju, posebno kada je u pitanju organizaciona struktura “Merhameta”. ■

Husnija Kamberović

Graham Henkok, *Gospodari siromaštva, Privilegije, moć, prestiž i korupcija u multimilionskoj industriji pomoći*, Beograd, 2002.

Knjiga *Gospodari siromaštva* autora Grahama Henkoka tretira istoriju humanitarne pomoći. Sama činjenica da su najviši zvaničnici međunarodne zajednice nekoliko godina pokušavali omesti pojavljivanje ove knjige dovoljna je da se njome pozabavimo i vidimo o čemu je zapravo riječ. Kroz analizu privilegija, moći, prestiža i korupcije u multimilionskoj industriji pomoći došlo se do sada najbolje i najjače kritike postojećeg sistema ove pomoći. Tema je utoliko aktuelna jer se i Bosna i Hercegovina kao zemlja koja je bila zahvaćena ratom i razaranjima našla na svojevrsnom udaru ovih organizacija, čije je djelovanje isključivo radi njih, a ne nas. Koristi koje su za sebe i zbog sebe ove organizacije u svijetu i kod nas ostvarile ocrtavaju svu bijedu i hipokriziju svjetskih dobročinitelja i donatora. Čitajući ovu knjigu ne možemo da ne kažemo da je sve već *déjà vu*, da smo mi kroz sve to prošli.

U plemenskom društvu vješto izbjegavanje suštine stvari omogućavalo je prizivačima kiše da ostanu u tom poslu čak i ako nisu znali da proizvedu kišu. Analogno tome, u domenu javne potrošnje na Zapadu koriste se isti profesionalni trikovi kako bi se nastavilo sa prelivanjem ogromnih količina novca građana u organizacije za pomoć, koje nikada ili rijetko daju neke opipljive rezultate. I pored novih tehnika, novih pravaca i beskrajsnih reorganizacija industrije pomoći, nema dokaza da su siromašni Trećeg svijeta imali od toga koristi. Ali se zato, iz godine u godinu, na osnovama koncepta pomoći isplaćuju veoma visoke plate i postojano održava privilegovani način života službenika međunarodnih organizacija, "stručnjaka za razvoj", konsultanata i asortiranih parazita koji sačinjavaju personal organizacija za pružanje pomoći. Henkok ove stručnjake za nesreće, prijatelje u nevolji u prvom poglavlju knjige tretira kao parazite, nizom primjera ukazuje na manjkavosti u djelovanju nekih dobrotvornih društava u vanrednim situacijama kao i na gluposti koje ovi čine, te na ogromne i nepotrebne troškove koje isti proizvode.

Ove dobrotvorne organizacije ili kompanije za razvoj učestvuju u međunarodnim kampanjama, koje su se pokazale neuspješne. Zaposleni u ovim agencijama koje se bave raspodjelom pomoći igraju ključnu ulogu na terenu i zato snose ogromnu odgovornost. Njihov je zadatak da pravilno razumiju koje su potrebe ugroženih i da na njih odgovore brzo i kompetentno. U mnogim nesrećama koje su snašle Tre-

ći svijet veliki dio novca prikupljenog na ime pomoći potrošili su evropski i američki timovi stručnjaka. Zbog toga žrtve katastrofe jedva da osjete efekte najvećeg dijela ove pomoći. Kontrola ove pomoći veoma je labava ili je uopšte nema, stoga često dolazi do zloupotreba. Ono što u najkraćem karakteriše rad ovih organizacija, a sadržano je u drugom poglavlju Henkokove knjige jesu birokratske greške, neefikasnost, rasipništvo, neadekvatnost i neoprostiva zakašnjenja. Neuspjesi u humanitarnoj pomoći ukazuju na manjkavosti cjelokupne osnove ove djelatnosti i na strukturne probleme koji praktično dovode u pitanje sve postojeće vidove pomoći.

Sve agencije za pružanje pomoći, bilo da je riječ o dobrotvornim udruženjima ili multilateralnim agencijama, imaju svoju specijalizaciju. U velikom broju operacija prve pomoći poslije nesreća dolazi do sukobljavanja agencija koje smatraju da prioritet treba dati zdravstvenoj problematici i onih koje bi prioritet dale potrebama u hrani. Zbog ovog sukobljavanja među agencijama, lošeg planiranja i neadekvatnih odgovora na katastrofe, velikog priliva izbjeglica i sličnih nesreća u Trećem svijetu, slijede očajnički pozivi da se u budućnosti uspostavi bolja koordinacija.

Između grupacija bogatih i siromašnih nalaze se "naši" predstavnici na terenu: posrednici, volonteri, dobrovoljne vladine i multilateralne organizacije koje mobilizuju i raspoređuju pomoć. Ova aristokratija milosrđa, kojom se Henkok bavi u trećem poglavlju knjige, trula od vrha do dna, iz godine u godinu smanjuje troškove pomoći ugroženima bez smanjivanja svojih privilegija. Vremenom oni su postali kasta bogato nagrađena za svoju prosječnost, koja galamom i predstavama koje ništa ne znače komunicira s javnošću.

Ove organizacije se u nedogled poigravaju pojmom samilosti koji je sam po sebi "etnocentričan, paternalistički i neprofesionalan". Zaposleni u ovim organizacijama su autsajderi u neindustrijalizovanom svijetu u kojem rade. Dolaze iz razvijenog svijeta i duboko su ubijedeni u superiornost sopstvenih vrijednosti i stručnih znanja koja posjeduju. Negativne i često fatalne konsekvence dominacije ovakvog načina gledanja među strancima koji rukovode programima postaju najočigledniji i tragično vidljivi u zakasnelim, neadekvatnim i neodgovarajućim reakcijama na katastrofe. A nesreće po svojoj prirodi imaju tendenciju da stvari iznose na vidjelo.

Ovi gospodari siromaštva, druidi modernog doba zahtijevaju i dobivaju standard života koji je daleko iznad onog koji su mogli i da zamisle. Pri tome oni su nepopravljivo izvan dodira sa svakodnevnom realnošću opšteg stanja gladi i nerazvijenosti koje bi trebalo da pokušavaju da ublaže. Oni su ispleli ogromnu mrežu moći koja nikome na polaže račune. Pompa i ceremonije svih zamislivih vrsta nerazdvojni su dio svakodnevnice zaposlenih u međunarodnim organizacijama. Za njih to su samo razumljive nagrade za "velike žrtve" koje ko zna kako zamišljaju da čine. A kada ih otpuste Svjetska banka im za gubitak posla zbog zatvaranja radnog mjesta isplaćuje oko 250.000 dolara po osobi.

Statistike su pokazale da od ukupnog budžeta organizacija za pomoć vladine organizacije za pružanje pomoći troše više od polovine ove sume. Postoji izvjestan broj organizacija koje su registrovane kao specijalizovane agencije UN i one u Treći svijet ne upućuju stručnjake i pomoć, one pažnju koncentrišu na pomoć u kapitalu i na taj način, u stvari, funkcionišu kao razvojne banke. Njihov dodir je, kako to autor navodi u četvrtom poglavlju knjige, kao dodir kralja Mide. Ove banke pozajmljuju mnogo i pozajmljuju brzo.

U periodu od 1950. do 1955. godine ukupna bilateralna i multilateralna pomoć iz svih izvora iznosila je oko 1,8 milijardi dolara godišnje. Ta pomoć 1962. bila je oko 6, a 1972. oko 10 milijardi dolara godišnje. Do 1984. suma je utrostručena, da bi 1987. iznosila preko 50, a 1989. oko 60 milijardi dolara. Interesantna pojava koja se odnosi na rast u industriji pomoći je to što se tokom godina formiralo mišljenje da dati više pomoći znači da će nekome od toga biti bolje, što svemu pruža i određenu moralnu dimenziju. Istina je međutim daleko od toga. Pomoć je naime samo jedan od raznovrsnih finansijskih tokova, a ti tokovi idu od Juga ka Sjeveru i obratno. Da bi se došlo do suštine odnosa između bogatih i siromašnih zemalja, potrebno je sabrati sve cifre koje se odnose na zvaničnu pomoć za razvoj sa svim ostalim relevantnim transakcijama koje se odvijaju u oba pravca. U petom i posljednjem poglavlju Henkok je učinio upravo to, sve sabrao i pokazao ko su dobitnici i gubitnici.

Dobitnici su razvijene zemlje jer je pomoć u makroekonomskim relacijama suviše mala da bi mogla mnogo da pomogne bilo kome. S druge strane iznos od 60 milijardi dolara, kojima industrija moći raspolaže svake godine, dovoljno je veliki da se nanese prilično štete. Ova pomoć je često veoma opasna za siromašne i ugrožava njihove interese. Uz ogromne troškove izgrađeni su monstruozi objekti koji su opustošili čovjekovu okolinu i uništili živote. Ona je pomogla da se rodi jedna fantastična birokratija licemjera koji rade samo za sebe. Ona je sputala inicijativu, kreativnost i poduzetništvo običnog čovjeka i isisala energiju preduzetnicima i intelektualcima u zemljama u razvoju i pretvorila ih u neproduktivne administrativne službenike.

Kroz istoriju zemlje širom svijeta preživljavale su razne nesreće bez ikakve strane pomoći. Pomoć koja se u zadnjoj polovini vijeka daje zemljama pogođenim raznim katastrofama ne daje očekivane rezultate. Mnogi siromašni ljudi u većini siromašnih zemalja u najvećem broju slučajeva nikada ne prime pomoć u bilo kakvom opipljivom obliku. Zvanična pomoć za razvoj nije ni potrebna, a ni dovoljna za razvoj. Iako je stvorena i opravdana u ime siromašnih i nezaštićenih, glavna funkcija pomoći u proteklih 50-ak godina bila je da formira i dobro učvrsti moćnu novu klasu bogatih i privilegovanih ljudi. Ovom klubu, čiji su članovi UN, Svjetska banka i bilateralne agencije, upravo je pomoć siromašnima obezbijedila stotine hiljada poslova "za ortake" i dozvolila da se ukorijene rekordni standardi sebičnosti, aroganci-

je, paternalizma, moralne bijede i prosjačenja. U isto vrijeme, u zemljama u razvoju, pomoć je uvijek ječila vladavinu nekompetentnih i podmitljivih, koji bi inače teško ostali na vlasti. Dozvolila je vladama u kojima sjede nezalice, pohlepni i neodgovorni ljudi da opstaju. I tolerisala je, pa i omogućila najgore zapamćene povrede ljudskih prava na svijetu od Srednjeg vijeka do danas.

Graham Henkok je izvanredno analizirao problem otuđenja. U tom procesu posrednici imaju praktično neograničeni mandat da se dogovaraju, prikazuju događaje po svom nahođenju i odlučuju o sudbini miliona. Pokazao je ovom knjigom da nema javnog nadzora nad onim što rade. Ovo sveobuhvatno otuđenje na planetarnom nivou postalo je činjenica koja je toliko prihvaćena da niko više ni ne pokušava da dovede u pitanje strukturu ili institucije, motivaciju ili ponašanje u industriji pomoći. A ova industrija pomoći itekako ima šta da krije. Ova knjiga je napad na bogatu i moćnu birokratiju koja je uzurpirala dobrotu ljudi. Riječ je o birokratiji koja raspolaze sredstvima koja se u svijetu prikupljaju na ime pomoći i raspodjeljuje ih siromašnima u Trećem svijetu. Na osnovu ozbiljne, odlično dokumentovane analize strane pomoći i njenih efekata autor otkriva mračnu stranu industrije pomoći i izlaže kritici personal agencija za pomoć. Od industrije pomoći tako je nastala industrija moći.

Činjenica koja se provlači kroz cijelu knjigu je da je težište djelovanja najvećeg broja humanitarnih organizacija na aspektima koji su sve drugo osim humanitarnog. Stoga se njihov neefikasan ustroj, konfuzija i neučinkovitost u djelovanju uporno podržavaju. Gospodari siromaštva svoje djelovanje u Trećem svijetu uvijaju u oblance humanitarnog, a u suštini to djelovanje najčešće je nespojivo sa principima humanitarnog. Sve što nije zapisano nestaće i zaboraviće se brzo. Savremena istorija mora ići ukorak sa zbivanjima i ni u kom slučaju ne smije zaboraviti upravo ova događanja. ■

Senija Milišić

Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.
Izdavač: Institut za istoriju, Sarajevo 2003, str. 329.

Vrlo oskudno izdavaštvo znanstvene historiografske literature u Bosni i Hercegovini u posljednjih nekoliko godina, Institut za istoriju u Sarajevu uspio je u protekloj 2003. godini obogatiti sa dva vrijedna izdanja. Pored redovnog stručnog časopisa *Prilozi*, br. 32, u izdanju ovog Instituta pred kraj prošle godine pojavio se i Zbornik radova *Historijski mitovi na Balkanu*. Knjiga koja će, sasvim sigurno, izazvati interesovanje ne samo historičara, već znatno šire čitalačke publike, nastala je kao rezultat trodnevne međunarodne konferencije održane u Sarajevu od 7. do 9. novembra 2002 godine, pod nazivom *Balkanska društva u promjenama. Upotreba historijskih mitova*.

Na ovom skupu podnesena su 22. referata učesnika iz 10. zemalja (BiH, Hrvatska, Srbija, Austrija, Njemačka, Norveška, Turska, Bugarska, Cipar i SAD). U ovom zborniku na 329. strana čitaocima je predstavljeno 11 referata za koje je izdavač smatrao da bi mogli biti interesantniji za naše prostore, dok oni radovi koji bi mogli biti interesantniji za inozemnu javnost trebaju biti objavljeni u izdanju na engleskom jeziku.

Mitovi su prateća pojava svih društava i svih sredina od antičkog perioda pa sve do danas. Međutim, rijetko koja sredina kao ova balkanska obiluje tolikim brojem mitova i to onih "zloćudnih". Mitova koji su na direktan ili indirektan način preko historije i historijskih udžbenika, književnosti, narodnih predanja, politike i raznih akademija uticali na stvaranje pogodnog ambijenta za zločine i krvoprolića koja su se na ovim prostorima, nažalost, često dešavala. Naravno, nisu ovdje problem sami mitovi već ljudi kao konzumenti tih mitova. Problem je u njihovoj (ne)ispravnoj percepciji.

Kako i sam glavni i odgovorni urednik ovog zbornika dr. Husnija Kamberović u predgovoru ističe da im ovdje "cilj nije bio demitologizirati povjesne predrasude nego samo utvrditi određene modele stvaranja historijskih mitova, te ukazati na zloupotrebu povijesti, odnosno (zlo)upotrebu izgrađenih historijskih mitova u političke svrhe".

U svom uvodnom izlaganju Pål Kolstø, profesor Univerziteta u Oslu, govori o ulozi historijskih mitova u modernim društvima (str. 11-37). On ističe da zaraže-

nost mitovima nije specifikum Balkana, kako se to često prezentira, i da mitologizacija prošlosti nije isključivo monopol totalitarnih društava, već da se takve pojave mogu naći i u zapadnim, demokratskim društvima i to u izobilju. Zadatak profesionalnih historičara i jeste da ponište te mitove tako što će "izbušiti balone" i pokazati da u njima nema ništa. Mitove je nužno tumačiti, njihovo pravo značenje dešifrovati, a mitološke slike zamijeniti racionalnim jezikom. Oni se ne mogu ignorirati, kad god se to pokuša, oni ne nestaju već osvetnički uzvraćaju udarac. Po njemu postoje dva pristupa proučavanja historijskih mitova: prosvjetiteljski i funkcionalistički. Prvi teži da ih razotkrije i tako stvore uvjete za jednu razumniju i istinitiju historiju, dok drugi pristup akcentira društvenu funkciju mitova, zanemarujući pri tom njihovu istinitost. Istina je da je moguće praviti distinkciju između "korisnih" i "štetnih" mitova, ali moramo priznati da je fenomen stvaranja mitova s ciljem političkog iskorištavanja mnogo češći. Gotovo da se svi mitovi mogu koristiti na štetan način, čak i oni naizgled bezazleni. Mitovi o predziđu (ante murale), o samosvojnosti (sui generis) i o starini (antiquitas) posebno su podložni štetnoj upotrebi i zato im je na ovom skupu dat nešto veći prostor.

O bosanskoj povjesnoj stvarnosti i njenim mitološkim odrazima piše Srećko M. Džaja (str. 39-66). Za bosansku povijest, po njegovom mišljenju, presudna pitanja vezuju se za kontinuitet i diskontinuitet u svim relevantnim aspektima: državno-pravnim, institucionalnim, demografskim i kulturološkim. I on mitologizaciju bosanske povijesti sagledava kroz prizmu mitova o samobitnosti, o starodrevnosti i mita antemurale kao metafora za međusobna duhovna, kulturna i politička razgraničenja među balkanskim narodima. Pored poznatih srpskih i hrvatskih mitova koji za cilj imaju dokazivanje da je Bosna njihova jer je to oduvijek i bila, Džaja govori i o mitovima kod Bošnjaka. To su mit o Bosni kao *serhatu* odnosno islamskom antemurale prema Zapadu, mit o kontinuitetu između srednjovjekovne i osmanske Bosne, bogumilski mit, mit o idelanoj toleranciji prema nemuslimanskom stanovništvu u osmanskoj Bosni, mit o hiljadugodišnjoj bosanskoj državnosti, a tome treba pridodati i tendencije prisutne u današnjoj bošnjačkoj historiografiji koje se odnose na marginalizaciju srpske i hrvatske prisutnosti u Bosni i Hercegovini. Na kraju zaključuje da je dijalog u najširem smislu riječi ono najvrednije što se može među ljudima dogoditi i da u bosanskom slučaju to znači prestati tragati za zajedničkim identitetom, a potragu usmjeriti ka zajedničkom krovu pod kojim će različiti identiteti stvarno biti zaštićeni i uspostavljen osjećaj međusobne sigurnosti.

Husnija Kamberović ponudio nam je vrlo zanimljiv referat pod nazivom "Turci" i "kmetovi" - mit o vlasnicima bosanske zemlje (str.67-84). On problematizira pitanja kontinuiteta vlasništva nad zemljom između osmanskog i srednjovjekovnog perioda historije Bosne, a time i kontinuiteta sa austrougarskim periodom.

Jon Kværne, sa Univerziteta u Oslu, se pita da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih mitova? (str. 85-107) On u svom referatu analizira novije radove dvojice istaknutih bošnjačkih historičara, Mustafe i Envera Imamovića. Ocjenjuje da su oba ova autora u svojim posljednjim radovima radili na stvaranju kontra mitova kod Bošnjaka koji su trebali poslužiti kao odgovor historijskim mitovima susjednih država. Međutim, sve argumente da se protiv političkih utjecajnih historijskih mitova može boriti samo kontra-mitom autor kategorički odbacuje, a "istinu" ističe kao vječni ideal koji se mora uvijek nastojati dostići.

O genezi i ulozi mitologema o "granici na Drini" piše Ivo Goldstein (str. 109-137). Ovaj mit nastao je u ustaškoj emigraciji u međuratnom periodu, a posebno je dobio na značaju nakon propasti NDH. Drina je predstavljana kao svojevrsno "predziđe katoličanstva" prema pravoslavlju. Ona je granica između civilizacija, granica između Istoka i Zapada. Mit o rijeci Drini bio je i svojevrsni pandam mitovima o Neretvi i Sutjesci koji su se njegovali u Titovoj Jugoslaviji.

Odličnu analizu nekoliko novijih udžbenika historije iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije ponudio nam je Damir Agičić (str. 139-160). Udžbenici historije su vrlo pogodno sredstvo za ideologizaciju i prenošenje stereotipa. Agičić pokazuje da je u sva tri slučaja, tj. i u hrvatskim, srpskim i bošnjačkim udžbenicima, prisutna želja da se učenicima povijest Bosne predoči kao dio povijesti vlastitog naroda – hrvatskog, srpskog ili bošnjačkog. U sva tri slučaja Bosna se predstavlja kao "naša" a ne "njihova". Na kraju autor izražava svu pogubnost ovakvog odnosa prema vlastitoj povijesti i povijesti susjeda, što je prepreka stvaranju osnovnih preduvjeta za normalan i skladan život.

Simbolični identitet Hrvatske u trokutu *raskrižje-predziđe-most* je tema rada Ive Žanića (str. 161-202). Svako vrijeme ima svoje simbole i svako društvo ima svoj politički imaginarij koji ga definira kroz mrežu simbolično izgrađenih značenja. U tom kontekstu u petstoljetnom rasponu u Hrvatskoj je ključan motiv *predziđe kršćanstva* u različitim značenjima ovisno o političkim interesima. Ovaj motiv, u međugri sa motivima mosta i raskrižja, utkan je u sve aspekte i struje hrvatske nacionalne ideologije i političkog diskursa i jedino ih je kao simboličnu cjelinu moguće razumjeti.

O ulozi crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije piše Vjekoslav Perica (str. 203-223). On se ovdje ograničava na analizu dva mita, odnosno "mitologije" jer se radi o jednom vrlo slojevitom sklopu mitova, koje smatra temeljnim nacionalnim mitovima Srbije i Hrvatske. Riječ je o mitovima o koncentracionom logoru Jasenovac i o mitu o kardinalu-mučeniku Alojzu Stepincu. Svo vrijeme ovi mitovi su živjeli jednim paralelnim životom i u stalnoj međusobnoj utakmici. Zahvaljujući liberalizaciji sistema kasnih šezdesetih i pravoslavna i katolička crkva započele su komunikaciju sa etničkim mitovima pripremajući tako teren za nji-

hov uvoz u zemlju. Vrlo važnu ulogu tu je igrao ritual, jer bez rituala mit teško dolazi do svojih "potrošača". Zato je organiziran čitav niz svetkovina, komemoracija i godišnjica. Dvije su etničke crkve vodile rat mitovima, ritualima i simbolima i na taj način dolijevale ulje na vatru etničkih konfrontacija koje su prerasle u otvoreni i krvavi sukob.

Bojan Aleksov nam je ponudio interesantan referat o predstavama o vjerskim preobraćanjima kod srpskih historičara. I u ovom slučaju stvoren je mit o preobraćanju koje prevazilazi postojeću klasifikaciju mitova i često obuhvata više kategorija. Na ovaj način historiografija doprinosi oživljavanju i nadogradnji vjerskih netrpeljivosti koje su postojale u prošlosti koristeći ih u svrhu ostvarivanja političkih ciljeva.

Da su mitovi jako fleksibilna kategorija i da se pojavljuju u različitim oblicima ovisno o političkim potrebama datog vremena odlično je prikazala Ana Antić u svom referatu "Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u posljednjih deset godina" (str. 259-290).

Posljednji rad u ovom Zborniku pripada Ulfu Brunnbaueru, koji govori o historiografskim mitovima u Makedoniji (BJRM) i njenoj vjekovnoj borbi za državnost (str. 291-328).

Na kraju bih posebno istakao činjenicu da su svi autori ukazali na vrlo obimnu literaturu, neki kroz fusnote a neki i na kraju svojih referata, svima onima koji bi htjeli da se šire upoznaju sa fenomenom mitova i mitologija na Balkanu. Preostalo mi je samo da izrazim nadu da će sličnih skupova u Bosni i Hercegovini biti mnogo više i da ćemo ubuduće češće imati priliku čitati ovakve zbornike. ■

Edin Veladžić

Tomislav Išek: *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*. Nakladnici: Institut za istoriju (Sarajevo) i HKD Napredak (Sarajevo), Sarajevo 2002., str. 236

U vrijeme obilježavanja velikog jubileja HKD Napredak - stote obljetnice osnutka 1902.-2002.- iz tiska je izašla monografija dr. Tomislava Iška *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902. - 1918.)*. S pojavom ovog djela naša historiografija je obogaćena još jednim vrijednim znanstvenim radom koji predstavlja doprinos u izučavanju kulturne historije Bosne i Hercegovine, poglavito mjesta i uloge nacionalnih kulturnih društava bosanskohercegovačkog podneblja. Iako je kulturna historija Bosne i Hercegovine, već dugi niz godina zapostavljena u korist političke, s pojavom ove knjige dobili smo četvrtu monografiju koja obrađuje prošlost nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava: *Gajreta, Prosvjete, Narodne uzdanice* i na koncu *Napretka*. Ideja za znanstvenu obradu nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava pojavila se u Institutu za istoriju u Sarajevu prije dvadesetak godina. Pretpostaviti je da će možda upravo obilježene stoljetnice spomenutih društava potaknuti historičare da, u cilju što potpunije slike našega društva, još cjelovitije pridu izučavanju nekih drugih aspekata kulturne prošlosti bosanskohercegovačkih naroda.

Djelo dr. Iška nastalo je kao plod temeljitog desetogodišnjeg istraživanja i strpljivog rada započetog uoči agresije, a većim dijelom urađenog u uvjetima nedavno minulog rata. U metodološkom pogledu autor je koristio kronološki i tematski princip, što na koncu daje cjelovitu i harmoničnu sliku pregleda nastanka i razvoja *Napretka* za vrijeme austrougarske uprave u BiH.

Knjiga s ukupno 236 stranica, opremljena naučnom aparaturom (Izvori i literatura, Kazalo mjesta, Kazalo osobnih imena) podjeljena je u pet dijelova. U prvom dijelu, nakon uvodnih napomena, autor raspravlja o općim karakteristikama života bosanskohercegovačkih Hrvata uoči pojave hrvatskih potpornih društava te osnutku hrvatskih potpornih društava u Mostaru (14. 9. 1902.) *Hrvatskog potpornog društva za potrebne đake srednjih i visokih škola u BiH* i u Sarajevu (9. 11. 1902.) *Hrvatskog društva za namještanje djece u zanate i trgovine*. Iako su ova dva društva nastala odvojeno, njihova se aktivnost ispreplitala, ali su potrebe mladih naraštaja, inteligencije i građanstva nametale vodstvima oba društva obavezu ujedinjenja. Detalj-

nom i preciznom analizom korištene građe autor je utvrdio datum utemeljenja *Napretka* (14. 9. 1902.) kao i datum definitivnog ujedinjenja dvaju hrvatskih potpornih društava čijom fuzijom (9. 6. 1907.) započinje tzv. "zlatni period" *Napretka*.

U drugom dijelu Išekovog djela prikazana je analiza organizacijske strukture *Napretka* usko povezane s reguliranjem pravila 1906.god. nakon čega nastupa era "normalnog" rada na planu širenja organizacijske mreže *Napretkovih* organizacija – podružnica i povjereništava. Posebna pozornost posvećena je *Napretkovim* podružnicama i povjerenstvima, koje su osnivane diljem Bosne i Hercegovine, čiji rast nije bio nimalo lagan za Upravu društva. Ipak, 1914.godine *Napredak* ima 40 podružnica i 27 povjerenstava, a bilo je slučajeva da se podružnice osnivaju u tipično nehrvatskim sredinama kao što su Višegrad i Sanski Most ili "gospojinske" podružnice koje su činile žene. *Napredak* je 1914. imao oko 3000 članova od kojih u strukturi treba posebno istaknuti: a) dobrotvore, b) utemeljitelje i c) podupiruće članove razvrstane prema visini novčanih prinosa društvu.

Treći dio knjige govori o primarnoj oblasti bogatog *Napretkovog* djelovanja, načinu podizanja školovanog kadra, dodjeli potpora đacima i stipendija visokoškolicima, odnosno potpomaganju i namještanju djece na zanate i trgovine. Od kolike je važnosti ovo pitanje govore i središnje skupštine *Napretka* na kojima se redovito raspravljalo oko pomoći i brizi za mlade, često i vrlo žustro. Iz tabelarnih prikaza na kraju knjige može se vidjeti obim dodijeljenih potpora i stipendija. Ilustracije radi, do društvene godine 1913./1914. *Napredak* je financijski pomogao 1192 đaka. U istom dijelu govori se i o početnim konviktorskim naporima na zbrinjavanju *Napretkovih* štíćenika te izdavačkoj djelatnosti i promicanju pisane riječi. Ovdje svakako zauzima važno mjesto Hrvatski narodni kalendar *Napredak* koji u kontinuitetu izlazi od 1907. do 1917. godine, koji se po svom sadržaju s pravom može smatrati iznimnim izvorom za izučavanje prošlosti *Napretka*.

U četvrtom dijelu monografije autor je posvetio pažnju "ostalim aktivnostima" *Napretka*, nimalo ne umanjujući vrijednost i značaj poglavlja koje ovdje obrađuje: *Napretkova* graditeljska djelatnost - Hrvatski zakladni dom, Početak gradnje konvikta Kralj Tomislav, Zabave - značajan oblik kulturne i društvene djelatnosti *Napretka*, Izvanredna vrela prihoda - razni načini samofinanciranja *Napretkove* djelatnosti. Uporedo s formiranjem hrvatskih potpornih društava i aktivnostima na njihovoj fuziji, izradom i potvrdom pravila, pružanjem potpore đacima, i visokoškolicima, rasla je ideja o izgradnji ustanove koja bi svojom funkcijom bila u službi *Napretka* kako bi se stvorili uvjeti za njegovo bolje djelovanje. Plod ovakvog razmišljanja i nesebičnog zalaganja *Napretkovog* vodstva, uz podršku članstva, je otvaranje Hrvatskog zakladnog doma u Sarajevu 28. 9. 1913. godine. Iako u stalnoj materijalnoj oskudici, iste godine Uprava društva donosi odluku o gradnji *Napretkovog* srednjoškolskog

konvikta, ali će usljed izbijanja Prvog svjetskog rata njegova gradnja biti obustavljena. U vrijeme kada u BiH nisu djelovale visokokvalitetne kulturne institucije, *Napretkove* zabave bile su jedinstvena prilika da se taj nedostatak donekle otkloni, a uz to stvore mogućnost za dodatno samofinanciranje unutar *Napretka*. Najraširenija djelatnost *Napretka* na prikupljanju izvanrednih prihoda, kako navodi autor monografije, bila je “prodaja cigar-papira i šibica (žigica)” i ona se, uglavnom, odvijala među najširim slojevima hrvatskog puka.

Konačno, peti dio knjige autor je posvetio *Napretku* u godinama Prvog svjetskog rata kada postepeno dolazi do reduciranja aktivnosti Središnje uprave, zastoja u radu podružnica, a u nekim i do potpunog prekida. Hrvatski narodni kalendar *Napredak*, također, prekida svoj kontinuirani izlazak (1907.-1917.).

Dr. Išek obradio je period nastanka i djelovanja *Napretka* (1902.- 1918.) kao zasebnu cjelinu, ali je ovom monografijom i pred sebe i pred ostale istraživače postavio zadatak da cjelovito i sistematski obrade njegovo mjesto i ulogu sve do ukidanja 1949. godine, kao i period od obnove Društva (1990.). U nizu radova različitog karaktera koji su do sada napisani o *Napretku*, Išekova monografija zasigurno zauzima istaknuto mjesto. Zasnovana je na primarnim i sekundarnim izvorima te kritički provjerenom literaturi. Mada govori samo o prvom, austrougarskom razdoblju djelovanja *Napretka*, Išekova monografija je dosad najbolja i najtemeljitija studija o djelovanju najznačajnijeg kulturnog društva bosanskohercegovačkih Hrvata. ■

Ljubomir Lukić

Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. (2) Položaj žene kao mero modernizacije. Naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 582.

Već je prošlo deset godina otkako je u organizaciji Instituta za noviju istoriju Srbije održan naučni skup čiji je povod bio izdavanje zbornika radova pod nazivom *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Rasprava koju je u naučnim krugovima potakao ovaj skup i zbornik nastavila se i putem priloga u časopisu ovoga instituta (*Modernizacija u Srbiji, Tokovi istorije* br. 1-2, 1993, br. 1-2, 1994, br. 1-2, 1995.), a i u narednim brojevima i tako potvrdila već uočeni interes za istraživanje procesa modernizacije i za pobliže određivanje vremenskih granica i metoda istraživanja ove složene i još nedovoljno u historiografiji obrađene problematike. Za razliku od prvog zbornika koji je imao sveobuhvatniji, multidisciplinarni pristup (privreda, informatika, država, kultura, elita, spoljna politika, etnički odnosi), kako je rečeno u napomeni drugog sveska, drugi zbornik se fokusirao na problem položaja žene u srbijanskom društvu 19. i 20. vijeka kao kriterija stepena modernizacije.

Zbornik uključuje 46 radova, sadržajno i idejno bogatih, čiji su se autori, uglavnom istoričari, ali i pravnici, istoričari književnosti, sociolozi, politolozi, angažovali u sačinjavanju temelja za dalja razmišljanja i istraživanja u domenu modernizacije i s njom u vezi istraživanja rodničkih odnosa. Samo taksativno nabranjanje oblasti u kojima su dati prilozi govori o izuzetnom bogatstvu ponuđenih a još neistraženih područja: "zakonodavstvo, školovanje, institucije države i društva (dvor, crkva, vojska), državne ženske institucije, nacionalni pokreti i institucije, selo-grad (svet rada i porodice), profesionalna prava i profesionalne organizacije, stvaralaštvo i stvaralaštvo, politika i politički život, rat, javno mnjenje, štampa o ženi i ženska štampa, shvaćanja o ženi i ženskom pitanju, ličnosti, pripadnice drugih narodnosti, te žene u istoriji i istorija žena: pitanje metoda". Intencija urednika bila je da otvori problem i postavi pitanja, i kako sam kaže, da se u nekim oblastima zadovolji "i samo ilustracijama i informacijama", ali u svakom slučaju, predstavlja bogatstvo i izuzetan napor koji će vjerovatno ponoviti interesovanje, traženost i citiranost u domaćoj i inostranoj historiografiji prve sveske.

U dijelu koji se odnosi na položaj žene u zakonodavstvu (Dr Marija Draškić, dr Olga Popović-Obradović, *Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoni-*

ku (1844-1946), Dr Vesna Nikolić-Ristanović, *Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka*, Dr Đorđe Stanković, *Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918-1945)*, Dr Momčilo Mitrović, *Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952. godine*) autori podsjećaju na dugovječnost *Srpskog građanskog zakonika* (od 1844. do 1946.) i legalizaciju zajamčenog povlaštenog položaja muškarca, odnosno određenog građanskopravnog položaja žene. Neravnopravnost, najdrastičnije izražena u nasljednom pravu, prouzrokovala je tek ekonomsku stranu ženske inferiornosti, dok je ocjena poslovne sposobnosti žene (po kojoj se ona izjednačava sa maloljetnikom) i etički diskriminirala, pa je unutar porodičnog i bračnog prava imala pored ovog i formalnopravni karakter. Dok je krivični zakonik iz 1860. godine ženu štiti samo po pitanju njene "časti", što je proisticalo iz patrijarhalnog veličanja muža, *Krivični zakonik Srba, Hrvata i Slovenaca* iz 1929. godine je donio formalnu zaštitu žene, ali sa mnogim manjkavostima i sa starom sudskom praksom nije bio garancija potpune krivičnopravne zaštite, ipak je bio temelj za formalnopravno izjednačavanje muškarca i žene. Još uvijek bez prava glasa, u čitavoj ekonomskoj i socijalnoj vertikali, od nemogućnosti nasljeđivanja po ženskoj lozi u kraljevskoj dinastiji do "posebne zaštite od štetnih poslova" za radnice, žene su čekale na zakonsku ravnopravnost. *Krivični zakonik FNRJ* iz 1951. godine donio je mnoga poboljšanja, formalnopravnu jednakost među polovima, ali ni on nije sankcionisao nasilje nad ženom u porodici i seksualne delikte, niti je mogao izmijeniti tradicionalno shvatanje o odnosu među polovima.

Položaj žene u zakonodavstvu odredio je, pored temeljnih patrijarhalnih normi, i njen status u svim ostalim segmentima života. Školovanje ženske populacije (Dr Nedeljko Trnavac, *Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji*, Mr Maja Nikolova, *Školovaje ženske mladeži u Srbiji do 1914*, Dr Ljubinka Trgovčević, *O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine*), kao osnov emancipacije, bilo je u velikoj mjeri onemogućeno i otežavano zbog tradicionalne prosvjetne politike, nezainteresovanosti za institucionalno obrazovanje ženske djece, predrasuda, patrijarhalnog javnog mnjenja. Visoki procenat ruralnog i nepismenog stanovništva u primitivnom društvu nije bio dovoljno alarmantan znak da bi se na polju prosvjetne politike ubrzao proces prelaza iz tradicionalnog u moderno društvo, čiji se odnos prelamao i u državnim ženskim institucijama (Dr Latinka Perović, *Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola 1863-1913*). Dugo se zadržao i ozakonjeni celibat za ženski nastavni kadar, što je predstavljao tipičan primjer polne segregacije u školstvu. Diskriminaciji u školstvu uspio se oduprijeti izuzetno mali procenat studentkinja iz Srbije, školovanih na stranim univerzitetima, ali nakon studija i povratka kući čekala su ih opet neprijatna iznenađenja u pogledu zapošljavanja, radnog statusa i drugih nepremostivih

teškoća. Skrивene prepreke su ih tek očekivale unutar institucija od visoke državne i društvene važnosti – dvora, crkve i vojske (Mr Ana Stolić, *Dvor u Beogradu (1880-1903)*), Dr Radmila Radić, *Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa*, Dr Mile Bjelajac, *Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862-1946*). Sa druge strane nacionalni pokreti i institucije (Dr Vitomir Vuletić, *Ujedinjena omladina srpska i društveni položaj žene*, Mr Biljana Šimunović, *Matica naprednih žena – sekcija Matice srpske 1918-1941.*) nudili su još od tridesetih godina 19. vijeka vizije i programe o ekonomskoj, pravnoj i moralnoj emancipaciji žene, da bi se u talasu romantizma i u književnosti i u srpskom omladinskom pokretu šezdesetih godina, te kod srpske liberalne inteligencije postavili temelji za radikalniji prilaz oslobođenju žene. Putem štampe, organizovanjem prvih skupština i osnivanjem udruženja, održavanjem predavanja žensko pitanje je masovnije ušlo u društveni život, sa naglaskom na nacionalnoj misiji žene. Krajem 19. i početkom 20. vijeka žene pojedinih zanimanja su se borile za promjenu pravnog položaja svoje struke i svoj vlastiti, ali sa vrlo slabim rezultatima, na što je uticala koliko vlastita nespремnost za organizovano djelovanje, toliko i svijest o otporu prema svakom vidu modernizacijskih prijedloga u javnom mnjenju i u vladajućoj i zakonodavnoj strukturi. Situacija u pogledu organizacije se mijenja početkom 20. vijeka (Dr Dubravka Stojanović, *Žene "u smislu razumevanja našeg naroda". Slučaj žene stručnjaka u Srbiji 1903-1912*, Mirjana Obradović, *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927-1941. godine*), kao i u pogledu stvaralačkih polja na kojima je najviše došla do izražaja ženska kreativnost - glumice, književnice, slikarke (Dr Miloš Nemanjić, *Žene Srbije kao deo stvaralačke inteligencije od početka stvaranja samostalne države do 1920. godine*, Dr Vesna Matović, *Ženska književnost i srpski modernizam – saglasja i raskoli*). To je samo jedna strana, ona urbana i intelektualna u srbijanskom društvu i njegovom kretanju ka modernizaciji. Sa druge strane, patrijarhalna kultura na selu posebno pruža tragične slike ženskog položaja (Dr Momčilo Isić, *Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata*, Dr Milutin Folić, *Društveni položaj žene u južnoj Srbiji u drugoj polovini 19. i na početku 20. veka*, Mr Miroslav Perišić, *Žena u društvenom životu u Srbiji krajem 19. veka*, Dr Gordana Tripković, *Materinstvo i modernizacija u srpskoj vojvođanskoj porodici*). Od ranog djetinjstva računa se na njenu radnu snagu, poslušnost u izvršenju dužnosti i prihvatanja svih zahtjeva u toku njenog odrastanja do prihvatanja braka sklopljenog veoma često zbog ekonomskog interesa porodice. Ratovi vođeni početkom dvadestetog vijeka još su više otežali položaj žene, naročito na selu, zbog preuzimanja obaveza i svojih mobilisanih muževa, dok je kraj rata za mnoge udovice značio potpunu ekonomsku propast. Posebno poglavlje čine žene radnice i njihov položaj (Dr Milica Milenković, *Žene radnice u privredi Srbije 1918-1929. godine*), te ponovljena tematika, ali sada poslije sloma državnosocijalističkog poretka. Tako

je zaposlenost, nagrada za rad, učešće u društvenom i političkom životu žene interes Dr Dubravke Stajić u njenom tekstu *Žene i svet rada u tranziciji*, u kome upozorava na *ljudsku pasivnost* kao osnovnu odliku siromašnih društava i jačanje konzervativizma, kao i na *feminizaciju i pauperizaciju tzv. društvenih djelatnosti* u kojem je najviše zastupljena ženska radna snaga.

Posebno poglavlje govori o pokušaju žena da putem vlastitih organizacija, na liniji aktuelne politike, poprave svoj vlastiti položaj u društvu (Dr Gordana Krivokapić-Jović, *“Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava” – radikali i žensko pravo glasa posle prvog svetskog rata*), Dr Slavoljub Cvetković, *Borba za ravnopravnost i jednakost žena kao deo klasnog i modernizacijskog procesa u Srbiji*, Mr Marina Arsenović-Pavlović, *Metodološki problemi u istraživanjima političke socijalizacije žena*) pa se pokazalo da je u međuratnom periodu lutanje u definisanju politike rezultiralo prelaskom sa prosvetno-socijalnog pokreta na klasni i antifašistički. Ipak, poglavlje koje se tiče uloge žena u ratu iskazuje čitavu lepezu orijentacija žena u teškim vremenima, uloge koju su joj dodijelili različiti politički pokreti i očekivanja zaraćenih strana (Dr Žarko Jovanović, *Žene Srbije u ratu 1941-1945*, Mr Mihailo Stanišić, *Stavovi Ravnogorskog četničkog pokreta prema ženi*, Bojan B. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela 1943-1944*, Dr Nikola Cvetković, *Likovi žena u narodnoj poeziji oslobođilačkih ratova*). Navedeno je i nekoliko shvatanja o ženi i ženskom pitanju (Dr Nadežda Jovanović, *Dragoljub Jovanović o ulozi žene u društvu*, Dr Branko Nadoveza, *Neka konzervativna gledišta o položaju žene u Srbiji između dva svetska rata*, Dr Dragan Subotić, *Građanske i socijalističke ideje o ženskom pitanju u Srbiji (19. i 20. vek.)*), uključujući prosvjetiteljske, liberalne, i socijalističke poglede, ali i konzervativne, temeljene na iracionalnim, tradicionalnim, patrijarhalnim, crkvenim osnovama. Dva teksta su posvećena izuzetnim ženama u srpskoj istoriji, a koje su svojim društvenim angažmanom mijenjale modele uloge žene u vlastitoj sredini (mr Sofija Božić, *Milica Tomić: stremljenje ka modernom*, Anja Suša, *Maga Magazinović i modernost angažmana žene*).

Promjene u javnom mnjenju u procesu modernizacije srbijanskog društva iskazalo se i putem štampe o ženi i ženske štampe, čemu se obratila posebna pažnja (Dr Predrag J. Marković, *Mesto žene u javnom mnjenju Beograda 1918-1965*, Dr Mira Bogdanović, *Žensko pitanje u časopisu “Nova Evropa” (1920-1941)*, Dr Vera Gudac-Dodić, *Analiza tekstova o ženi u listu “Politika” 1945-1953*, Svetlana Stefanović, *Ženska štampa: “Žena i svet” 1925-1941*). One su bile odraz unutrašnjih društvenih preobražaja i svjetskih trendova, ali je dugo trebalo da se postizanje boljih društvenih pozicija i ozakonjenje ravnopravnosti prihvati i u sferi odnosa među polovima. Viđenje uloge žene u društvu je dugo bio, i još uvijek takav egzistira, primarno vezan za porodicu kao “stub društva”. Izazak žene i njena afirmacija van po-

rodice se teško prihvata/la. Riječi autorice Mire Bogdanović da su “muškarci i žene u suštini jednaki, žrtve istorijski i kulturno određenih društvenih aranžmana koji od jednih prave žrtve drugih, a i jedne i druge ozleđuju u njihovoj ljudskosti” čini se da sa druge strane istraživanja uvijek treba imati na umu.

U odjeljku pod nazivom *Pripadnice drugih narodnosti* ponuđena su dva teksta. Tekst Jovanke Veselinović, *Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do drugog svetskog rata* i rad Mr Zorana Janjetovića, *Nemice u logorima za folksojčere u Vojvodini 1944-1948*. Prvi pokazuje podjednaku borbu Jevrejki da izađu iz konzervativnog okruženja i da postanu punopravni članovi zajednice, uz vrlo sličan put koji su prošle i druge njihove sugrađanke. Drugi tekst govori o sudbini ratom poraženih, a i nevinih Njemica nakon drugog svjetskog rata i njihova stradanja.

Specifičnost Zbornika ogleda se i kompoziciji već navedenih odjeljaka, pri čemu su tekstovi sa temeljnim metodološkim postulatima dati na samom kraju: Neda Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji*, Dr Smiljana Đurović, *Istorija žena – opšta metodološka razmatranja sa osvrtom na jugoslovenski istorijski prostor u 20. veku* i Dr Anđelka Milić, *Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene*. Koristeći se jednim citatom – da se “pod terminom “istorija žena” podrazumjeva nužnost definisanja istorije žena u metodološkom pogledu u smislu znaka jednakosti sa istorijom raznih socijalnih grupacija, jer su one u istorijskoj pojavnosti u ovoj oblasti istorijske artikulacije sa svim svojim specifičnostima opterećenosti polnošću kao socijalnom kategorijom definisane društvom, a ne kao prirodno-istorijska pojava, što zapravo jesu.” – potcrtavamo važnost ovog izdanja u okviru izučavanja procesa modernizacije i neophodnost konsultovanja ponuđenih tekstova i odjeljka sa podacima o autorima.

Ovakav, nepopularan način prikazivanja nekoga izdanja rezultat je nastojanja da se pruži detaljna informacija o savremenim strujanjima u historiografiji i nade da će se naći opravdanje za želju da se potaknu slična razmišljanja, inspirativna i temeljna za istraživanja u okviru bosanskohercegovačke historiografije. ■

Sonja Dujmović

Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. (3) Uloga elita, Beograd, 2003, str. 276.

Treća sveska izdata u sklopu projekta *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* nastavlja parcijalni pristup druge sveske i posvećena je eliti, društvenom sloju čije je izrastanje kao i politička, privredna i kulturna uloga jedan od najmjerodavnijih signifikatora modernizacije društva. Mada mnogobrojni istraživači *Instituta za noviju istoriju Srbije* nisu više na okupu, ostalo je oko ovog projekta "istraživačko jezgro" od sedam autorica (Latinka Perović, Dubravka Stojanović, Branka Prpa, Olivera Milosavljević, Radmila Radić, Olga Popović-Obradović, Vesna Matović), koje je "po logici da funkciju stvara organ" nastavilo sa istraživanjima i ponudilo novi zbornik naučnoj i stručnoj javnosti. Mada bez podrške institucije što je istovremeno i vrlina i mana, ova ekipa je najavila je i sljedeći zbornik pod nazivom *Dete i njegov svet u društvu*, pozivajući u svoj krug nove saradnike.

Mada malobrojan krug, ipak je uspješno obuhvatio cijeli navedeni period i doveo nas problematikom elite do najnovijeg doba i uspostavljaajući vezu prošlosti sa sadašnjicom po ko zna koji put posvjedočio o besmrtnosti i neraskidivosti ove veze. Istovremeno, uvjerio nas da neprekidno i ponovno ovladavanje "drukčije" prošlosti opravdava smisao poziva historičara i dao argumente o mijenjanju, mada sporom, svijesti i podstiče nas u naporu da se suprotstavimo svjesnom onesposobljavanju u korist ideologija, religija, nacija, države, pa i partije.

U svim tekstovima kategorijalni sistem u rekonstrukciji procesa modernizacije i analizi političkih vrijednosti, pravaca i ciljeva elite artikulisan je savršeno jasno i predstavlja posebnu vrijednost za početnike istraživače ovog mnogostrukog procesa prelaza iz patrijarhalnosti i tradicionalizma u otvoreno, moderno društvo.

S obzirom na složenost problematike koju sadrži svaki prilog ovog zbornika, u ovom prikazu će se ponuditi samo nešto od tog tematskog, idejnog i kritičkog bogatstva beogradskih istoričarki iz istoriografskog kruga srpske opozicione inteligencije.

U svom prilogu *Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka* Latinka Perović govori o sličnosti ruske slovenofilsko-zapadnjačke kontroverze i glavne kontroverze srpske intelektualne tradicije, izražene kao rusofilstvo i austrofilstvo u sedamdesetim godinama 19. vijeka, a koju one sadrže u odnosu prema Evropi i njenim vrijednostima. U srpskom slučaju kontraverzu odlikuje tendencija obnavljanja i prisutnost u sa-

držaju svih partijskih pregrupisavanja – radikala i naprednjaka, liberala i socijalista. Između Austrije kao paradigme Zapada i neprosvijećenog, ali mnogobrojnog i time značajnog narodnog korpusa kretale su se političke i ideološke mreže suprotstavljenih stranaka. Kroz sudbinu Milana Piroćanca (1807-1897), advokata, profesionalno vezanog za mnoge institucije i povremenog člana vlada srpske države, jednog od osnivača i nesumnjivog ideologa Srpske narodne stranke, nepotkupljive ličnosti po pitanju stava o putevima razvitka mlade države, autorica je pokazala svu kontraverznost, krivudavost i neizvjesnost procesa modernizacije i njenog uspjeha u srpskom društvu. Pisac nekoliko rasprava, članaka i sačuvanog ličnog dnevnika, koji odaju izuzetno obrazovanje i pravničku temeljitost, vjerovatno je bio izolovan u društvu u kome vlada “nedostatak širokih zamisli (iz kojih) proizilazi potpuna nemoć da se očuva plan celine” i čije mišljenje prema narodu nije bilo nimalo laskavo, jer “oskudevaju uslovi za disciplinu državnu koja daje narodima mogućnosti da obrazuju i utvrde svoj državni život”. Istorioografska marginalizacija ove izuzetne ličnosti govori o tome da liberalna misao nije našla svoju primjenu u podršci procesu modernizacije srpskog društva upravo zbog racionalnog i kritičkog stava prema ukorijenjenoj ideji o oslobođenju i ujedinjenju u srpskom narodu. Mimo njegovih prijedloga izraženih nizom modernih zakona, u istoriografiji nazvanih “revolucijom odozgo”, pravac društvu je trasiran mobilizacijom naroda i njegove “narodne inteligencije”, čime je “u suštini zadržala tip primitivne, moderno nepotpuno organizane države, sa nesavršenim organima za rad u svakom pravcu” i bez mogućnosti vođenja samostalne politike. Svojim stavovima, aktuelnim i provokativnim i danas, liberalni demokrat Pećanac nije ocrtao stanje samo patrijarhalnog srpskog društva krajem 19. vijeka, nego i svih društava, nacionalnih kolektiva u svom okruženju i pružio model za njihovu istorijsku analizu.

U tom smislu, ideja teksta Dubravke Stojanović *Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratstva kod srpske elite početkom 20. veka* je pružiti analizu u istoriografiji zabilježenog perioda “liberalne monarhije”, “moderne parlamentarne države” u prvoj deceniji 20. vijeka i provjeriti osnove mita o “zlatnom dobu srpske demokratije”. Definišući pojmove demokratije, političke kulture, elite te tradicionalizma i modernizacije, a prvenstveno ideale slobode i jednakosti, autorica je pratila proces recepcije političkih ideja sa Zapada u tradicionalnom srpskom društvu. Analizirajući po stavovima netipičnog Skerlića, samostalce i kontraverzne radikale uočila je da su i sama retorika i novi diskurs stvorili klimu koja je pružila mogućnost za modernizacijska strujanja u tradicionalnom društvu i na taj način dala osnovnu karakteristiku i suštinu kontraverze između modernog i tradicionalnog – paralelno prisustvo. Tradicionalni sistem i obrasci političkog mišljenja su izjednačavali demokratiju sa društvom socijalno jednakih, lišenih razlika, što je imalo snažno uporište u srpskom agrarnom i patrijarhalnom društvu, za razliku od evropskog stava o jednakosti kao konceptu odsu-

stva klasne diskriminacije i pružanju jednakih šansi u stvorenom sistemu, što je stvaralo utisak da je Srbija imala prednost u socijalnom smislu, te se činilo razložnim opiranje modernizacijskim tokovima. Opreznost elite u političkim programima obojanim modernizacijskim uplivima mogla bi se razumjeti i zbog prisutnog podozrenja naroda prema njoj, školovanoj u inostranstvu. Jednako kao ideja demokratije i ideja slobode je imala svoju verziju u srpskom društvu. Garant slobode je bio kolektiv, a sloboda pojedinaca je bila njemu podređena i zbog toga odricanje pojedinačne slobode u korist nacionalnog kolektiviteta je bilo ne samo poželjno nego i obavezujuće. Time je osnov političkog mišljenja izražen u prioritetu nacionalne slobode i egalitarnog modela jednakosti, čime se izražavalo nepovjerenje prema demokratiji i iskazivala hijerarhija vrijednosti u kojoj je nacionalno zauzimalo vodeće mjesto i nipodaštavala hijerarhija vrijednosti koju je posjedovala moderna demokratska matrica.

Ovo skretanje sa puta modernizacijskih procesa obradila je Branka Prpa u svom tekstu *Neuspješni reformisti. Srpski intelektualci u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)*. Mada i sa nakanom da se obezbijedi društveni progres, što je bila proklamovana ideja pred međunarodnom zajednicom, formiranje jugoslovenske države je trebalo da donese u prvom redu rješenje nacionalnog pitanja sa čijom se realizacijom očekivalo rješenje i svih ostalih problema. Ali, državno uređenje je postalo izvorom svih kriza novostvorenog poretka koja je sve većim zamahom oduzimala snagu političkim strankama u borbi za prevlast. U toj mjeri da su postali ravnodušni prema projektu ekonomskog razvoja društva i prema organizaciji administrativnog aparata u funkciji promovisanja i učvršćenja pravnog poretka. Ono što nije vidjela politička klika uočili su vrlo lako intelektualci, ali nemoćni kao i jugoslovenski privrednici nisu mogli samostalno djelovati niti uticati na negativne posljedice političkih kretanja koja su usmjerila svoje djelovanje i čitavo društvo gotovo isključivo samo na nacionalne probleme, zanemarujući pored ostalog i prosvjetnu i zdravstvenu politiku, kao i suštinski odnos između obrazovanja i razvoja društva u cilju poboljšanja kvaliteta življenja. Tokom ovog međuratnog perioda tradicionalizam i modernost su se sukobili i na toj osnovi te su se "stvarali i razgrađivali savezi intelektualnih i političkih elita, ali su, što je mnogo važnije, krize moderne bile duboke i opasne i svaki put fatalne za jugoslovensku državu".

O istovremenom, paralelnom i isključujućem postojanju tradicije i modernizma tokom kojeg je u jednom učitani patriotizam, a u drugom nacionalna izdaja, govori Olivera Milosavljević u svom tekstu *Elitizam u narodnom ruhu*. Preciznom i beskompromisnom analizom autorica dolazi do predmeta svog interesa, u međusobnom odnosu ove dvije kategorije, te stavlja u fokus svojih razmišljanja stereotipe o naciji, njihovu ulogu u vrijeme nacionalnih mobilizacija, te sprege intelektualne i političke elite u cilju zadobijanja političke moći i oblikovanja političkih zahtjeva u skladu

sa "voljom i potrebama naroda". Polazeći od shvatanja nacije kao organske tvorevine predstavnici nacionalističkog koncepta su svoje ideje zasnivali na autentičnom i nepromjenjivom obliku nacije koja ima svoj kontinuitet, iz čega proizilazi antiindividu-
alistički koncept u odnosu na njegove pripadnike i istovremeno postojanje nepromje-
njive nacionalne elite, te centralizma kao "prirodnog oblika uređenja za Srbe".

"*Verska elita i modernizacija - teškoće pronalaženja odgovora*" naziv je teksta Radmile Radić u kojem se govori o odnosu Srpske pravoslavne crkve prema moder-
nizaciji. Sa stvaranjem jugoslovenske države SPC je prestala da bude identifikovana
sa političkom historijom srpskog naroda a sve manje i sa njegovom društvenom isto-
rijom, za razliku od prethodnih vremena kad je crkveni nacionalizam podrazumijevao
mnoge aktivnosti koje su crkvu pretvorile u produžetak države ili vjerski izraz nacije
i kada su granice eparhija postale istovjetne sa nacionalnim. Pravoslavno sveštenstvo
je učestvovalo u partijskim borbama tokom i 19. i 20 vijeka, a neki od njih su imali
stav da je do raskola u samim redovima sveštenstva došlo u drugoj polovini 19. vije-
ka i to baš na pitanju modernizacije koja je uticala na stepen religioznosti kod vjemi-
ka. Nakon prvog svjetskog rata prvih desetak godina se SPC oporavljala od ratnih ra-
zaranja i ne ulazi odmah u politički život, mada sada u mnogovjerskoj državnoj za-
jednici počinje da osjeća gubitak vlastitih pozicija. Jaz koji se stvorio između srpske
inteligencije i crkve svetosavljem se pokušao premostiti, a do izvjesnog zbliženja je
crkva pokušala doći i događajima proizvedenim nakon Konkordata. Nakon drugog
svjetskog rata nova vlast je trebala kooperativnu crkvu, siromašnu, ovisnu i nadzira-
nu što je SPC učinilo izolovanom i potpuno nespremnom za svaku vrstu prilagođava-
nja i osavremenjivanja. Međutim, osamdesetih godina se vidjelo da se crkva lako po-
vezala sa napuštenim simbolima i vrijednostima i rehabilitujući se postala jedan od
ključnih činilaca današnjih društvenih zbivanja, zajedno sa predstavnicima političkog
establišmenta.

Simptomatičnu sliku nudi i analiza Olge Popović-Obradović u tekstu *Vojna eli-
ta i civilna vlast u Srbiji 1903-1914* godine po kojoj je teško naći "i jedan režim u ko-
jem je primat civilne nad vojnom vlašću bio neupitan. Naprotiv, aktivna uloga vojske
u politici pokazuje se kao konstanta moderne istorije Srbije i Jugoslavije i predstavlja
jedno od njenih najmarkantnijih obeležja." Koristeći terminološki sklop "demokra-
tizovani vid militarizma" autorica objašnjava široku podršku koju vlast, inteligenci-
ja i javnost daju vojnim krugovima u vremenu tokom kojeg je došlo do uspješne rea-
lizacije srpskih teritorijalnih pretenzija i do "zlatnog doba" srpske demokratije. Ovi-
snost kralja i političara radikalne stranke o zavjereničkom krugu bila je konstanta sve
do balkanskih ratova kada je autoritet vojske postao nemjerljiv i ona nakon toga fun-
kcionira kao vanustavna politička snaga i kao takva ulazi u Prvi svjetski rat.

Ljepši oblik sukoba tradicije i moderne se može pratiti u tekstu Vesne Matović

Književnost srpskog modernizma i patrijarhalno i folklorno nasleđe. Otvoreno nacionalno pitanje, uvijek prisutan patrijarhalni obrazac sa svojim vrijednostima, kolektivistička svijest, epski duh, književna tradicija - sve su to bile prepreke idejama modernizma, evropske dekadencije, što su poetske duše pokušavale da pomire i stvore svoje vlastite sisteme, pri čemu su u prozi bili daleko sporiji nego u poeziji.

Entuzijazam autorica neka bude zarazan za čitaoce, a naročito za istraživače. ■

Sonja Dujmović

Smail Čekić: *Revolucionarni rad KPJ u vojsci Kraljevine Jugoslavije.*
Sarajevo: Kult B, 2004; str. 958.

U vremenu kada se nove postkomunističke društvene elite sve više odvajaju od interesa za teme o radničkom i komunističkom pokretu, a niži socijalni slojevi, kako se čini, sve češće se sa nostalgijom prisjećaju mirnoga komunističkoga doba, Smail Čekić, historičar poznat po nizu knjiga o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata, te o zločinima učinjenim tokom rata i agresije koncem 20. stoljeća, objavljuje fascinirajuće obimnu knjigu o temi za koju bi malo ko, upravo zbog onoga po čemu je Čekić zauzeo poprilično visoko mjesto u historiografskoj znanosti, očekivao da je obradi baš on. Međutim, odmah nakon bližeg definiranja predmeta istraživanja otkriva se sva znanstvena opravdanost bavljenja ovom temom, a nakon čitanja knjige, s obzirom na iscrpnu argumentaciju iznesenih stavova, jasno se potvrđuje njezin visok znanstveni domet. Pokazuje se da nije slučajna Čekićeva temeljitost, toliko uočljiva u njegovim kasnijim djelima. Činjenica da ova knjiga predstavlja doktorsku disertaciju, sama po sebi nagovještava ozbiljnost metodološkog i sadržinskog pristupa. Fondovi i zbirke sačuvani u deset arhiva, brojna objavljena arhivska građa, sjećanja, periodika i 171 bibliografska jedinica dostupne literature – čine osnovu na kojoj je Čekić istkao ovu knjigu. Podijeljena u deset poglavlja, ona na sveobuhvatan način nastoji odgovoriti na pitanja uloge jedne političke partije, koja je najznačajniji dio svoga djelovanja u razdoblju između dva svjetska rata djelovala u ilegali, u funkcioniranju tako važne institucije, kakvu po bezbjednost i opstanak svake države predstavlja vojska. Uz to, Čekić svoja istraživanja utjecaja KPJ na zbivanja u vojsci smješta u znatno šire istraživačke okvire, promatrajući to

u najširem kontekstu marksističkih teorijskih pogleda na vojnu problematiku, s jedne, te u konkretnoj povijesnoj stvarnosti jugoslavenske države u razdoblju između dva svjetska rata, s druge strane. Taj široki kontekst vidljiv je već na prvi pogled iz same strukture knjige. U prva dva poglavlja [Marksistička nauka o vojnoj organizaciji društva (25-56); Vojna pitanja u dokumentima Komunističke internacionale (59-117)] ocrtan je taj najširi kontekst u kojem Čekić sagledava predmet svoga istraživanja, dok treće i četvrto poglavlje [Uloga vojske u političkom životu međuratne Jugoslavije (121-199); Mjere i aktivnosti vojnog rukovodstva Kraljevine Jugoslavije na suzbijanju širenja komunističkih ideja u oružanim snagama (203-367)] polagano sužava istraživački okvir, koji se u narednim poglavljima [Rad KPJ u vojsci u periodu njenog legalnog djelovanja (371-403); Rad KPJ i SKOJ-a u vojsci u periodu parlamentarizma 1921-1929 (407-499); Rad KPJ u vojsci pod šestojanuarskom diktaturom (503-574); Političko-propagandna i druga aktivnost KPJ i SKOJ-a u vezi sa radom u oružanim snagama 1931-1935. (579-684); Politika KPJ prema radu u oružanim snagama 1935-1937. (689-759); Rad KPJ u vojsci od dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ do kraja aprilskog rata 1941. (763-905)] fokusira na glavni istraživački problem. Uz to, knjiga sadrži Zaključak (907-914), popis izvora i literature (917-936), popis skraćenica i registar ličnih imena.

Čekić je u ovoj knjizi slijedio već utvrđenu periodizaciju povijesti KPJ, polazeći od različitih oblika rada u vojsci iz vremena legalnog djelovanja do političke djelatnosti u aprilskom ratu 1941. godine. Autor je ponudio jedan ugao promatranja aktivnosti KPJ koji do pisanja ove knjige nije bio dovoljno prepoznat. Iako Čekić ni u jednom momentu ne pravi aluziju na vrijeme koje smo svi prošli na kraju 20. stoljeća (uostalom, knjiga je završena i kao disertacija odbranjena 1990. godine), čitatelju je teško izbjeći određene usporedbe sa nastojanjem komunista da steknu pozicije u jugoslavenskoj vojsci u vremenu između dva svjetska rata, sa sličnim nastojanjima demokratskih struktura društva da od 90-ih godina zadobiju određene pozicije u jugoslavenskoj vojsci kako bi se i sama vojska, koju su neki gurali u nacionalističkom pravcu, i čitavo društvo spasili od krvoprolića. Mi u Bosni smo to osobito jasno mogli vidjeti. Zbog toga ova Čekićeva knjiga predstavlja ne samo dobro utemeljeno i argumentirano štivo o djelovanju komunista u jugoslavenskoj vojsci u prvoj polovici 20. stoljeća, nego djelo koje pokazuje određene modele djelovanja tajnih skupina na djelovanje oružanih snaga u jednoj državi općenito. Otuda je značaj ove knjige za našu nauku puno veći nego bi se to moglo zaključiti na prvi pogled iz samoga naslova. ■

Husnija Kamberović

Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povijesnica, Monografije i studije III/17, Zagreb, 2002., 317.

Razdoblje hrvatske i jugoslavenske povijesti poslije Drugog svjetskog rata istraživački je interes dr. Katarine Spehnjak, suradnice Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu. Ovo djelo je rezultat višegodišnjeg istraživanja Narodne fronte Hrvatske koje je tretiranu problematiku prezentiralo politološko-historiografskom analizom kao optimalnim metodološkim rješenjem. Takvom uspješnom kombinacijom, autorica je ponudila paradigmatični okvir putem kojeg se može rekonstruirati i objasniti djelovanje Narodne fronte u preuzimanju i prenošenju strateških i taktičkih ciljeva Komunističke partije u njenoj težnji ka potpunoj dominaciji društvom u naznačenom povijesnom periodu. Autorica je problematici prišla uvažavajući osnovne postulate historijske znanosti koji se sastoje od događajne rekonstrukcije, analitičkog iščitavanja historijske građe, te kritike izvora do objašnjavanja društvenog konteksta relevantnog za povijesne činjenice. Također, potcrtala je i odnos prema zajedničkoj prošlosti na bivšem jugoslavenskom prostoru, a time i vrlo važno metodološko pitanje o odnosu općeg, pojedinačnog i posebnog u proučavanju te povijesti. Izneseno je mišljenje da to otvoreno pitanje mogu razriješiti samo nova i što brojnija istraživanja poratnog perioda. Na osnovi relevantne domaće građe istražena problematika podijeljena je u tri dijela prema najvažnijim segmentima djelovanja Narodne fronte, a to su: kao mediju posredovanja partijske volje, zatim njenom utjecaju u stvaranju javnosti i prema kulturno-prosvjetnoj politici.

U prvom dijelu, prezentiranje Narodne fronte kao medija posredovanja partijske volje, polazi se od teorijskog obrazloženja pojmova legitimnosti i legitimacije vlasti, odnosno na konkretnom primjeru analizirana je legitimnost "narodne vlasti" u Hrvatskoj, odnosno u Jugoslaviji, način dolaska na vlast i obnašanja tog mandata. Prema svojoj strukturi, sustav je definiran kao jednopartijski sa centraliziranom političkom moći, a o svim pitanjima odlučivao je malobrojni središnji autoritet - vrhovni organ Partije - koji je kontrolirao sve izabrane i imenovane organizacije i institucije na svim razinama vlasti. Od temeljnih načela legitimnosti istaknuto je nekoliko najznačajnijih, a to su: snaga KPJ/KPH koja je uspjela stvoriti antifašistički i revolucionarni pokret u periodu od 1941. do 1945.; zatim, uspjeh Partije u uspostava-

vljanju jedinstvene vojske, a time i ostvarivanja monopola nad legitimnom primjenom sile; osmišljen partijski program okupljanja u nacionalno-oslobodilačkim težnjama s ciljem ka društvenim promjenama, te partijski uspostavljen hijerarhizirani sustav odlučivanja koji je osigurao prenošenje odluka i njihovo izvršavanje. Procesu legitimacije namjenjuje se osnovna zadaća - očuvanje vlasti, a legitimnost se zadbiva pozivanjem na slavnu tradiciju narodnooslobodilačkog rata. Proces legitimiranja nove vlasti elaboriran je u odnosu, ali i sa aspekta ostataka građanskih stranaka, zatim Crkve, izbora organa vlasti i slično. Naznačene su korištene metode za što efikasnije djelovanje, kao npr. uvjeravanje putem propagande, zatim prisile različitim administrativnim pritiscima do materijalne koristi koja se nudila najboljim frontovima. Neposredni poslijeratni period, također, vrlo uspješno je u prvom dijelu knjige smješten u koncepciju "narodne demokracije" u koju se uklapala taktika djelovanja KPJ, mada se u Jugoslaviji više rabio pojam "narodna republika". Spomenuti nazivi su podrazumjevali identično poimanje stvari, a prema promišljanjima autorice Spehnjak ova koncepcija egzistirala je u političkom životu Jugoslavije sve do VI. kongresa KPJ, kada je oblikovana ideja "socijalističke demokracije". Da bi se shvatila uloga Narodne fronte u tim poslijeratnim godinama uspostavljanja socijalističkog društva kronološki je detaljno prezentiran pregled razvoja Narodne fronte.

U drugom dijelu knjige analizirana je relacija Narodne fronte i stvaranja javnosti i javnog mnijenja. Polazeći od temeljnih pojmova u definiranju ovih društvenih kategorija, istražujući ih u socijalističkom društvu nameću se metodološke nedoumice koje autorica želi razjasniti preciznom analizom socijalističkog društva u kojem je političko ustrojstvo zasnovano ne na građaninu kao nositelju suvereniteta, nego na "jedinstvenom radnom narodu", kao političkom subjektu kojega je legitimirao partijski vrh u liku državnog aparata. Ova problematika slabo je istraživana, postoje mišljenja da u socijalističkom društvu nema javnog mnijenja, nego da se ono tek formira kao "škola upravljanja širokih masa" za novo društvo. Taj sustav "tvorbe" javnosti analiziran je na konkretnoj stvarnosti hrvatskog društva putem partijske linije, državno-partijskog modela utjecanja na javno mnijenje, zatim ulogu novina na primjeru *Vjesnika* i *Naprijeda*. Među najznačajnijim barometrima javnog mnijenja su izbori, a oni su za Jugoslaviju i Hrvatsku u analiziranom razdoblju kronološki prezentirani od razvoja i obilježja izbornog zakonodavstva, te izborne propagande i prakse, uz naglašavanje specifičnih rješenja, ali i političkog raspoloženja u nekim područjima Hrvatske. Na osnovi analiziranja najrelevantnijih pokazatelja, autorica zaključuje da se u vrijeme vladavine službene javnosti i dirigiranog novinarstva iskazivalo vrlo malo autonomnih političkih stavova, putem još manje nezavisnih publikacija koje su onemogućavane zakonskim sankcijama, ali i općom političkom kontrolom i dominacijom u društvu.

U trećem dijelu knjige analizirana je relacija Narodne fronte i kulturno-prosvjetne politike, jednom izuzetno važnom polju društvene djelatnosti. KPJ je putem djelatnosti državnih i političkih organa i institucija radila na stvaranju "nove" kulture primjerene zacrtanom obliku društvenog i političkog uređenja, utemeljenog na vladavini "radnog naroda". Taj zacrtani put analiziran je kroz djelatnost Ministarstva prosvjete NR Hrvatske, zatim inoviranog školskog sustava, pokreta narodnog prosvjećivanja, zatim rada zadružnih domova, nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava, te odnosa prema kulturnoj tradiciji kojoj su se uvažavala njezina civilizacijska dostignuća, ali je istodobno bila ideološki posredovana. Na osnovi konkretnih primjera i iscrpnih analiza, autorica monografije je zaključila da su osnovne karakteristike poratne prosvjetne politike bile privođenje općoj pismenosti i masovnosti obrazovanja kojom je KP Hrvatske uspjela izgraditi centralizirani sustav postavljen na ideološkim osnovama kao dio globalnog sustava revolucionarne preobrazbe. Prosvjetiteljska zadaća pripremala je društvenu osnovicu za socijalističku preobrazbu, u prvom redu usmjeravanjem djelatnosti na promjenu tradicijske strukture i ubrzano stvaranje radničke klase. Svi ti zadaci zahtijevali su puno truda od strane frontovskih aktivista s obzirom na činjenicu da su djelovali u nerazvijenom agrarnom društvu.

Monografija dr. Katarine Spehnjak nastala je ozbiljnim istraživačkim radom u kojem je prezentirana i politološka i historiografska literatura znalački ukomponirana u tekst, tako da se dopunjuju. Konzultirana je arhivska građa državne i partijske provenijencije, onovremene novine i časopisi, na osnovi kojih je odgovoreno na postavljene hipoteze, te je ostvaren osnovni cilj istraživanja. Uz visoke ocjene za ovu knjigu, potrebno je reći da ona može biti metodološki instruktivna za istraživače ovog povijesnog razdoblja, s obzirom na poteškoće koje se javljaju zbog obimnosti arhivskog gradiva i uopće pisanih izvora za suvremenu povijest. ■

Vera Katz

Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, izd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003, str. 343.

Iz višegodišnje diplomatske službe, kao član najviših partijskih foruma u Srbiji i Jugoslaviji, Marko Nikezić (1921.-1991.) je došao 1968. na čelo Saveza komunističara Srbije sa rizičnom reputacijom "zapadnjaka", u vrijeme ispunjeno bumom događajima, koji su imali dvije interpretacije i sadržavali dvije opcije: definitivno napuštanje sovjetske formule ili njeno prihvatanje. Druga je značila suzbijanje svakog nagovještaja alternative državnom socijalizmu i političkom monopolu. Pitanje formule nije bilo samo doktrinarno pitanje, već i pitanje materijalnih interesa, svijesti i mentaliteta.

Okolnosti koje su M. Nikezića dovele na čelo SKS bile su determinirane prethodnim dramatičnim vrenjima, tenzijama i političkim lomovima. Na unutarnjem planu, pored započete privredne reforme 1965., uklanjanja A. Rankovića i s tim povezanog nastupa Dobrice Ćosića, tu je bila i studentska pobuna 1968. godine, a na vanjskom planu – ulazak trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku. Nikezić nije došao sa nekim posebnim programom. Dolazak je smatran avanturom, a on "novim čovekom". U vrijeme sazrijevanja krize u SKJ, društvu i državi, u okviru mogućeg, stvarao je postepeno alternativu: modernizacija privrede; demokratizacija političkog života, dosljedni federalizam u Jugoslaviji i SKJ; otvaranje prema svijetu. Razmišljao je o jugoslavenskoj zajednici sa svim njeim razlikama, a identitet Srbije otkrivao s one strane siromaštva, nasilja i straha. Zajedno sa ljudima slične orijentacije u Jugoslaviji, viđen je kao alternativa državnom socijalizmu i nacionalizmu, restalinizaciji Partije i recentralizaciji države. Nakon osude partijskog rukovodstva u Hrvatskoj zbog tamošnjeg masovnog nacionalnog pokreta, koju je pratila žestoka represija, pod udar je došlo i srpsko partijsko rukovodstvo. Ne samo zbog svoje otvorene rezerve prema obračunu u Hrvatskoj, ali i zbog te rezerve. Kvalificirano kao tehno-kratsko, liberalističko, prozapadno - što je značilo i: antisamoupravno, prokapitalističko, sovjetsko-fobsko, to rukovodstvo sa Nikezićem, činilo je prepreku za uspostavu novog odnosa snaga u Jugoslaviji. Nikezić je bio markiran kao nosilac koncepcije suprotne ideologiji SKJ, optužen za napuštanje klasnih pozicija, podrivanje vodeće uloge SK i prodor liberalizma. Oznaka za njegovu koncepciju imala je u osnovi ideju izvorno suprotnu ideji komunizma. Liberalizam je implicirao građansko društvo i privrženost

vrijednostima zapadnoevropske civilizacije. Nakon četverodnevni razgovora Tita sa srbijanskim političkim vrhom, u oktobru 1972. Nikezić je podnio ostavku. Na sopstveni zahtjev, kasnije je penzionisan. Revolucija je opet "jela svoju djecu".

Poslije duge kampanje protiv srpskih liberala, a potom njihovog prećutkivanja, kao neizbježnog uvoda u falsificiranje, ovo je prvi izbor iz tekstova Marka Nikezića iz perioda kada se nalazio na čelu SK Srbije. Najveći dio knjige čine interna, a manji dio javna Nikezićeva istupanja. Svoja izlaganja uvijek je sam pisao. Mnogo je govorio, što je bio način i posljedica pokušaja otvaranja SKJ i uspostavljanja stalnog dijaloga u Partiji i u društvu. Izlaganja koja su uvrštena u ovu knjigu su i nastala u razgovorima sa privrednicima i stručnjacima, naučnicima, novinarima, studentima i mladim ljudima uopšte, sudijama, visokim oficirima, policajcima, sa predstavnicima republičkih partijskih rukovodstava u zemlji. Nikezićeva lična dokumentacija, o kojoj se, prema njegovoj vlastitoj želji, starala dr. Latinka Perović, njenom odlukom ušla je kao poseban fond, pod nazivom *Srpski liberali 1969-1972*, u Državni arhiv Slovenije. Nova saznanja i iskustva modificiraju shvatanje prohujalog razdoblja i otkrivaju zanemarene sadržaje. Nikezić je znao da kaže: "Knjige se pišu naknadno, a istorija se odigrava".

Knjigu je priredila dr. Latinka Perović koja je ujedno i autor uvodne, izuzetne studije *"Na tragu srpske liberalne tradicije – ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka"*. I sama je nekad bila visoki srbijanski političar liberalne orijentacije iz šezdesetih godina prošlog stoljeća: *"Želja nam je bila da se oslobodimo žiga unitarizma i centralizma. Ideja je bila: uspostavljanje mostova sa svim republikama, uvek razgovor, a ne konfrontacija, zatim modernizacija"*. U Jugoslaviji se proces napuštanja formule sovjetske države i društva od 1948. odvijao pod snažnim spoljnim pritiskom, ali i uz permanentne unutarnje oscilacije. Od početka je ovaj proces bio dihotoman: sačuvati neovisnost Jugoslavije ne napuštajući primarne karakteristike sovjetske formule kao jedino realne socijalističke formule i postepeno napuštati te karakteristike da bi se dugoročno očuvala i neovisnost zemlje. Napuštanje ove dihotomije vremenom je postalo neizbježno. Međutim, za razliku od prethodnih kriza, kada je moglo biti i privremeno, krajem šezdesetih godina je trebalo biti definitivno. To je ključ ne samo za čitanje ove knjige, nego i za pojavu Nikezića na vodećem mjestu u SK Srbije. On je, po dr. L. Perović, bio na tragu one, istina manjinske i implicitne, interpretacije sukoba sa Staljinom, koja je trebala da označi sukcesivno udaljavanje od sovjetskog modela s ciljem da se on u perspektivi napusti. Nikezić je "tačka na onoj krhkoj vertikali u političkoj i društvenoj istoriji koja je sistematski zanemarivana". O svojoj viziji je govorio: "Sigurno je da su me svi oni koji su bili za državni socijalizam smatrali prozapadnim čovekom. Ja sebe nisam tako video, ali sam mislio da su prozapadne formule-svetske formu-

le. Antirus, svakako, nisam bio". Upozoravao je da se više ne treba vraćati ideologiji sovjetske države: "Ona puca po svim šavovima". Sukob sa Staljinom, uz antifašističku borbu u Drugom svjetskom ratu, smatrao je glavnim činom izlaska Jugoslavije iz provincijalnog položaja u svijet. Osjećao je također i da ishod sukoba iz 1948. objektivno nije mogao odmah biti izvjestan, kao i da, ni tada ni kasnije, nije ovisio od dubine skepse, intelektualne hrabrosti i dalekovidosti pojedinaca. Bio je to, još uvijek samo nezavidan rad za maglovitu budućnost. Strategija postupnosti nije bila izraz malograđanskog oportunitizma, već realne procjene međunarodnog položaja zemlje i odnosa snaga u Partiji i u društvu. "Mislio sam", govorio je Nikezić, "da treba ići vrlo oprezno, vrlo načelno, obavezno uz saglasnost vodećih ljudi u Srbiji. Takođe, obavezno uz saglasnost Tita". U toku svog mandata kretao se u okviru granica realnog. U njegovom timu postojale su razlike, dok se stvaralo uvjerenje da je on, kao čelnik SK Srbije, opasnost za vodeću ulogu Partije u Jugoslaviji i opstanak zemlje, odnosno Tita, koji je sve to oličavao.

Nikezićevi pogledi na srpski nacionalizam određuju u znatnoj mjeri i njegova politička težišta. Borba sa tim nacionalizmom za njega je, u osnovi, bila borba za novu koncepciju "ne mislim da je to pitanje mera, to je pitanje politike". Nijedan od jugoslavenskih naroda, pa ni srpski, ne bi mogao, po njemu, zaštititi svoj interes u centralističkoj i birokratski uređenoj zajednici, jer "svaki birokratski centralizam morao bi se osloniti na jedan najснаžniji nacionalizam ili koaliciju nacionalizama". Promjene u srpskom društvu vidio je kao postepeno ali istrajno prevladavanje zaostalosti i, kroz to, mijenjanje navika i mentaliteta, što i jeste najteža i najdublja revolucija u ljudskoj historiji. Prilikom službenog boravka u BiH 1970. ustvrdio je da Srbi u Hrvatskoj i BiH žive u uslovima istinske ravnopravnosti sa drugim narodima: "Upravo zbog toga bi svaka pretenzija na staranje o svim Srbima u Jugoslaviji iz SR Srbije bio čist nacionalizam". U razgovoru sa Titom u oktobru 1972., pored ostalog, je rekao: "Za četiri godine rada sadašnjeg Centralnog komiteta glavno političko pitanje bila je borba sa velikosrpskim nacionalistima. Ono i ostaje takvo. To u stvari ni nije jedno pitanje. U njemu se prelamaju sva pitanja srpskog društva u fazi socijalističke revolucije. Rešava se, rekao bih, ko će koga u Srbiji". Antizapadnjaštvo je bilo jedno od karakteristika srpskog nacionalizma.

Srbija se teško pokretala na napuštanje famozne sovjetske formule, prihvatajući samo promjene bez diranja suštine. Ona je, po Nikeziću, sporo reagirala na promjene ne samo zbog svoje ekonomske nerazvijenosti, nego je u pitanju "mnogo više stvar identifikacije, koja je duboka u srpskom narodu sa Jugoslavijom, sa svim državama koje je srpski narod imao, uključujući i dve Jugoslavije". Modernizacija je često suviše neodređen pojam, ali je tada ona u Srbiji značila subverziju, koja još mentalno nije bila spremna da prihvati i podrži Nikezića. Zaostalost je bila dio njenog identite-

ta. Nikezić je znao da su demokratske tradicije na Balkanu i u Srbiji bile male, da je vladavini prava bilo suprostavljeno običajno pravo, koje je bilo u "duhu naroda" pa se orijentirao na jačanje institucija, što su, pak, pratile unutarnje protivrječnosti. Spora u unutarnjim reformama, Srbija je bila rezervirana prema reformama Federacije. Političke razlike u srpskom rukovodstvu, kojima je priznavan nivo koncepcijskih razlika izrazile su se preko Dragoslava Markovića i Marka Nikezića. U političkom sukobu početkom sedamdesetih godina radilo se o dva pitanja koncepcije razvitka: SK i karakter demokratije; i nacionalno pitanje i karakter Jugoslavije. Razlike su se manifestirale na konkretnim pitanjima: kadrovi iz revolucije i mladi obrazovani ljudi koji su ulazili u politički život; tehnička i humanistička inteligencija; represivne mjere; odnos prema Titu. U pripremi obračuna sa partijskim vrhom u Srbiji i u samom raspletu ovo posljednje pitanje imalo je zasebno mjesto. Do otvorene podjele u tom rukovodstvu došlo je nakon XXI sjednice Predsjedništva SKJ. Tito se priklonio onoj strani kojoj je objektivno pripadao – ideologijom i vlašću; sa kojom je bio identificiran. Putem koji je tada sama izabrala, Srbija je išla nepovratno do kraja XX stoljeća. Alternativa je zaboravljena. Nužno je poimanje prošlosti kao složenosti.

Srbija je nakon oktobra 1972. ušla u razdoblje staljinističkih čistki. Pominjane su različite cifre smjenjenih u privredi, institucijama kulture i sredstvima informiranja, u opštinama i državnim organima. Iz članstva SKJ Nikezić je u aprilu 1974. isključen. Svaka ustavna promjena izazivala je najžešći otpor u Srbiji, ali nijedan takav kao Ustav iz 1974. koji je bio posljednji pokušaj održanja Jugoslavije kao složene države. Politička osuda bilo kojeg historijskog fenomena, pa i fenomena komunizma, ne može da zamijeni potrebu njegovog objašnjenja. U ovom posljednjem je upravo sadržan i glavni razlog za nastanak ove knjige. Što je vremenska distanca manja, dileme su veće, a nepoznanice dublje. Sve kontroverze u interpretaciji liberala u Srbiji reflektiraju historijske kontroverze: shvatanje razdoblja bez isključivanja kulturno-historijskog aspekta, ekonomskih i političkih promjena i njihovog uticaja na nacionalne odnose u državi i njeno uređenje. O suštinskim razlikama u gledanjima na nacionalno pitanje, na Jugoslaviju i način na koji je ona jedino mogla funkcionirati kao zajednička, a ne kao srpska država, govori ova knjiga, kao i sačuvani izvori. Nikezićeva knjiga jeste pragmatičan korak na putu cjelovitijeg proučavanja reljefnih dionica, zbivanja i zakulisnih previranja na društveno-političkoj sceni u Srbiji i Jugoslaviji sedamdesetih godina XX stoljeća. ■

Safet Bandžović

Maya Shatzmiller, ur. *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*. McGill-Queen's University Press, Montreal, 2002., str. 220.

Islam and Bosnia, zbornik radova koji je uredila Maya Shatzmiller, prezentira jedanaest akademskih pogleda i rasprava o različitim ratnim i poslijeratnim problemima Bosne i Hercegovine. Unatoč visokoj kvaliteti pojedinih članaka, ova knjiga kao cjelina ne doprinosi boljem razumjevanju ni Islama niti Bosne.

Glavni problem leži u definiciji osnovne teme zbornika. Dvije ključne riječi u naslovu (Islam i Bosna) predstavljaju nejasan i preširok opis za kolekciju koja raspravlja, kako stoji u podnaslovu, "rješavanje konflikta i vanjsku politiku u multi-etničkim državama". Nažalost, čak i površan pregled sadržaja će odmah pokazati da i podnaslov zavarava čitaoce samim time što se preko pola priloga uopće ne bave pitanjima "vanjske politike" (iako je knjiga tim riječima opisana na poleđini). Kao što se već može naslutiti, ova vrsta problema tematske definicije se često pojavljuje u zbornicima simpozijских radova, što ovdje i jeste slučaj (prije nego što su objavljena, istraživačka izlaganja su po prvi put bila predstavljena 1999. godine na skupu održanom na Univerzitetu zapadnog Ontarija).

Ako sadržaj ove kolekcije nije primjerno opisan njenim naslovom i podnaslovom, kako bi se bit ove knjige mogla ukratko sažeti? U prvom planu, njena čelna vrijednost jeste u prezentaciji različitih analitičkih pristupa prema današnjim BiH problemima kroz akademske oblasti kao što su književnost, antropologija, historija, političke nauke, studija religija, psihologija i diplomatija. Urednica Maya Shatzmiller (profesorica historije na Univerzitetu zapadnog Ontarija) se potrudila da oblikuje dva koherentna dijela iz jedanaest veoma različitih radova; po njenom mišljenju, prvih šest referata su prožeti zajedničkom niti koja ispituje "konstrukciju kulturalnih identiteta etničkih grupa", dok se posljednjih pet članaka bave pojedinim kontroverzama vezanim za diplomatiju i tzv. rješavanje konflikata. Većina eseja izlažu adekvatne početničke tačke za daljnju analizu bosansko-hercegovačkih tema. Prilozi koje su napisali Tone Bringa (o savremenom muslimanskom identitetu), John V.A. Fine (o istoriji vjerskih zajednica u BiH), Michael Sells (o Islamu u srpskoj vjerskoj mitologiji) i Amila Buturović (o Maku Dizdaru) predstavljaju zaključke koje su pomenuti autori već iznijeli u svojim ranije objavljenim knjigama. Iako njihovi eseji mogu poslu-

žiti kao dobri uvodi, većina specijalista su vjerovatno već upoznati sa predstavjenim materijalom.

S druge strane, u zbirci se nalaze članci koji predstavljaju rezultate novijih istraživanja, poput referata Andrása Riedlmayera u kojem autor detaljno dokumentira i opisuje razaranja i destrukciju bosansko-hercegovačke kulturne baštine (pogotovo islamskih vjerskih objekata) tokom 1990-ih godina. Također vrijedan posebne pažnje je Nader Hashemijev prilog koji temeljito preispituje vanjsku politiku Kanade tokom rata u Bosni i time kritički analizira važan predmet koji je često zapostavljen u raspravama o zapadno-evropskoj i američkoj diplomatiji. Nažalost, pored ova dva izvrsna članka nalazi se nekoliko izrazito loših i problematičnih radova, poput Vamik Volkanovog zapisa o transgeneracijskom prenošenju "zajedničke srpske traume koja se desila prije 600. godina i o nekim njenim posljedicama u ranim 1990-im godinama". Ovaj primjer masovno-psihološke analize ponavlja poznati kliše o "prastarim balkanskim mržnjama" i onemogućava složenije i humanije razumjevanje osnovnih elemenata balkanske historije. Drugi eseji su na prvi pogled barem bolje informirani, ali i oni su prožeti stereotipičnim frazama i formulacijama. Na primjer, John M. Reid, bivši OSCE činovnik, opisuje privatizaciju, decentralizaciju i demokratske izbore kao "strane koncepte" koji su odbačeni, ako su "uopće shvaćeni", od strane bosansko-hercegovačkih aktera (str. 158). Osim ponižavajućeg stava prema lokalnim akterima, Reidova izjava pokazuje da se autor nije ni osvrnuo na činjenicu da je većina BiH političara upravo iskoristila (ne odbacila) spomenute političke procese da opravdaju, legitimiraju i zaštite svoje kriminalne interese u poslijeratnoj državi.

Ali uz sve te mane postoji i još veći problem koji je neodvojiv od osnovne ideje koja je u ovoj knjizi spojila znanje o "Islam i Bosni" pod rubriku "vanjske politike". Ako krenemo sa općepoznatim gledištem koje smatra da svaka suverena država kreira vanjsku politiku naspram i uz druge države, onda svrstavanje Islama u taj okvir ima veoma opasne i uznemiravajuće implikacije. Drugim riječima, ako jedna suverena država (recimo Amerika) vodi specifičnu vanjsku politiku prema drugoj (recimo Bosni), da li onda ovaj zbornik svojim naslovom i predgovorom sugerira da je vanjska politika prema "Islam" moguća, iako Islam naravno nije suverena država?

Izazov koji ova ideja predstavlja je jasniji ako se sagleda još jedan aspekt njene prezentacije. Kako stoji na naslovnom i poledinskom opisu zbornika, ova knjiga je posebno upućena onima koji su zainteresirani za "novu perspektivu u vođenju vanjske politike, perspektivu koja obuhvata dublje znanje i razumjevanje kulture, historije i ideologije". Ova izjava pretpostavlja da direktna veza između "kulture, historije i ideologije" i vanjske politike postoji, ali ta veza nije specificirana u zborniku. Umjesto pojašnjavanja tih pitanja, većina referata doprinosi nejasne argumente o ulozi kulture u današnjoj političkoj situaciji u BiH. Na primjer, antropologinja Tone Bringa, pišući

o savremenom bosanskom Islamu, vješto izbjegava stereotype o “prastarim balkanskim mržnjama” ali ne oklijeva da potvrdi jedan drugi stereotip o ulozi vjere u kulturi i politici: “U Bosni vjera je glavni kulturalni razdvajajući faktor između Bošnjaka (Muslimana), Hrvata i Srba, i vjera daje svakoj grupi izvor kohezivnih rituala i emocionalno moćnih simbola” (str. 28). Prema njenom viđenju, “vjera” — ne ljudska bića — kreira identitete, društvene prostore, kulture, itd. Takav apstraktni koncept vjere praktično obuhvata i oblikuje sve socijalne pojave u BiH i time zapostavlja ljudsku ulogu u stvaranju i rapidnom mijenjanju društvenih pojava u zadnjih dvadeset godina. Štaviše, Bringin koncept vjere podstiče diskurs u kojem se govori o vjeri, pogotovo o Islamu, kao o autonomnoj pojavi koja se ponaša poput države: “Islam pripaja ljude u dvije simbolične zajednice...” (str. 30), ili “Islam informira dio ovog znanja” (str. 32). Ovakav diskurs neminovno vodi ka zaključku da vjera definira nacionalnost (str. 33), što naravno daje implicitno opravdanje za vođenje različitih političkih mjera (uključujući vanjsku politiku) u odnosu na različite nacionalne — to jest, vjerske — pripadnosti.

Krajnji rezultati takvog fatalnog načina razmišljanja su već očiti u današnjoj BiH. Umjesto pojašnjenja obećane “nove perspektive u vođenju vanjske politike”, Bringin referat samo potvrđuje stare etno-konfesionalne stereotype koje propagiraju nacionalističke stranke. Prije nego što mi, kao čitaoci ovog zbornika, ozbiljno prihvatimo takve argumente o vjeri i nacionalnosti u BiH, trebali bi se prisjetiti savjeta poznatog politologa Mahmood Mamdanija i biti “duboko skeptični prema tvrdnjama da mi možemo objasniti političko ponašanje ljudi kroz njihovu vjeru, ili kroz njihovu kulturu.”¹

Šta onda reći o ovoj knjizi o “Islam i Bosni”? Iako zbornik ima nekoliko zanimljivih radova, kao cjelina on ipak ne predstavlja adekvatan uvod u današnje bosanske probleme. Ako se to može reći za ključnu riječ “Bosna”, šta se može reći za ovaj zbornik i one koji žele da bolje razumiju “Islam”? U jednom svom eseju u *Harpers* magazinu u ljeto 2002. godine, znanstvenik Edward Said je dao sljedeći savjet: “trebalo bi početi sa nekim od mnogobrojnih ličnih iskaza o Islamu [...] koji opisuju šta znači biti Musliman”, kao u autobiografijama Muhamed Asada ili Malcolm X-a.² Takvi zapisi ne tretiraju Islam kao apstraktnu kategoriju, već “otvaraju svjetove Islama koji se tiču života, iskustava, vezanosti-za-nas.” ■

Edin Hajdarpašić

¹ Mahmood Mamdani, “Good Muslim, Bad Muslim: A Political Perspective on Culture and Terrorism”, u Eric Hershberg and Kevin W. Moore, ur., *Critical Views of September 11: Analyses from around the World* (New York: The New Press, 2002).

² Malcolm X, *The Autobiography of Malcolm X* (New York: Grove Press, 1965).

Balkanska ratišta: vojna historija jugoslavenskog sukoba, 1990-1995.
2 toma Washington, DC: Central Intelligence Agency, 2002.

Američka CIA je izdavač ove dvotomne vojne historije. Prvi dio čini 426 stranica o ratovima u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Tu je i deset aneksa koji unose reda u informacije o borbama svih vojnih snaga koje su u tim ratovima učestvovala. Drugi dio je zbirka od osamdeset mapa, oblikovana kao knjiga. Autori su obećali i treći tom sa detaljnijim prikazom rata u Hrvatskoj te perioda od 1992. do 1994. bosanskoga rata, ali se on nije pojavio u trenutku pisanja ovog prikaza.

Dva autora prvog dijela, koji su u tome tomu ostali neimenovani, pratili su rat svakodnevno, radeći za jednu američku obavještajnu agenciju. Kao izvore svoje historije njih dvojica daju samo informacije koje su bile objavljene i koje nisu bile povjerljive prirode, ali su u svom prikazu vjerovatno koristili i svakodnevni pristup satelitskim snimcima, elektronskom presretanju, izvještajima obavještajaca, te analizama koje su djelo obavještajne zajednice SAD. Njihova vojna historija građena je izvanredno precizno, sa mnoštvom detalja i sa brižljivom analizom ključnih pitanja pripreme i planiranja u vrijeme koje prethodi samom ratu. Preciznost detalja je više no što bi većina ne-specijalista smatrala korisnim, ali se stoga toplo preporučuje svakome ko želi shvatiti dinamiku vojnog sukoba i uzroke ogromnih ljudskih žrtava tog rata.

Mape su od velike vrijednosti same po sebi. One pokazuju rasporede vojnih jedinica, sve do nivoa brigade, te pomažu da se shvati često pojedinostima preopterećen tekst. Mape su tehnički veoma dobro izrađene i ima ih dovoljno da korisnik stekne osjećaj kretanja ključnih snaga na svim stranama tokom sukoba.

Autori su vojni specijalisti i ne tvrde da su stručnjaci za politička pitanja. Njihova kratka obrada politike, posebno one od prije početka rata, nepotpuna je i ponegdje netačna. Vrijednost ovoga rada leži u golemoj pažnji posvećenoj vojnim operacijama te se njegovi rijetki izleti u politiku mogu zanemariti.

Autori ne nude velika iznenađenja u svojoj analizi rata, ali potvrđuju mnoge tvrdnje koje su godinama izričali komandanti što su ili napisali memoare ili davali intervjue časopisima. Vojnoj pozadini genocida počinjenog u Srebrenici posvećena je znatna pažnja, kao i zajedničkim ofanzivama HV, HVO-a i Armije BiH tokom 1995. Ova studija pokazuje da su bošnjačke i hrvatske snage bile gotovo nadomak pobje-

di nad armijom bosanskih Srba kad je njihova ofanziva zaustavljena kad je Richard Holbrook dobio nalog da dopusti napredovanje sve dok se ne da američko diplomatsko 'stop'.

Ova ambiciozna historija predstavlja značajan korak naprijed u pogledu povijesti ratne Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Sa ubjedljivim detaljima i strogo nepristrano, autori nam daju konačne odgovore na neka od pitanja u mnoštvu tvrdnji i kontratvrdnji u vezi sa vojnim operacijama ovoga rata. Autori ispunjavaju obavezu poštivanja objektivnosti na koju su se zarekli u uvodu. "Svi mi imamo pravo na svoje mišljenje", napisali su. "Ali nemamo pravo na svoju historiju". (str. xi) ■

Robert Donia

Omer Karić, Aida Malović, Fahira Dželilović, Senada Ćosić,
Jablanica 100 godina školstva (1903-2003)., Izdavač: Općina Jablanica,
Odbor za obilježavanje jubileja Stotinu godina školstva u Jablanici, Jablanica, 2003., str. 210.

Već pri prvom, onome ovlaš prelistavanju, uočava se kompozicija knjige razvijena kroz tematske cjeline, koje već po svojim naslovima prevazilaze, ne samo ono što smo pročitali na koricama, nego i naslućuju jedan atipičan pristup obradi historijata jednog mjesta, u odnosu na one mnogobrojne, kako mi historičari volimo kazati «opštinske historije». Uopšte nije važno šta je uslovalo ovakvu kompozicionu ideju, podaci iz građe različite provinijencije, ili niz ideja koje se javljaju pri metodološkom promišljanju u pristupu obradi neke teme. Tu muku poznaju i znaju sjećajući se samo autori. Zašto? Pored uvodnog teksta, kome je cilj da ide od opšteg ka posebnom, ka lokalnoj, mikrohistoriji, odnosno, od vajakada do danas približi čitaocu Jablanicu i smjesti je u njenim vremenskim i prostornim historijskim koordinatama, tu su, pred nama, i mnogobrojni podaci, fotografije, ilustrovani prilozi, detalji, koji kao lepeza rasprostiru genezu jedne gradske sredine koja izrasta i sazrijeva na dugoj tradiciji ljudskih staništa, od neolita pa kroz sve historijske epohe Balkana, od prvog zvaničnog imena i toponima Jablanica u Sumarnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1485. godine, do grada sa građanima, živim ljudima. Brojnost priloga koji nisu klasični deskripcioni tekst o nekom mjestu ili nekoj temi kao što je ovdje razvoj školstva,

upravo ga približavaju publicističkoj plastičnosti i životnosti koja se obično i očekuje od monografija koje osvjetljavaju prošlost jedne mikroregije, sa svojim malim historijama, putopisnim impresijama i crticama, memoarskim fragmentima i pričama. Osjetno je da su autori, zaljubljeni u svoj kraj, imali u vidu, možda i nesvjesno, čitaoca, kako onoga koji vodi porijeklo iz tih krajeva, tako i onoga ko o tom kraju ništa ili skoro ništa ne zna.

Lokalna i regionalna historija imaju svoje vlastite predmete i probleme koji im daju smisao opstanka kao posebnom historiografskom rodu. Tu su prije svega porijeklo i razvoj specifičnih lokalnih, odnosno regionalnih pojava, uključujući i analizu reflektovanja opštih procesa i podsticaja na uže teritorijalnim poligonima. Otkrivanje, utvrđivanje i razumijevanje tih pojava daje raznolikost opšte historijskom procesu, ukazuje na neiscrpnost slojeva proteklog života. Razvoj školstva, 100 godina javnog organizovanog školstva u Jablanici, kao refleksija, prvo austrougarske prosvjetne politike kao dijela politike Dvojne Monarhije uopšte u Bosni i Hercegovini, a zatim kroz više državnih, društveno ekonomskih i političkih sistema, pa sve do danas. Prosvjetna politika jedne zemlje je višeznačna pojava koju raščlanjuju baš ovakva istraživanja i ovakve monografije, otkrivajući i specifične probleme, te razbijajući dogmatski, uniformisan pristup u obradi opštih, velikih tema komparativnim metodom, ili ih, uklapaju kao kamičke mozaika, ili ih izdvajaju kao posebnost.

S druge strane, regionalna i lokalna historija nisu uvijek od neizostavnog značaja za opštu historiju. Postoje velike, opšte teme koje ne zavise ili su vrlo malo uslovljene predhodnim istraživanjima lokalnih prilika i regionalnih problema. U obje ove historijsko metodološke koordinate navedena knjiga pokazuje i dokazuje da Jablanica nalazi svoje mjesto. Otvarajući se saobraćajno 70-tih godina 19. stoljeća, još za osmanske uprave, uz, a i niz Neretvu pušu vjetrovi različitih uticaja, od centralne Evrope do Mediterana, otkrivajući Jablanicu svijetu i svijet Jablanici. Njen kasniji privredni razvoj tek u XX stoljeću, od 1920. godine uklapa se u šematizam karakteristika privrednog razvoja Bosne i Hercegovine čitavog perioda industrijske revolucije u Bosni i Hercegovini, uslovljenog izrazito prirodnim faktorom, ali gigantske razmjere tog razvoja, gradnjom hidroenergetskog sistema pedesetih godina, prevazilaze ne samo regionalne okvire. To je događaj koji je od Jablanice napravio mjesto značajno za nacionalnu historiju u širem smislu, a da nisu pucale puške. U opštu povijest uveo je veliki rat 1941-1945. godine, "bitka za ranjenike" 1943., ali, isto tako značajno za njenu povijest je i snimanje filma o tome. Filmska industrija, kao jedna od najmoćnijih produkcija na svijetu, uvela je Jablanicu u svjetsku povijest. Naš konzervativizam je malo skeptičan prema tome i na ove navode, ali drugi ne misle tako.

A razvoj školstva, kao dio kako sam već navela više prosvjetnih politika, uveo

je mnogobrojne generacija u javni život i stvorio temelje na kojima je Jablanica, sa svojim privrednim i drugim potencijalima, a i prosvjetnim mogućnostima, bila pribežište i logistika u otporu agresiji 1992-1995. godine. Od prvog upisanog đaka, a to je specifičnost jer to je 1903. godina, djevojčice Danice Arapović, do 1723 učenika u školskoj 1972/73. godini i 2213 krajem rata 1994/95. godine. Same cifre svjedoče da je otvaranje škola i svako širenje pismenosti i obrazovanja u zemlji koja je prije 100 godina imala 97% nepismenih, predstavljalo određeni progres bez obzira čime je bilo motivisano. Dug je to period koji na ovim našim prostorima, pa ni u Jablanici kao dijelu opštih procesa ne teče kontinuirano, mirno i evolutivno. Ali, zahvaljujući i ovoj monografiji kao svojevrsnom spomeniku razvoju školstva vidimo da je to itekako prosperitetno. Austrougarskom okupacijom po prvi puta javljaju se državne škole, koje osniva i izdržava država, propisujući ujedno nastavne planove i programe i zalažući se za vaspitanje koje će biti u skladu sa političkim, kulturnim i privrednim zadacima i ciljevima okupacije, odnosno "evropeizacije" Bosne i Hercegovine. Još je osmanska uprava "školskim zakonom" iz 1869. godine namjeravala da uvede državne škole za svu djecu, ali to je ostalo samo na pokušaju. Živeći i dalje pored konfesionalnih škola, koje su bile do tada jedine obrazovne institucije, zadatak državnih škola iz austrougarskog perioda je bilo i obrazovanje i stvaranje dobrih podanika Monarhije. Međutim, Austro-Ugarska Monarhija tu nije nikakav izuzetak, niti je ona izmislila te principe. Školama državne politike uvijek namjenjuju određenu misiju u skladu sa dugoročnom državnom politikom i njenim ciljevima. Prolazeći kroz više država sa isto tako brojnim, a i različim misijama, zanimljivo je analizirati, i na osnovu obilja podataka, popisa, biografija itd, koje nam pruža i ova knjiga, kako se mladi ljudi razvijaju i formiraju, ne samo kao stručnjaci raznih profila, nego kao ljudi ovakvi i onakvi. Polazeći sa stanovišta da škola nije samo mjesto gdje se stiču znanja nego i izrazito vaspitna ustanova, svi inicijatori školske politike usmjeravali su svu svoju pažnju, budnost, opreznost i osjetljivost u prvom redu na ovaj aspekt škole i njene politike. Sinteze koje se kao historiografski rod bave ovom problematikom po prirodi metodoloških zakona jedne sinteze prelaze i izostavljaju ovakve teme i analize jer su podređene glavnoj roli u tim djelima kao što je školska politika, broj i struktura prosvjetnih institucija, i td. Ovakve monografije kao što je ova o razvoju školstva u Jablanici upravo uspješno, a ovdje je to svakako slučaj, svakim pojedinačnim podatkom oživotvoruju velike teme i približavaju ih svakim detaljem životu jednoga mjesta i ulozi škole i obrazovanja kao i posljedicama tog obrazovanja u stvarnim ljudskim sudbinama, kao u dokumentarnom filmu o povijesti jednoga kraja. Svu, ipak, suhoparnost sinteza ovakve knjige oboje, tako da su važne i interesantne i za istraživače velikih tema, kao i za one kojima je čitanje historijskih knjiga dosadno.

Za veliku temu, opštu i posebnu, žensko pitanje, neprocjenjivi su podaci da je 1935. godine za učiteljicu došla prva mještanka Zorka Bjelica, 1937. u Ostrošcu Šefika Alajbegović-Zahirović, a 1945. godine prva upraviteljica je Emina Dautbegović. Mlade žene u dvostrukom okovu patrijahalnog društva i država koje su do 1945. godine zabranjivale, pored ostalog pristup ženama u neka zvanja (politika, advokati, sudije i td) nalazile su sebe, odnosno svoje ambicije i znanje plasirale su na onim poljima koja su makar djelomično bila slobodna i dostupna po vladajućim društvenim moral i političke norme, a to je bila prosvjeta. Prosto bodu oči ovi i čitav niz problemski sličnih detalja, kao prije 100 godina neuobičajeno nepokrivene muslimauke u javnom kraju, detalji tako važni pri ispitivanju i analizi položaja žene kod nas sa svojim generalizacijama i specifičnostima, teme tako česte i popularne u svjetskoj historiografiji i isto tako nepravredno zapostavljene u našoj historijskoj literaturi.

Na skoro dvije stotine stranica pred čitaocem se razvija knjiga strukturalno podijeljena na poglavlja: autora Omera Karića «Jablanica kroz vijekove» i «Školstvo u Jablanici do Drugog svjetskog rata». Zatim, dvije autorice, Aida Malović i Fahira Dželilović obrađuju «Školstvo u Jablanici u periodu Drugog svjetskog rata i do 1972. godine», odnosno; «Školstvo u najnovijem razdoblju 1972-2002. godine», a Senada Ćosić je napisala biografije bivših školaraca Jablanice, a danas istaknutih sportista i nosioca akademskih titula. To je tematska cjelina kao dio posebne glave pod naslovom «Prilozi», koji sadrže hronologiju školstva i izrazito značajne informacije o onima koji su obrazovali ili su se obrazovali, jer u središtu svega je ipak čovjek, a i ovi prilozi to dokazuju. Zahvaljujući prof. Sonji Kovačić tekst o historijatu Jablanice preveden je na engleski jezik, što je vrlo važno da ovako lijepa knjiga, koja je ujedno i predstavljanje putniku strancu, ne ostane nijema za onoga ko ne zna naš jezik, i da Jablanica i na ovaj način ode u Svijet. Za onoga koga podaci koji dozvoljavaju razne vrste historiografske analize ne zanimaju jer nisu predmet njegovog stručnog i privatnog interesa, bogatstvo, raznovrsnost i struktura priloga, posebno prelijepih slikovnih grafičkih detalja svakako će privući kao svojevrсни turistički bedeker, a i to je, bez podcjenjivanja, put ka informaciji i popularizaciji znanja i promišljnja o nekom mjestu. ■

Seka Brkljača

*ANALI Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XXI-XXII,
Sarajevo, 2003, 352 str.*

Anali su časopis kojeg od 1972. objavljuje Gazi Husrev-begova biblioteka (osnovana 1537). Prvobitni cilj ove publikacije je bio da se kroz naučne i stručne priloge iz oblasti historije, teologije i lingvistike prevashodno objavljuje građa iz same biblioteke, ali je taj početni zadatak davno prevaziđen, tako da danas u ovome časopisu možemo čitati razne priloge koji se ne temelje isključivo na građi i rukopisima iz ove biblioteke. Gazi Husrev-begova biblioteka po značaju svog rukopisnog fonda, posebno za period osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, predstavlja jednu od najvažnijih kulturnih institucija. Podatak da je sva građa u biblioteci mikrofilmovana, o čemu u uvodu piše urednik prof. dr. Enes Karić, od velikog je značaja ne samo za istraživače nego i za širu javnost. Ovaj broj *Anal*a konceptijski ne odstupa od utvrđene tradicije, a prilozi i članci se uglavnom temelje na rukopisnim fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke. Novina u ovom broju jeste objavljivanje dijelova iz magistarskih radova odbranjanih na Fakultetu islamskih nauka. Ovaj broj *Anal*a sadrži petnaest radova i četiri osvrti sa kratkim biografijama znanstvenika koji su preminuli u perioda između pojavljivanja dva broja časopisa.

Nakon rada Kerime Filan "O jednom «sporadičnom» rukopisu na turskom i bosanskom jeziku" (str.9-40), nalazi se rad "O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci" Azre Gadžo-Kasumović (str.41-85). Autorica na početku daje osnovne podatke o samom sidžilu kao dokumentu, njegovoj strukturi i namjeni. U nastavku teksta Gadžo-Kasumović piše o bogatoj zbirci sidžila u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, kojih ukupno ima osamdeset i osam. To je ujedno i najveća, a samim tim i najvrednija zbirka ove vrste dokumenata u Bosni i Hercegovini. Autorica je svaki sidžil obradila pojedinačno, a poredani su hronološki. Kratak sadržaj svakog sidžila u mnogome će olakšati posao istraživačima.

Hatidža Čar-Drnda sa radom "Šerijatski sidžili i njihova zastupljenost u Bosni i Hercegovini" (str.85-94) daje pregled ove vrste sidžila u cijeloj Bosni i Hercegovini. Iako je autorica ovaj rad pročitala na skupu održanom u povodu pedesetogodišnjice Orijentalnog instituta u Sarajevu on sa predhodnim radom upotpunjava sliku o ovoj vrsti dokumenata u našoj zemlji. U uvodnim napomenama Hatidža Čar ističe da se dokumenti koji se nalaze u sidžilima mogu podijeliti na dva dijela: prvi dio

predstavljaju dokumenti nastali u sudnici, dok drugi dio čine naredbe visokih predstavnika Osmanskog carstva upućene nižim instancama i kadijama. U Bosni i Hercegovini najveći dio sidžilske građe nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, ali se dio te građe čuva i u Orijentalnom institutu u Sarajevu, Arhivu grada Sarajeva, Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, Arhivu Bosanske krajine u Banja Luci, Arhivu Hercegovine u Mostaru, Arhivu Srednje Bosne u Travniku i Regionalnom istorijskom arhivu u Tuzli.

Slijedi zajednički rad Vere Štimac i Samije Sarić "Gazi Husrev-begov bezistan i Tašlihan u Sarajevu 1889-1890" (str.95-118). Rad opisuje ove institucije od njihovog osnivanja do kraja XIX stoljeća. Opisi požara koji su bili česta pojava u to vrijeme također su našli mjesto u ovom radu. Autorice daju podatke o vlasnicima objekata u ovim institucijama kao i o broju dućana /radnji/ u njima. Jedan od zanimljivih podataka u ovom tekstu je i taj da je jedna žena, što je bila rijetkost u to vrijeme, Hadži Kararević Ašida, bez muškog srodnika, imala svoj dućan na broju 73. Ovim prikazom autorice nam približavaju ne samo trgovačku sliku tog vremena nego i svakodnevnog života u ovim institucijama.

Na značaj Trebotića i utvrde Kličevac u osmanskome periodu historije Bosne i Hercegovine ukazuje u svom radu Aladin Husić "Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine" (str.119-134). U uvodnom dijelu Husić se osvrće na samu godinu pada Trebotića pod osmansku vlast i na još uvijek nedefinirano pitanje opsega ove nahije prije dolaska Osmanlija. Također, daje podatke o broju sela u ovoj nahiji kao i o naseljenost tih prostora. Administrativnom podjelom na susjedne nahije, Osat i Birče, Trebotić kao upravni centar prestaje postojati. Kada govori o Kličevcu autor se osvrće i na pisanje imena te utvrde u osmanskim dokumentima i na nekoliko varijanti prevođenja koje su do sada bile u upotrebi. Husić daje i podatke o vojnoj strukturi Kličevca nakon pada pod osmansku vlast. Ovim radom Aladin Husić je dotakao prostore u kojima su historijski tokovi još uvijek vrlo malo poznati.

Sljedeći rad je "Šejh Sejfudin Fehmi ef. Kemura 1863-1917", čiji je autor Samija Sarić (str.135-142). Ovaj rad predstavlja biografiju sa bibliografijom Šejha Kemure.

Iako pročitan još 1955.g. na X međunarodnom kongresu bizantologa u Istanbulu rad preminulog Tajiba Okića "Bosanski krstjani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima" (str.143-166) zaslužuje značajnu pažnju historičara a posebno medijavališta. Okić u ovom radu podvrgava temeljitoj kritici stavove onih historičara koji su negirali postojanje bogumila u Bosni, te upućuje na izvore iz arhiva u Istanbulu i Ankari.

Mina Kujović je iz Arhiva BiH odabrala dokumente o historiji vakufa (str.167-180). Pored pojedinačnih dokumenata koji se tiču vakufa uopće u Bosni i Hercegovini

ni, autorica je priložila i spisak imena ljudi koji su dali dobrovoljne priloge za izgradnju Ajas-pašinog dvora u Sarajevu.

Rad Ahmeda Alibašića pod naslovom "Ibn' Asakirova povijest grada Damaska: Slavno dostignuće muslimanske historiografije" predstavlja pokušaj rezimiranja dosadašnjih saznanja o jednom djelu koje je biografski rječnik u kojemu su obrađene biografije osoba koje su posjetile ili živjele u Damasku, ali i biografije osoba koje su živjele ili su posjetile Šam, uključujući i Halep i druge gradove. Alibašić rekonstruirao faze kroz koje je prošlo ovo djelo u svome nastajanju (sredine 12. stoljeća), te se osvrće na njegov utjecaj na muslimansku historiografiju.

Rad iz teologije Ahmeda Adilovića pod naslovom "Rukopisi Mehmeda Handžića o tumačenju ajeta o propisima iz sure En-Nisa" je prvi u nizu od četiri rada koji se bave teološkim pitanjima.

Posljednji rad je "Bibliografija radova Fehima Nametka za period 1967-2001." koji su priredili Osman Lavić i Zilha Muminović.

U rubrici "In memoriam" nalaze se radovi Enesa Pelidije "Akademik prof.dr. Avdo Sućeska", Muhameda Mrahorovića "Šehid mr. Nijaz Šukrić", Fejić Zejnila "Merhum dr. Adem Handžić" i rad Enesa Karića "Merhum dr. Ismet Kasumović".

Iz svega izloženog vidi se da ovaj časopis čitaocu nudi priloge iz raznih naučnih oblasti, a opći dojam bio bi još bolji ukoliko bi se poboljšao tehnički izgled i sadržaj časopisa tematski podijelio, što bi znatno olakšalo njegovo čitanje. I pored toga, sadržaj ovog broja, sa izvornim i vrijednim naučnim radovima, ostao je u skladu sa dugogodišnjom tradicijom *Anala*, koji mogu poslužiti naučnicima različitih profila. ■

Hana Younis

Međunarodni znanstveni skup: *Zgodovinopisje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003.*, Ljubljana 18. in 19. marec 2004.

Povodom obilježavanja 45-obljetnice djelovanja Inštituta za novejšo zgodovino u Ljubljani, koliko bilježe i Institut za noviju istoriju Srbije i Institut za istoriju u Sarajevu, organiziran je međunarodni znanstveni skup pod naslovom "Historiografija u državama nasljednicama SFRJ 1991.-2003.", tj. od vremena nestanka zajedničke jugoslavenske države pa do prošle godine. Prva dva dana bila su radna, a treći je protekao u ugodnom druženju historičara iz bivših jugoslavenskih republika, odnosno današnjih neovisnih država na Balkanu. Skup je organiziran uz financijsku potporu Ministarstva za školstvo, znanost in šport Republike Slovenije i Austrijskega znanstvenega inštituta u Ljubljani.

Ovaj prvi susret historičara iz država nasljednica SFRJ otvorila je dr. Jasna Fischer, direktorica Inštituta za novejšo zgodovino u Ljubljani i nakon pozdravne riječi objasnila je zamisao za iniciranje ovog susreta koja je potekla od prof. dr. Petera Vodopivca. Nakon razgovora profesora Vodopivca sa prof. dr. Andrejem Mitrovićem ideja je ovim susretom historičara i ostvarena. Nažalost, profesor Mitrović iz zdravstvenih razloga nije mogao doći u Ljubljanu, ali je u publikaciji koja je distribuirana učesnicima prije skupa iznio razloge o korisnosti ovakvih susreta: "1. Iz ugla zemlje iz koje dolazim vidim da je ovo prilika da se izađe iz unutrašnjih podela u historiografiji koje u potpunosti nisu zasnovane na metodološkim i teorijskim pitanjima i problemima istorijske nauke nego na podele koje su eskalirale u krizi poslednjih duže od deset godina i suštinski su političke i ksenofobične. Prevažilaženje takvog stanja se najpre i najbolje može postići vođenjem razgovora o metodološkim i teorijskim pitanjima. 2. U međuvremenu su u historiografskom smislu, dakle i teorijskom i metodološkom, tekli razvoji u svakom posebno uobličenom prostoru, što je u najvećoj meri, a još češće i potpuno nepoznato u drugim sredinama. 3. Opet viđeno iz sredine kojoj pripadam čini se da postoji izvesno provincijalizovanje. Ovo se ogleđa i u teškoj prevazilaženju sopstvene istorijske slike stvorene u prethodnom periodu i visoko politizovane, pri čemu se ostaje kod političkog koncepta i samo nameće neki drugi uzor prošlosti. Zajednički razgovori bi mogli da doprinesu da se postave trezveni ciljevi istorije kao prošlosti koja je takva kakva je, što predpostavlja da se ranija slika mora menjati ali da se pojava koju ona pokazuje mora u svom istorijskom

sačuvati i ugraditi u složeniju sliku. 4. Iz ugla onoga što su doneli avangardni pokreti pa i postmoderna u područje historiografije, čini se da uz oslonac na paradigmu Anala, ali i originalnim pristupom uz oslonac kako na dobre strane historiografije ranijih perioda (sve do antike), koja ima svojstva bez kojih historiografija nije proučavanje čovekove prošlosti, može se usmeriti ka cilju promišljanja svoga prostora u sklopu više regiona koji postoje u okviru o kome je reč. Promišljanje na osnovu empirijskih znanja bi trebalo da oslobodi opšte poglede. Prema ovim regionima mogli bi se organizovati i razgovori u datoj sredini, naime u srednjem Podunavlju i komplementarnim slivovima, području Crnog mora, Istočno-alpskom, Jadranskom, Egejskom, Centralnobalkanskom, i sl. Moja je nesistematičnost namerna da bi se misli pružila mogućnost razmaha. 5. Mislim da bi u jednom dobrom smislu ovakvi skupovi doprinedli reanimaciji istorijske struke, praktično prihvatanju istorijskog istraživanja samo u sklopu istorijskih razmišljanja, jačala stručna samosvest. Ovo bi morao biti prilog međunarodnoj historiografiji, a nikako neko makar i malo udaljavanje od nje. Mislim na interregionalno shvaćeno velikim zamahom ali komplementarno Evropi i svetu u domenu razmišljanja istoričara. Čini mi se da bi i to bio jedan od puteva znalačke i trezvene učene historiografije. 6. Mislim da treba okupiti najpre manji broj istoričara prostora koji dolazi u obzir, ali na prvim susretima i ne moraju biti prisutni svi regioni, takođe i sve političke ili nacionalno-etničke grupacije. Mislim na početne uže skupove, koji bi bili trezveno oprezni koraci usmereni na plodonosno okupljanje svih. Tu ideju okupljanja svih treba od početka stavljati na znanje bez obzira koliko bio uzak početni krug. Treba voditi računa da verovatno se moraju prevazići i neke nedoumice i podozrenja kod nekih učesnika i sl." Ove natuknice profesora Mitrovića bile su uglavnom i odrednice razmišljanja prisutnih "istoričara prostora." O stanju historiografije se razmišljalo i razgovaralo na osnovi empirijskih znanja, uz vrlo malo neargumentiranih općih pogleda.

Uvodničar skupa bila je dr. Latinka Perović koja je znalački prezentirala stanje i razvoj historiografije u Srbiji nakon raspada socijalističke Jugoslavije. Iznese ni politički okvir krajnje razjedinjenosti i visoke politiziranosti nacionalne historije u obujmu od znanstvenih prilaza do krajnje ekstremističkih neznanstvenih tvrdnji kao da je zajednički imenitelj za historiografije novonastalih država s manje ili više intenziteta, u ovisnosti od geopolitičkog položaja u bivšoj državi. Veoma inspirirajuće izlaganje dr. Latinke Perović bilo je motivirajuće ton razgovora među učesnicima. Zatim su slijedila izlaganja prof. dr. Petera Vodopivca "Slovensko zgodovino-pisje med tradicijo, inovacijo in etnocentizam", a o srbijanskoj historiografiji u razdoblju od 1989. do 2000. govorio je dr. Predrag Marković. O hrvatskoj historiografiji o 19. stoljeću detaljno je skup upoznala dr. Iskra Iveljić iz Zagreba, ali također i za razdoblje 20. stoljeća umjesto prof. dr. Nevena Budaka, koji iz obiteljskih razlo-

ga nije mogao nazočiti. Na temu "Makedonska historiografija između demokratizacije i partizacije 1991-2003." govorila je prof. dr. Violeta Ačkoska, a o Makedonskoj savremenoj istoriografskoj školi (MSIŠ) njenim pravcima, metodama, uspjesima i poteškoćama skup je informirao prof. dr. Marjan Dimitrijević, oboje iz Skopja. Dr. Ervin Dolenc iz Ljubljane je vrlo minuciozno analizirao "Slovensko zgodovinske o obdobju 1918-1991. po raspadu Jugoslavije." O historiografiji u Bosni i Hercegovini govorili su: Boro Bronza iz Banja Luke s osvrtom na "Noviju historiografiju (1990-2004) o Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata", zatim dr. Husnija Kamberović "Stanje historiografije u Bosni i Hercegovini o 19. i 20. stoljeću" i mr. Vera Katz o historiografiji u BiH o vremenu poslije Drugog svjetskog rata. Informacije o razvoju historiografije u Crnoj Gori su izostale jer dr. Đorđe Borožan iz Podgorice nije došao.

Ako bismo rezimirali dvodnevni rad ovog međunarodnog skupa, može se istaći zavidna znanstvena razina podnesenih referata. Posebnu vrijednost su predstavljale diskusije koje su bile poslije svaka dva izlaganja, a u kojima su potcrtana različita pitanja bitna za svaku historiografiju, ali su uočeni i zajednički problemi prisutni u svim historiografijama. Uglavnom, uočeni su vidni problemi nedostatka historografskih djela za pojedina razdoblja, zatim prevladavanje tema iz nacionalne povijesti, nedostatak kadrovskih i materijalnih mogućnosti rada, nemogućnost širih arhivskih istraživanja, spori pomaci u razvoju oral and gender history, zatim tema iz historije svakodnevice i slično. Obilje tema, ideja, ocjena, obrazloženja, sličnosti, razlika, različitih iskustava razmijenjeno je tijekom trodnevnog razgovora (treći je bio na izletu, ali po zanimljivosti diskusije nije zaostajao za onim oficijelnim iz prethodna dva). Kako je u prijedlogu predložka za skup profesor Mitrović istakao pod drugim opravdanim razlogom za ovu vrstu susreta, znanstveni skup je upoznao učesnike sa razvitkom historiografije u susjednim sredinama na vrlo egzaktnim podacima. Mada je skup imao i odrednicu međunarodni, vaš prikazivač nije imao taj utisak, vjerovatno nenaviknut na inozemstvo u susjedstvu, pa je i to možda dodatni razlog za organiziranjem ovakvih susreta. Ovaj kratki prikaz nije uključio osvrt na pojedina izlaganja, jer organizator ima namjeru publicirati referate i diskusiju u sljedećem broju časopisa *Prispevki za novejšo zgodovino* te upoznati čitateljstvo sa sadržajem i idejama sa ovog znanstvenog skupa.

Međunarodni znanstveni skup u Ljubljani završio je trećeg dana obilaskom Ljubljane i Bleda, prijateljskim druženjem i razgovorom o prošlosti, ali i budućnosti cijelog regiona uz konstataciju o različitom političkom i ekonomskom stupnju razvika novostvorenih država nastalih raspadom SFRJ. Svjesni situacije, zatim sličnosti i razlika u iskustvima kroz koja su prošli ili još uvijek prolaze pojedine države, jer raspad Jugoslavije nije još završen proces, učesnici ovog simpozijuma su pokazali tijekom razgovora visok stupanj razumjevanja povijesnih procesa.

Nakon ovog skupa, a posebno kada budu objavljeni tekstovi u spomenutom časopisu, moći će se bolje sagledati stanje historiografije u državama nasljednicama SFRJ. Organizatori su profesionalno pripremili ovaj skup što je bio uvjet za organiziranje sljedećeg, koji se planira za dvije godine (2006.) u Sarajevu, što je bila želja svih učesnika, a domaćin bi bio Institut za istoriju u Sarajevu. Alternative kod određivanja mjesta za novi susret nije bilo zbog nepodjeljenog mišljenja da je Sarajevo postalo simbolom stradanja, borbe, pobjede i tolerancije u budućnosti, a svu težinu raspada zajedničke jugoslavenske države tragično su osjetili stanovnici Bosne i Hercegovine.

Uz još jednu zahvalu domaćinima i kolegama, ostaje nam pričekati objavljene tekstove i svakako reakcije na njih. ■

Vera Katz

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003., 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćeniica str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv:

Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju, Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000; br. 29; 39 -44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.* (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju, 2003., 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003., 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1953., (dalje: VLBH), kut. 15., sign. 123. / 46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo, jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 47 16 67; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.bih>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevodi rezimea na engleski jezik:
Senada Kreso

Lektor:
Mr. Halima Sofradžija

DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
DES, Sarajevo

Za štampariju
Džemal Bašić

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 47 16 67; 20 93 64
<http://www.ijs.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* je referiran u Central and Eastern European
Online Library (Frankfurt am Main)

Za naučna gledišta i tačnost navoda u pojedinim prilogima
odgovaraju autori.

ISSN 0350-1159

9 770350 115006